Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО УРБАНІСТИЧНОГО ПРОСТОРУ:
КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Київ
Видавництво ІМФЕ
2023

УДК 316.7:316.344:911.375.1](477)
С-56

Головний редактор
академік Ганна Скрипник

Відповідальний редактор
Галина Бондаренко

Рецензенти
Богдан Ажнюк – член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук, професор
Леся Вахніна – кандидатка філологічних наук

С-56 **Соціокультурні трансформації сучасного урбаністичного простору: культурно-антропологічні студії** / [голов. ред. Г. Скрипник] ; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ, 2023. 394 с.
ISBN 978-966-02-9778-4

У монографії представлено культурно-антропологічний образ сучасного українського міста. Розглянуто практики життєзабезпечення міського населення, міграційні процеси, культурно-інформаційний та символічний простори міста, регіональні конфесійні особливості, досвід самоорганізації територіальних громад. Досліджено вплив військових дій на міське повсякдення, висвітлено соціокультурні трансформації в середовищі містян.

Затверджено до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (протокол №2 від 02.02.2023 р.)

ISBN 978-966-02-9778-4

© ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2023

ПЕРЕДМОВА

Однією з прикметних ознак XXI століття є урбаністичні зміни, що відбуваються у світовому масштабі. .Збільшується кількість міст, їх розмір та соціальна структура, посилюється міграційний рух, суттєво впливаючи на економіку країн. За футуристичними прогнозами, до 2050 року в містах житиме 60% населення Землі. В Україні, за статистичними даними, городяни становлять близько 70% населення. Саме в містах відбуваються важливі соціально-економічні, політичні та культурні процеси, наслідки яких проявляються в усіх сферах людського життя та потребують ґрунтовних наукових досліджень, зокрема етнологічних. Утім, вітчизняні культурно-антропологічні студії міського простору лише починають розвиватися. З огляду на їх актуальність науковці відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського у 2022 році здійснили комплексне дослідження соціокультурних трансформацій у сучасному українському місті, матеріали якого публікуються в цьому виданні. За проектом початково планувалось культурно-антропологічне вивчення малих міст, оскільки саме в них проживає основна маса міського населення. У ході роботи географічні рамки та номенклатура міст розширилась. Науковцям вдалося дослідити різні типи міст – малі, середні, великі – майже з усіх регіонів України. Експедиційні виїзди, обстеження населених пунктів методом включеного спостереження, що здійснювались і в умовах повномасштабного вторгнення рф в Україну, дозволили відобразити широкий регіональний зріз міської культури. До книги ввійшли матеріали, записані в Київській, Черкаській, Чернігівській, Сумській, Івано-Франківській, Вінницькій, Миколаївській, Полтавській, Волинській, Харківській та Хмельницькій областях.

У двох розділах книги проаналізовано сучасні тенденції соціально-економічного та культурного розвитку територіальних спільнот. Висвітлено різноманітні аспекти повсякденного життя містян: від культури одягу, ремесел, святкової культури, релігійних практик до питань, пов'язаних з організацією взаємодопомоги, нових способів життєзабезпечення та господарювання в умовах військового часу. Розглядається також ряд науково-теоретичних питань, пропонуються моделі розвитку культурного потенціалу міст як бази їх соціокультурного розвитку. Трансформації повсякденного життя городян у воєнних реаліях вивчалися на загальному й локальному рівнях. Було поєднано дослідження міської культури в макро- (окреме місто) та мікромасштабі (на прикладі окремих міських районів, наприклад Оболоні в м. Києві (З. Гудченко) або громадських спільнот (О. Коломийчук)).

У матеріалах першого розділу «Життєвий уклад і культура господарювання й самозабезпечення населення малих та середніх міст України»

репрезентовано історіографічний огляд культурно-антропологічних студій малих міст (Г. Бондаренко); аналізуються зміни життєвого укладу мешканців малого та середнього міста Центральної України, що простежуються в історичній ретроспективі (В. Балушок). Стратегії життєзабезпечення та нові практики господарювання в міських спільнотах Північно-Східної України досліджено в розділі Н. Литвинчук. Ці порубіжні території одними з перших постраждали під час повномасштабного вторгнення. Зафіксовані науковицею свідчення очевидців мають особливе історичне значення. Етнокультурні аспекти господарської діяльності населення історичного міста Коростень, роль туризму в його соціально-економічному розвитку є темою розвідки М. Беха. Сучасні господарсько-ремісничі практики, що продовжують традиції народних ремесел, їх внесок у культурний та економічний потенціал малих міст розглянув Б. Сауляк.

Другий розділ «Соціокультурні трансформації міського повсякдення» колективної монографії містить розвідки, що стосуються форм самоорганізації та взаємодопомоги міських територіальних громад у військових реаліях (В. Горова), інформаційного та військового спротиву російській інтервенції. Авторами було зафіксовано рефлексії городян щодо наслідків російської окупації у сфері життєзабезпечення, екології країни, культурної спадщини. Відзначено зростання запитів міського населення щодо обізнаності про українську історію та культуру. Розділ Л. Босої присвячено природному ландшафту Приірпіння, що визначається дослідницею як «ландшафт спротиву», та його історико-семіотичним аспектам. Вишитий одяг як маркер ідентичності містян Луганщини й Донеччини, тяглість української культурної традиції на Сході України висвітлює Л. Пономар. Символічний образ того чи іншого міста, розтиражований на одязі, посуді, попит на такий одяг у городян М. Олійник трактує як одну з форм інформаційного спротиву ворогу, засіб вияву власної причетності до міста (з якого довелось виїхати через бойові дії, окупацію, міста-героя).

Культурно-антропологічний аспект проведених досліджень уможливив появу в науковому полі звичайного мешканця міста з його життєвими потребами, культурними чи релігійними запитами. Думки та почуття городян із приводу подій, що переживаються країною та ними особисто, зафіксовано авторами та представлено в їхніх текстах. Однією з особливо складних із морально-психологічної точки зору тем (як для респондента, так і для дослідника) є тема смерті в місті та пов'язаних з нею сучасних комеморативних практик. О. Таран вдалося знайти нові ракурси у висвітленні цієї теми. Соціонормативна культура мешканців київського району Оболонь (З. Гудченко), громадське дозвілля в малих містах Харківщини (В. Сушко), діяльність окремої релігійної громади в контексті утвердження моральних та культурних цінностей (О. Коломийчук) репрезентують різні рівні повсякденного та святково-обрядового життя городян, його особливості в умовах воєнних реалій. Видання ілюстроване оригінальними світлинами.

Галина Бондаренко

СУЧАСНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАЛИХ МІСТ

Мале місто, як і урбаністика в цілому, складають нове дослідницьке поле в українській етнології. Вітчизняні культурно-антропологічні студії міського простору лише починають розвиватися і більше стосуються великого міста. Між тим, саме ця група міст (до 50 тисяч населення) є найбільш чисельною в Україні: станом на 01.01.2020 року – 374 міста. Тут проживає до 14% населення країни. Державна програма підтримки розвитку малих міст почала формуватися лише у 2004 році. Прийнята 2010 року Державна цільова програма підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011–2015 роки не була належним чином реалізована. Відсутність державного запиту на наукове вивчення малих міських спільнот з метою виявлення існуючих проблем та пошуку шляхів їх подолання також сприяла утворенню існуючої наукової прогалини.

У публікаціях, що з'явились за останні 10 років, розглядаються питання типології малих міст, визначення їх ролі в сучасній урбаністичній системі країни. Серед наукових видань цього плану найчастіше трапляються соціологічні, географічні, філософсько-культурологічні розвідки [1]. В історичній літературі, присвяченій малим містам, домінують видання історико-краєзнавчого характеру, у яких відсутній антропологічний зріз міської культури. Окремі етнологічні дослідження, що з'явилися на початку 2000-х років, містять матеріал, що репрезентує явища традиційної культури, повсякденного

[1] Кравченко О. Проблеми типології малих міст Харківської області. *Людина та довкілля. Проблеми неоекології.* № 3-4, 2013. С. 88–93; Петрук С. Малі міські поселення України: аналіз сучасного соціально-економічного стану та проблем розвитку. *Український географічний журнал.* 2011. № 4. С. 50–54; Мацко-Демиденко І. В. Зразки мобільної та іммобільної поведінки жителів малих міст : автореф. дис. канд. соціол. наук. Київ, 2019. 13 с.; Карповець М.. Місто як світ людського буття. Острог, 2014. 258 с.

життя малих міст. Серед них варто відзначити багатотомне видання «Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів», здійснене науковим колективом Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України; у ньому опубліковано і матеріали про ряд малих українських міст та містечок. Усі публікації є у вільному доступі на сайті Інституту (http://www.etnolog.org.ua). Цієї тематики торкались у своїх роботах В. Косаківський, Т. Полек, О. Овсіюк, О. Соболєва [2]. У монографії О. Гриценка «Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України» (Київ, 2014) досліджено символічний простір малих міст Звенигородки та Ватутіного на Черкащині, трансформація історичної пам'яті їх населення. З культурно-антропологічними аспектами сучасного релігійного паломництва (на прикладі Умані) можна ознайомитися в статті Алли Марченко [3]. Культурно-антропологічний підхід в урбаністичних дослідженнях передбачає, що «у перспективі культурної антропології людина опиняється не "позаду" своїх численних історичних і культурних проявів, а всередині їх» (Крістоф Вульф) [4]. Саме цей аспект часто випадає з поля зору сучасних науковців. Спроби культурологічного дослідження малих міст з урахуванням антропологічного, етнографічного факторів здійснювались громадськими організаціями та фондами за грантової підтримки вітчизняних і міжнародних інституцій. Серед них варто відзначити проекти «Малі міста – великі враження», започаткований 2017 року. У 2020 році Львівський медіафорум за підтримки Українського культурного фонду здійснив проект «Комунікативні стратегії для реалізації культурного та креативного потенціалу малих міст», у ході якого було досліджено 12 міст із різних куточків України: Маріуполь, Слов'янськ, Олександрія, Миргород, Шостка, Умань, Бердянськ, Нова Каховка,

[2] Косаківський В. Міжкультурні взаємовпливи та трансформації в містечку Чечельник на Поділлі у XIX – на початку XXI століття. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 6. С. 47–56; Соболєва О., Овсіюк О., Полек Т. Антропологічне дослідження локальної спільноти Ірпеня. *Українське народознавство*. 2017. № 3. С. 214–231.

[3] Marchenko A. In the Eyes of Uman Pilgrims: A Vision of Place and Its Inhabitants. Contemporary Jewry. 2018. No. 2. Vol. 38. Pp. 227–247. URL : https://www.jstor.org/stable/45209161.

[4] Цит. за: Карповець М.. Місто як світ людського буття. Острог, 2014. С. 23.

Острог, Дрогобич, Мукачево та Кам'янець-Подільський. Матеріали дослідження було опубліковано в окремому виданні [5].

У світовій гуманітаристиці, зокрема, в етнології, культурній та соціальній антропології, проблематика функціонування малих міст досліджується досить давно і плідно – починаючи з 1970 року, коли з'явилась книга американського культурного антрополога Майзла Річардсона «San Pedro, Colombia: Small town in a developing society» [6], закінчуючи численними працями британських, німецьких, французьких, польських, болгарських дослідників. Ознайомлення з публікаціями зарубіжних колег, порівняння їх з вітчизняними дослідженнями дозволяє окреслити найбільш актуальні напрями цієї теми. Зауважимо, що в цій розвідці мова йтиме лише про наукові джерела, що є у вільному доступі в мережі Інтернет.

Науковці з європейських країн зазначають про домінування метроцентризму в європейській урбаністиці, тобто переважання студій, присвячених великим містам. Незважаючи на чималі напрацювання, досі ведуться дискусії щодо типології малих міст, теоретико-методологічних підходів до їх вивчення, розробляються міждисциплінарні проекти таких досліджень. Найбільш актуальними в цій сфері зараз є дослідження з використання культурних кластерів, історико-культурної спадщини для розвитку економічного потенціалу малих міст. У польській етнології тема малого міста, як пишуть автори, активізувалася з 2000 року. Виникла нова дослідницька ініціатива, головна тема якої полягала в описі чи поясненні явищ маленького міста з його культурною самобутністю та специфікою внутрішньо-соціальних зв'язків. Ініціатором цього починання, яке триває досі, є асоціація «Collegium Suprasliense», що об'єднує вчених та діячів культури.

Дослідженням малих міст Польщі займається ряд учених: Гжегож Одой (Grzegorz Odoj), Анна Кучинська-Скшипек (Anna Kuczyńska-Skrzypek), Маріуш Земло (Mariusz Zemło). Під редакцією останнього, починаючи з 2001 року, вийшла серія видань, присвячена різним аспектам життя в малих містах: історії, культурі,

[5] Комунікативні стратегії для реалізації культурного та креативного потенціалу «малих міст». Львів : Львівський медіафорум, 2020. 290 с.

[6] Richardson M. San Pedro, Colombia: Small town in a developing society (Case studies in cultural anthropology). Holt, Rinehart and Winston, 1970.

релігії, елітам, господарським заняттям. З текстами видань можна ознайомитись на сайті університету Politechnika Białostocka (www.pbc.biaman.pl). Гжегож Одой вважає малі міста лабораторіями для дослідження багатьох аспектів сучасної культури та рекомендує етнологу, який аналізує мале місто, насамперед звернути увагу на явища, які є орієнтиром для усвідомлення місцевої соціальної та культурної ідентичності. На його думку, саме це дозволяє розглянути основні детермінанти, що зумовлюють колективне співіснування локальної групи [7].

Тема малих міст цікавить багатьох німецьких науковців. Вийшло ряд міждисциплінарних видань, присвячених вивченню малих і середніх міст. Серед авторів публікацій – фахівці з урбаністики, соціальні антропологи, архітектори, економісти та екологи. На думку авторів аналітичної записки «Дослідження малих міст у Німеччині», тут і досі стереотипні уявлення про малі міста як тісні або комфортні залишаються незмінним з XIX ст. Між тим, ці населені пункти зазнали динамічних змін, а їх ресурси та потенціал не вивчались[8]. У статті К. Гросман та А. Маллаха йдеться про роль малих міст у європейській урбаністичній системі. Автори вважають, що переважна більшість населення країн Європи, зокрема Німеччини, проживає в малих містах (такими вважаються міста, у яких від 10 000 до 100 000 мешканців). Акцентується увага на необхідності соціальної згуртованості локальних міських спільнот, розвитку різних форм їх самоорганізації [9].

Цікавий досвід студіювання малих міст, монофункціональних міст мають болгарські науковці (Мілєн Пенерлієв). Особливістю досліджень малих міст у Франції (вживається також термін «другорядних міст») науковці, що займаються цією проблематикою, вважають, що її значний розвиток пов'язаний з наявністю державних

[7] Odoj G. Małe miasto jako przedmiot badań. Stan i perspektywy. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne.* Catovice, 2014. T. 11 : Etnologia na granicy. C. 129. https://rebus.us.edu.pl/handle/20.500.12128/3241.

[8] Small town research in Germany – status quo and recommendations. Hannover : Akademie für Raumforschung und Landesplanung, 2019. URL : https://www.researchgate.net/publication/337498801_Small_town_research_in_Germany_-_status_quo_and_recommendations_Position_Paper_of_the_ARL_114. C. 1–2.

[9] Grossmann K., Mallach A. The small city in the urban system: complex pathways of growth and decline. URL : https://doi.org/10.1080/04353684.2021.1953280.

замовлень на науково-дослідницьку роботу. З 1970-х років ці міські простори були предметом національної політики планування землекористування, що викликало потребу їх детальнішого вивчення. Про це пише Кристоф Демазьєр, наголошуючи також на необхідності об'єднання наукових методів дослідження малих та великих міст [10]. Етнографічному дослідженню культури середнього міста присвячена дисертація Елі Гуеро (Élie Guéraut) [11]. Тема малих міст Америки, що зникають, стала однією з актуальних у сучасних наукових розвідках американських дослідників. Великого публічного розголосу набула книга дослідниці Арлі Рассел Хохшільд «Чужі на власній землі: гнів і скорбота американських правих», в основі якої – інтерв'ю авторки з мешканцями малих міст штату Луїзіана, серед яких було найбільше прихильників Трампа. За словами авторки, ці люди (здебільшого білі чоловіки) почуваються скривдженими, коли бачать, як жінки, представники іммігрантів та расових меншин, «поза чергою» досягають американської мрії. Книга отримала велику кількість відгуків у пресі, а також національну премію від представників професійної спільноти та пересічних громадян [12].

Зроблений нами короткий і далеко неповний огляд наукової літератури з проблем культурно-антропологічного дослідження малого міста дозволяє узагальнити наявний досвід, виокремивши найбільш важливі аспекти таких досліджень. Малі міста певною мірою є емпіричними фокусами, на які загальні процеси глобалізації, міграцій (у тому числі внутрішніх), соціальної нерівності, технічних інновацій мають дещо інший вплив, ніж у великих містах. Через специфіку демографічних процесів (старіння населення, відтік молоді, обдарованих, ініціативних людей у великі міста) ці спільноти є більш вразливими в соціально-економічному плані. Питання занепаду, а то й зникнення малих міст унаслідок закриття містоутворюючих підприємств, перепрофілювання виробництва, міграа-

[10] Demazière Christophe. Le traitement des petites et moyennes villes par les études urbaines. Dans Espaces et sociétés 2017/1-2 (n° 168–169). Cairn. Revue espace et societe. URL : https://www.cairn.info/revue-espaces-et-soci%C3%A9t%C3%A9s-2017-1-page-17.htm.

[11] Guéraut É. Ascension et fragilisation d'une petite bourgeoisie culturell : une enquête ethnographique dans une ville moyenne en déclin. Paris, 2019. URL : https://www.theses.fr/2018USPCB156.

12 Hochschild A. R. Strangers in Their Own Land. Anger and Mourning on the American Right. New York : The New Press, 2016.

ційних процесів, потребують нових державних стратегій міського розвитку. Особливістю проживання людей у малому місті є збереженість традицій, що виникли на основі подій та досвіду всередині цієї спільноти, почуття причетності до історії міста, творення його культурної ідентичності. Для багатьох мешканців мала батьківщина є тим місцем, що його обживали перед цим 3-4 покоління їх предків, вони обізнані з його легендами, включені у природний ландшафт та символічний простір міста, мають свою систему горизонтальних соціальних зв'язків. Притаманні малим міським спільнотам власні форми ідентичності соціальних груп потребують поглибленого студіювання трансформацій історичного, культурного простору міста, повсякдення, міфології, обрядової, конфесійної, дозвіллєвої практик населення.

Російська інтервенція в Україну суттєво вплинула на перебіг життя малих міст. Зазнали змін практики господарювання та життєзабезпечення, з'явилися нові форми самоорганізації та взаємодопомоги населення, що потребують вивчення й узагальнення. Змінився склад населення міст (у тому числі етнічний, віковий, гендерний) унаслідок притоку в ці міста, багато з яких, залежно від регіону, вважаються безпечними, значної кількість біженців, внутрішньо переміщених осіб. Потребують вивчення механізми адаптації ВПО у приймаючих спільнотах, їх взаємовплив. Попри схожість багатьох аспектів культурно-антропологічних вітчизняних та зарубіжних студій, окремі з них ще тривалий час не будуть актуалізованими на українських теренах. Мова йде, наприклад, про такі процеси, як джентрифікація, міжрасові взаємини, цифровізація як засіб покращення якості життя та комунікації в локальних міських спільнотах. Згідно із соціологічними прогнозами, через труднощі проживання у великих містах, через руйнування міської інфраструктури можливий відтік населення в малі міста. Особливо для тих, що мають роботу в режимі онлайн. Загалом, незважаючи на труднощі життя в умовах воєнного часу, у малих українських міст залишається шанс на подальший розвиток.

Капличка. м. Галич Івано-Франківської обл. 2022 р. *

Римокатолицький костел св. Олексія. м. Жмеринка Вінницької обл. 2021 р.

* Усі світлини Г. Бондаренко.

Білий ангел
на центральній площі
м. Славутича Київської обл.
2021 р.

Пам’ятник святому Мартину.
м. Мукачево Закарпатської обл.
2021 р.

Пам’ятник «Руській трійці». м. Івано-Франківськ. 2022 р.

Пам’ятник королю Данилу. м. Галич Івано-Франківської обл. 2022 р.

Пам’ятник-фонтан рельєфу міста Богуслава Київської обл. 2020 р.

Писанка на одній з вулиць як частина фотозони.
м. Івано-Франківськ. 2022 р.

Розділ 1

ЖИТТЄВИЙ УКЛАД І КУЛЬТУРА ГОСПОДАРЮВАННЯ Й САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ МАЛИХ ТА СЕРЕДНІХ МІСТ УКРАЇНИ

Василь Балушок

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ЖИТТЯ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО МІСТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ: МЕТАМОРФОЗИ ЗАНЯТЬ ТА ЖИТТЄВОГО УКЛАДУ

Малі та середні міста складають велетенський відсоток міських поселень України, незалежно від типу та особливостей їхньої класифікації. Ті, хто класифікують міста, застосовують при цьому доволі різні критерії, залежно від завдань, які ставлять перед собою, виходячи з поточних потреб, адже це роблять і працівники державних структур та органів влади, і науковці, серед яких є урбаністи, економісти, соціологи, історики, культурологи та ін. Тому їхній відсоток та кількість суттєво коливаються, залежно від типу класифікації. Разом з тим, коли виходять із загальних принципів класифікації, малі та середні міста, зокрема України, як правило, виділяють в окрему категорію. Адже, як справедливо зазначають навіть найзагальніші довідники, вони мають «суттєві відмінності від великих міст та мегаполісів: у них інша економіка, ресурси, інвестиційна привабливість та соціальні проблеми»; відповідно до такого визначення, «більшість міст України належать до категорії малих і середніх» [1]. Оскільки добре розроблена етнологічна класифікація міст України ще не випрацювана, і ця проблема далека від остаточного вирішення, ми беремо за основу міста типу райцентру (зокрема, до нинішньої адмінреформи), що знаходяться між великими міськими центрами типу обласних і селищами міського типу (СМТ). Усі вони, особливо з погляду етнолога, мають багато спільного. Серед цих міст є і невеликі, як Тетіїв чи Лохвиця, і більші, як Прилуки, а трапляються й достатньо великі, наприклад Біла Церква. Останню формально, можливо, і не слід вважати ма-

[1] Див. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE#%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D1%96_%D1%82%D0%B0_%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0.

лим або навіть середнім містом, проте це все одно не місто рангу обласного центру чи, скажімо, такий урбаністичний та індустріальний гігант, як Кривий Ріг. І всі порядки й побутова культура мешканців Білої Церкви однотипні з іншими райцентрами, до яких вона теж належить. За характером концентрації управлінських, інформаційних, громадсько-соціальних, торгово-виробничих, релігійно-конфесійних, силових, демографічних та інших важливих суспільних функцій і параметрів, що слугує для виділення міста як такого [2], ці міста, які знаходяться між СМТ і містами рангу обласного центру можуть усі бути зараховані до одного типу. При цьому слід визнати: системно малі та середні міста етнологами не вивчалися, хоча не так уже й рідко потрапляли в їхнє поле зору. В останньому можна пересвідчитися, наприклад, переглянувши томи багатотомної серії «Етнографічний образ сучасної України», яку видає ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, де можна зустріти багато етнографічних матеріалів, зібраних у малих та середніх містах [3]. Узагалі ж, потрапляють вони до кола зацікавлень етнографів-етнологів та всіх, хто збирає етнографічні матеріали, починаючи ще з XIX ст. й до сьогодні [4]. Проте все ж таки так сталося, що сучасна етнологічна наука системно малі та середні міста України як самостійний феномен спеціально не вивчала. Дослідники нерідко використовують матеріали малих і середніх міст на власний розсуд, не виділяючи їх в окрему категорію: хто вивчає урбаністичне серед-

[2] Див., напр., дефініції зовсім різних авторів: Массон В. М. Раннеземледельческие общества и формирование поселений городского типа. *Ранние земледельцы. Этнографические очерки* / отв. ред. Н. А. Бутинов, А. М. Решетов. Ленинград : Наука. 1980. С. 178–185; D'Assunção J. Cidade e história. Petrópolis : Vozes, 2007. 128 pp.

[3] Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів / [голов. ред. Г. Скрипник]. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2016–2021. Т. 1–10.

[4] Див., напр.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / red.: F. Sulimierski i B. Chlebowski. Warszawa, 1880–1902. Tt. I–XV; Козаченко А. Пережитки цехової організації в м. Гадячі. *Науковий збірник за рік 1926. Записки наукового товариства в Київі*. Київ : Держ. вид-во України, 1926. Т. XXI. С. 146–156; Бех М., Бондаренко Г., Коваль-Фучило І., Косицька З., Омельчук О., Таран О. Лохвиччина: етнографічне обстеження козацького краю. *Народна творчість та етнологія*. 2021. № 1. С. 95–109; Литвинчук Н. Сільськогосподарські практики в малих містах Північно-Східної України. *Народна творчість та етнологія*. 2022. № 2. С. 105–118.

овище, вибірково залучає те, що їм підходить з малих, і особливо середніх міст, а більшість, студіюючи сільський / селянський побут, теж висмикує підхожі факти з культури малих міст. Як наслідок, багато важливих явищ та трансформацій, характерних для малих і середніх міст та пов'язаних із суспільними процесами в країні, не ставали ще предметом системного етнологічного аналізу.

До специфіки українських міст – не лише малих і середніх, проте їх насамперед – належить така їхня риса, як те, що всі вони в домодерний час, на відміну від Західної Європи, значною мірою, а то й переважно, мали аграрний характер. Для малих і середніх міст ця обставина є дієвою до сьогодні. Містечка й навіть околиці великих міст України аж до XX ст., а то й довше, зовні мало чим відрізнялися від сіл. Це справляло значний вплив на розселення та тип жител мешканців, їхні заняття, матеріальну, обрядову, соціонормативну культуру тощо. При цьому всі згадані культурні сфери все ж таки так чи інакше відрізнялися від аналогічних у жителів сіл. Традиційно-побутова культура малих і середніх міст, часто будучи зовні схожою на сільську / селянську, була і є саме міською. А об'єднує, гадаю, традиційну культуру містян і селян передусім те, що обидві вони є українськими, маючи кожна деякі (більш чи менш яскраві) особливості.

Слід звернути увагу на ще одну важливу обставину. Річ у тім, що в Україні, правду кажучи, традиційна культура зазнала кардинальної руйнації не в XVI–XVIII ст., як це можна вважати з певними застереженнями для Західної Європи, а фактично аж у XX ст. [5] І в той час, як у Західній Європі, попри деякі винятки, ця культура давно перейшла в площину фольклоризму, в Україні вона лише в кінці XX – на початку XXI ст. остаточно здає позиції на користь культури модерної. А деякі, вже достатньо змінені й редуковані, її складові простежуються в малих і середніх містах досі. Адже відступ традиційної культури перед модерною в Україні стався не тільки і не

[5] Приклад некритичного перенесення в Україну періодизації та тією чи іншою мірою змісту культурної модернізації з країн Західної Європи див.: Маєрчик М. «Еротичний фольклор» як дискурсивна категорія. *Криптадії Федора Вовка: винайдення сороміцького. Етнографія сексуальности на межі XIX–XX століть* / упоряд., підгот. текстів, комент. та покажч. М. Маєрчик і О. Боряк. Київ : Критика, 2018. С. 1–35.

стільки під дією загальної модернізації суспільства та іманентних для країни урбанізаційно-індустріальних процесів, як унаслідок руйнівного впливу радянізації, що збіглася в часі та поєдналася з корінними трансформаціями модерної епохи. Але доля традиційної культури в селі, й особливо в малому місті, була дуже різною. Так звані соціалістичні перетворення вдарили насамперед по селу, невеликі ж міста навіть певною мірою виграли від цього. Вони прийняли чималу кількість навколишніх сільських мігрантів, перетворившись на своєрідні резервати українства, у сенсі того, що тут воно знайшло досить непоганий прихисток, на відміну від значною мірою зрусифікованих східно- й центральноукраїнських великих міст. Сюди спрямувався немалий відсоток мігрантів, витискуваних зі знищуваних колгоспною системою сіл. Міграція селян із навколишніх сіл до малих і середніх міст зробила українську традиційну культуру в них стійкішою стосовно новітніх руйнівних впливів (включно з русифікацією). І в той час, як у селі ця культура вмирала разом із власне селом, а у великих містах знищувалася русифікацією, підсиленою модернізацією, у малих і середніх містах вона вижила й певною мірою адаптувалася до нових умов. Тут вона отримала шанс на подальше існування й навіть розвиток та трансформацію (а не знищення), а також входження її трансформованих елементів у модерну культуру. І це ми спостерігаємо нині.

Так сталося, що я майже постійно, за винятком кількох років служби в армії та навчання в Києві, мешкав у малому чи середньому місті. Практично все життя малого й середнього міста Центральної України із середини XX ст. до сьогодні пройшло на моїх очах, і тепер, маючи кваліфікацію етнолога, спробую проаналізувати інформацію, отриману шляхом *включеного спостереження*. Цей, фактично польовий, матеріал, отримано переважно у Фастові, Прилуках, Лохвиці, а також частково в Білій Церкві й Каневі. Усі вони можуть бути об'єднані в рамках однієї групи малих і середніх міст, яка знаходиться в центрі України, поблизу чи відносно недалеко від столиці, потрапляючи в зону її впливу і водночас зберігаючи певну самостійність; до того ж усі вони до нинішньої адмінреформи були

(а більшість і далі є) райцентрами. Спостережений матеріал доповнений більшою чи меншою кількістю фактів із *писемних джерел та Інтернету*, аналізується згідно з *методологічними настановами* праць неоеволюціоністів (Маршала Салінса, Сергія Арутюнова та ін.), присвячених адаптивному значенню культури в умовах, що змінюються [6]. А ще – це також дослідження повсякдення на мікроантропологічному рівні. Історіографічні, методологічні, джерелознавчі аспекти історії повсякдення на українському матеріалі висвітлено в публікаціях Віктора Горобця й Ольги Коляструк [7]. З доробку українських етнологів слід назвати все ще мало освоєні теоретичні положення праць Катерини Грушевської, наприклад, про важливу роль невеликих міст Лівобережжя в історії кобзарства, а також про закономірності запозичень у різних сферах культури [8]. Попри те, що К. Грушевська зосереджувалася переважно на дослідженні соціальних інститутів, вірувань та обрядів, чимало положень із її праць можуть застосовуватися і при вивченні «соціального життя речей» [9] (чим активно займалися Франц Боас та його учні [10]).

---

[6] Sahlins M. D. Evolution: specific and general. *Anthropological Theory: A Sourcebook*. R. A. Manners, D. Kaplan Editors. New Brunswick & Lindon, 2009. P. 229–241 (уперше праця опублікована в 1970-х роках); Арутюнов С. А. Адаптивное значение культурного полиморфизма. *Этнографическое обозрение*. 1993. № 4. С. 41–56.

[7] Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ : Ін–т історії НАН України, 2012. Вип. 17. С. 5–9; Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2 т. Т. 2. Світ речей і повсякденних уявлень / [відп. ред. В. Горобець]. Київ : І–т Історії України НАН України, 2013. 357 с.

[8] Про важливість теоретичних напрацювань К. Грушевської див.: Шевчук Т. Фольклористичні етюди. Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2017. С. 12–20; Скрипник Г. Європейський вимір наукового доробку Катерини Грушевської. *Матеріали до української етнології*. 2018. № 17 (20). С. 20–31; Скрипник Г. Питання етнологічної термінології на сторінках «Первісного громадянства». *Матеріали до української етнології*. 2019. № 18 (21). С. 144–152.

[9] Див., напр.: Грушевська К. Збирання і видання дум в XIX і в початках XX віку. *Українські народні думи*. [у 2 т.] / уклад. К. Грушевська. Київ, 1927. Т. 1. С. CCII, CCIII. Грушевська К. На бічних стежках кобзарського епосу. («Дума про Чабана» – причинок до питання про пародії на кобзарські думи). *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929. Вип. 2. С. 49.

[10] Див.: Feest C. F. Franz Boas, Primitive Art, and the Anthropology of Art. *European Review of Native American Studies*. 2004. Vol. 18. Nr. 1. P. 6f.

Отже, спробуймо *розглянути* заняття, різні сфери побутової культури сучасних малих і середніх міст, під кутом зору співвідношення цього в їхніх мешканців та в селян, з якими їх нерідко об'єднують. Спробуймо також довести робочу гіпотезу про те, що виробнича, суспільно-громадська й побутова культура цих містян є не сільською / селянською, а міською, і хоча нерідко й виявляє схожість із нею, проте має свої особливості. А ще здійснимо спробу показати, що ця схожість пояснюється українськістю й генетичною спорідненістю обох, а також, що малі й середні міста в радянські часи певною мірою відіграли роль прихистку для традиційної культури українців, даючи їй шанс вижити в умовах радянського пресингу та багато в чому адаптуватися до модернізації. У центрі нашої уваги є малі та середні міста Центральної України на сучасному етапі суспільного розвитку, включно з умовами російсько-української війни. Водночас для того, щоб краще зрозуміти специфіку сучасності, зробимо деякі незначні екскурси в минуле.

Малі й середні міста України, хоча нерідко й мають зовні сільський вигляд, усе ж таки великими селами називати не можна. Адже *головним заняттям* для більшості мешканців, незважаючи на наявність у них присадибних ділянок і городів та працю на них, було і є зовсім не сільське господарство, як у селян [11]. Тож почнемо свій аналіз із занять мешканців малих і середніх міст. Щоб зрозуміти виробничу специфіку сучасності, слід бодай коротко простежити цікавий промисловий цикл, пройдений малими та середніми містами впродовж століття – з початку XX ст. до початку XXI ст. Так, спочатку в малих містах панувала дрібна кустарна й напівкустарна промисловість підприємств із 5–10 робітниками (наприклад, у Фастові було таких 5 крупорушок, 5 цегельних, 2 шкіряних, 2 миловарних, кілька медоварних підприємств, 2 водяні млини, а ще понад 60 дворів ремісників – 40 шевців, 7 бондарів, 13 ковалів і слюсарів [12]). На

[11] Про селян і головну підставу визначення їх як таких див.: Семчик В. І. Селянство. *Юридична енциклопедія*. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.). Київ : Укр. енциклопедія, 2003. Т. 5. URL : https://leksika.com.ua/11090324/legal/selyanstvo (Дата звернення 10.03.2021).

[12] Кравченко Н., Чиговська Л., Неліна Т. Фастівщина: сторінки історії (від давнини до 20-х років XX століття). Фастів : Фастівський державний краєзнавчий музей, 2004. С. 154–168.

зламі XIX–XX ст. з'являються перші великі підприємства, скажімо, у Фастові це Котельно-механічний завод («Акціонерне товариство» Ф. Брандта) й «Пивоварня Зіберта» (від імені засновника – Юліуса Зіберта), а головне – заклади Південно-Західної залізниці. У Прилуках до сьогодні збереглися назви мікрорайонів – колишніх кутків, які вказують на головні заняття мешканців у минулому – Кустівці, Квашинці, приміські села, що фактично зливаються з містом – Пирогівці та За́їзд.

Кардинально ситуація змінилася з початком 1930-х років, коли почалися «соціалістичні перетворення». Дрібне ремесло активно витісняється, націоналізуються приватні фабрики й заводи, будуються державні, на які робітниками приходять не лише вчорашні міські ремісники, а й селяни навколишніх сіл. Типовими для малих і середніх міст стали державні невеликі масло- та молокозаводи (у Лохвиці, наприклад, званий «Молочаркою»), невеликі цегельні заводи, міські млини, підприємства Дорожньо-експлуатаційного управління (ДЕУ) й такі, що обслуговували міське господарство (ЖЕКи), різного роду ательє з пошиття одягу та ремонту побутових речей, Сільгосптехніки та Сільгоспхімії. Великих підприємств було небагато, але на них працювало багато місцевих мешканців. У деяких же малих містах таких підприємств відомо більше, наприклад, у Прилуках заводи «Будмаш», «Пластмас», Панчішна та Сигаретна фабрики, а поряд з містом, у селищі Ладан, працювали заводи протипожежного (ППО) й цементовозного обладнання. Деякі малі міста практично уникли індустріалізації. Так, у Лохвиці найбільшими підприємствами були цегельний завод місцевого значення і млин. Разом з тим за 12 км, у селищі Сталінка (згодом – Червонозаводське, нині – Заводське) було розгорнуто справжній індустріальний центр, де збудували один із найбільших у СРСР цукровий завод, поряд – спиртзавод і ще ряд менших виробництв, а також пов'язаний з ними технікум.

Населення малих і середніх міст на початку XX ст. складали переважно потомствені ремісники й торговці, але на околицях мешкали також ті, хто займався переважно селянською працею. Проте

вже тоді будівництво промислових підприємств стимулювало переселення до них навколишніх селян, що перетворювалися на робітників. Це, до речі, змінювало етнічний склад таких міст, зокрема на Правобережжі, де на той час значний відсоток, а іноді й більшість складали євреї. Багато в них мешкало також людей, позначуваних як «поляки». Наприклад, у Фастові, типовому містечку українського Правобережжя, на 1916 рік із 21 137 жителів було православних (переважно українців) 12 848, римо-католиків (умовно поляків) 1194, юдеїв (євреїв) 7095 [13]. А ось до початку XXI ст. етнічний склад Фастова зазнав корінних змін. Євреї, які колись становили значний відсоток населення, а в центрі та деяких мікрорайонах абсолютну більшість, нині майже всі емігрували. Поляки асимілювалися українцями; разом з тим, ураховуючи, що це були переважно нащадки сполонізованої української шляхти, відбулося в основному їхнє повернення до етнічності предків [14]. А ось українці, які з початком індустріалізації та розгортанням «колективізації» стали масово емігрувати із сіл у місто, перетворилися на стійку більшість. Проте в середині XX ст. в етнічному складі Фастова, як, до речі, й інших малих і середніх міст, стала наростати інша тенденція.

Тоді в місті з'явилося багато росіян та зрусифікованих представників інших етнічностей. Це були переважно спеціалісти та робітники великих підприємств, особливо залізничники, а також військові, адже у Фастові, як і в Прилуках і Білій Церкві, розміщувалася військова частина. Для їхніх потреб відкрили дві школи з російською мовою викладання та кілька дитячих садків тощо. Це, а також близькість зрусифікованого Києва, як і вся тодішня обстановка, сприяло русифікації. Проте в цілому аж до 1991 року в місті переважала у вжитку, хоча й суржикова, але українська мова. Після відновлення української незалежності позиції української мови поступово стали зміцнюватися. У школах з російською мовою ви-

[13] Центральний державний історичний архів України в місті Києві. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 150. Арк. 101.

[14] Балушок В. Динаміка етнічного складу містечкового населення XX – початку XXI ст. (на матеріалах Фастова). *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 4. С. 31–39.

кладання поступово змінювався мовний режим: з'явилися україномовні класи, а кількість російськомовних класів зменшувалася. І ось уже близько двадцяти років у Фастові навчання ведеться лише українською. А внаслідок пошлюблення росіян і представників інших етнічностей з українцями та обирання дітьми від цих шлюбів після 1991 року української «національності», кількість їх у Фастові взагалі дуже зменшилася.

Іноді в малих і середніх містах Центральної України проживають представники ще й інших нацменшин. Вони тут мешкають здавна, як правило, їхні громади малочисельні, як, скажімо, у випадку з ромами. У Прилуках живуть «чебуреки», як їх називають прилучани. Це ассирійці, що переселилися з Туреччини, рятуючись від переслідувань під час Першої світової війни. Своїм антропологічним типом вони дуже відрізняються від місцевих жителів. Мешкають переважно в порівняно невеликому двоповерховому будинку поряд з кінотеатром, є християнами (Ассирійська церква Сходу), досить добре інтегровані в суспільне життя міста. Цікаво, що серед них поширені різні кустарні промисли (наприклад, виготовлення гумових чобіт місцевих форм), які їм дозволялися ще в радянські часи. Останнім часом у малих та середніх містах Центральної України з'явилися невеликі громади вихідців з країн колишнього СРСР. Так, у Фастові мешкають групи азербайджанців і узбеків. Останні прибули після заворушень в Узбекистані на початку 2000-х років. З цих громадок деяку закритість виявляє частина азербайджанців, які підтримують регулярні зв'язки з родичами в Азербайджані. Діти ромів, ассирійців, азербайджанців, узбеків, яких загалом небагато, навчаються в звичайних українських школах.

Якщо до згаданих вище підприємств додати різні управлінські установи, яких у райцентрах завжди чимало, стає зрозумілим, що це й були місця роботи переважної більшості мешканців. Саме тому, незважаючи на наявність городів і присадибних ділянок, широко розповсюджених та абсолютно звичних у таких містах до сьогодні, основним заняттям більшості жителів здавна було зовсім не сільське господарство. І саме через це їх селянами вважати не можна.

Сьогодні промисловість малих і середніх міст завершила цикл, пов'язаний з індустріалізацією та «соціалістичними перетвореннями», і через кризу 1990-х, коли загинула або зазнала корінної трансформації переважна більшість державних, особливо великих, підприємств, знову повернулася до приватних, а також невеликих закладів. Останні – це вже не колишня кустарна й напівкустарна промисловість, а модерний малий та середній бізнес, що розвивається поряд із сучасними великими підприємствами. Його розвиток став наростати з початку 2000-х, доволі швидко набираючи обертів з 2010 року. З великих підприємств більшість вижило, проте це вже зовсім нові, переважно перепрофільовані, заклади, де з'явилися сучасні інвестори. Загинув такий відомий у минулому індустріальний, як на Фастів, «гігант», як машинобудівний завод «Червоний Жовтень» (виробництво спеціальних котлів для різних підприємств колишнього СРСР). Інші великі підприємства зазнали корінної реорганізації. Перебудувалася навіть Укрзалізниця, позбувшись ряду громіздких затратних служб (наприклад, у реорганізованому Рефрижераторному депо, яке колись обслуговувало потреби всього неозорого СРСР). З великих підприємств у Фастові діє колишній Пивзавод, але це вже нове підприємство, що повернуло дорадянську назву «Пивоварня Зіберта» – дочірнє підприємство АТ «Оболонь»; на ПрАТ «Факел», де випускається устаткування для нафтогазового комплексу, прийшли зарубіжні інвестори; давнє поліграфічне підприємство «Поліфаст» стало філією більшої фірми «Юнівест маркетинг» тощо; у заводу «Елопак», що виготовляє упаковки, європейські клієнти замістили російських [15]. Таку ж картину бачимо і в інших малих містах. Так, у Білій Церкві успішно працює відома Меблева фабрика; а в Прилуках нарощує потужності заснована ще 1889 року Прилуцька тютюнова фабрика, нині – ЗАТ, інвестором якого є «British American Tobacco». Ще в Прилуках зазнав успішної реорганізації колишній завод ППО – Протипожежного обладнання (розташований поряд, у селищі Ладан). Сьогодні це машино-

[15] Ракова О. Європейські клієнти замість російських: як у Фастові «Елопак» виготовляє упаковку під час війни. URL : http://fastivnews.city. (Дата звернення: 11.11.2022).

будівний гігант – сучасне приватне підприємство «Пожмашина», яке випускає різну техніку на потреби ДСНС, а також багато сільськогосподарських машин і пристроїв. Нині, у зв'язку з війною, ту частину заводу, де виробляються останні, перенесено на Львівщину. Перевезли 30 вагонів спеціального обладнання, працюють на новій локації переважно вимушені переселенці. А ось власне «Пожмашина», на продукцію якої в умовах війни попит дуже зріс, залишилася в Прилуках [16].

Колишні державні підприємства та заклади, властиві кожному райцентру, перетворилися на комунальні, що підлягають міськраді: Дорожне управління, Служба газу, Водоканал, ЖЕК та ін. Нині, незважаючи на війну, вони успішно функціонують. У Фастові здійснюється заплановане будівництво комунального заводу з переробки побутових відходів.

У той же час, коли говорити про основні місця зайнятості жителів, то на перший план усе більше виходять підприємства малого й середнього бізнесу, яких діє буквально сотні, і які останнім часом організовуються з небаченою раніше активністю. Свого часу, а саме в 1990-х, цей сектор зайнятості мешканців малих та середніх міст пройшов період «дикого капіталізму», який спочатку зводився до перепродажу привезених здалеку товарів і заробляння на різниці в цінах. Не уник цей вид бізнесу і дій різних пройдисвітів. Наприклад, у Фастові через місцеві ЗМІ в середині 1990-х прогриміла справа такого собі Кулінича, який у часи тотальних дефіцитів і господарського занепаду організував нібито надзвичайно прибуткове підприємство «Господар» (натяк на власні господарські здібності) з переробки молока й випуску молокопродуктів. Насправді ж, як з'ясувалося, він з допомогою спільників у владних коридорах викачував кошти з місцевого бюджету.

Сьогодні середній і малий бізнес – це численні малі фірми, переважно з надання різних послуг, а також магазини й заклади харчування. Працює на них по кілька чоловік, як правило, родичів

[16] Захарова А. Працювали безкоштовно та об'їздили весь Захід, – Олег Аверянов про евакуацію заводу «Пожмашина» з Прилук. URL : http://24tv.ua. (Дата звернення: 08.10.2022).

та близьких знайомих. Наприклад, колишній викладач Школи народної майстерності Ігор Петровський із братом Павлом створили підприємство з виробництва намогильних пам'ятників, оснащене керованим комп'ютером верстатом, який створює на граніті дуже точні зображення покійних. Агроном-хімік з місцевого Дослідного господарства Інституту садівництва Петро Куліш організував садово-домогосподарчий центр «Кульбаба», який складається з магазину і двору, де продаються саджанці, а також усе, пов'язане з домашнім садівництвом, а ще його колегами агрономами-садівниками надаються консультації всім, хто їх потребує. Борис Березюк, котрий, будучи сотником Козачої сотні Майдану, у зиму Революції гідності привіз і встановив ялинку перед Київрадою, із синами створив столярне підприємство, де дуже вправно став переробляти колишні радянські внутрішні квартирні двері на такі, що їх і не впізнати. Колишній викладач Київського будівельного університету Валерій Рутковський заснував фірму, яка монтує, обслуговує й ремонтує комп'ютери, а також здійснює їхнє програмне забезпечення. Швидкою, якісною і порівняно не дорогою роботою він досяг того, що став майже монополістом у Фастові: обслуговує комп'ютери як приватників, так і різних фірм та організацій. Комплектує комп'ютери з надійних європейських, а не китайських деталей. Дуже багато є фірм з установки та обслуговування котлів індивідуального опалення (за марками), яке у Фастові переважає; широко надають послуги висококваліфіковані сантехніки, що освоїли найпередовішу техніку; працюють фірми з утеплення будинків, а також такі, що ставлять євровікна, а окремо – різні типи євробалконів, широко мають застосування товариства, які встановлюють і обслуговують кондиціонери тощо. Багато діє дрібних ремонтних підприємств різних профілів. На відміну від радянських жеківських майстрів, які намагалися зробити чим менше, а плату отримати чим більшу, ці майстри дрібних сучасних фірм у переважній більшості вирізняються високою кваліфікованістю та якістю надаваних послуг. А оскільки в малому, а часто навіть у середньому місті, як правило, усі про всіх усе знають, то безумовною властивістю цих людей

переважно є комунікабельність, бажання задовольнити потреби клієнтів, надати потрібні консультації. Усе зазвичай за помірну плату, адже вони зацікавлені в хорошій дешевій рекламі своєї роботи.

З транспортних підприємств у малих і середніх містах, розташованих на залізничних шляхах, найперше слід назвати електропоїзди. Вони поєднують їх зі столицею чи обласними центрами та, як і залізничні підприємства в цілому, є місцями зайнятості багатьох містян. У містах працюють численні фірми перевізників. У Фастові дев'ять приватних перевізників тримають від 1 до 10 більших та менших автобусів і обслуговують 25 маршрутів [17]. Окрім електропоїздів, діють приватні компанії, що обслуговують автобусні рейси до дальших міст та сіл району. Міськрада регулярно проводить конкурси й інспекції на цих підприємствах, інформація про що оприлюднюється. До речі, «дикий капіталізм» у 1990-х тут теж давав про себе знати: відомі випадки нападів конкурентів на автобуси під час рейсів, що закінчувалися розбиттям вікон (наприклад, на рейсі Фастів – Київ, що йде через Бишів [18]). Діють також численні фірми таксі, яке можна викликати за допомогою телефону.

Якщо вести мову про заклади торгівлі, то поряд з великими маркетами – АТБ, «Фора», «Фокстрот», «Сільпо», «Ельдорадо», «Комфі», за останні 10–20 років з'явилося багато невеликих приватних магазинів. У Фастові це, зокрема, продуктові «Шанс» та «Родинний», магазин одягу «Пані», сантехнічні «У Валери», «Водолій», «Лазур», письмові приладдя продають «Кобзарик», а також «Кома». При вході до останньої відвідувачів віддавна приваблює багато пухнастих улюбленців – котів різних порід, які там живуть. Широко відомий у Фастові магазин побутової техніки під назвою «Мартер», який фастівці насправді називають «У негра». Адже їхнім власником є колишній афрокубинець, а нині афроукраїнець, який перебравшись з Куби до України, створив тут родину і став поважним фастівським бізнесменом.

[17] Перевізники. URL : http://fastiv-rada.gov.ua. (Дата звернення: 22.10.2022).

[18] Повідомила Пашкевич Валентина Григорівна, 1948 р. н., що проживає в с. Дмитрівка Бучанського р-ну Київської обл.

Особливо розквітла останнім часом сфера закладів харчування, що спричинило появу маси невеликих кафе та ресторанчиків з характерними назвами: «У кума», «Колиба», «Старий Фастів»; у націоналістичному дусі – «Укроп» (на привокзальній площі) і «Бункер» у підвальчику (на вікнах відповідні написи на бандерівську тематику [19]); приватна пекарня «Витушка», що пече авторський хліб; база відпочинку «Затишний двір», із «Шинком», де є відповідні розписи на стінах на гоголівські теми тощо. Там подають смачні, а часто вишукані страви в національному дусі, з назвами, що свідчать про гумор і патріотизм господарів: «Зупа музична» з гороху, «Реберце москаля», «Поцілунок бандерівця» тощо. Вихідці з Азербайджану організували «Чайхану», яка чомусь не прижилася й перетворилася на магазин східних та кавказьких ласощів «Рахат-лукум», з філією на базарі, де торгують східними спеціями. Є ще подібний магазин «Киш-миш».

Хоч основними заняттями містян сьогодні в малих і середніх містах не є сільськогосподарські, проте в їхній економіці традиційно сільському господарству належить помітна роль: дуже багато мешканців малих міст мають присадибні ділянки й городи. Відсоток тих, хто їх обробляє, більший у містах, де великий приватний сектор. У радянські часи на околицях невеликих неіндустріальних містечок існували навіть колгоспи та радгоспи, як, наприклад, у слабко індустріалізованій Лохвиці. У тій же Лохвиці частина жителів працювали і в приміському радгоспі ім. І. В. Мічуріна (нині – Публічне

[19] До речі, це не випадково, адже в роки Другої світової війни у Фастові активно діяв осередок ОУН, яким керував Петро Онищенко. Проте найактивнішими членами його були два молоді поети, що своїми віршами агітували боротися як проти гітлерівського, так і сталінського режимів, – станичний Володимир Косовський (мешкав у приміському селі Веприк) і замаскований під секретаря на німецькій біржі праці Андрій Кравець-Кравченко, що вісімнадцятирічним загинув у 1943 р. З націоналістами співпрацювала група лікарів на чолі з Дібрівним (ім'я встановити не вдалося), які рятували мешканців від вивезення на роботи в Німеччину. До цієї групи належав і канонізований потім радянським режимом як «партизанський лікар» професор Петро Буйко, що фактично випадково загинув у 1943 р. Усі ж інші учасники фастівського націоналістичного підпілля, включно з лікарями, після війни отримали чималі терміни й побували в таборах ГУЛАГу (Див.: Косовський В., Кравець-Кравченко А., Чередниченко Є. Тризуб: поезії / упоряд: В. Шевченко, В. Косовський. Київ : Факт, 1998. 156 с.).

АТ) [20]. Така ж картина спостерігалася і в радгоспі Прилуцький на околиці Прилук. Традиційно містяни вирощують городину, особливо картоплю та інші овочі, лишки яких продають на базарі й сусідам. Дехто вирощує їх спеціально на продаж. До речі, саме те, що присадибні ділянки й городи в малих та середніх містах дали можливість багатьом витиснутим колгоспною системою мешканцям сіл не настільки кардинально змінювати звичний спосіб життя, стало стимулом для них осісти саме тут. Як приклад, можна назвати родину Івана Несвітського та його брата, що проживали в хаті на дві половини в спільному дворі в с. Потапці Канівського району (нині Черкаського р-ну). Їхні діти перебралися до Канева, де, поселившись у приватному секторі, мають власні двори з будинками й присадибними ділянками. Тому сільську хату після смерті батьків продали близьким сусідам. Якась частина мешканців малих і середніх міст, особливо тих, хто живе в багатоквартирних будинках, тримає батьківські хати в ближніх селах. Часто вони обробляють городи спільно із сільськими родичами, що живуть поблизу. Нинішній мій сусід Володимир Каленський, хоч і мешкає в багатоквартирному будинку Фастова, традиційно продає сусідам картоплю, яку вирощує на городі, що має поблизу, і яку привозить прямо до під'їзду.

В аграрному секторі малих і середніх міст до сьогодні діють деякі місцеві традиції. Наприклад, у Лохвиці, як і загалом на Полтавщині, люди на городі часом досі засаджують окрему грядку соняшників, з яких потім у млині отримують запашну домашню олію. А ось у Фастові соняшниками обсаджують лише межі городів. Так само, як і в навколишніх селах, спостерігається деяка різниця роботи на городах, залежно від ґрунтів, у чорноземній зоні та на Поліссі. На присадибних ділянках у малих та середніх містах традиційно висаджують невеликі фруктові садки, ягідники, виноградники, а також розводять тварин і птицю: кролів, курей, індиків, а біля водойм – качок та гусей. Останнім часом поширюється перепільництво. Переважно в невеликих розмірах існує бджільництво. З більших тварин у та-

[20] Радгоспи Полтавської області. Лохвицький район. URL : https://tripoli.land/ua/baza/radgospi-ukrayini/poltavskaya/lohvitskiy. (Дата звернення: 01.11.2022).

ких містах мають деяке поширення кози. Корів містяни з околиць позбулися ще на зламі 1950-х, коли їх до цього спонукала тодішня податкова політика. У Прилуках у родинах ромів, які мешкають на околиці – біля річки в кінці вулиці Удайської, довго тримали коней. Це робилося переважно за традицією. Коли один із циганських парубків продав коня, щоб купити мотоцикл, його дядько – циган Микола казав сусідам: «Оте Данилове нещастя продало коня і купило мотоцикл, тепер пропали цигани!» [21] Фруктові дерева й навіть мікрогороди містяни часом висаджують і в дворах багатоповерхівок.

А ще для малих і середніх міст, які є супутниками великих міських центрів, дуже характерна маятникова міграція, у яку включені як працівники, так і студенти. Для міст-супутників Києва раніше була характерна переважно міграція з них, як місць проживання, до локацій роботи і навчання в Києві. Останнім часом усе частіше буває і навпаки: лікарі, ветеринари, педагоги, працівники закладів культури (актори, музиканти, вчителі танців, тренери зі спорту) або інші спеціалісти з Києва мають місця роботи в навколишніх малих і середніх містах, таких як Фастів, Біла Церква, Боярка та ін. Скажімо, у Фастові та Боярці влаштувалося чимало лікарів – вузьких спеціалістів із Києва, а ще ветеринарів, що лікують домашніх тварин, є працівники зі столиці в місцевих Будинках культури. Також у Київському академічному обласному музично-драматичному театрі ім. Панаса Саксаганського в Білій Церкві працюють актори з Києва [22].

Етнографічна специфіка малих і середніх міст традиційно відображається на житлобудуванні, зокрема в приватному секторі. Спочатку житлами мешканців приватного сектору були звичайні українські хати, подібні до селянських, хоча в малих і середніх містах набагато раніше за села стали будувати помешкання з цегли та обкладати нею збудовані раніше дерев'яні й навіть саманні будів-

[21] Повідомив у кінці 1990-х років Балушок Григорій Маркович, 1919 р. н., що проживав раніше в м. Прилуках Чернігівської обл., а потім у Фастові Київської обл.

[22] Театр Саксаганського Біла Церква Київський академічний обласний. URL : https://theater.kyiv.ua. (Дата звернення: 15.10.2022).

лі, а також вкривати їх черепицею та шифером, а згодом і бляхою. Очерет та солома як покрівельний матеріал остаточно зникли тут іще в 1960-х роках. Деякі з таких хат, які всередині усе ж таки мають зовсім інше, ускладнене, порівняно з традиційними українськими трикамерними житлами, планування, зберігаються в малих і середніх містах і сьогодні. У кінці ХХ ст. у приватному секторі малих і середніх міст стали все більше з'являтися помешкання з різного роду прибудовами. У результаті будинки стали втрачати колишню схожість із традиційною українською хатою, причому не лише за плануванням, перетворившись у 1990-х роках на комплекси доволі хаотичних прибудов до основної будівлі. Це було особливо характерно для малих і середніх міст, розташованих у передмістях великих міських центрів, наприклад, у зоні руху електропоїздів чи автобусного транспорту поблизу Києва – у Фастові, Василькові, Білій Церкві. Разом з тим таких будівель вистачало і в більш віддалених від обласних центрів та Києва малих і середніх містах. Це пояснювалося тим, що дорослі одружені діти стали намагатися не відриватися далеко від батьків, як це було раніше, коли їх приваблювали великі міста, де розгорталася індустріалізація, а також усілякі всесоюзні будови. Тепер здебільшого діти, що отримали освіту та одружилися, хоч і намагалися мешкати окремо від батьків, проте стали поселятися поряд з ними, в одному дворі. З початком 2000-х років у житлобудуванні з'явилися нові матеріали (різні композити, вагонка, металочерепиця, гіпсокартон тощо) та нові архітектурні рішення. Паралельно зростав рівень життя, що відкривало можливості для їхнього широкого використання. Почали розповсюджуватися сучасні двоповерхові будинки, з різними башточками, арками, галереями тощо, де теж мешкають як батьки, так і одружені діти. На всі ці типи помешкань можна натрапити сьогодні в приватному секторі малих і середніх міст. Огорожа, яку спочатку робили штахетною (однотипна із сільською плетена з лози ліса зникла ще в середині ХХ ст.), з часом усе частіше будувалася у вигляді глухих дерев'яних парканів. У 1990-х – на початку 2000-х поширилися бетонні паркани, зараз дедалі більше розповсюджуються металеві, які значно лег-

ші й зручніші при монтуванні. Усі ці типи парканів трапляються у Фастові чи, скажімо, Білій Церкві або Каневі.

Стосовно одягу, то виділити якусь значну специфіку в малих і середніх містах сьогодні навряд чи можливо, хоч іще в другій половині ХХ ст. можна було спостерігати деякі прояви місцевої моди, особливо серед молоді. Наприклад, у 1960–1970-х роках у Прилуках через недостатню поширеність тротуарів хлопці-старшокласники навесні та восени шикували в здоровенних гумаках радянського виробництва, з величезними манжетами з повністю відігнутих назовні халяв. Взуття ж тих парубків, яким удавалося десь роздобути акуратні імпортні гумові чобітки, як, наприклад, авторові цих рядків, ставало предметом відвертої заздрості ровесників. Нині малі й середні міста не вельми відрізняються облаштуванням вулиць від великих міських центрів у всі пори року, що впливає на гардероб їхніх мешканців, хоча щоденний одяг, особливо робочий, усе-таки менш вибагливий за вбрання, скажімо, киян.

А ось святковий одяг, серед якого нині майже неодмінно присутні вишиванки, у тому ж Фастові не часто включає мотиви місцевої вишивки. До речі, нащадки колишньої дрібної шляхти на Київщині, у тому числі у Фастові та навколишніх селах, на початку ХХ ст. й пізніше не вживали вишивки для оздоблення вбрання, орієнтуючись на модерний у той час міський костюм, хоча навколишні не лише селяни, а й містяни нешляхетного походження прикрашали одяг вишитим орнаментом [23]. Зараз же вишиванка в усіх українців Фастова є важливим маркером національної ідентичності. При цьому все більше ширіться продаж вишиванок через Інтернет, а це переважно машинна вишивка, центри виробництва якої здебільшого розміщені на Заході України. Зразки вишивки з різних регіонів країни сьогодні активно проникають повсюдно, збагачуючи місцеві мотиви та змішуючись із ними. Разом з тим нерідко можна зустріти оригінальні вишиванки ручної роботи, на яких відображені й місцеві узори. У тих містах, що розташовані на перетині шляхів спо-

[23] Балушок В. З історії шляхти Фастівщини. *«Прес-музей». Науково-інформаційний бюлетень*. Фастів, 2016. № 2 (43). С. 31.

лучень, на розповсюдження тих чи тих мотивів вишивки на одязі впливають приїзди майстринь з інших міст. Наприклад, до Фастова електричками приїжджають вишивальниці з міст Поділля, які продають вишиті вироби на Привокзальному базарі, а ще частіше беруть серед фастівців замовлення на свою продукцію.

У малих і середніх містах донині зберігаються елементи традиційної української соціонормативної культури. Адже сучасні мікрорайони Фастова, Білої Церкви чи Прилук – це переважно колишні кутки або села, приєднані до міст. Такими не є хіба що деякі новозабудовані багатоповерхівками квартали, якщо вони виростають на новоприєднаних до міста землях. У традиційних мікрорайонах межі міського самоврядування часто збігаються з колишніми громадами кутків. Мешканці мікрорайонів добре пам'ятають, що колись вони були кутками та окремими селами. Між ними донині часто існують певні конкурентні стосунки стосовно тих чи тих угідь чи урочищ. А ось про колишні ремісничі цехи, які в деяких малих і середніх містах проіснували до початку 1930-х років [24], сьогодні вже мало хто пам'ятає навіть із дуже літніх людей.

Донині існують розбіжності та конкуренція поміж парубками різних кутків-мікрорайонів. Зокрема, від чужого хлопця, який приходить на дискотеку чи залицяється до місцевих дівчат з іншого мікрорайону, неодмінно вимагається могорич. У разі відмови можливе побиття. Існують і інші випробування для чужаків. Наприклад, у Білій Церкві парубка з іншого мікрорайону, який приходить на Заріччя, змушують міряти сірниковою коробочкою міст через Рось. Водночас про якісь масштабні зіткнення між хлопцями різних мікрорайонів, скажімо у Фастові, останнім часом чути не доводилося. А ось у Прилуках майже до кінця XX ст., а то й довше, відомі бійки «стінка на стінку» між парубками Рокитного та Квашинців. Причиною були, звісно ж, дівки: у мікрорайоні Рокитне школа була восьмирічна, і більшість дівчат продовжували навчання в середній школі № 7, розташованій у територіальному підрозділі Квашинців –

[24] Про існування ремісничих цехів у малих містах іще в 20-х роках XX ст. див.: Козаченко А. Пережитки цехової організації в м. Гадячі.

Театрі (у місті є будівля справжнього театру, побудована на початку XX ст., діяльність якого останнім часом поновилася [25]). Парубки й сьогодні можуть утнути щось із традиційних парубоцьких бешкетів, наприклад, серед ночі прилаштували до вікна комусь із мешканців голосну тріскачку.

У зв'язку з питанням соціонормативної культури малих і середніх міст, гадаю, слід коротко зупинитися на специфіці сучасного соціально-політичного життя, яке часто має цікаві антропологічні особливості. Так, на початку 1990-х років влада в них залишалася переважно в руках старої радянської партноменклатури. Проте активність мешканців поступово росла, що проявилося, скажімо, у Фастові, у значній кількості націонал-демократичних партій, які постійно чубилися між собою. Це відкривало вікно можливостей не лише для вихідців із колишньої партноменклатури. І ось на хвилі популізму аж двічі – у середині 1990-х та вже у 2000-х – мером обирали колишнього військового замполіта Володимира Тимофієва, який обіцяв виборцям безкомпромісно боротися з мафією та корупцією, хоча самого потім застукали на оборудках із кавунами для шкіл. Але найбільше запам'ятався він тим, що обидва рази політичні опоненти за допомогою суду усували його з посади за нецензурщину й навіть рукоприкладство. Поступово виборці ставали досвідченішими, а соціально-політичне життя входило в спокійну колію.

Нині Фастівська міськрада активно включена в сучасні суспільні процеси. Вона регулярно інформує населення про все, пов'язане з російсько-українською війною, а також про події національної історії та важливі (сумні чи радісні) її віхи. Наприклад, 22 жовтня, на 75-ту річницю проведення радянським режимом злочинної операції «Захід» (масова депортація населення) поширила інформацію про це й організувала відповідні заходи. Уже кілька років поспіль у Фастові за організаційної участі влади регулярно відбувається

[25] Квитки і афіші театрів в місті Прилуки 2022–2023. URL : https://www.google.com/search?q=%D1%82%D0%B5%D0%B0%D1%82%D1%80+%D1%83+%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BB%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%85&oq=%D1%82%D0%B5%D0%B0%D1%82%D1%80+%D1%83+%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BB%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%85&aqs=chrome..69i57j0i546l4.8040j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8. (Дата звернення: 13.12.2022).

кримськотатарський фестиваль «Ласкаво просимо до Криму», що приурочується до Дня кримськотатарського прапора та інших дат і урочистостей киримли [26]. Воєнні дії спричинили активне залучення органів місцевої влади в різні практики в оборонній сфері: територона, мобілізація населення чи техніки для участі в різних кампаніях, розміщення військових, спорудження блокпостів, координація потоків тимчасово переміщених осіб, розселення мігрантів тощо. При цьому у зв'язку з тим, що в невеликому місті майже всі жителі знайомі між собою, діяльність органів влади фактично змикається з діями громадськості в протидії російським агресорам.

До цікавих подій місцевого суспільно-політичного життя Прилук слід віднести заворушення 2019 року, спрямовані проти місцевих поліціянтів, викликані загадковою смертю підлітка Дениса Чаленка. Річ у тім, що до цієї трагедії якимось чином вони виявилися причетними. Проте найцікавіше, що Прилуки в цьому плані продовжують певну традицію, адже близько 50 років тому, десь у 1966–1969 роках, пережили справжнє антирадянське повстання, що було теж спрямоване проти силовиків. Тоді було розгромлене міське відділення міліції у відповідь на смерть хлопця у відділку. Однак справжньою причиною було невдоволення радянськими порядками місцевими підпільними підприємцями [27].

Починаючи з Революції гідності, у центральноукраїнських малих і середніх містах активізувався процес перейменування вулиць. Спочатку дерадянізація міської топонімії не зачіпала основної маси населення, але поступово воно все більше залучалося до участі в кампанії і тиску на владу в цьому плані. І коли в 1990-х спроба повернути центральній вулиці Фастова давню назву – Соборна замість стандартної радянської Леніна викликала шалений спротив комуністів та інших прихильників «совка», то на початку 2000-х це сталося ніби саме по собі. А із запущенням «ленінопаду» перейме-

[26] Шпакович Ю. У Фастові відбувся кримськотатарський фестиваль «Ласкаво просимо до Криму». URL : http://fastivnews.city. (Дата звернення: 07.10.2022).

[27] Балушок В. Прилуки: нове повстання через 50 років. *Дзеркало тижня*. № 43–44. 2019. 15 листопада.

нування вулиць стало набирати обертів, особливо активізувалося з російсько-українською війною. Остання така кампанія у Фастові пройшла 13 жовтня 2022 року, коли рішенням міськради перейменовано 37 назв.

Громадські організації, активність яких останнім часом дуже зросла, регулярно проводять різні цікаві заходи за інтересами, наприклад, у Фастові зустрічі з письменниками (Василем Шклярем, Максом Кідруком, Сергієм Жаданом та ін.) чи художні пленери («Фастів живописний» тощо). Нині буквально буяють комунальні установи, робота яких пов'язана зі сферами мистецтва, освіти, спорту, такі як Музична школа й інші дитячі спортивні та мистецькі заклади позашкільної освіти, де діють десятки колективів. Їхній діяльності не можуть завадити й воєнні події, а прибуваючі тимчасові переселенці активно включаються в неї. Скажімо, у міському Палаці культури є такі аматорські колективи, як вокально-хореографічний ансамбль «Калиновий віночок»; ансамбль бального танцю «Троянда»; шоу-балет «Сатос»; ансамбль бального танцю «Діана»; ансамбль народного танцю «Унавушка»; кіностудія «Фастів-Фільм» тощо. На території стадіону «Машинобудівник» встановлено скейт-парк, подарований корпорацією «Біосферна» з нагоди 25-річчя підприємства. Діяльність цих установ усе більше набуває національно-патріотичного спрямування, на відміну від індиферентного в 1990-х роках. Привертають увагу Фастівська школа народної майстерності, де діти за бюджетні кошти вивчають народні ремесла (вишивання, килимарство, писанкарство, гончарство, народне малярство, різьблення по дереву тощо); Фастівська станція юних натуралістів (тамтешній зоопарк існує на пожертвування – кошти і продукти фастівців), з її багатьма природничими гуртками; Фастівський центр позашкільної роботи та багато інших закладів, в основу діяльності яких, особливо останнім часом, як працівники, так і учасники та батьки дітей усе більше закладають саме народні традиції. Часто це місцеві традиції, але нерідко – просто українські, що перейшли у площину фольклоризму, такі як навчання Петриківського розпису в Школі народної майстерності. Цікаві екс-

курсії, у тому числі містом («Фастів часів католицьких єпископів», «Сакральна архітектура Фастова» та ін.), проводить, теж комунальний, Фастівський краєзнавчий музей.

Як, мабуть, повсюдно по Україні, у малих і середніх містах останніми десятиліттями зросла активність молоді. Вона зазвичай уже носить справді самодіяльний характер, на відміну від радянських державних піонерсько-комсомольських заходів. Фінансова підтримка цих практик часто надходить від міжнародних організацій, таких як Агенство США з міжнародного розвитку (USAID) та ін. У Фастові працює Молодіжний центр, діяльність якого зацікавлює молодь активними формами проведення. Це й патріотичні майстер-класи, наприклад «Зроби подарунок Захиснику», і такі, як «Колосок» для дівчат, що мають косу, чи майстер-клас з розпису шоперів. Проводяться шахові турніри. У школах діють учнівські організації КРОК, «Країна знань», «Сузір'я», Республіка «ОРІОН». Особливу популярність серед школярів нині, у часи російсько-української війни, мають такі заходи, як патріотичний військово-спортивний квест «Джура», що включає конкурси «Відун», «Рятівник», «Ватра», «Таборування» та ін. Молодіжна рада бере активну участь у зборі коштів для захисників; працює Рада учнівського самоврядування Фастівської громади; Книжковий клуб почав роботу з обговорення книги Дж. Орвелла «1984». Молодь активно збирає кошти для захисників, у тому числі організовуючи ярмарки тощо. У Молодіжному центрі, у зв'язку з воєнною обстановкою, відбуваються зустрічі з професійними психологами, такі як «Емоційні гойдалки та способи залишатися стабільним» та ін. Молоді фастівці на бетонній огорожі в центрі міста створили величезний мурал «Україна 24/7 – у серці кожного», присвячений підписанню у Фастові 1918 року Акту Злуки між УНР та ЗУНР [28]. З-поміж дітей, що зростають в обстановці війни та загального патріотичного піднесення, поширилися ігри у військових: вони влаштовують власні блокпости, де «перевіряють» автомобілі, що

[28] Стометровий мурал «Україна 24/7» розписують у Фастові. URL : http://vechirniy.kyiv.ua. (Дата звернення: 05.09.2022).

проїжджають, та їхніх пасажирів; дитячі патрулі «вистежують» ворожі ДРГ тощо.

Важливе місце в житті малих і середніх міст займають сучасні свята, такі як Дні міст, з їхніми концертами й різними конкурсами, спортивними змаганнями та ін. А водночас там продовжують побутувати давні за походженням свята й обряди, практики яких не можна зводити лише до сфери фольклоризму. Так, якщо купальські дійства, в яких у Фастові беруть участь колективи з Будинку культури, а також відроджені молоддю «Вертеп» чи колядування дітьми з дитячих садків, на чолі з вихователькими, справді вписуються у явище фольклоризму, то стихійні колядування, засівання й щедрування школярів існували майже завжди, незважаючи на заборони радянських часів. Мені також доводилося бачити на одній із вулиць (Буйка чи Прорізній) мікрорайону Завокзалля повішену на дереві сплетену з гілок і чорнобривців антропоморфну фігуру «Маковея» з вирізаною з гарбуза головою. Торгівці на базарах донині дотримуються деяких давніх за походженням ритуальних дій та віровань. Наприклад, продавши перший товар, уторгованими грішми обов'язково проводять по решті товарів; при цьому хорошим знаком є, коли перший покупець – чоловік.

Сучасне весілля теж включає чимало давніх за походженнях елементів, що, будучи відповідним чином трансформованими, органічно вплітаються в модернізований ритуал. Це, наприклад, такі як обряд «чоботи», «коли строга й урочиста церемонія шлюбного зближення двох родів набуває яскравого пародійного звучання, перетворюється на розважально-сміхове дійство, де панує стихія карнавальної свободи, невимушеності, емоційного розкріпачення» [29]. При цьому зять миє тещі ноги, а потім взуває її в чоботи, у які вкидають горіхи, цибулю – «щоб водилися гроші». Особливу популярність має обряд «кури» на третій день церемонії, коли весела компанія переодягається циганами, чоловіки жінками, жінки чоловіками (з підкресленням ознак статі за допомогою морквини та

[29] Курочкін О. Обрядові танці-ігри – малодосліджені компоненти традиційного весілля українців. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 6. С. 79.

двох цибулин) тощо, йдуть вулицею і торохтять у бочку, катають на возику хрещених та батьків молодят. Викрадають у хрещених курку чи й кількох або витягують усе з холодильника, а потім це готують і з'їдають. Серед пісень багато традиційних, включно із сороміцькими чи жартівливими. Наприклад, наречена дякує воротам: «Дякую вам, ворота, де стояла хлопців рота, більш не будé, не будé»; собакам: «дякую вам, собаки, що латали хлопцям с…и, більш не будé, не будé» і т. ін.

З покоління в покоління передаються місцеві легенди та перекази. Скажімо, у Фастові розповідають про «Жидівські ставки» та «Жидівський околоток», а ще про зразкову єврейську сільськогосподарську колонію «Ройтен поєр» (червоний оратар), що існувала на початку – в першій половині ХХ ст. на кутку, нині мікрорайоні Кадлубицця [30]. Навколо парку «Молодіжний», який усі у Фастові чомусь називають «Роща», популярним є переказ про місцевих дітлахів, які в радянські часи десь під деревом викопали скарб золотих монет. Їх у хлопців за дріб'язок виманив хитрий дядько, що потім для себе та власних дітей за невідомі кошти збудував гарні помешкання і придбав автомобіль. У Лохвиці довелося чути легенду про «золотий корабель» цариці Катерини, який нібито потонув у Сулі і який підступні американці в часи СРСР пропонували знайти, але мудре радянське керівництво не погодилося. Є свої легенди та перекази, зокрема про місцевих заможних хазяїв, у колишньому приміському селі Фастова, а нині мікрорайоні Снігурівка. Наприклад, старші люди розповідають про панів Лясот, нащадки яких мешкають у Фастові досі. Хоч ті були звичайними шляхтичами («поляками»), проте дієво протиставляли себе «мужикам». А серед Лясот з покоління в покоління передається оповідь, як їхні предки ще у XVIII ст. переховувалися у скиртах соломи від гайдамаків, а ті списами проштрикували скирти, намагаючись знайти шляхтичів, що заховалися від них [31].

[30] Дросенко В. Краєзнавчі нариси Фастівщини. Фастів : Видавець Пшонківський О. В., 2017. С. 83.

[31] Балушок В. З історії шляхти Фастівщини.

З початком повномасштабного вторгнення військ Росії в Україну у життя малих і середніх центральноукраїнських міст увірвалася війна. Деякі з них, як Макарів, Бишів, а особливо прикиївські Буча, Гостомель, Ірпінь, зазнали нападів ворожих військ та окупації, що спричинило значні руйнування й загибель мешканців. Але навіть ті міста, куди окупанти не добралися, не залишилися осторонь воєнних подій. Скажімо, на північній околиці Фастова силами місцевої тероборони й частин ЗСУ була знищена («покришили на капусту», – казали ті, хто бачив) колона російської бронетехніки, яка, погромивши Бишів, помчала була в бік Фастова та Одеської траси. Біла Церква, поряд з якою в перший день вторгнення був збитий «Іл-76» з рашистським десантом, неодноразово зазнавала ударів ракет і дронів-камікадзе, зазнає ударів з повітря й Фастів, над яким ППО регулярно збиває російські ракети й дрони, що летять на Київ. Над більш віддаленим Каневом збивають ворожі ракети, запущені як на Київ, так і на ГЕС.

Для мешканців центральноукраїнських міст характерний значне піднесення патріотизму та активізація в боротьбі з ворогами, що відбилося в інтернет-мемах, місцевих соціальних мережах, різних оголошеннях та написах на вулицях: «Пішла вбивати орків, скоро буду» – оголошення на дверях магазину, «Нажми і запусти ракету на рашу» – підпис під кнопкою біля світлофора, «Фастів – напис на місці Росії на карті Євразії в Інтернеті тощо. Багато людей пішли добровольцями в ЗСУ та вступили в тероборону. Решта беруть активну участь у волонтерській діяльності й різнобічній допомозі оборонцям України. Наприклад, як розповідав авторові цих рядків згадуваний вище підприємець В. Рутковський, він хотів вступити до тероборони, проте через огрядність дістав відмову: «Уявляєте, кажуть: ти такий товстий, що ніяка медсестра, якщо поранять, не витягне, а дострелити – патронів жаль!». Він образився й подався у волонтери. Волонтерські організації найрізноманітніші, особливо відзначаються церкви, до речі, різних конфесій. Найактивнішу діяльність розгорнув Християнський центр Св. Мартіна, що не один рік діє при римо-католицькому костелі Воздвиження Св. Хреста.

Ось, скажімо, результати його діяльності за пів року: евакуйовано до Польщі 1710 осіб, відновлено 150 будинків, встановлено 20 модульних будинків, роздано 74 060 кг одягу, пошито 600 тактичних жилетів, надано 11 000 одиниць медпрепаратів, привезено 5 автомобілів, роздано 68 883 наборів продуктової адресної допомоги. Це було зроблено силами 110 волонтерів, які здійснили 232 місії [32]. На потреби ЗСУ й територони люди збирають продукти та одяг, роблять «коктейлі Молотова» й окопні свічки, плетуть маскувальні сітки та «кікімори». Діти в різних гуртках Центру позашкільної освіти та Школи народної майстерності виготовляють сувеніри, які потім продаються на аукціонах, а зароблені гроші йдуть на потреби армії і територони.

Отже, ми розглянули в першому наближенні сучасні малі та середні міста Центральної України, зокрема заняття, побутову культуру містян, а також їхню участь в інших сферах життя, у тому числі під кутом зору виявлення антропологічного виміру цієї участі. На нашу думку, наведені факти свідчать на користь того, що виробнича, суспільно-громадська й побутова культура мешканців малих та середніх міст і справді не може вважатися сільською / селянською. Це – міська культура, хоча вона й не вписується в рамки масштабів великого урбанізовано-індустріального міста. Нерідко культура малих і середніх міст виявляє схожість із сільською, проте має і свої особливості, принаймні частину з них було розглянуто. Означена схожість пояснюється не лише генетичною спорідненістю культури малих та середніх міст і сільської, а й тим, що та й та є українською. І це не випадково, адже малі й середні міста, куди в радянські часи спрямувався міграційний потік з навколишніх, знищуваних колгоспами, сіл, значною мірою стали прихистком для традиційної культури українців, давши їй шанс вижити в умовах радянського антиукраїнського пресингу та багато в чому адаптуватися до умов наступаючої модернізації.

[32] Лемешко С. Тисячі врятованих доль та 200 днів титанічної допомоги: як костел Фастова наближає перемогу. URL : http://fastivnews.city. (Дата звернення: 03.11.2022).

Микола Бех

СУЧАСНІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ м. КОРОСТЕНЯ: РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ, ПРАКТИКИ АГРОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, ВЗАЄМОДОПОПОГА В ЧАС ВІЙНИ

Актуальність наукового осмислення сучасних етнокультурних процесів в Україні зумовлена зростаючим впливом міської культури на всі сфери народного життя. Історико-культурне середовище міста – це уособлення національного духу та вияв історичної пам'яті народу [1]. Тривалий час в етнографічній літературі репрезентація народної культури українців була представлена селянською тематикою. Така особливість цілком зрозуміла, оскільки до середини XX ст. переважна більшість носіїв етнічної традиції проживала в сільській місцевості. Проте останні пів століття урбанізоване населення в Україні зростає насамперед за рахунок міграції молоді із сільської місцевості. У такому разі, як зауважують провідні етнологи, села не спроможні бути інноваційними продуцентами сучасного процесу традиційного народотворення, заледве утримуючи предковічний пласт традиційної культури [2]. Тому сьогоднішні саме міста визначають головні перспективи сучасних етносоціальних та етнокультурних процесів в Україні. Як осередки реактуалізації компонентів традиційної культури, можуть бути малі міста, які, на відміну від мегаполісів, не концентрують у своє-

[1] Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики. *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 23.

[2] Павлюк С. Етнічна самоідентифікація сучасного українського міста: тенденції і прояви. *Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі XX століття. Збірник науково-теоретичних статей* / голов. ред. Павлюк С. П. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2004. С. 4.

му середовищі всіх інтенсивнихі глобалізаційнихі процесів. Отже, закономірною є увага наукової спільноти до етнокультури малих міст.

Культура українських міст розвивалася під впливом іноетнічних явищ, які в певні історичні періоди використовувалися та популяризувалися владою з метою денаціоналізації українців-містян. Помітними й активними такі процеси були в радянські роки: владний тоталітарний режим придушив прогресивні міркування та європейські ідеї щодо розвитку міст як самоврядної спільноти людей, натомість перетворивши їх на централізовані державні осередки, де першочерговість надавалася функціонуванню військово-адміністративної, фіскальної, виробничої та ідеологічної сфер діяльності; водночас міське населення є чимось другорядним, і за потреби, як зазначають дослідники містобудування, може бути замінене, переміщене, кількісно скорочене чи збільшене, а для цього – жорстко прикріплене до місця праці й проживання та контрольоване тодішньою управлінською системою [3]. Жорстка політика комуно-більшовицької влади сформувала серед містян індиферентне ставлення до основних національних ознак українського етносу (мови, культури, усвідомленості спільного походження), а також призвела до втрати комунікативних зв'язків. Вітчизняні етнологи, студіюючи урбаністичну проблематику, розмірковують про розвиток етнокультурних та ідентифікаційних практик. Аналізуючи процеси етнічної самоідентифікації міського населення сучасної України, С. Павлюк висловлює думку про майже повну відсутність українського урбанізованого середовища [4]. О. Курочкін пише про селянсько-землеробський ментальний характер українського етносу, який унаслідок різних історичних обставин не встиг чи не зумів створити своє власне гармонійне й

[3] Вечерський В. В. *Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць : [монографія]* / НДІ теорії та історії архітектури й містобудування, Голов. упр. містобудування і архітектури Київ. міськдержадмін. Київ : НДІТІАМ Головкиївархітектура, 2003. 560 с. С. 11.

[4] Павлюк С. Етнічна самоідентифікація сучасного українського міста: тенденції і прояви. С. 5.

оригінальне урбанізоване середовище [5]. На постійному взаємовпливі міської та сільської культури в сучасному урбанізованому просторі акцентує увагу М. Борисенко [6]. Однією з важливих проблем сучасних етнологічних студій, як зазначає Г. Стоянова, є вивчення взаємовпливу міста і села, адже важливо вивчати і вплив сільської культури на міську, що сприяє збереженню традицій у народній культурі етнічних спільнот, а не тільки вплив міста на село [7]. Т. Полек зауважує взаємодоповнення та рівнозначний вплив сільської і міської культур на адаптаційні практики в урбанізованому середовищі молодих мігрантів із села [8]. Про важливість у міському середовищі реактуалізації традиційних елементів весілля, що є важливим виявом збереження етнокультурної своєрідності в умовах європеїзації та інтеграції світових культур, зазначає К. Бех [9]. Оцінюючи напрацювання українських етнографів у справі вивчення культури та побуту міського населенн, потрібно відзначити новаторський характер студій, що був викликаний глибокими змінами в українському суспільстві, у якому урбанізоване населення кількісно стало переважати над сільським. Працюючи у відлунні пієтету перед тяглістю наукової традиції, українські етнологи-сучасники зуміли опанувати нову методику аналізу суспільно-побутових реалій життя особливостей народної культури сьогодення. Водночас у науковому доробку вітчизняних дослідників лише епізодично згадується про роль містян у розви-

[5] Курочкін О. Нові горизонти урбаністичної етнології. *Народна творчість та етнологія.* 2010. № 6. С. 130.

[6] Борисенко М. Етнологія міста: методика та методологія дослідження. *Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології.* Київ : НАМУ, 2011. С. 303.

[7] Стоянова Г. Проблеми методології етнографічного вивчення міської культури: постановка питання. *Чорноморський літопис. Науковий журнал.* Миколаїв : ЧДУ імені Петра Могили, 2011. Вип. 3. С. 119.

[8] Полек Т. В. Теоретико-методологічні засади дослідження сільської молоді у пострадянському місті: антропологічний вимір. *Наукові записки ВДПУ ім. М. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. О. А. Мельничука.* Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю, 2017. Вип. 25. С. 392.

[9] Bekh K. Historical Transformations of Ukrainian Ritual Culture in an Urban Environment (1920s – Early Twenty-First Century). *Український історичний журнал.* 2021. № 1. С. 105.

тку агровиробничої сфери українців. На нашу думку, це зумовлено постійним протиставлянням виробничих практик як критеріїв індустріального міського й аграрного сільського способів життя. На повній відсутності аграрних практик серед містян не варто наголошувати, адже відомо про їхню систематичну працю в садово-дачних кооперативах, батьківських домогосподарствах та на ділянках прибудинкових території. Зокрема, вивчаючи побутову культуру населення малих міст Південно-Східного Поділля, зокрема містечка Чечельник на Вінниччині, В. Косаківський дійшов висновку, що основними традиційними господарськими заняттями містян було землеробство у всіх його галузях, таких як рільництво, городництво та садівництво [10]. У реаліях сьогодення агровиробництво зберігає домінуючу роль серед населення Чечельника, а це є віддзеркаленням етнопрофесійного розвитку інших малих міст Поділля [11].

Загальнотеоретичні підходи до вивчення агрокультури українців були закладені О. Бежковичем [12], В. Горленком [13], С. Павлюком [14]. Учені в різний час проаналізували народні знання з агрокультури, історію розвитку землеробства, етнічні особливості рільництва, розмаїття землеробських знарядь праці та аспекти культурно-побутових трансформацій в агротехніці.

Джерельну базу нашого дослідження склали польові матеріали автора, зібрані від містян, представників місцевих органів вла-

[10] Косаківський В. Традиційні господарські заняття українців Південно-Східного Поділля (за матеріалами містечка Чечельник). *Матеріали до української етнології : щорічник. Збірник наукових праць* / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2009. Вип. 8 (11). С. 133.

[11] Косаківський В. Міжкультурні взаємовпливи та трансформації в містечку Чечельник на Поділлі у XIX – на початку XXI століття. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 6. С. 49.

[12] Бежкович А. Земледельческие орудия и труд украинцев. (XVIII – первая половина XX вв.). *Бежкович Опанас. Вибрані праці :* у 3 кн. *Кн. 1* / [за заг. ред. Г. Скрипник]. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2015. С. 93–292.

[13] Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. *Народна землеробська техніка українців (історико-етнографічна монографія)*. Київ : Наукова думка, 1971. 164 с.

[14] Павлюк С. П. *Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект* / ред. Ю. Г. Гошко ; АН УРСР, Львівське відділення Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Київ : Наукова думка, 1991. 222 с.

ди та суб'єктів агробізнесу в м. Коростені та навколишніх селах. Вивчення діяльності населення приватного сектору проживання має певні складнощі, адже часто етнологи при зборі польового фактажу зіштовхуються з такими проблемами, як острах офіційних осіб у виявленні «незручної» для них інформації, обережність у висловлюваннях і формальні відповіді самих респондентів, які мають страх перед можливим введенням податків, зменшенням субсидій, недовірою до інтерв'юера. Тому для повноти дослідження, крім глибинного інтерв'ю вважаємо за доцільне застосувати зумовлений темою дослідження метод включеного спостереження. Розвиток принципів цифрового суспільства ставить потребу перед дослідникам враховувати також матеріали у відкритих інтернет-ресурсах. Скажімо, протягом кількох років ми здійснювали моніторинг соціальних спільнот міста Коростеня («Коростень – в твоїх руках!!, «Коростень в руках рішучих!», «Коростень сьогодні», «Народний контроль Коростень», «КОРОСТЕНЬ–ІНФО», «Коростень оголошення», «Підслухано Коростень» та ін.), також опрацьовано контент на офіційних сторінках голови громади, міської ради, голови районної адміністрації та громадських спілок.

Методологічним підґрунтям дослідження стали теоретичні напрацювання в галузі урбаністики, які узагальнили та систематизували теоретичні підходи про міста і їх роль в ієрархічній глобальній системі. З огляду на складність функціонування системи життєзабезпечення, частиною якої є агровиробництво, увважаємо за доцільне застосування усього широкого спектру традиційних для етнології методів дослідження (порівняльно-історичного, структурно-функціонального, комплексного аналізу, семіотичного та ін.), доповнивши їх соціологічними та антропологічними підходами. Засадничим принципом розвідки є теорії неомодернізму, які використовують нові соціометричні підходи, більш гнучкі й вільні від прямого протиставлення традицій і інновацій [15], визнання можливості багатоманіття моделей культурного розвитку та відмова від

[15] Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. С. 97.

протиставляння виробничих практик містян і селян, як головного критерію міського і сільського способів життя.

Створення нового бренду міста Коростеня. Місто Коростень – одне з найбільших міст Житомирської області з досить давньою історією. Цей адміністративний центр Коростенського району, розташований на берегах річки Уж, є важливим транспортним вузлом Південно-Західної залізниці та місцем перетину шістьох автомобільних шляхів. На січень 2022 року населення міста складало близько 61,5 тис. осіб [16]. Відповідно до законодавства, Коростень за кількісним складом населення належить до категорії «середніх» міст (населення від 50 до 250 тис.) [17]. Водночас чисельність міських жителів не може бути основним і тим паче єдиним критерієм у визначенні статусу міста. Як зазначав Фернанд Бродель, місту для того, щоб існувати, потрібно домінувати над якоюсь прилеглою територією, хай навіть невеликою [18]. Важливим показником статусу є роль міста як адміністративного центру певної території, здатність його населення розвивати інфраструктурні ресурси, організувати виробничі відносини та загалом забезпечувати економічний, соціальний і культурний потенціал регіону. Успішна розбудова та функціонування міста можливі тільки за активної участі його жителів, які чітко усвідомлюють себе територіальною спільнотою з певним статусом і самоврядною управлінською системою [19]. Зокрема, одним із завдань є творення місцевої ідентичності, що буде об'єднувати населення навколо спільної ідеї. Сьогодні серед напрямів розбудови та розвитку міст є тенденція створення їх позитивного та туристично-привабливого образу. Наприклад, нині активно відбуваються процеси брендування. Брендинг нових та реактуалізація призабу-

[16] Чисельність населення в місті Коростені – Мінфін. URL : https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/town/korosten/

[17] Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text

[18] Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : у 3 т. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / переклав з французької Г. Філіпчук. Київ : Основи, 1995. С. 415.

[19] Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні. С. 234.

тих історико-культурних явищ сприяє розвитку місцевої туристичної сфери, і як результат – покращенню економічних показників. При цьому важливим фактором є рекламування та презентація в інформаційному просторі туристичної принади. Анонсування зацікавлює мандрівників до відвідування місцевості. Скажімо, іноземні антропологи зауважують, що історико-культурні бренди – це широкий комплекс реальних характеристик і потенційних можливостей, який має історичне та культурно-психологічне значення для сучасного й майбутнього як для регіону, так і для його населення.

Процеси в туристичній сфері, зокрема брендинг історико-культурних явищ, активізуються в сучасному Коростені. Коротка ретроспектива про місто є невід'ємною та обов'язковою для розуміння його туристично-культурного потенціалу, зокрема, презентації локацій, де відбулися значні в історії події.

Найбільш відомою туристичною локацією Коростеня є парк Древлянський, що входить до ТОП-15 найкращих парків України. Розташований він на гранітних плитах, валуни яких виходять на земну поверхню уздовж річки Уж, утворюючи мальовничі скелясті пейзажі. Круті масивні кам'янисті схили місцеві жителі називають «плечами Перуна», або «баранячими лобами». Із 2006 року міська влада почала проводити так званий ребрендинг центральної міської зеленої зони. Зауважимо, що на хвилі декомунізації відбулася зміна назви парку (стару назву – парк ім. М. Островського замінили на більш асоційовану для місцевості – «Парк Древлянський» (2016). Визначальною ідеєю оновлення парку стали події історії: війна між київськими князями та плем'ям древлян, які проживали саме на цій території. Насамперед було збільшено територію парку так, щоб він включав старе древлянське городище, яке знаходилося на правому березі річки. Зокрема, на оновленій локації було встановлено пам'ятник літописному древлянському князю Малу. За задумом творців, скульптуру виконано в образі воїна, що, опершись на меч, зі скелі оглядає весь Коростень.

Протягом кількох років було розширено скульптурну композицію парку новими історичними персонами часів становлення

давньоруської держави. Серед місцевих жителів особливою повагою і шаною згадується київська княгиня Ольга, незважаючи на відомі літописні відомості про знищення давнього Іскоростеня. За народними переказами, могутня княгиня розкаялася й повернулася на руїни спаленого нею міста, де вона проживала в повній самоті та молитвах, шукаючи порятунку від скоєних нею гріхів [20]. За місцевими оповідками, княгиня облюбувала для купання кам'яне русло річки[21]. При оновлені парку в цьому місці було встановлено статую княгині. Сьогодні ця локація відома під назвою «Ольжина купальня». За легендами відомо, що першу християнську церкву в Коростені було збудовану саме княгинею, на тому самому місці в 1990 році було зведено собор Різдва Христового. Щоправда, серед містян побутують інші назви храму – «Свято-Ольгинська церква» та «Ольжинська церква».

Посеред парку, на правому березі річки, встановлено пам'ятники синові князя Мала – Добрині, який відтворено в образі давньоруського воїна біля коня. Неподалік від нього розташована скульптура княжни Малуші із сином – майбутнім Великим Князем київським Володимиром. Як «хрестителя Русі», князя Володимира вшановано ще однією художньо-архітектурною фігурою – гранітним пам'ятником біля центрального входу в парк. Його постать зображена із хрестом та фрагментом зі Святого письма на руках.

Скульптурна композиція парку ідейно взаємодіє між собою та відтворює світоглядні уявлення місцевого населення про давню історію міста: розміщенні на відстані постаті літописних героїв доповнюють одна одну, створюючи в парковому просторі єдиний історико-культурний образ регіону, підкреслюють генетичний зв'язок зі стародавнім Києвом. Архітектурні рукотвори гармонійно адаптовані в природний ландшафт парку.

---

[20] Брицун-Ходак М. Літописна земля Древлян. Археологія. Історія. Культура. Коростень, 2002. С. 214.

[21] Чириця І. Коростень: історія древлян, таємнича «Скеля» і деруни. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2562456-tisacolitnij-korosten-istoria-drevlan-taemnica-skela-i-deruni.html

У межах парку значна кількість пам'ятників радянського періоду історії Коростеня, серед яких помітне місце займає військовий музейний комплекс «Скеля» – один із командних пунктів на території колишнього Київського військового округу. Його спорудження розпочалося в 1935 році та відбувалося в цілковитій секретності. Про таємність будови свідчить факт про те, що містяни до 2006 року вважали його нефункціональним та захараченим бомбосховищем. Будівельні роботи проводилися у складних умовах із мінімальним використанням механічної техніки. Командний пункт повністю автономний від міста й не помітний навіть для пересічних містян. У центрі командування було встановлено дизельну електростанцію та облаштовано систему вентиляції повітря, а також створено досконалу систему водопостачання й відведення каналізаційних стоків, яка, як з'ясувалося, безперебійно працює й сьогодні. Розбудову командного пункту в Коростені було припинено восени 1939 року через нерентабельність, оскільки кордон змістився на захід. У 1941 році до цієї локації було проведено телефонну мережу для запасного зв'язку [22]. 6 березня 2022 року (під час повномасштабного вторгнення росії) військово-історичний комплекс «Скеля» було пошкоджено авіаційною бомбою. На момент бомбардування в цьому укритті перебували понад півтори сотні містян, одна людина отримала травми. Як зазначила заступниця міського голови Коростеня Наталя Чижевська, «"Скеля" рятувала людей від фашизму у часи Другої світової війни і зараз знову врятувала від нових фашистів» [23]. Отже, на нашу думку, під час майбутньої повоєнної відбудови увага управлінців, громадських організацій, краєзнавців зосередиться на реорганізації місцевих музейних комплексів з акцентуванням на експозиції про знакові події та емоційно-психологічні прояви містян під час російсько-української війни, зокрема під час загрозливих ракетних ударів на Коростень.

[22] Там само.

[23] У Коростені на Житомирщині внаслідок авіанальоту було пошкоджено «Скелю» та знищено 15 будинків. URL : /https://suspilne.media/214915-u-korosteni-na-zitomirsini-vnaslidok-avianalotu-bulo-poskodzeno-skelu-ta-zniseno-15-budinkiv/

Протягом останнього десятиліття візитівкою Коростеня є «Міжнародний фестиваль дерунів», який зазвичай проходить у другу суботу вересня, після закінчення основних городніх робіт та збору врожаю. На першому фестивалі у 2008 році коростенці зуміли випекти найбільший в Україні дерун вагою 118 кілограмів. Відповідно «рекордсмена серед страви» було зафіксовано у Книзі рекордів України [24]. У 2009 році в парку «Древлянський» було відкрито пам'ятник «Деруну». Відзначимо, що поширена поліська страва пройшла процес брендингу та рекламування, відбулося згуртування гастрономічних прихильників, активізація туристичної хвилі до міста. Такий масовий захід потребує на своє проведення значних коштів, відповідно місцеве адміністрування залучає як спонсорів представників місцевого бізнесу, які у свою чергу мають змогу представити та прорекламувати власну продукцію. Фестиваль є одним із найяскравіших явищ сучасного культурно-мистецького життя не тільки міста, а й регіону загалом. За підрахунками організаторів, у 2019 році фестиваль відвідало близько 60 тис. гостей не лише з України, а й із Великобританії, Норвегії, Білорусії, Японії, Польщі, Іспанії, Швейцарії[25]. Зауважимо, що в рамках фестивалю передбачено те тільки презентацію сучасного культурно-господарського життя місцевості. Також відбувається реактуалізація традиційних елементів та явищ народної культури населення Середнього Полісся (побуту, одягу, ремесел, звичаїв). У зв'язку з пандемією у 2020 році фестиваль не проводили, захід було відновлено у 2021 році. У 2022 році віроломне вторгнення ворога та постійна небезпека ракетних обстрілів призупинили організацію низки масових заходів розважального та презентаційного характеру. Водночас девіз «незламності українців» підштовхнув організаторів на проведення заходу в режимі онлайн. У середмісті було облаштовано лише кілька гастрономічних локацій для відтворення кулінарних та фольклор-

[24] Історія міжнародного фестивалю дерунів у Коростені (частина 1). URL : https://korosten-rada.gov.ua/istoriya-mizhnarodnogo-festivalyu-deruniv-u-korosteni-chastina-1/

[25] Історія міжнародного фестивалю дерунів у Коростені (частина 2). URL : https://korosten-rada.gov.ua/istoriya-mizhnarodnogo-festivalyu-deruniv-u-korosteni-chastina-2/

них традицій. І, звісно, як уже звично для українців, у програму було включено благодійні акції збору коштів для ЗСУ.

За нашими спостереженнями, з 2000-х років у Коростені активно проходить процес брендингу та ребрендингу історико-культурного потенціалу. Успішність цього процесу визначається позитивним сприйняттям культурних оновлень місцевими та гостями міста. Зокрема, відображення давньої історії міста в культурній композиції парку «Древлянський» викликає захоплення та цікавість у відвідувачів, а дійства, презентовані на «Міжнародному фестивалі деруна», заохочують до активної співучасті чимало учасників та гостей: демонстрування своїх кулінарних умінь, ремісничих навичок, традиційного одягу та пісенно-танцювального фольклору.

Водночас варто зауважити, що ідея створення нового бренду міста була неоднозначно сприйнята місцевим населенням та активістами. Як уже зазначалося, ідеологічним підґрунтям створення парку «Древлянський» була історія війни між київськими князями та плем'ям древлян, які проживали саме на цій території. Скажімо, скульптурна композиція парку символізує військово-політичну міць історичних древлян, які наважилися кинути виклик київським князям. Хоча програли, але вплинули на історію Давньоруської держави. Очільник місцевої громади акцентує увагу на тому, що столицею Давньоруської держави міг бути Коростень, а не Київ. У свою чергу кияни помстилися своїм супротивникам, знищивши їх. Про це також пишуть місцеві краєзнавці, зосібна М. Брицун-Ходак, створюючи такими думками історико-ідеологічне підґрунтя сепаратистським настроям.

Більш важливою складовою поширення відцентрових тенденцій серед населення Коростенщини є збереження та побутування радянських стереотипів суспільної свідомості, ностальгія за радянським побутом, де всі були рівні, та ототожнення сучасної Росії та СРСР. Так, 9 травня 2021 року місцеві бізнесмени біля офісу своєї організації вивісили радянський прапор. Коростень фактично став єдиним містом у регіоні, де відкрито проігнорували заборону використовувати радянську символіку. Зокрема, пам'ятник комсомоль-

цям та іншим радянським діячам було демонтовано лише через пів року після повномасштабної агресії рф. Крім того, відомо, що за два місяці до вторгнення 24 лютого 2022 року на запрошення голови коростенської громади місто відвідали представники телеканалу «НАШ». Як висловилися українські активісти, це було здійснено з пропагандистсько-розвідувальною метою у рамках телешоу «Наша земля». Цей інцидент закінчився конфліктом і бійками з представниками «Братства Коростеня» (праворадикальна організація, точна назва – «Революційна Християнська спільнота», яка об'єднує учасників на основі релігійних та націоналістичних ідей та входить до структури Братства Д. Корчинського).

На нашу думку, етнічна складова сепаратистських настроїв на Коростенщині повністю відсутня, оскільки майже 90 % населення краю складають етнічні українці. Народна культура і побут населення місцевості засвідчують етнічно-український характер, хоча й мають незначні локальні особливості. Зауважимо, що, на жаль, стійке побутування переважно серед міського населення радянських культурних орієнтирів та маніпуляції місцевих політиків з метою утриматися при владі сприяли поширенню проросійських наративів серед значної кількості населення регіону. Також ідеологічним підґрунтям відцентрових тенденцій на Коростенщині слугує надмірне поширення історій про події тисячолітньої давнини: «Про вільних Древлян» і про непідтверджений геноцид місцевих зі сторони переможців-киян. Сьогодні безвідповідальна політика місцевих еліт напередодні повномасштабної агресії зі сторони рф призвела до того, що на Коростенщині було виявлено десятки зрадників серед місцевого населення, які без докорів сумління наводили ворожі літаки на сховища, де перебували люди, здавали ворогові координати українських військових. Водночас з-поміж цього слід виокремити те, що переважна більшість населення регіону зайняла активну громадянську позицію та підтримала Збройні сили України в боротьбі з агресором.

Аграрні практики в системі життєзабезпечення населення Коростеня. Сучасний образ міста складався протягом довготри-

валого історичного розвитку та залежав від багатьох факторів, одним з яких є давні сільськогосподарські традиції, попри потужний промислово-економічний комплекс. У кінці XIX – на початку XX ст. Коростень (тодішня назва – Іскоростень) був бідним, маленьким містечком, населеним євреями та селянами-землеробами [26]. Вагоме значення для господарської сфери й загалом усієї життєдіяльності міста стало відкриття в 1902 році залізниці «Київ – Ковель». Залізничне сполучення сприяло перетворенню Коростеня з провінційного містечка на великий транспортно-логістичний вузол (найбільший у Житомирській області) [27]. Саме наявність залізниці сприяла розвитку торгівлі, створенню в місті великих підприємств (фарфорового заводу, хімічних майстерень, цехів із виготовлення сільськогосподарського інвентарю та ін.). Швидко зростало населення міста, переважно за рахунок міграцій із сільської місцевості. Якщо в 1885 році в Коростені проживало 1300 чоловік, то за сто років населення збільшилось у п'ятдесят три рази і в 1985 році становило майже шістдесят дев'ять тисяч. У процесі розбудови міста до нього було приєднано околичні села, відтак архітектура п'яти (Чигирі, Пашини, Житомирська, Бровар, Коростень-Подільський) з десяти мікрорайонів міста майже повністю представлені одноповерховими будинками та традиційними господарськими приміщеннями, які практично не відрізняються від сільської забудови. Так, у 2000 році селище Мирне, села Житомирське та Чолівка Поліської сільської ради, село Чигирі Чигирівської сільської ради були включено в адміністративні межі міста [28]. Приватні будинки поряд із багатоповерхівками є також типовою ознакою архітектурного ландшафту центральних районів Коростеня.

Наявність значного приватного сектору в межах Коростеня візуально свідчить про побутування аграрних практик серед городян. Попри зайнятість на основній роботі, переважна більшість корос-

[26] Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1888. С. 373.

[27] Лукашенко В. В. Коростенщина : історико-географічний нарис. Коростень, 2003. С. 42.

[28] Постанова Верховної ради України про зміну меж міста Коростень Житомирської області. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/212849___212914

тенців займається веденням підсобного господарства як у межах міста, так і на садово-дачних ділянках або допомагають батькам у селі. Тому такі традиційні сільськогосподарські заняття, як землеробство і тваринництво, були й залишаються складовою частиною системи життєзабезпечення населення Коростеня.

Землеробство й сьогодні основний вид діяльності домогосподарств в Коростені. Місцеві досить активно займаються городництвом і садівництвом і на околицях, і в центральних районах міста на прибудинкових територіях. Містяни намагаються повноцінно використовувати свої невеликі ділянки для вирощування овочів, фруктів та ягід. Коростенці розорюють найближчі ґрунтові полоси вздовж залізниці та автошляхів, споруджують теплиці з підручних матеріалів на свої невеликих ділянках. Це все свідчить про високий рівень інтенсивності сільськогосподарського використання міських земель.

Домашніх тварин розводять переважно на околицях міста. Оскільки деякі села були приєднані до Коростеня у 2000-х роках, то місцеві продовжили займатися звичним для себе господарством, зокрема птахівництвом, свинарством, кролівництвом, скотарством, козівництвом. Дехто поодиноко утримує і досі коней. Водночас сьогодні (якщо аналізуємо загальний стан тваринництва на околицях міста) спостерігаємо скорочення господарств, які займаються вирощуванням домашніх тварин. Так, років десять тому в Пашинах (околичний район) була невелика (до двадцяти корів) череда, сьогоднішні тільки кілька домогосподарств тримають корову. Так само простежується процес скорочення тваринництва і в ближніх селах. Розведення домашньої птиці (курей, гусей, качок, індиків) і нині в пріоритеті серед населення Коростеня. Позаяк утримання курей не вимагає особливих умов, то невеликі курники можна побачити в приватних будинках і в центральній частині міста. У 1970–1980-х роках особливої популярності серед коростенців набуло кролівництво, але масова смертність цих тварин, викликана поширенням вірусів та хвороб, суттєво вплинула на відмову від їх вирощування.

Садово-дачна сільськогосподарська діяльність мала важливе значення для забезпечення коростенців натуральними продуктами. У 1970–1980-х роках за містом, неподалік с. Грозино, створено великий садово-городній кооператив. Великі підприємства купували землю в місцевих колгоспів під садово-дачні ділянки для своїх співробітників. Зауважимо, що колгоспне керівництво продавало земельні ділянки майже не придатні для сільськогосподарського господарства. Так, місцеві в с. Бехи, що знаходиться по сусідству з Коростенем, про землі, відведені для дач співробітників Коростенського фарфорового заводу, говорили таке: «Там на тих землях нечого не росло, болота, а посередені горка і камень, конський щавель, полинь і верес коло лєсу і больше нечого, даже худобу там не пасли»[29]. Протягом 1980-х років «дачники» (як їх називають місцеві селяни) змогли окультурити та облагородити не придатну для аграрного виробництва землю: висушили болота або перетворили їх на малі водойми для свого птаства. Менше ніж за десять років міщани на дачних ділянках звели будинки, що нічим не поступаються сільським, а деякі навіть мають складні архітектурно-практичні рішення.

Окрім традиційного вирощування городини, ягід та садівництва, городяни на своїх дачах активно займаються птахівництвом і бджільництвом, серед дачників є затяті рибалки. Частими є випадки, коли містяни-дачники, маючи великий власний запас, продають продукти бджільництва (мед, віск, вощину тощо) місцевим селянам, натомість активно купують молочні продукти. Такі відносини взаємостимулюють розвиток різних сфер господарської діяльності: «На базар я вже не єджу, особенно влєтку немає часу, дачніки все забирають. Зранку молоко поставила в банці поставила на лавку, в обед уже пуста банка із грошима» [30].

Аналіз сільськогосподарської діяльності містян-дачників свідчить про вирощування екологічно чистих продуктів. Основним

[29] БВА, 1960 р. н. (народився й проживає в с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл.). Записав М. Бех 15 травня 2016 року.

[30] БГМ, 1965 р. н. (проживає в с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл.). Записав М. Бех 17 липня 2021 року.

джерелом відтворення родючості ґрунтів при ведені біологічного землеробства є органічні добрива. Традиційно для підживлення землі використовують гній, який також отримують шляхом торгу із селянами: «Весною дачніки гной купляють, туди скики його не завези, усе заберуть» [31]. Постійна потреба в природних добривах для ведення городництва стимулювала серед місцевих дачників розвиток переробки органічнихї відходів. Наприклад, створюють компостні ями на власних земельних ділянках. Типовим явищем 1990-х – початку 2000-х років був збір сухих кізяків на пасовищах та літніх стійбищах для худоби. Поширеним до цього часу є використання попелу для підживлення рослин.

На Коростенщині популярною серед містян є купівля сільських будинків і прибудинкових ділянок. Часто коростенці переселяються в село на літо для вирощування продукції та заготівлі запасів на зиму. Останнім часом помітною є тенденція переїзду з Коростеня в село або на дачу для постійного проживання. Такі практики особливо поширенні серед людей пенсійного віку. Скажімо, повномасштабне вторгнення російських окупаційних військ на територію України, обстріли міст та його інфраструктури стимулювали переїзд містян у ближні села на постійне проживання. Респонденти зазначають: «В березн, коли на Коростень скидали бомби і летали самольоти, усі перебралися батьковську хату, в сюди село. Тут таких багато і сусєд родом із Дєдкович, тоже туди перебрався. Воно то блище до границі, але тут спокойніше. Щас в Коростень на роботу єжджу… Тут і город посадили, бролєров купили, а то хто його знає, як воно дальше буде» [32].

В останні роки також проявляється тенденція серед містян ведення землеробства в сільській місцевості задля комерційного зиску. Можливість придбати або орендувати значні земельні ділянки для ведення бізнесу та його результативність змусили містян пере-

[31] БВА, 1960 р. н. (народився й проживає в с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл.). Записав М. Бех 15 травня 2016 року.

[32] ПАМ, 1959 р. н. (проживає в с. Воронево Коростенського р-ну Житомирської обл.). Записав М. Бех 17 червня 2022 року.

селитися в село для постійного нагляду. Характерними для околичних сільських просторів Бехів, Воронева, Сингаїв та інших сіл стали великі теплиці для вирощування ранньої картоплі, огірків, перцю, зелені для продажу на міському ринку, збуту оптовикам для поповнення асортименту у власних магазинах. Містяни принесли в сільське середовище сучасні агротехнічні прийоми догляду за рослинами, методи крапельного поливу, розширили використання різноманітних сортів рослин. Малі бізнесмени-аграрники (саме із міського середовища) одними з перших почали масово культивувати лохину в сільській зоні. Досліджуючи аграрну діяльність містян, з'ясували, що серед них є дрібні фермери, котрі, займаючись тваринництвом чи садівництвом за межами Коростеня, мають у місті власні магазини та кафе, асортимент яких складається з фермерської продукції. Саме завдяки бізнесменам із міста у згаданих околичних селах (Бехи, Воронево та ін.) вдалося зберегти сільськогосподарський потенціал: розвивати м'ясо-молочні підприємства, садові угіддя, при цьому забезпечуючи місцевих селян робочими місцями.

Зауважимо, що частина міського населення Коростеня зберігає традиції індивідуального агровирощування для власних потреб. На нашу думку, є кілька причин побутування серед коростенців практик сільськогосподарського виробництва. Пам'ять про постійний дефіцит продуктів та грошей у кризові для країни роки змушує людей, особливо з невеликим фінансовим достатком, додатково забезпечувати себе доступними продуктами з городів; друга причина пов'язана з проживанням у Коростені значної кількості вихідців із сіл, а отже, коростенці систематично їдуть в села до батьків, родичів та допомагають у господарстві. Крім цього, околиці міста – це колишні села, населення яких зберігає типовий сільський побут. Як одну з причин збереження традиційних сільськогосподарських практик розглядаємо сучасну тенденцію серед містян до прагнення соціально-екологічної рівноваги: виїзд на дачу, ближче до природи (зміна трудової діяльності є частою емоційно-психологічною потребою для урбанізованого населення). Варто зауважити і про ведення великого сільськогосподарського виробництва, розвитку

якого сприяють інфраструктурні умови: наявні недалеко від міста орна земля та приміщення колишніх колгоспів, які нині пустують.

Самоорганізація та формування громадської сітки взаємодопомоги населенням Коростеня в умовах війни. Повномасштабне вторгнення рф не викликало очікуваної ворогом безпорадності та покірності населення України, зокрема й Коростеня, а навпаки – викликало хвилю громадської активності на користь держави. Усе українське суспільство консолідувалося в бажанні допомогти армії та людям, які постраждали від бойових дій. Українці включалися у волонтерські рухи та надавали благодійну допомогу незалежно від свого соціального статусу, професії, місця проживання. Ворожа армія не досягла наглою окупацією Коростеня та прилеглих сіл, проте місцевість часто була під прицілом авіації та ракетних обстрілів, оскільки, як уже зазначалося, місто є одним із важливих транспортно-логістичних центрів Полісся України. Отже, для максимальної охорони інфраструктурних об'єктів та підготовки до оборони в місцевості з перших днів повномасштабного вторгнення дислокувалася значна кількість підрозділів Збройних сил України. Варто погодитися, що в умовах швидких військових маршів та постійних змін локацій у перші дні чи навіть тижні війни, тилові служби не встигали своєчасно забезпечувати солдатів продовольством. Оперативно та згуртовано зреагували активні містяни: у соцмережах та мобільних чатах коростенці обговорювали можливі варіанти допомоги військовим і тим, хто прибував із населених пунктів прикордонних зон. Віртуальне комунікування спроєктувалося в живе спілкування та реалізацію волонтерської допомоги.

Відомо, наприклад, що населення Коростеня швидко зорганізувалося, аби допомагати продуктами місцевій територіальній обороні та підрозділам ЗСУ, що проходили ротацію та доукомплектування на території району. Зафіксовані нами відомості дають змогу простежити, як громада Коростеня змогла об'єднатися в допомозі армії. З перших днів війни підтримка продуктами харчування була важливою для наших захисників. Містяни мобілізувалися навколо основних поставлених перед собою завдань. Проводили спільну ко-

ординацію зі збору домашніх припасів серед населення (картоплі, моркви, цибулі, яблук, овочевих консервацій, сала та м'яса) та доставки їх до міських закладів харчування, персонал яких займався приготуванням їжі для наших військових. Зокрема, до такого волонтерства були залучені представники територіальної оборони та громадські активісти. Організацією та координацією волонтерського руху в процесі подолання спільного лиха займалися також прихильники політичних сил. Водночас, як зауважили коростенці, міська адміністрація не завжди швидко реагувала на запити взаємодопомоги волонтерів. Попри всі складнощі, завдяки взаємодії міських управлінців із громадськими організаціями та волонтерами, вдалося налагодити безперебійне постачання продуктів харчування та гарячих обідів нашим захисникам до позицій. Навіть тепер у Коростені та селах, що входять до об'єднаної територіальної громади, готують страви для українських військових, які несуть службу чи проходять навчання на території району. Місцеві жителі розповідають: «Кажного ранку їхній командір приєжає з термозами набирає єсти і розвозить хлопцят на точки» [33]. Зауважимо, що жителі Коростеня із селянами навчилися спільно організовувати процеси взаємодопомоги та праці у складних умовах війни.

Сьогодні, як і повсюди в Україні, у Коростені діють гуманітарні центри, волонтери яких організовують та доставляють різноманітну допомогу для військових на фронті, переселенців і постраждалих від бойових дій.

[33] КІМ, 1980 р. н. (проживає в Коростенському р-ну Житомирської обл.). Записав М. Бех 8 жовтня 2022 року.

Наталія Литвинчук

СПІЛЬНОТИ МАЛИХ МІСТ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ: КУЛЬТУРА ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Останні кілька років в українському інформаційному просторі доволі активно артикулювалася тема міської агрокультури. Ішлося про сучасні тенденції землеробства в урбанізованому середовищі й, зокрема, про городництво як світовий тренд. Особливий акцент робився на тому, що сільськогосподарські практики, які стають дедалі популярнішими в просторі міста, набувають нових смислів: є формою самовираження його мешканців, своєрідним способом їхнього відпочинку чи фізичної активності, засобом подолання психологічного дискомфорту в умовах пандемії, виявом сповідування філософії життя в стилі еко тощо. В умовах стабільного повсякдення всі ці аспекти видавалися вельми актуальними в контексті досліджень із міської етнології, особливо зважаючи на те, що феномен сільськогосподарської діяльності в урбанізованому середовищі в цілому є маловивченим, оскільки перманентно залишався поза фокусом уваги як у винятково містознавчих студіях, так і в працях узагальнювального характеру, присвячених матеріальному побуту українців, власне їх виробничому досвіду й формам самозабезпечення.

Підступне повномасштабне вторгнення російських військ в Україну в лютому 2022 року несподівано зіштовхнуло населення, зосібна й спільноту дослідників, з іншою, для багатьох незнаною, реальністю. У звичне повсякдення раптом увірвалися явища, які залишалися в минулому понад сім десятиліть, і здавалося, уже ніколи не повернуться в сучасний цивілізований світ Європейського континенту. Майже відразу з наступом загарбників об'єктивно іс-

нуючою дійсністю для мешканців півночі, сходу й півдня країни стала окупація. Інформаційний простір з дня в день наповнювався хроніками, фактами й особистими історіями про випробування та специфічний досвід життя людей в умовах війни. Наративи безпосередніх учасників подій про блокаду міст і сіл, обстріли й бомбардування, загарбників були переповнені сильними емоціями й містили характерні сюжети про вироблення нових життєвих навичок, стратегії виживання, способи та шляхи задоволення харчових потреб тощо. Певна річ, глибоке фахове вивчення цих оповідей психологами, соціологами, антропологами, істориками за різними ресурсами з пошуком методологічного інструментарію триватиме не один десяток років. Наразі публікації в авторитетних видання свідчать про те, що в науковому дискурсі воєнна тематика є злободенною [1]. Дослідники прагнуть висвітлити ті чи інші проблеми в контексті процесів і явищ, що спостерігаються внаслідок військової агресії, нерідко звертаються до прийому ретроспекції. Багато хто намагається осмислити породжені збройним конфліктом в різних сферах суспільного буття процеси та явища через оптику минулого, проводячи паралелі переважно з Першою та Другою світовими війнами. Піддаються науковій інтерпретації та вводяться, не гаючи часу, в науковий обіг задокументовані вченими усноісторичні свідчення про російсько-українську війну [2].

[1] Борисенко В. Дискусійні проблеми національної ідентичності під час російсько-української війни у XXI столітті. *Етнічна історія народів Європи.* 2022. Вип. 68. С. 7–13; Буйських Ю. Колосова В. Київський щоденник 1940–1945. *Український історичний журнал.* 2022. Чис. 4. С. 236–238; Кілар А. Зміна уявлень про роль жінки в російсько-українській війні 2014–2022 рр. *Народознавчі зошити.* 2022. № 5 (167). С. 1013–1040; Рендюк Т. Вимушена міграція в надзвичайних умовах російсько-української війни та її негативні наслідки для генофонду України. *Народна творчість та етнологія.* 2022. № 3. С. 5–14; Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал.* 2022. Чис. 4. С. 159–173; Стяжкіна О. «Червоні злодії» Другої світової: витоки, практики й наслідки мародерства радянських військовослужбовців. *Український історичний журнал.* 2022. Чис. 3. С. 14–29; Якубова Л. Онтологія рашизму: Україна як alter ego Росії. *Український історичний журнал.* 2022. Чис. 4. С. 78–92 та ін.

[2] Воробєй О. «Тепер я дитя та баба війни…»: Свідчення чернігівчанки N про життя в оточеному місті (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (запис і публікація О. Воробєй). *Український історичний журнал.* 2022. Чис. 4. С. 175–189.

Для мене як дослідниці, котра в мирному житті планувала студіювати господарську культуру малих міст і практики самозабезпечення їхніх спільнот, вектори наукових пошуків також змістилися в площину воєнного повсякдення [3]. Полем емпіричного пізнання став міський простір Північно-Східної України, а саме – Сумської та Чернігівської областей. Ці території опинилися в полі зору цілком обґрунтовано з кількох причин. По-перше, через досить репрезентативну локальну мережу малих міст і їх функціональну типологію, що обумовлено історично територіальним капіталом. По-друге, з огляду на їх географічне розташування й порубіжний статус, який після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну вимагає іншого дискурсу. Ставши фактично щитом країни, спільноти цих міст першими зіткнулися з іншою реальністю й почали перебудовувати звичне повсякдення на життя в умовах війни. До того ж це був різний досвід, адже одні міста опинилася в блокаді чи так званій сірій зоні, інші – в окупації, зоні воєнних дій. По-третє, міста Чернігівщини та Сумщини майже синхронно й одними з перших були звільнені. Відтак їх населення почало частково повертатися до буденності, адаптуючись до нових життєвих обставин і розробляючи індивідуальні стратегії виживання під час війни.

Оскільки системне й глибоке наукове осмислення нової воєнної історії ще попереду, власне, як і введення в публічну площину широкої джерельної бази, то фактографічною основою для вирішення поставленої мети й завдань цього дослідження передусім стали усноісторичні свідчення й візуальні матеріали, зафіксовані завдяки методу віддаленої етнографії. Зокрема, основним інструментом накопичення даних було інтерв'ювання. Через сукупність чинників, але передусім із міркувань безпеки, усі розмови з інформаторами записано за допомогою телефонного зв'язку. Дехто з респондентів погодився показати свою господарку онлайн, а також надіслати фото та відео че-

[3] Попередні результати дослідження й окремі фрагменти записаних від містян Чернігівської та Сумської областей інтерв'ю було оприлюднено в статті авторки «Сільськогосподарські практики в малих містах Північно-Східної України» в журналі *Народна творчість та етнологія*. 2022. № 2. С. 105–118.

рез додаток для дзвінків і повідомлень «Вайбер» (Viber). Загалом було зафіксовано особисті історії семи різних людей з Бахмача, Кролевця й Охтирки, об'єднаних спільним досвідом господарювання в умовах війни. Це розповіді про те, як люди, незалежно від місця проживання, віку, статі й соціального статусу, пристосовувалися до екстремальних умов: облаштовували під бомбосховища погреби, заповнені вщент овочами й консервацією; відчували захищеність у момент руйнування ланцюгів системи національної продовольчої безпеки та дякували Богові, що мають городи й запаслися на зиму харчами; самоорганізовувалися й заготовляли «тушонку» для військових і цивільних, які постраждали від бойових дій; долучалися до низових ініціатив щодо збору продуктів харчування (овочів, консервації); відволікалися від обтяжливих думок сільськогосподарськими роботами й, попри обстріли, сіяли розсаду, загрібали в садах, обрізали й білили дерева; садили городи під звуки сирен і вибухи; збиралися на міську толоку; їздили на дачі через блокпости; заробляли на життя продажем кущів і квітів; здійснювали мрії, висаджуючи на своїх обійстях нові рослини, будували плани на майбутнє тощо.

Долучення до спільноти Сумщини з першого дня відкритого російського вторгнення й протягом кількох наступних місяців дало можливість використати також метод включеного спостереження. Перебування в цьому середовищі в ролі безпосереднього учасника подій, проживання реаліями повсякдення місцевого населення в час потрясіння, безумовно, дозволило використати власний досвід для глибшого розуміння поведінкової моделі в різні моменти: перші дні навали, період активних бойових дій, воєнної блокади, відразу після деокупації територій і в подальшому.

Своєрідним полем дослідження став також інтернет-простір. Зокрема, постійно здійснювався моніторинг віртуальних спільнот малих міст, громад і регіонів у соціальній мережі «Фейсбук» («Охтирські новини», «Тростянець без обмежень», «Наш – Путивль», «Підслухано. Буринь», «Путивльська Громада», «Голос Громад Конотопщини», «Лебединщина», «Наш край Сумщина» та ін.), відслідковувалися дописи на офіційних сторінках мерів міст, голів об-

ласних і районних військових адміністрацій, міських рад, громад тощо. Додатковим джерелом вивчення хронік війни і, власне, того, як драматичні зміни в цілому трансформували модель життєдіяльності й вплинули на господарську поведінку, стали різноманітні інформаційні ресурси (як загальнонаціональні, так і локальні), а також представлені в публічному просторі фото та відеосюжети.

Хронологічні межі дослідження є доволі вузькими. Фактично це розвідка по гарячих слідах: від переломного моменту – 24 лютого 2022 року, що змінив життя країни на «до» та «після», і до кінця 2022 року. Першочергова мета – зосередитися на вивченні предмета в контексті сьогодення й, не гаючи часу, осягнути різні аспекти господарювання містян крізь призму конкретної історичної доби та подій. Оскільки повноцінне осмислення проблематики вимагало «живих» матеріалів, то стояло невідкладне завдання зібрати їх. Опитування всіх респондентів свідомо проводилося в доволі короткий інтервал (друга декада травня 2022 р.). Його вибір був зумовлений кількома чинниками, а передусім – закінченням весняних сільськогосподарських робіт. Для поглиблення аналізу та інтерпретації воєнного сьогодення місцями в дослідженні зроблено часові екскурси в недалеке минуле мирного життя містян.

Малі міста Північно-Східної України та їх господарське спрямування напередодні повномасштабного військового вторгнення

Малі міста України – це території з власним природним, історичним, культурним, економічним капіталом, що мають як спільні, так і відмінні риси, які роблять їх унікальними й водночас несхожими на інші урбанізовані простори. За кількісним складом група цих міст в Україні є найчисленнішою [4]. Образи малих міст, або містечок (як часто кажуть), залежать від низки чинників, які в певну епоху змінюють їх, роблять привабливими чи навпаки. Однак локальна винятковість, закладена історично, зберігається й відбивається в

[4] Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст : Закон України від 4 березня 2004 року № 1580–IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1580-15#Text.

різних гранях життя. Розглядаючи мережу малих міст у межах північно-східної частини України, виявляємо, що географічний каркас малих міст Сумської і Чернігівської областей почав формуватися ще задовго до радянської доби. За винятком кількох новоміст, які отримали відповідний статус лише в 50–60-х роках ХХ ст. (мм. Буринь, Ворожба, Дружба, Середина-Буда), – це міські простори, що мають досить глибоке коріння й міцний фундамент минулого.

Згідно з національним законодавством «малими» називаються міста, у яких проживає до 50 тис. осіб [5]. За даними Державної служби статистики України, відповідно до чисельності наявного населення на 1 січня 2022 року в Сумській області налічувалося 12 таких міст, серед них – м. Охтирка (46 660), м. Ромни (37 765), м. Глухів (31 789), м. Лебедин (23 892), м. Кролевець (22 111), м. Тростянець (19 544), м. Білопілля (15 600), м. Путивль (14 886), м. Буринь (8197), м. Середина-Буда (6888), м. Ворожба (6674), м. Дружба (4504) [6]. Не менше малих міст на цей самий період було й у Чернігівській області, а саме: м. Бахмач (16 862), м. Носівка (12 908), м. Новгород-Сіверський (12 375), м. Корюківка (12 202), м. Городня (11 506), м. Мена (10 935), м. Сновськ (10 620), м. Бобровиця (10 541), м. Ічня (10 390), м. Борзна (9454), м. Семенівка (7792), м. Остер (5564), м. Батурин (2406) [7]. Якщо брати до уваги міське населення в цілому по регіонах, то на малі міста Сумщини припадала орієнтовно 1/3 частина, а на малі міста Чернігівщини – близько 1/5. Водночас, як свідчить інформація, подана Головними управліннями статистики в цих областях, у 2021 році відбувалося міграційне скорочення містян [8]. Загальні офіційні цифри вказують на те, що найбільше міграцій із міської місцевості Сумської та Чернігівської областей припадало на вікову категорію 15–19 років,

[5] Там само.

[6] Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2022. С. 38–39.

[7] Там само. С. 46–47.

[8] Кількість мігрантів за віком, статтю та типом місцевості за всіма потоками у 2021 році. *Головне управління статистики у Чернігівській області* : веб-сайт. URL : https://www.chernigivstat.gov.ua/statdani/Demog/D3_2021.htm; Міграційний рух населення за типом місцевості у Сумській області у 2002–2021 роках. *Головне управління статистики у Сумській області* : веб-сайт. URL : http://sumy.ukrstat.gov.ua/?menu=1118&level=3.

що, очевидно, пов'язано з виїздом на навчання. Окрім того, інтенсивно обидва регіони полишали містяни у віці від 30 до 75 років, особливо активно вікові групи 30–34, 35–39 та 40–44 років [9]. Наведені дані дають підстави робити висновок про те, що в малих містах на північному сході України напередодні вторгнення російських військ у лютому 2022 року відбувалися процеси, які сприяли депопуляції цих територій. Люди покидали містечка як із суб'єктивних, так і об'єктивних причин. Серед основних факторів спустошення цих просторів – низький рівень соціально-економічного розвитку, що робить їх некомфортними для життя. У пошуках роботи, якісної освіти, медицини й інших соціальних послуг, доброту для себе та своєї родини працездатне населення під тиском обставин виїжджає з малих міст, що на якомусь етапі зупинилися у своєму розвитку й мало змінювалися як зовні, так внутрішньо; вони ніби застигли у часі, з невиразним напівсільським стилем життя та гібридною культурою.

Чимало городян водночас із професійною діяльністю вимушені були вести підсобне хазяйство, і така модель самозабезпечення значною мірою визначала устрій життя спільноти та його ритм. Городництво, садівництво, птахівництво, кролівництво та інші види традиційних занять були не менш органічними для малих міст, ніж для сільських поселень. Фактично завжди за різних умов соціально-економічного розвитку вони в тих чи інших формах побутували в цьому урбанізованому середовищі. Сільськогосподарські практики, типові для культури життєдіяльності мешканців малих міст, – це досвід, набутий історично. Власне, як і типовий архітектурно-просторовий ландшафт з переважаючою одноповерховою житловою забудовою і традиційними об'єктами господарювання, що якнайкраще віддзеркалювали людську діяльність та побутовий уклад.

За різними джерелами, на початку 20-х років XXI ст. домінуючим у домогосподарствах мешканців малих міст залишалося зем-

[9] Кількість мігрантів за віком, статтю та типом місцевості за всіма потоками у Сумській області у 2021 р. *Головне управління статистики у Сумській області* : веб-сайт. URL : http://sumy.ukrstat.gov.ua/?menu=1120&level=3; Кількість мігрантів за віком, статтю та типом місцевості за всіма потоками у 2021 р. *Головне управління статистики у Чернігівській області* : веб-сайт. URL : https://www.chernigivstat.gov.ua/statdani/Demog/D3_2021.htm.

леробство. Традиційно менше містяни проявляли активність щодо тваринницьких галузей. У більшості випадків допоміжні заняття існували в міському середовищі десятиліттями, що може свідчити про данину традиції й певну спадкоємність культури господарювання. При цьому варто зауважити, що підсобне господарство – це не прерогатива винятково сільських мігрантів. Городництвом, садівництвом, зокрема ягідництвом та виноградарством, бджільництвом тощо, часто займалися корінні жителі, містяни в кількох поколіннях. Понад те, сільськогосподарські практики мали не лише натуральний характер (для власних потреб), а й матеріальний (з метою отримати додатковий або основний фінансовий ресурс).

Скрупульозний аналіз сільськогосподарської діяльності городян показав, що в процесі соціально-економічного розвитку малих міст у розрізі Північно-Східної України окреслилося кілька форм міського землеробства [10]. За моїми спостереженнями, основним середовищем існування сільськогосподарських практик у малих містах традиційно залишалися індивідуальні та родинні домогосподарства. При цьому панівним було некомерційне землеробство. Для більшості городян, котрі мали приватну садибу й постійно в ній проживали, городництво та садівництво – це узвичаєні повсякденні заняття. Ще однією доволі поширеною формою роботи містян на землі було дачництво, яке варто розглядати у двох аспектах: як явище в просторі самого містечка та як позаміський феномен. У місті за дачу найчастіше слугувала приватна садиба, розташована в районах з одноповерховою забудовою. Здебільшого це залишене в спадок майно. Куди рідше в адміністративних кордонах малих міст траплялися дачні або садові товариства. Певний відсоток містян господарював у селах на власній землі: одні мали кілька соток з будиночком у кооперативі; другі використовували як дачу звичайне сільське обійстя з характерним плануванням забудови, житлом, господарськими будівлями, садом, городом тощо, яке нічим особливо не відрізнялося від індивідуальних селянських гос-

[10] Означення «міський» тут уживається в широкому контексті й під ним розуміється господарювання на землі як відносно простору міста, так і стосовно самих містян.

подарств. Багато хто з таких дачників-містян перебирався в село на весняно-літній період для того, щоб садити, сіяти, вирощувати, збирати врожай і робити запаси. Існувала тенденція, коли тимчасове проживання згодом змінювалося на постійне, особливо серед людей пенсійного віку. Водночас була категорія городян, які не мали земельної ділянки, однак періодично долучалися до сільськогосподарської діяльності, щоб допомогти своїм родичам (зазвичай батькам) і заразом забезпечити себе продуктами харчування. Окрім того, доволі поширеним поміж містян було польове городництво. Для задоволення власних споживацьких потреб міські мешканці вирощували овочі й інші культури на орендованих або приватизованих земельних ділянках сільськогосподарського призначення, які знаходилися на околицях міста або недалеких відстанях від нього (часом в межах сільських населених пунктів). Ще однією формою міського землеробства було облаштування городів і висаджування садів у дворах багатоповерхівок. Прикметно, що городництво існувало як менш поширене й переважно мало індивідуальний характер, а ось садівництво – доволі популярне й часто ставало колективною практикою. Побутувало в досліджуваному просторі малих міст і контейнерне землеробство. У хатніх умовах городяни найбільше полюбляли вирощувати зелену цибулю; можна сказати, ця діяльність була традиційною. Поза тим, на підвіконнях міських квартир траплялися горщики, ящички, а останнім часом – спеціальні касети із розсадою помідорів, перцю, баклажанів тощо. Натомість культивування мікрозелені, яке в останні роки стало трендом міського землеробства в різних куточках світу, зокрема в мегаполісах, лише освоювалося жителями малих міст. Відсутність інформації про інші інноваційній технології урбаністичного городництва (вертикальні грядки, городи на дахах), є підставою вважати, що в господарський простір малих міст на початок 2022 року вони ще не проникли або ж траплялися як поодиноке явище.

Залежно від переслідуваних городянами цілей сформувалося дві основні моделі індивідуального міського землеробства: натуральне та комерційне. Якщо говорити про їх пріоритетність, то для

більшості мешканців малих міст господарювання на землі залишалося передусім способом самозабезпечення. Кількість і асортимент вирощуваної продукції найчастіше були виявом особистих потреб господарів та їх смаків. Водночас новітні реалії суспільного буття помітно змінювали принципи ґаздування. Сільськогосподарські практики в міському просторі набували нового змісту: ставали не лише частиною культури життєзабезпечення, а й оригінальною формою дозвілля, внутрішнім потягом. Водночас дедалі частіше доводилося спостерігати зменшення в міських домогосподарствах площ городів на користь садів, ягідників, виноградників, квітників тощо. Утім, присадибне садівництво перейшло в якісно новий стан: практикувалися модерні агротехнічні прийоми догляду за рослинами, розширювалося видове й сортове різноманіття плодових дерев, кущів, зокрема активно розвивалося ягідництво. Особливий інтерес містяни проявляли до вирощування нових культур, таких як лохина, барбарис, жимолость, годжи, ірга тощо. Таку зацікавленість можна пояснити трендом на споживання корисної для здоров'я їжі та прагненням господарів урізноманітнити й пролонгувати сезон споживання свіжих, багатих на вітаміни продуктів власного виробництва. Відносно менше містян мали досвід виробляти сільськогосподарську продукцію на ринок. Однак, за моїми спостереженнями, існувала тенденція до поповнення цієї категорії. Овочівництво, ягідництво, виноградарство та інші сільськогосподарські практики дедалі частіше ставали сімейним бізнесом. Характерно, що це не завжди були люди, які мали спеціальну аграрну освіту. Багато хто отримував свій досвід методом проб і помилок, вишукуючи потрібну інформацію в інтернеті, спілкуючись на спеціальних форумах. Цікавий також віковий зріз тих, хто займався міським землеробством із комерційною метою: серед них були як молоді люди, так і представники середнього й старшого покоління. Важливо підкреслити, що не для всіх це винятково комерція. Багато хто зумів зробити справою життя своє улюблене заняття лише після того, як опинився у скрутних економічних умовах. Під час польової роботи в середовищі малих міст не раз доводилося пересвідчуватися, що в

пошуках стратегії розвитку свого дрібного бізнесу міські фермери постійно експериментують, відбираючи культури й сорти, які мають попит. Вирощені для продажу саджанці, фрукти й овочі, ягоди тощо реалізовували різними шляхами. Найчастіше це був роздрібний продаж (власноруч чи за допомогою членів своєї родини) на місцевому ринку, а також вулична та придорожня торгівля, рідше товар забирали оптові скупники. Останнім часом чимало містян також успішно реалізовували свою продукцію онлайн. Цьому, зокрема, сприяла самореклама в інтернет-просторі (на ютубі, на сторінках соціальних мереж) власного досвіду овочівництва, садівництва чи інших практик. Вивчаючи міське землеробство й урбан-фермерів у віртуальному середовищі, вдалося підмітити факти, що привернули увагу своєю небуденністю. Як з'ясувалося, у східнополіських містечках (Глухів, Путивль Сумської обл.) серед садівників та їхніх клієнтів траплялися любителі екзотики, зокрема тропічних і субтропічних культур. Це проявлялося не так на рівні повсякденних потреб, як для особистого задоволення, неординарного господарського експерименту [11].

Аналогічно землеробству тваринництво в підсобних господарствах містян також мало характер як натурального, так і товарного виробництва. Переважна більшість населення утримували, вигодовували й розводили домашніх тварин і птахів для задоволення власних потреб у м'ясі, салі, молоці, яйцях тощо. Якщо розглядати тваринництво в просторі малих міст Північно-Східної України з екскурсом у минуле, то впевнено можна стверджувати, що воно було представлене свинарством, птахівництвом, кролівництвом, скотарством, козівництвом, конярством, вівчарством. Звісно, були загальнопоширені галузі, як птахівництво, без якого фактично не існувало жодного міського господарства змішаного типу чи, приміром, свинарство, яким традиційно займалося чимало містян. Однак були й такі практики, що траплялися в небагатьох присадибних хазяйствах. Оцінюючи загальний стан міс-

[11] Володимир Григ. URL : https://www.facebook.com/profile.php?id=100010623400724; Family hobby. URL : https://www.youtube.com/channel/UCpRsLPDkvlxeC698QBlLUHA.

кого тваринництва у 20-х роках XXI ст., по-перше, варто вказати на скорочення кількості домогосподарств, що займалися вирощуванням домашніх тварин, а по-друге, на зменшення поголів'я за видовим і кількісним складом. Найпоширенішою галуззю міського тваринництва в цей період залишалося птахівництво. Здебільшого вигодовували курей, гусей, качок та індокачок, індиків, а в останнє десятиліття містяни звертали особливу увагу на індостраусів. Найчастіше мешканці малих міст займалися вирощуванням курей, адже догляд за ними необтяжливий, утримання не вимагає особливих умов, багато часу й великих площ, що вкрай важливо для міського середовища. Із цих самих причин доволі популярним серед городян було кролівництво. Тим часом для розведення інших свійських тварин міський простір ставав дедалі менш сприятливим, особливо для худоби. Відносно невеликий відсоток мешканців малих міст реалізовував продукти тваринництва задля поповнення сімейного бюджету. Тут можна виокремити дві категорії містян, які торгували молоком, яйцями, м'ясом чи іншими харчами. Зокрема, це люди, котрі продавали лише надлишок виробленої в підсобному господарстві продукції. Їхня приватна торгівля могла відбуватися в різний спосіб: на базарі, при дорозі чи навіть вдома (сусідам, знайомим). Інша група – це містяни, для яких заняття тваринництвом мало комерційну складову стратегії власного життєзабезпечення. До найпопулярніших галузей, що дозволяли містянам одержувати прибуток від їх сільськогосподарської діяльності, варто віднести птахівництво й відносно новий його напрям – перепільництво, а також бджільництво. Розвитку індивідуального підприємництва в цій сфері сприяв попит містян на домашню продукцію і можливість вільно її реалізовувати.

Досвід виживання, практики самозабезпечення та стратегії продовольчої безпеки в реаліях воєнного часу

Для мешканців Північно-Східної України заготівля, переробка та зберігання городини й садовини традиційно були такими ж невід'ємними практиками господарсько-побутового життя, як і її

вирощування. Те саме можна сказати й про тваринництво. Робити запаси харчів на зиму майже для кожної родини – куди більше, ніж вироблена роками звичка. Це індивідуальна стратегія продовольчої безпеки й незалежності водночас. Досвід, сформований у площині національної культури господарювання й кулінарної традиції, однаково притаманний і міській, і сільській спільнотам. І донедавна про нього можна було говорити як про певний рудимент натурального господарства, прогнозуючи заразом, що із широким розвитком маркетингової і логістичної сфер лояльність до господарської діяльності як обов'язкового елементу повсякдення й способу задоволення себе і своєї сім'ї базовими продуктами лише посилюватиметься. Однак нині, коли мільйони людей зустрілися лицем в лице з війною і зрозуміли, що реально дає відчуття захищеності в момент руйнування ланцюгів системи національної продовольчої безпеки, вироблений традиційним характером господарювання спосіб самозабезпечення видається найбільш дієвим. Власне, це та модель життєдіяльності, яка дозволяє кожному домогосподарству бути автономним, забезпечувати себе їжею і не залежати від низки економічних, політичних чи будь-яких інших чинників.

Вивчення різнорідних джерел засвідчує, що у процесі життєдіяльності люди постійно випробовували найбільш раціональні способи довготривалого зберігання локальних овочів та фруктів, кисломолочних і м'ясних продуктів домашнього виробництва, опановували дедалі більше кулінарних технік. Традиційно частину зібраного в садах і на городах урожаю залишали у свіжому вигляді без будь-якої обробки: щось (як-от картоплю, моркву, буряк тощо) опускали в погріб, підвал, дещо (наприклад, бобові) зберігали в сухому місці. Здавна широко практикували також соління, квашення, сушіння. Відтоді як у повсякденну практику ввійшло консервування, майже кожне домогосподарство (особливо влітку) перетворювалося на мінізавод із виробництва крафтових овочевих, фруктових і ягідних консервів – соусів, салатів, джемів, варень, компотів, соків тощо. Технічний прогрес і поява в побуті сучасних електричних девайсів значно полегшили технологічні процеси обробки й ви-

робництва харчових продуктів, повсякчас спонукають господиню і господарів до нових кулінарних експериментів, способів заготівлі та зберігання провізії. Водночас з'ява в домогосподарствах містян і селян морозильних камер дозволила заготовляти й зберігати сезонні овочі (перець, помідори, баклажани, горох, квасолю тощо) у свіжомороженому вигляді, менше готувати м'ясних консервів.

Аналіз записаних інтерв'ю показує, що значний відсоток мешканців малих міст, які мають підсобне господарство, займаються городництвом і садівництвом, утримують домашніх тварин і за традицією роблять харчові запаси на зиму, в той момент, коли почалася війна, а в магазинах і на базарах почали зникати продукти, почували себе більш захищеними. Попри те, що люди готувалися не до війни, а мирно зимувати, у кожного в погребі було достатньо овочів, різноманітної консервації, свіжомороженних ягід, зелені тощо. Жителька Бахмача Ніжинського району Чернігівської області розповідає: «[Були] і овочі, й картошка, й касєрвация. Я знала, шо в мене їда єсть: тушонка єсть, сало єсть, картошка єсть, закатки нємєряно… Ми не до войни готовилися, а так всю жизнь дєлаєм» [12]. Досить показовим у цьому контексті є також інтерв'ю, записане від мешканки Кролевця: «Да, все в нас було: і овочі, і консервація. Все, шо стосується, шо можна виростить, ягоди, ось… Малина, ожина… Шо в нас іще?.. Порічка. І заморозка, і в погрібі кампоти, варіння, ось. Зелень, все це в нас… Петрушка, цибуля… Було у морозілкі і так. Перше, шо було у голові, думаєш "Слава Богу, шо в мене є город, слава Богу, шо в мене є чьоловік, який занімаєцця качками… Кури, півні [є у господарстві]. У пєріод войни [активних бойових дій на Сумщині. – *Н. Л.*] було ощутімо те, у кого є городи. Говорили між собою сусіди, шо "слава Богу, шо у нас є городи, шо ми оце виростили, шо у нас у погрібі валом усього. І коли під звуки сірєни спускаєшся в погріб… Знаю, шо в мене в сусідки погріб настільки був завалений консервацією: і кампотами, і салатами, і кєтчупам… шо там ніде було сидіть. Тоєсть ми виносили із погріба консервацію,

[12] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

того шо нам ніде було лавки ставить» [13]. Характерно, що кожен з опитаних респондентів на Сумщині й Чернігівщині, опинившись у реаліях війни, не відчував страху померти з голоду, навіть попри те, що можливості купувати якісь продукти харчування в перші тижні повномасштабного вторгнення фактично не було: «Просто магазини закриті були. Не всі ж відкривались і далеко не всі, там деякі, деякі там такі магазінчики і магазіни, кіоски. Нам ото сказали, написали де які… Ні, ні разу, такого в нас не було [страху голоду. – *Н. Л.*]» [14]. Крім того, часом запаси були настільки великі, що люди, залишившись без домівки й звичних комфортних умов існування, вибирали, які продукти зберігати: «До нас ото приїхали дядя Юра й тьотя Лєна, це мій брат із невісткою, вони в другому районі живуть. І там, вобщєм, за один день у них там скинули чи чотири, чи шість бомб. Саме ближче було шістдесят десь метрів. Вони водили нас, ми вже в них були. В них пів улиці немає. У них тоже там і вікна вилітали. І вигинало рами, і все. І осколки до сих пір вибирають, то в клубниці, то ще десь. Показували. Вобщем, вони коли до нас приїхали… В мене свої ягоди, овочі були в морозільній камері, а в них дві морозільні камери – одна, як стіл, а друга – як холодільник. І все забите. Часть вони викинули. Нікуди було взагалі вмістить, а м'ясо поспасали» [15]. Опинившись у таких екстремальних обставинах, люди вимушені були швидко реагувати, переробляти продукти для довготривалого зберігання, зокрема консервувати: «Полуфабрикат Лєна тут закривала, бо не все вміщялося. Ото ще в мене три банки трьохлітрові є... На другий, на третій, на п'ятий… він [брат. – *Н. Л.*] почті каждий день їздив, а тож із Ігорьом їздив, забрати м'ясо з морозільних камер, вони хазяйство держали, поперерізали скільки всього. Поспасали м'ясо, у нас повпихали, і полуфабрикат закривала Лєна, банок там скіки. Вони й нам оставили, і собі позабирали. Ну ти шо? Такі продукти золоті. І ягоди, і все, ну вобщім розпихали,

[13] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[14] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

[15] КТФ, 1960 р. н.

бо в мене і свого було. Ото такі діла» [16]. Зі слів респондентів, не було також паніки чи хвилювань з приводу забезпеченості харчами: «Все єсть. Я й не переживав. Усе є. М'ясо є в нас. Ми ж готовились на дітей і на себе. Діти виїхали», – розповідав мешканець Охтирки [17]. Варто зазначити, що це містечко зазнало значних руйнувань від ракетних обстрілів та авіабомбардувань, були пошкоджені шляхи сполучення. Однак через високий рівень самозабезпечення населення мало провіант, що давало змогу підтримувати звичайну життєву діяльність: «У нас хватає всього, угу. І цибулі, і чяснику хватило, і картоплі хватило. Моркву ми з осіні купували. А тоді ж дядя Юра з тьотьой Лєной приїжжали до нас, то привезли там іще. Ну, консервація ж була. Я даже не знаю, шо ми за войну купували. Ми якось перед цим і м'яса, й сала купили, перед двадцять четвертим, незадовго...» [18]; «В мене там на Восьмій [на дачі в районі міста. – *Н. Л.*] і картошка осталась, і буряків красних грецці скіки. Утят же нема. Я викинув. А шо її?.. Іще не всю. І морква, хоть вона погана, малєнька, ну ше й досі є. Ну гидка, ну є. Не купуєм же» [19].

Завдяки домашній консервації та припасам овочів у підвалах і погребах багатьом мешканцям малих міст вдалося пережити окупацію, адже магазини не працювали, купити продуктів не було де. Про це, зокрема, свідчать журналістські матеріали. Так, кореспондентам видання «Gazeta.ua» О. Стенько та С. Дзеху в травні 2022 року один із жителів звільненого вже на той час Тростянця розповідав: «Я в хаті всьо врем'я сидів. Часовий одвернувся – я пішов поросьонка покормив, – каже. – Продуктів ніяких не було – ото тіки те шо в погребі. Води немає – назбирував дощової. Сусідка раз пів хлібини принесла, а я її за місяць не з'їв… Ото курочка яєчко знесе, трохи картошки оставалось. Огірки посолені були, то їх не

[16] КТФ, 1960 р. н.

[17] ДОА, 1960 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 12 травня 2022 р.

[18] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

[19] МВБ, 1956 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

тронули. А закатані забрали» [20]. Містяни, які мали в господарстві домашніх тварин, звісно, мусили дбати ще й про те, як і чим нагодувати худобу в цей непростий час. Зі спогадів бачимо, що кожен виходив зі скрутного становища, як міг. Зокрема, тростянчанин Олексій Петрович у згаданому вище інтерв'ю розказував, як йому доводилося утримувати порося на сирих кормах, по суті, на тому, що було, навіть віддавати запаси варення: «Порося вберегти вдалося. Нині зарізали, – каже. – Но сало получилось сладке – такого я ще не їв. Із-за того, шо воно вареннячко кушало. Я ж не варив, а місяць сирим кормив» [21].

Чимало зафіксованих на сьогодні оповідей про досвід життя в умовах окупації містять факти про обкрадання солдатами російської армії цивільних людей і їхніх домогосподарств. Серед предметів мародерства, як можемо бачити, доволі часто як у селах, так і містах були запаси харчів. Зазвичай у людей забирали з погребів і підвалів овочі, зокрема картоплю, а також домашню консервацію («закатки», «закривачки»). З огляду на розповіді очевидців і жертв цих злочинів, окупанти не гребували засоленим салом, маринованими огірками, закритими в банки компотами з ягід і фруктів тощо.

Самоорганізація та рухи взаємодопомоги в малих містах Чернігівщини та Сумщини щодо забезпечення продуктами харчування

Великі запаси продовольства в домогосподарствах дозволяли містянам долучатися до низових ініціатив щодо збору продуктів харчування (овочів, консервації) військовим, переселенцям та постраждалим від бойових дій, а також ділитися провіантом із рідними, сусідами та ін. Зафіксовані матеріали дають змогу побачити, як спільноти малих міст активізовувалися й об'єднувалися для подолання викликів війни. Цілком впевнено можна казати про те, що типовою формою як колективної, так і індивідуальної допомоги була підтримка продуктами харчування, де основу складали до-

машні припаси – картопля, морква, цибуля, овочеві й м'ясні консерви, сало.

В екстремальних умовах пожвавилася сусідська взаємодопомога, приміром, в Охтирці ті, хто виїжджав за місто, віддавали своїм сусідам по квартирі овочі: «Із низу сусіди, вони виїхали, не були ж вони тут. В село, Довжик чи як? Ну десь там, в стороні Довжика, в сторону Лебедина. Та Довжик. Ну, вони ж виїхали, а [картоплю], шоб не везти туди і назад, вони нам отдали» [22]. Рівень самопомочі був надзвичайно високим. Війна настільки проявила цей феномен, що люди певною мірою навіть дивувалися своїй ініціативності: «Не просто ділились, а в нас розвозили, каждий каждому старався помогти, дать. Самі в шокє» [23]. Прикметно, що сусіди готові були ділитися не лише сільськогосподарськими продуктами з власного домогосподарства, а й іншими харчами, попри те, що заклади торгівлі не працювали і ніхто не знав, як довго триватиме така ситуація: «Ну, в основном ми єслі ділились, так ділилися сахаром, чайом. Дістівітєльно було таке, шо чай, сахар. А те, шо, наприклад, те, шо стосується картоплі, овочів, такого, то ми не ділилися. Я думаю, у всіх було» [24].

Практикувалася форма сусідської взаємодопомоги й у регіональному розрізі, зокрема є свідчення про гуманітарну підтримку жителями фактично заблокованого Кролевця мешканців Чернігівщини, які суттєво постраждали від воєнних дій: «У нас получяєцця дві отправки було: на початку війни і в кінці війни, коли вже Чернігов побомбили і уже освободили Чернігівську область, ну нада було людям оцім, які ближче до нас села, помогти їм нада було. Ну от, якшо перша допомога яка була, оце в перший пєріод войни, перший тиждень, то носили консєрвацию, носили більше тушонок, отакого, шо закривачки, шо було закрито в бан-

[22] МВБ, 1956 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[23] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

[24] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

ках, ось, і просили банки, шо "єслі єсть лишні банки, приносьте". Тоєсть, навєрно, може, ще дальше доконсєрвірували, ось. Носили крупи, ось. Потому шо я помню, десь у фейсбукі бачила фотку, дак там було таке, шо оце крупи якісь, макарони, шось таке. Вкуснятін неяких не несли, бо їх не було. А от такі всякі засипки, ось, бачила, несли» [25]. Тим часом бахмачани підтримували і чернігівців, і харків'ян: «Ну, в нас же ж город особо не страдав од цього. Ми це таке [консервацію] позносили. Закривали тушонки. Ми тут рядишком, сєсєді, закривали тушонки. На Чернігов ми передавали, оце щяс недавно на Харьков пошло» [26]. Місцями рівень самоорганізації спільноти зі збору гуманітарної допомоги був надзвичайний: «Багато консєрвациі, всього поотдавали, шо в нас уже просили: "Больше не носіть"» [27].

Центрами збору гуманітарної допомоги в різних містечках були навчальні заклади, церкви тощо. Займалися координацією люди різних професій і вікових категорій. Наприклад, в Охтирці своєрідний гуманітарний штаб організував при церкві місцевий священник: «Батюшка в нас дуже хароший, церква недалеко... Він дуже занімався і гуманітаркою, і всим на світі» [28]. У Кролевці цю місію взяли на себе співробітники дитячого садочка. Люди доволі часто самоорганізовувалися через групи в соціальних мережах.

Водночас мешканці малих міст одержували продовольчу допомогу від місцевих фермерів, агрокомпаній, підприємців за місцем проживання або роботи. Так, в Охтирці місцеве підприємство ПРАТ «Сад» безкоштовно виділило для співробітників товари власного виробництва: «На Восьме марта давали нам сок, яблука. Це після войни

[25] ГДО, 1983 р. н.

[26] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

[27] ГВВ, 1978 р. н.

[28] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

вже давали. На восьме полагалось, а дали після. І щяс єсть, шо не попучяли. На Паску… Ну, на Паску муки по двадцять кілограм» [29].

Фактично в усіх малих містах респонденти розповідали про безкоштовну роздачу молока. Його постачали населенню фермерські господарства з перших днів повномасштабного вторгнення. Про це на Чернігівщині одна з містянок пригадувала так: «Дуже багато роздавали [безкоштовно молока]. Я була за те, шоб скіки ти не взяв, а хотя б пятьорку за те положив. Їм тоже нада було на бєнзін. Ми ложили, в нас брали. Я щітаю, це нормально. В нас каждий день практічєскі [возили молоко]. В нас багато таких фермерів було [з району десь]. Вони ж не могли виїхать нікуди. Вони ж на Ічню, на Куліковку [раніше возили]» [30]. Тоді як мешканка Кролевця, розповідаючи про власний досвід виживання в умовах блокади, зауважувала: «Велике діло также, це… спасало молоко. Найбільше спасало те, шо було ізобіліє молока. І його було стільки багато, шо якось думаєш: "Слава Богу, молоко єсть, значить, проживем, можна шось спекти". Привозили нам перший день… Оце ж не знаю. Десь, казали, із-під Глухова возили і оце ж іще откудась возили. От. Ну, сначяла возили вобщє безплатно. Потом уже понімаєш, шо бєнзін же тратили люди, казали: "Давайте, ми хоть шось будем платить". Канєшно, було харашо тим, шо я, наприклад, знала, шо молоко привезуть – буде. І у нас тут єсть хліб, наше ПП, мука, не хліб, а мука, наша. Борошно єсть, всьо, думаю, уже напечем. А олія тут у нас тоже своя єсть, у Дубовичах, да, у Дубовичах, шо, думаю, уже хоть шо-нібуть можна надєлать» [31]. Молоко вживали як у свіжому вигляді, так і кислили, переробляли на сир. Звісно, безкоштовна роздача молока була лише тимчасово через неможливість доїхати до переробних підприємств, дошкільних і шкільних навчальних закладів, які були основними споживачами. Дещо згодом фермери стали продавати молоко, однак через велику кількість ціна

[29] МВБ, 1956 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[30] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

[31] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

скрізь була доволі низькою. Так, у травні, вже після того, як Сумщина була звільнена від окупантів, у Кролевці на міському базарі фермерське молоко коштувало лише дванадцять гривень за літр: «[Молоко] щяс возять. Раньше з Чернігівщини возили. Откуда попало. Садіки ж не беруть. Школи не беруть, а їм же кудись нада. Молоко на базарі тридцять гривень літра, а вин привозить по двінадцать. Та там людей сьогодні багато було в очєреді... Фермер возить» [32]. Поступово піднімалася ціна на молоко і в Охтирці: «Каждий день і молоко давали безплатно, й привозили, не то шо сам. А тоді начяли через день возить, давать. Потом вобщє у неділю раз. А як хоч – іди купуй. А воно люди поприїжжали, хто уже після того, поприїжжали люди, більше стало, уже стало молока не хватать, ну а хто ж безплатно буде давать? Воно ж не вигодно. Ти шо? І ото було сперва, поначялу десять гривень літра, а це я пішов, коли це?.. Тиждень назад, кажуть: "Нє, п'ятнадцять гривень літра". Нє, ну, єсть такі люди, шо візьме безплатно, а вийде і продає. Зразу. Ну єсть, багато» [33].

За дев'ять місяців війни міські й сільські громади на північному сході України навчилися організовувати рухи взаємодопомоги й працювати в умовах війни, як один злагоджений механізм. На сьогодні фіксуємо не один приклад, коли жителі сіл відгукуються на ініціативу забезпечити продуктами харчування міські лікарні. Зокрема, про продовольчу безпеку Путивльської міської лікарні подбали мешканці Чорнобривкинського старостинського округу (сс. Чорнобривкине, Суворове) [34], Волокитинського старостинського округу (сс. Волокитине, Щербинівка, Кочерги, Кубареве) [35] [36],

[32] ГСВ, 1977 р. н. (народився й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[33] МВБ, 1956 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[34] Підтримка лікарні. *Путивльска громада. Сумська область, Конотопський район* : вебсайт. URL : https://putivlska-gromada.gov.ua/news/1667893254/.

[35] Овочі для лікарні. *Путивльска громада. Сумська область, Конотопський район* : вебсайт. URL : https://putivlska-gromada.gov.ua/news/1667044501/.

[36] Підтримка продуктами. *Путивльска громада. Сумська область, Конотопський район* : веб-сайт. URL : https://putivlska-gromada.gov.ua/news/1666594952/.

В'язенського старостинського округу (сс. Бобине, Стрільники) [37] [38], Заріченського старостинського округу (с. Скуносове) [39] Зі світлин в інтернет-просторі видно, що люди щедро ділилися з нового врожаю, вирощеного вже під час війни фактично під носом у ворога, – картоплею, капустою, буряками, морквою, цибулею, гарбузами. Так само завдяки небайдужим мешканцям сіл вдалося зробити запаси на зиму для міської лікарні й у Тростянецькій громаді, яка має гіркий досвід функціонування в окупації. Місцеві жителі, які відчули на собі, що таке нестача продуктів і відсутність логістики, хочуть убезпечити медичний заклад і хворих від браку харчів, адже триває війна й потрібно бути готовим до будь-якого розвитку подій [40]. В інтерв'ю «Суспільне Суми» комірниця лікарні зазначає: «Дають нам усе. По селах вони збирають. Нам поступають дзвіночки, ми їдем у ту громаду, яка до нас звертається. Дають люди картоплю, цибулю, моркву, буряк, капусту – все… огірки, помидори – все, що у них є на городах. Дають вони з доброю душею. Вони й кажуть, що "ми даємо зараз для медиків, для Збройних сил України", так як такий період, шо ніхто не відмовляє» [41].

Традиції міського тваринництва в реаліях воєнного часу

Глибоко аналізувати те, як війна вплинула на стан і розвиток міського присадибного тваринництва, очевидно, ще передчасно, та й недостатньо зібрано матеріалів. Однак уже сьогодні можна говорити про реальний стан речей у цій галузі, спираючись на свідчення інформаторів, окреслювати тенденції. Передусім зафіксовані наративи від мешканців Охтирки, Кролевця, Бахмача про досвід виживання в умовах війни показали, що завдяки господарству в багатьох домоволодіннях зі щоденного раціону містян не зникли м'ясо та яйця. І якщо на м'ясо не було дефіциту, оскільки багато фермерів вирізали худобу й намагалися якнайшвидше розпродати, то з яйцями було скрутніше. Так, мешканка Бахмача, родина якої не займається тваринництвом, розповідала: «От яйця – в нас не було во врямя войны. Особо яйця не продавались. Ну були, ну сумашедші

цени. І не було так, шоб…» [42]. Для порівняння жителі м. Кролевця, які вигодовують у власному господарстві для особистих потреб домашню птицю, у цей самий хронологічний відрізок зауважували: «Яєць повно. Кури несуцця» [43].

Через воєнні дії чимало домогосподарств, зокрема й міських, недорахувалися поголів'я домашньої птиці. По-перше, скорочення відбувається через постійні обстріли і сільських, і міських північно-східних територій: птиця або гине від розірваних снарядів, або ж самі господарі вимушені відмовлятися від вигодовування курей, качок, індиків тощо через високі ризики їх втратити. По-друге, до повномасштабного вторгнення російських військ присадибне міське птахівництво було тісно пов'язане з промисловим, і населення щовесни традиційно купувало курчат (гусят, каченят, індичат), вирощених на інкубаторних підприємствах. Утім, цьогоріч одні з них опинилися в окупації, інші були розбиті або не могли належно працювати, налагодити логістику через зруйновану інфраструктуру, позаяк не всім господарям вдалося відновити поголів'я. Зокрема, у м. Новгороді-Сіверському дефіцит домашніх яєць і їх здорожчання восени місцеві продавці пояснювали так: «Мала було малодняка. Может, єслі б билі… і каждий год же осєнню от падрощєних курачєк такіх прадавалі, а етат год вот іщют, іщют – і нічього нікто нє виносіт, вот даже дамашніх нє виносят» [44]. Серед причин, на які ще вказують торговці, і здорожчання кормів, і те, що кури зазвичай восени менше несуться, оскільки в цей сезон вони линяють, «пєрєгулівают» [45]. Окрім того, є також інші народні трактування: «Курєй багато, но нєсутса очєнь плохо. В ету осєнь усє люді жалуютса, шо очєнь плохо несутса кури. Абична в ета врємя… А может, правда, папугалісь вайни, дак у їх шок палучівсь такій, шо ани… Нє хочут

[42] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

[43] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[44] «Золоті» яйця, Президент Німеччини в Корюківці, економія електроенергії, гроші від ООН. 25.10.22. *Суспільне Чернігів*. URL : https://www.youtube.com/watch?v=fA7xNRfj0cU.

[45] Там само.

кури яйца даже нєсті. Ета наших мужиков да дєтєй пазабірают, дак і кури… нє хочут, бастуют» [46]. За спостереженнями кореспондентів «Суспільне Чернігів», на ринку м. Новгорода-Сіверського в жовтні домашні яйця коштували 70–80 гривень. Через високу вартість деякі тамтешні люди вимушені були відмовлятися від таких «золотих», за їхніми словами, яєць [47].

Відмічаємо також, що, на відміну від землеробства, присадибне тваринництво в цілому в умовах війни потерпає значно більше. Особливо в малих містах, що піддаються масованим обстрілам і бомбардуванням. Наприклад, в одних домогосподарствах Охтирки, що постраждали від ворожих атак, люди через обставини мусили вирізати вціліле поголів'я птиці: «[Родичі] ж хазяйство держали, поперерізали скільки всього… Курей перевези, пока довезли, кури здоровенні, та ще кинули їх по три в мішок, треба було хоч по дві. Три задавилися, бігом дорізали їх. По дорозі вже. Такі здоровенні курки» [48]. Відзняті медійниками відеосюжети вказують на те, що були також господарі, які втратили і худобу, і своїх улюбленців: «Убило кішку, убили животних, держали хазяйство – немає нічого» [49]. Домашні тварини є чи не основною причиною, через яку мешканці північно-східних міст і сіл відмовляються залишати свої часто понівечені війною обійстя. Типові пояснення вдалося записати журналістам «Суспільне Суми» від мешканки Білопілля Ніни Білоног, садиба якої постраждала в травні від ракетних обстрілів, завданих по місту російськими військами: «У нас кізочка, кролікі, курочки… Ну, як їх бросить? Ми не можем їх бросить. Не при каких обстоятільствах ми уїхать не можем» [50]; а також кореспонденту телеканалу «1+1» Олександру Ковальову від охтирчанки, яка разом

[46] Там само.

[47] Там само.

[48] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

[49] Охтирка після бомбардувань забороненими вакуумними бомбами. *Бутусов Плюс*. URL : https://www.youtube.com/watch?v=p-slZg6IXPo.

[50] Наслідки обстрілу Білопілля в ніч на 23 травня. *Суспільне Суми*. URL : https://www.youtube.com/watch?v=BPrQeRBiOWk&t=159s.

з донькою рятувалася від бомбардувань у сараї: «Я нікуди не виїжжала, у нас якраз козенята родилися. Не можна її, козку ж, бросить. Ми гной положили, од коз вигребли гній, накрили соломою, а тоді рядном, ну, рядниною» [51]. Звичайно, бувають випадки, коли люди, покидаючи непридатну для життя оселю, вимушені залишати також і своїх улюбленців, але, попри обставини, не кидають їх напризволяще [52].

Декотрі, особливо ті городяни, які господарюють на дачах (у місті, на його околицях чи в прилеглих селах), під тиском обставин скоротили кількість домашніх тварин або й взагалі відмовилися від утримання через неможливість належно доглядати, зокрема й у зв'язку з проблемами пересування під час бойових дій. Негативно позначилася також евакуація, адже виїжджаючи, містяни лишали свою господарку. Звичайно, знаходилися сусіди, родичі чи знайомі, які погоджувалися піклуватися: «Порали людям, ось тута ходили трьом дворам… Вони виїхала… Повиїжджали, бросили, а потом звонять "Саша, поможи". Так і так, з Гальой [дружиною. – *Н. Л.*] шоб ми ходили А шо мені важко ходить? Там кролі. Каже: "Беріть кролі ріжте". Там курей повно… Ото я ходив з Гальою порав. Скіки?.. Місяць. Ну, вони приїхали, накупили нам сахарю, муки, олії. Ми нічього не требували, вони самі. Приїхали купили: "Спасіба за те, що ціле"» [53]. Також є приклади внутрішньої міграції населення із прикордонних сіл у малі міста. Через очевидні причини (неможливість вивезти, відсутність умов для утримання) люди, тікаючи від російських ракет, вимушені поспіхом збувати худобу і, як можемо бачити з відеосюжетів, боляче переживають ці утрати: «Стока ж за неї [коровою. – *Н. Л.*] ухаживалі, всьо і прішлось прадать. Конь пака у сєлє, за нім етат… атєц смотріт. Ну, са врємєнєм, может, ілі прададім, ілі забєрьом с сабой, єслі будєт куда», – із сумом розповідає журналіс-

[51] «Ця страшніша війна» – очевидці про бомбардування Охтирки. *Сніданок з 1+1*. URL : https://www.youtube.com/watch?v=mvBi36Eb3Ec.

[52] Охтирка після бомбардувань забороненими вакуумними бомбами. *Бутусов Плюс*. URL : https://www.youtube.com/watch?v=p-slZg6IXPo.

[53] ДОА, 1960 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 12 травня 2022 р.

там «Суспільне Чернігів» у м. Новгороді-Сіверському переселенець із с. Камянська Слобода цього ж району [54].

У скрутному становищі опинилося й міське бджільництво, оскільки більшість містян тримають свої пасіки в селах або ж вивозять на медозбір ближче до полів, лугів чи лісів. В умовах воєнного повсякдення ця звична практика для багатьох стала проблематичною через низку причин (заміновані території, дефіцит і подорожчання пального, складність пересування через зруйновані мости й пошкоджені дороги). Доволі ілюстративною є розмова, записана з родиною з Кролевця: «*ГДО*: Бджоли – не знаю, шо в нас в цьом году бджоли будуть – не будуть. [Де ваша пасіка, у Кролевці?] *ГСВ:* У Реутинцях. *ГДО*: У Реутинцях у нас пасіка. Сірьога туди їздить... [У вас пасіка й зимує в Реутинцях?] Так, вони й зімують. А шо тута? Тут нема нечого. Он стоять у ткацькой фабрикі тридцять… тридцять уліків поставили. Деректор ткацькой фабрики... Це з Кієва. А вин пасічник. І тут поставив же тридцять уліків. Ну, не знаю… Тут желєзна дорога сто метрів чи двєсті. Їм вобщє нельзя такого. Коли там [за містом. – *Н. Л.*] усе є в них. В мене там і акації багато. Там воно хароше все, а так… Тіки шо оце їзда погана» [55]. Дехто мусив мігрувати, відтак великі пасіки, з яких містяни фактично жили, залишилися без догляду. Звичайно, господарі намагаються знайти людей, які б придивилися, але це не під силу будь-кому, адже догляд за бджолами потребує певних навичок. Наприклад, бджоляру, який евакуювався з Охтирки до Німеччини в березні, зберегти пасіку допомагає батько: «І бджоли, й пасіка, й усе. Мабуть, же ж батько під Роминим руководством тіліфонним, мабуть, же шось там робе. Ото

[54] Жителі прикордоння покидають домівки, ДБР перевіряє ТЕЦ, укриття для школярів у Варві. 09.09.22. *Суспільне Чернігів*. URL : https://www.youtube.com/watch?v=ifOjJMgiizM.

[55] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.; ГСВ, 1977 р. н. (народився й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

таке. Так в усіх плани були другі, розрушили тварі всі плани і все, ну все рівно все буде харашо». [56].

Моніторинг віртуальних спільнот у мережі «Фейсбук» дозволяє відстежити, як малі міста звільненої північно-східної частини України після окупації і бойових дій поверталися до звичного життя. Наприклад, з оголошень про роботу комунальних ринків Охтирки, Тростянця можемо бачити, що дефіциту молодняка птиці, на відміну від Новгород-Сіверщини (про що згадувалося вище), тут не було. Як свідчать світлини, на охтирському базарі був великий вибір каченят, гусят, курчат різної породи та віку й навіть пропозиції голубів та папуг. Окрім того, можна було придбати поросят, кролів, нутрій, кіз тощо. Також у вільному доступі були корми для худоби – зерно, сіно, солома та ін. Водночас у різних групах соціальних медіа, зокрема малих міст Сумщини, нерідко трапляються й приватні оголошення від господарів, фермерських господарств про реалізацію курей різних порід (несучок, бройлерів), гусей, свиней, овець, козенят, телят тощо. Аналіз коментарів дописувачів загалом свідчить про те, що попит містян на тварин і птахів у період російсько-української війни навесні–влітку 2022 року все ж таки існував.

Міське городництво в умовах воєнного повсякдення

Для більшості мешканців малих міст господарювання на землі було й залишається передусім способом самозабезпечення. Як показує пережитий досвід, наявність земельної ділянки в межах малого міста чи на його околицях є потенційною перевагою, і містяни мають можливість не просто забезпечити потреби родини в продуктах харчування чи організувати сімейний бізнес, але й власноруч подбати про свою продовольчу безпеку. Погляд на міське землеробство крізь призму війни відкрив немало нових цікавих аспектів, які потребують оприлюднення й подальшого дослідження в більш широкому контексті. Кілометрові колони російської армії сунули на територію Північно-Східної України в третій декаді лютого, саме

[56] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

тоді, коли господарі в передчутті весни починають готуватися до нового аграрного сезону, беруться сіяти на розсаду насіння. Тому перше, що важливо було зрозуміти, то це, як воєнні події вплинули на підготовку містян до весняних посадок, на садові й городні роботи. Зі слів опитаних очевидно, що незважаючи на обстріли люди за звичкою планували посадковий сезон, і питання садити чи ні в стані війни не виникало. Як саме обмірковували це робити, добре ілюструють інтерв'ю, записані на Чернігівщині й Сумщині: «Ми балакали, шо даже под бомбьошку будем [саджати городи]. Не знаю. Мені кажецця, шо всі так думали. От шо-шо, а город сажать ми будем» [57]; «Ми розсуждали про це [як садити город, коли йде війна]. Ну я, напрімєр, знала. От я даже прєдвіділа, думаю: "Це так, будемо садить, це ж, – думаю, – будуть сірєни, це зараз ми сірєни боїмось, а, – думаю, – тоді ми уже їх не будемо бояцця. Будуть сірєни фігарить, а ми будемо пахать. А, – думаю, – може, й чути не буде, це ж Сєргєй буде на мотоблоці, воно не чютно буде, ось. Потом собі так уявляла, – думаю, – а як єслі реально будуть шось кидать, бомбить, шо ми будем робить? А шо? Глянем в небо – не у нас, і дальше будем робить. Дак у нас так і вийшло"» [58]. Навпаки, було усвідомлення того, що це конче потрібно робити: «Цей год сказали садить нада все, потому шо будем голодні» [59].

Попри активні бойові дії в лютому – березні в північно-східній частині України містяни сіяли насіння на розсаду, діставали з погребів та прогрівали картоплю тощо. Звичайно, як бачимо з розповідей інформаторів, у людей була тривога за свої домоволодіння. Мешканка Охтирки згадувала: «Усього було жалко, усього. Якась така була тривога, і навіть... панічний якийсь стан такий чи страх, чи хто його зна. Усього було жалко. Просто чули, шо отам упало.

[57] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

[58] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[59] ГСВ, 1977 р. н. (народився й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

Там таке наробило, там таке наробило» [60]. Городяни взялися господарювати, як тільки це стало можливим. Прикметно, що у своїх відповідях цю можливість вони пов'язують не з перебігом воєнних подій, а з природними умовами: «Я знаю, шо оце як трошки вже потепліло і оце земля не мокра, всі люди вже позагрібали на улиці. Усі работають» [61]. Як стверджують інформатори, такі сільськогосподарські роботи відволікали від обтяжливих думок, рятували від стану пригнічення, у якому вони перебували, особливо на початку. Наприклад, жителька Охтирки розповідає: «Все це риск, ну і морально це спаса, це спаса. Ми виходили давним-давно на огород, давним-давно. Потрошку, по чуть-чуть, з оглядками. Довбемся. Потому шо отвлікацця нада, потому шо криша поїде, як нічим не занімацця. Трошки лекше, морально лекше» [62]. Аналізуючи деякі інтерв'ю про досвід городництва в умовах війни, можна простежити чимало психологічних моментів. Особливо прикметно, що воєнні події не зламали звичної лінії поведінки: «Я не знаю, днєй п'ять прошло [як російська армія вторглася. – *Н. Л.*], я вже трохи етот… розсаду сажала, висівала на розсаду» [63]. Хоча, звісно, екстремальні умови, в яких доводилося все це робити, іноді нагнітали песимістичні настрої, навівали думки про безглуздість аграрних практик: «Перчик оце, хоч він не такий і великий... Ну, всякий. Тоже мучився. Я його посіяла до войни, а коли бомбило, оте все, свєту не було, думаю: "На грецця я його посіяла!". Ето ужас. Ну общім… Перець ото трошки було посіяно, а остальне вже тоді пізніше. Да общім, страхи, жахи. Приходилось бігать. Тут стриляють, а я по вікнах розтикаю той перець, ну, общім... Ну воно в мене чогось мучалося, чьогось розсада не так получілась, як хотілося, не знаю. Тепла не було, тепло

[60] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

[61] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[62] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

[63] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

воно тоже, якби ж не холодно було, а тоді якби не жарко, не сухо» [64]. Цікаво прослідковується й те, як перемоги на фронті повертали людей до звичних практик: «В нас Тростянець звільнили в кінці березня. Ото на початку квітня я вже почала сіять. Третього числа… Вже в каліндарь стала заглядать… Які там дні сприятливі. Посіяла огірочки, посіяла помідори. І самокрутки робила, і в стаканчики, і в коробочки. Ну, общім, начяла занімацця. Проращувать сімєна» [65].

Варто відзначити, що дефіциту посадкового матеріалу, власне, як і ажіотажу серед населення різних містечок загалом не спостерігалося («У нас сіміна які хочеш, де хочеш і скіки хочеш. Нема в нас проблєм з цім. В нас їх багато» [66]; «Нє, нє. [У Бахмачі дефіциту на насіння не було]. Абсолютно» [67]). Згадувалося лише, що в Кролевці в одному з місцевих супермаркетів відомої мережі насіння було викуплене ще в лютому, в перші дні війни. Самі респонденти припускають, що деякі містяни могли робити це з метою перепродажу: «Коли начялась война, у АТБ були… случяйно чось оказалися у АТБ в лютому сімєна. Їх позабирали всих, їх повигрібали. А потом от начялося. І хто повигрібав? Навєро, бабки, які торгують ціми сімєнами» [68]. Хоча не можна виключати, що це носило превентивний характер. Побоюючись залишитися без засобів для посіву, люди заздалегідь запасалися, а отже, готувалися до сезону й не припускали, що війна може позбавити їх сільськогосподарських практик. Власне, цю думку можна підтвердити словами респондентки з м. Охтирки: «Ми оце перед цим, перед войною якось з'їздили у магазін, набрали там

[64] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

[65] КТФ, 1960 р. н.

[66] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[67] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

[68] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

і огірків, і всього такого. Ну воно не все попроростало. І землі ми набрали всякої, там і торф, і всього-всього якось» [69].

Здебільшого про дефіцит насіння навесні 2022 року згадували в своїх оповідях люди, яким довелося пережити окупацію, наприклад, мешканці Тростянця на Сумщині. За той місяць, що місто перебувало під контролем російських військових, з магазинів було розграбовано фактично все, зокрема й товари для городництва та садівництва. Продавчиня місцевого агромагазину «Флора», даючи інтерв'ю журналістам «Gazeta.ua», пригадувала, як у перші дні окупації намагалася потрапити до крамниці, щоб забрати насіння, але російські солдати завадили їй це зробити: «Один сказав: "Винесу вам моркву й буряки". Годину чекала, але так ніхто й не вийшов…» [70]. Зі слів жінки, із магазину «повиносили насіння, рукавички для роботи на городах, відра, інструменти, церати для накриття теплиць, агроволокно» [71]. Утім, як показують відеохроніки війни, містяни змогли повернутися до звичного господарського ритму [72]. Подолати проблему нестачі посадкового матеріалу в громаді певною мірою вдалося завдяки підтримці Агенства США з міжнародного розвитку (USAID). Наданий якісний насіннєвий матеріал голландської селекції було розподілено між тростянчанами. Засіявши ним свої городи, люди чекали врожаю, сподіваючись, що багатий збір дозволить ще й поділитися з тими, хто потребуватиме [73].

Деякі свідчення вказують також на те, що відсутність впевненості в завтрашньому дні, побоювання дефіциту, змушувала господарів

[69] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

[70] П'яні окупанти, випалені квартири й «Россия» на паркані: як Тростянець оговтується після пережитих звірств. *Gazeta.ua* : веб-сайт. URL : https://gazeta.ua/articles/reportage/_pyani-okupanti-vipaleni-kvartiri-j-rossiya-na-parkani-yak-trostyanec-ogovtuyetsya-pislya-perezhitih-zvirstv/1090787.

[71] Там само.

[72] «Сади перемоги» у деокупованому Тростянці мають послідовників: хто допомагає та в який спосіб? *Суспільне Суми.* URL : https://www.youtube.com/watch?v=8VTFJyiHk2Y&t=92s.

[73] У Тростянці на Сумщині вирощують овочі з насіння, отриманого від благодійників. *Суспільне новини* : веб-сайт. URL : https://suspilne.media/270265-u-trostanci-na-sumsini-virosuut-ovoci-z-nasinna-otrimanogo-vid-blagodijnikiv/.

дбати наперед про засоби захисту для городини: «Я даже ядов уже понабірала. Вдруг не буде. Попьорла, ядов набрала… Вдруг не буде. Не про себе якось думав, а… Готовилися» [74]. Хоча за словами кількох респондентів, міські городники активно застосовували й традиційну агротехніку: «Вчора я, кстаті, [підживила огірки]. Позавчора полила, а вчора підкормила, настаювала, мабуть, днів десять чи сім, кульбаба і кропива, замочила в воді, помішувала і під кришкой воно було, тоді без кришки було, і ото я на десять літрів літрову банку. Проціжувала через друшлячок, і ото попідкармлювала розсаду, мені кажецця, вона даже попідростала за ніч. Кульбаба в мене була і кропива, ну кропиви не так багато, а її чим більше кропиви, тим краще. Кропиву рекомендують навіть у лунки на дно. Оце садиш огірки, глибоченько викопать, кропиву туди посікти, ну лопатой пересікти, жменю, чи накрищить у відро, а тоді ото покидать у лунки, змішать із землею трошки, полить харашо. А тоді насипать же ж землі, засипать оце, і воно з-під низу буде підгнивать і кормить, кропива дуже вітамінна для рослин. Шо підкармлюють, шо гріють. Воно там начинає підгнивать – і добриво. Іменно кропива. Саме краще кропива» [75]; «Дивлюсь посипане біле таке, рядки, дивлюсь, бурячки посходили. Він [сусід – *Н. Л.*] потрусив оцим білим, це ж. А білим од чього це? Це од тлі? Хіба од довгоносика білим? А може, дустом? Може, дусту десь… та посипав. Це не могу знать. Ото таке» [76]; [Тепла] нема, нема-нема. І це таке. Ночі ще такі прохладненькі. Це дні стали теплі. Вобщє погано все як-то росте, мучицця. Купували давненько ранню [капусту]. Під агроволокном вона в нас, ну пересиділа вона оті холода. Щяс вроді нічього. Папа Ігорь у нас посипав табаком із пеплом од всякого такого, од блошки. Табак із попілом він мішає. Ото так» [77].

[74] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

[75] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

[76] МВБ, 1956 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[77] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

Особливе значення мають наративи про мотивацію, про те, що садили і в якій кількості. Якщо аналізувати загалом, спираючись на розповіді містян, зафіксовані на момент написання дослідження, то значних змін не відбулося. Більшість людей виходять із власних потреб і за звичкою висівають і садять на городі ті ж культури, що й раніше (картоплю, моркву, буряк, цибулю, салати тощо). По суті, не змінилися й обсяги вирощуваної в індивідуальних міських господарствах продукції. Як і в довоєнні часи, мешканці малих міст займалися городництвом з метою самозабезпечення або ж, щоб допомогти садівним матеріалом чи харчами рідним. Про це, власне, свідчать записані інтерв'ю від городян Чернігівщини й Сумщини: «Нє, так як всікда [садимо]. Не було такого, шо…» [78]; «Тіки для себе [вирощується городина]. Нам аби собі хватало. Собі хватало, да треба дядьку на Суми [дати]» [79]; «Ну, я стараюся сіять більше, бо думаю: "Шось не проросте, шось не виросте"» [80]. Звичайно, є поодинокі свідчення про те, що деякі містяни серйозно поставилися до застережень про можливу продовольчу кризу й активізували своє господарювання на землі порівняно з довоєнними часами: «В нас сусідка ота... Вони ж такі там красавіци, ходять із себе ізображають. Ну, вони раньше, я думаю, садили, да не так. А в цьом году вони більше садять. Я в них пахав… Одна цілина була. Та ти шо! А це бачу з сапкой бігає… Вони нічього вобщє, такі звьозди, шо… не знали, шо огород є. А це шуршать раньше нас» [81].

Власне, як є випадки, коли із суб'єктивних причин родини вимушені відмовлятися від саджання городу: «Тим шо мені одному там ніколи робить його [обробляти город. – *Н. Л.*]. А щяс тепер я плюнув на нього – всьо! Буду по-городському. Гроші платять пока.

[78] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

[79] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[80] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

[81] ГСВ, 1977 р. н. (народився й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.; ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

Гуманітарку дають» [82]; «Це первий год і перший раз у нас таке, шо не садимо город... Нічого харошого. Чоловік каже "купим". Та все ти не купиш. Должно дома буть» [83]. Однак це не завжди цілковита відмова від городництва, здебільшого люди уникають вирощування картоплі, а ось грядки в присадибних господарствах все ж таки залишаються. Кілька інформаторів із м. Охтирки відмічають негативну тенденцію: жителі одного з мікрорайонів, де городництво завжди було невід'ємною практикою, або зменшили площі оброблюваної ділянки, або взагалі відступили від господарювання на землі. За даними етнографічних матеріалів, це пов'язано з різними чинниками, зокрема, зі старінням населення та міграцією: «Багато пустих [городів в Охтирці], хто не може посадить. …Старенькі, не можуть обробить. Сосєдка приходила, каже: "Саша, траву бери хоч коси"» [84]; «Рядом тут не садять [город], він то… отдали, люди отдали якомусь фермеру чи особисто комусь, не знаю. Ну, ось наш, Приходько наш отдав, там ячмінь посадив чи пшеницю. Тут через огород, оце Куришки, дальше там під сою поотдавали, сою хтось саде. І багато, так туди до дамби як іти, я раз проїжжав, дивлюсь: там соя, там соя, там шось… ну, або пшениця. Ну таке. Начяли отдавать. Ладно, отсюда сосєді чого отдали? То шо в Чєхію вона поїхала. А син тоже. Ну їх нема тут. Чьо вони будуть садить? Бур'яни вирощувать? Вони отдали» [85].

Індивідуальне й комерційне садівництва
у просторі малого міста в екстремальних умовах

Щодо присадибного садівництва, то так само, як і до війни, традиційно загрібали обійстя, обрізали й білили дерева: «Загрібали. У нас, я знаю, шо вже, як оце потепліло, шо трошки вже земля не мокра, всі люди вже позагрібали на улиці, улицю позагрібали. Усі работають. І білили еті… стовбура дерева. Шо я ще думаю, шо зайдуть окупанти, подивляцяця, шо все вилизано… Оце, правда, мамка прийшла, на улиці самшит росте, дак вона його до ума дове-

ла» [86]. Хоча були свідчення й про те, наскільки людям важко морально: «Душа не лежить, не хочецця, желанія нема. В мене посажено, висапувано, скажем так, через силу настоко, шо… Заставляю себе, заставляю. То було удовольствіє якесь, од ціх цвітов, од усього, а це удовольствія в мене нема» [87].

Не відмовилися містяни й від усталеної практики саджати навесні. Однак, з огляду на обставини, надзвичайної активності серед садівників-аматорів не спостерігалося, що підтверджують етнографічні матеріали: «Ото єжевіку розмножив – "Блек Джем", більш нічього. Ну, і посадив там малинки чуть-чуть. Не знаю, яка там. "Соколіца" єсть лєтня і ще одна там, я не знаю, шо дуже, по ідеі, як коробка спічьок, отака. Чи буде вона, чи ні? Пока посадив, подивимсь. Цей год должна буть така. "Чкалова" купив, черешню» [88]; «Сєргєй на дачах у мамки викопав у сусіда вишню… посадив китайську вишню в цьом году. У нас такого ще не було, ми на улиці його посадили. Вона красіво цвіте так» [89]; «То я так для красоти. А в дворі одне посадив, шоб вже хоч ягоду їсти. Їх уже й не найдеш» [90]. Водночас садили не лише рослини, які мають раціональне значення (фруктові дерева, кущі ягід, горіхи), а й такі, що виконують у просторі садиби винятково естетичну функцію, зокрема це декоративні дерева та кущі, квіти. Наприклад, респондентка з м. Кролевця розповіла про те, що здійснила в цьому році свою мрію: придбала й посадила в дворі магнолію. Про здійснене давнє бажання мати вдома надзвичайної краси квітку розповіла в інтерв'ю і мешканка м. Охтирки: «Я не знаю, як називецця ця рослина... Листя таке, даже рифльоне листя, як в полосочку, просто один листочок, не декілька

[86] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[87] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

[88] ДОА, 1960 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 12 травня 2022 р.

[89] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[90] ГСВ, 1977 р. н. (народився й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

листочків, а одинарні листочки. Ну він такий пожмаканий, як в полосочку, даже не знаю, з якою рослиною порівнять, на гілочкі, майже впритул до гілочки маленькі розочки. Воно в мене прийнялося, посадили ми його перед домом, росте воно… Вона якось одним кущом росте… Ну воно наскіки красіве, як ото жасмін примєрно. Ти його формуєш цей кущ, який тобі захочецця. Ну приблизно, як жасмін. Такий, кущом, як ото смородина. Ну, не знаю, отак росте приблизно, тіки височеньке, више чєловєчіского роста... Ото він такий красівезний, весь облитий, всі гілки, майже листя не видно, у розочках. Нєвєроятно красівого розового цвєта. Оце у мене появився цей кущік, я на нього заглядаю кожен раз, хоч би ж мені не прозівать його поливать» [91]. За зібраними свідченнями, не можна стовідсотково стверджувати, що вирішальний вплив на активність мали воєнні події. Адже одні господарі встигли посадити потрібні їм дерева минулої весни чи восени: «А в цьом году ми рішили, шо слава Богу, шо у нас все є» [92]; «Я якось в том году ж набралася ж всього. І пєрсіки… Ти знаєш, і не планірувала, чєсно говоря, брать» [93]. Другі не мали в обійсті місця для нових рослин: «Ні, нічого не садили. В нас всього вистачає. І ми любим, і все. І нужне вроді би воно, ну нема ж де садить» [94]. Звичайно, є поодинокі розповіді про те, що відсутність логістики не дозволила втілити деякі задуми й придбати рослини через інтернет, але загалом посадкового матеріалу в містах було достатньо. Мешканці Кролевця описували асортимент місцевого базару так: «*ГДО*: І січяс цвєти продають багато, саженцив. *ГСВ*: Саженцив уже нема. *ГДО*: Уже попродали. Продавали, да. *ГСВ*: Мужик один. Прієжжих не було. *ГДО*: Ну, як для Кролевця, дак це нормально. *ГСВ*: У нас мєсни. *ГДО*: Десь скуповує, а потом…

[91] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

[92] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[93] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

[94] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

Ну щяс до сіх пор у нас і цвєточний продає цвітив багато ранніх, і чорнобривці, і таке. Уже розсаду, уже вони цвітуть. І пітуньї, і чорнобривці. Ми, кроми роз, ничого [не продавали]. Малину продаєм. Ми її постоянно продаєм. Ти знаєш, коли я начяла… рози заказала, я пришла на роботу й кажу: "Для оптімістов реклама. Рози, – кажу, – кому нада, кажіть". На мене всі глянули, ніхто даже не спросив почьом. Тоєсть оптімістов у нас нема в садіку. Ну, люди… Аж порозпродували всіровно. *ГСВ*: А ще брали з Харькова, люди под обстрєлами, не могла вивезти нам передать, а ми щє проплатили впєрьод усе це дєло, а вона… то там взривають, то етот… І тики отправили, і «Нова пошта» закрилась. І вона на связь виходила там раз… Вона каже: "В мене нема связі". Дак там раз в день вийде. Це капєц, я думав, уже всьо. Доїхало. *ГДО*: Ну, в нас тут дивлюся, шо продавали? Самшит… шо ще з такого? Ну, таке оце ж, всякі яблуні, персіки. Черг нема. Шоб прям очєрєді і любопитних було багато – нє. *ГСВ*: Щяс людей нема в нас. Тіки сірєна на базарі – всьо. Базар голий. Всі розбіглися» [95].

Прикметно, що в інтерв'ю господарі в різних містах розповідали про свої плани на найближче майбутнє щодо естетизації обійстя, поповнення садів: «Подивимся, на той год хочу взять ще, кущі якісь візьму голубіки, я побачу. А чи буде з цього толк? Він каже "хароший", а на самом дєлє… гроші тоже хароші» [96]. «Я рішила собі зробить, як оце заходиш у калітку, по дві сторони зробить собі дизайнерську клумбу. Корочє, із самшитом, і там, шоб у мене були кущі деревовидної піони, оцей самшит. Я хочу самшит… поставить палку і його між палкою так, знаєш, шоб був зігзагом. Не зігзагом, а вєнтіль такий. Ну я шось таке видумала, тіки як його зробить?..» [97]. Про

[95] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.; ГСВ, 1977 р. н. (народився й проживає в м. Кролевець Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[96] ДОА, 1960 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 12 травня 2022 р.

[97] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

те, як містяни планували господарювати на щойно звільненій землі, вдалося записати журналістці українського медіапроєкту «Ґрати» Ганні Соколовій. Респондентка Маргарита Крамська з м. Тростянця Сумської області ділиться пережитим досвідом та першими кроками повернення до звичного життя: «Російські війська все ще обстрілюють міста і села Сумської області. Але сьогодні це лише грім, з полегшенням кажуть батьки. Вони побоюються, що бої повернуться в Тростянець. І водночас будують плани на майбутнє – за місяць тато збирається посадити новий сорт винограду. Мріє, що за чотири роки зможе зробити з нього вино» [98].

Містяни, для яких садівництво, крім усього, є ще й додатковим доходом, зазначають, що попит на саджанці є. Якщо дослівно, то, наприклад, на кролевецькому базарі «люди беруть й беруть потрошку» [99], а на охтирському «хто бере на двєсті, хто бере на триста, хто дві штуки бере… беруть потихеньку… охтирчани мало беруть, а село в основном» [100]. Зокрема, ті, хто вирощує і продає ягідники (малину, лохину) стверджують, що проблем із реалізацією наразі немає. Також саджанці можна придбати безпосередньо в розсаднику або вдома в людей, які займаються комерційним садівництвом: «І додому приїжджають. Лохину – приїжджають зараз додому [купують]. Трьохрічний кущ – сто шиісят гривень. Закрита корнєва сістєма, так не продається вона. Приїжджають додому і беруть. Знають, приїхали. Через інтернет – ні. Я не посилаю. Потому шо я не щітаю це нужним. Закаже, а потом не беруть. А так приїжджають – да. Ну, село, вобщє село, всікда село виручало, приїжджають. Мєсні беруть, ну вони ж мало беруть. Попробую дай. Ось сьодні приїхали, взяли в коробках у мене. Здорову ото

[98] Соколова Ганна. Цибуля проростає серед руїн. Репортаж із Сумської області, звільненої від російської армії. *Ґрати* : веб-сайт. URL : https://graty.me/uk/czibulya-prorosta%D1%94-sered-ru%D1%97n-reportazh-iz-sumsko%D1%97-oblasti-zvilneno%D1%97-vid-rosijsko%D1%97-armi%D1%97/.

[99] ГСВ, 1977 р. н. (народився й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[100] ДОА, 1960 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 12 травня 2022 р.

[лохину], в коробках пінопластових. Незважаючи на войну, канєшно, люди беруть, потому шо думають… ну, жить то нада якось. Всьо равно...» [101].

Важливо відмітити, що містяни залишаються непохитними до усталених процесів, пов'язаних із городництвом і садівництвом: хоч каміння з неба (а в сьогоденних реаліях бомби й ракети), та господарювати (загрібати, обрізати дерева, саджати город, сапати тощо) треба будь-що. Про те, як, незважаючи ні на що, продовжували робити в своєму саду те, що звикли в цю пору року, вдалося записати від охтирчанки: «Коли началася война, у нас папа Ігорь обрізав вєтки. Ну ти можеш представить?! А тоді, я вже не помню, хто йому сказав чи позвонив, шо каже: "Ти шо? Ти подивися, шо робитця, у нас руські, у нас обстрєли". І так далі. Тоді через якийсь час опять іде ріже вєтки, там бабахкають, а він ріже вєтки. З Тростянця бабахкають, а він ріже вєтки, обріза. Це тоже було якесь спасіння, ну я тоже його одганяла звідти. Ще й на стрємянку поліз на велику» [102]. Також є свідчення, як люди згодом адаптувалися до війни: «Досадили город, "хух" сказали і раз – і бомба [впала в сусідньому місті. – *Н. Л.*]. Один на одного подивилися, як на городі стояли, так і стояли. Сєргєй каже: "Піду подивлюся, шо там курочка, чи сіла на яйця..." Кажу мамці: "Мам, може, удівайтесь да бігом біжіть до себе…". Мамка каже: "Да таке, я ще, – каже, – покопаю, твої рози пополиваю, а то, – каже, – ти насадила свій розарій, а ухажувать хто буде?" <...> Знаєш, сірєна… Немає отбоя тривоги, люди їдуть усі на дачі! І ми в том числє. Дітей посадили – і туди» [103]. Та все ж таки воєнні події обмежили можливості вільно пересуватися, як раніше, додали певних незручностей, особливо тим містянам, які займалися сільськогосподарськими практиками на дачах чи за межами міста: «Січяс тоже це дійсний транспорт, єсть така передовичка-пєнсіонєрка, яка підстраює графік, шоб усім удобно, вона всіх знає пєн-

[101] ДОА, 1960 р. н.

[102] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

[103] ДОА, 1960 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 12 травня 2022 р.

сіонєров, хто їздить, вони сідають і чєрез блокпости проїжжають, їдуть на дачі, поработали, і їх приїжжає забірає водітєль. Тоєсть є два дня – вівторок, четвер, – коли їздять, їх возять на ті дачі» [104]; змушують жити в нових реаліях і за новими правилами: «Блокпост стоїть перед дачой, каждий раз: тьощю одвіз – паспорт покажи, назад виїхав – паспорт покажи. Да йопересете!» [105].

Водночас аналіз представлених в інформаційному просторі фактів змушує констатувати, що з приходом війни на українську землю поля, городи, сади як локації, що раніше асоціювалися винятково з господарською життєдіяльністю, стали просторами небезпеки, особливо в порубіжних регіонах Чернігівщини й Сумщини, які навіть після звільнення майже щодня перебувають під російським вогнем. Попри всі ризики тамтешні мешканці не відмовилися від праці на своїх ділянках ні навесні відразу після деокупації, ні в наступні місяці, навпаки, постійно вчаться організовувати своє повсякдення в нових умовах. Однак не раз бувало, що ворожі ракети й снаряди не лише нищили сільськогосподарські насадження, а й заставали зненацька на обійсті самих господарів під час виконання певних робіт. Саме так трапилося, за словами жителя м. Білопілля Сумської області, і з його дружиною Тамарою 19 липня 2022 року: «Дружина копала часник, стояла на городі, почула свист над головою, лягла, тоді удар відчула і оце відбулося. Вчасно встигла лягти, а так би було хтозна-що…» [106]. На жаль, мирному населенню, яке живе майже впритул до російського кордону не завжди вдається врятуватися від таких атак. Так не змогла уникнути смерті від осколку 62-річна мешканка м. Ворожби, яка, за даними, розміщеними на одному з місцевих сайтів з покликан-

[104] ДОА, 1960 р. н.

[105] ГСВ, 1977 р. н. (народився й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[106] «Тут глина, і все – дихати нічим». Мешканці Білопілля на Сумщині розповіли про обстріли російськими військовими. *Суспільне новини* : веб-сайт. URL : https://suspilne.media/262032-tut-glina-i-vse-dihati-nicim-meskanci-bilopilla-na-sumsini-rozpovili-pro-obstrili-rosijskimi-vijskovimi/.

ням на голову військово-цивільної адміністрації Д. Живицького, у момент обстрілу перебувала на городі [107].

Віддзеркалення війни в господарському просторі малих міст

Війна завжди руйнує середовища існування й простори людської діяльності. Уже з перших днів повномасштабного вторгнення російська техніка борознила українські поля й облаштовувала на них свої позиції. Ворог нахабно вдирався танками й бронетранспортерами на людські обійстя та дачі, як звичайно, завдавав шкоди й зухвало тікав. Так, від кролевчан вдалося зафіксувати свідчення, як російська техніка 24 лютого 2022 року заїхала в дачний кооператив містян: «Получяєцця, вони [російські солдати. – *Н. Л.*] в перший день війни, двадцать чєтвьортого, вони проїхали і подумали, шо то заєзд кудась, навєрно, в шось, в якесь село чі шо. Потому шо там од траси одразу видно будинки, воно ж де вагончик, де будиночок, де шо, ось. І воно получяєцця шо? Воно там улочки такі єсть, улочкі такі, знаєш? І вони получяєцця заїхали, перша дачя мами моєй, там вагончік, ну вони ж їхали до упора, до ліса, це там метрів… не знаю скільки, ну, метрів сто, так от. Вони проїхали і розвернулись, того шо вони зрозуміли, шо шось не то, людей тут нема, і такі вони хілі… Ну як? Дачі єсть і красіві. Ну в основном вони заводські такі дачі, ось. Вони там розвернулися, поснідали, порозкідали свої сухпайки оці. Ну вони ще ж тоді були не злі, "добрі", навєрно, шукали бабок із цвітами, дак вони мін ніяких не оставили. Вони просто під'їли да й пошурували дальше. Вони там просто відпочили. Нічого вони там поганого не зробили. Ну єдінствінне, шо танк як розвертався, дак огорожу там зачепив. Нада ж було йому розвернуться на п'ятачку, такий п'ятачок, де автобус приїжджає, людей жде. Він тоже там автобус розвертаєтця, колодязь там єсть у нас. І він там щось людям

[107] В результаті обстрілу Ворожби загинула жінка, пошкоджені житлові будинки та інші об'єкти. *Білопілля City* : веб-сайт. URL : https://bilopillia.city/articles/248054/v-rezultati-obstrilu-vorozhbi-zaginula-zhinka-poshkodzheni-zhitlovi-budinki-ta-inshi-obyekti.

розвертався да огорожу трошки роздовбав, ну будинки цілі, нічого такого…» [108].

Рани від бомб залишаються на десятиліття, власне, як і снаряди, що їх прийняла на себе земля. Це добре підтверджують зафіксовані в Охтирщині наративи: «Мінометну міну [часів Другої світової війни викопав у себе на городі]. Ой... Скіки год?.. Годів п'ять, мабуть. Весною зорали, а я там докопував, шо трактор не заїхав, там, од межі. І ото копав – раз, воно шось заскреготало. Я ж думаю, шо там? Жилізяка якась. Обкопав. Дивлюсь хвіст виглядає... Там же Курська дуга була. Да-да-да, Курська дуга. Отож курган там… Там і бліндажі були, і все було… Там баба, через двір, баба розказувала, отам долина, отам дерева ростуть, ото туди бомба бабахнула, ото стала така вирва, там вода собиралась, це щяс засуха, а раньше було… у воді було, каждий раз там було… ставок цілий. На огороді викопували [й раніше], ну вже розірвавшийся, находили все там, багато чього находили… Ну, якраз Курська дуга була. Оце ж воно стріляло сюди. А на огороді там багато. Та і у мами… у мами на огороді там і пісталєт найшли, і… Та багато чьо. Пісталєт найшли, ще і годний, і клацав, барабан крутився… А в колодязі, отам де… у Куришки щяс. Там чістили колодязь і от туда вобще ще бойок од трьохлінєйки чі якоїсь винтовки… Гранати от туда то, вито… ну, вибирали. Багато чього накидано там було… А як орали оце, малі були, орали ж ото, ну. І ці ліпістки, ми бігали дітьми… Як вроді б граната… З ліпістками… у кого… Ну, хто шо найшов на огродах. Дуже багато. З ліпістками оцими. Ну, хто шо найшов на огороді. Трактор їде і викопує. А снаряди, кажуть, земля виталкує. Сама земля виталкує. Я ж трактористу розказав. Він каже: "Диви, каждий год ораю і оце мог би так ковернуть плугом". І не ковернув. Близько до межі. Аби ближче орав, то, може, й вивернув би…» [109]. І таких нових історій про знайдені в городах осколки, розірвані снаряди, знищену горо-

[108] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[109] МВБ, 1956 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

дину й сади, спалені поля, але вже про війну XXI ст., з'являється все більше. У тій самій Охтирці очевидці, які у 2022 році пережили не одне бомбардування, розповідають: «В мене там посажена була цибулька, часник… Якраз туди бомба впала. Слава Богу, хоть не на хату, а сюди впало оце, в огороді» [110]. Про свій досвід збирання на городі уламків від ракет ділилися й жителі Новгорода-Сіверського: «Ну, оце те, шо прилетіло да нас, оце те, шо прилетіло. Іще його ціла купа ось под нагами лежить. І па агароду тоже море його. Таких о, таких валяєцца» [111]. Завдяки журналістським матеріалам (фото, відео, інтерв'ю), відзнятим у прифронтових містах і селах фактично по гарячих слідах, увесь світ може бачити, чим жили українці, як вони господарювали, що вирощували на своїх обійстях до того, як їхні містечка почали бомбити росіяни, бо навіть серед вирв і руїн проростає городина, посаджена у мирному житті [112]. Особливо вдалося передати цю атмосферу зруйнованого війною господарського простору кореспондентам «Gazeta.ua»: «Майданчик автостанції з одного боку був огороджений шиферним парканом, від якого нині залишилося кілька уламків і металеві стовпи. За ним – скопана земля, тягнуться до неба стебла часнику. Трохи нижче – подвір'я приватного будинку. Зав'язується полуниця, зеленіє цибуля, пишно квітне білосніжна анемона й атласно-червона вузьколиста півонія. Подвір'ям ходить сива літня жінка – набирає відерцем воду з колонки й носить у будинок. Старанно обходить попелище – все, що залишилося від її господарчих будівель. Сарай будував ще дід, каже. Стояв би ще десятки років, якби не прилетів російський снаряд [...]. "Погоріли дерева – кизил, бояришник, яблуні. Ми того дня тут не були, знаходилася в доньки аж отам у місті", – розповідає 78-річна

[110] Охтирка. Героїчна земля, смертоносне небо. *Щоденник війни. Сумщина UA*. URL : https://www.youtube.com/watch?v=6-nsMFbvrGE.

[111] Авіаудар на Новгород-Сіверщині: кількість травмованих зросла. *Суспільне Чернігів*. URL : https://www.youtube.com/watch?v=PZFpmykuNxM.

[112] Соколова Ганна. Цибуля проростає серед руїн. Репортаж із Сумської області, звільненої від російської армії. *Ірати* : веб-сайт. URL : https://graty.me/uk/czibulya-prorosta%D1%94-sered-ru%D1%97n-reportazh-iz-sumsko%D1%97-oblasti-zvilneno%D1%97-vid-rosijsko%D1%97-armi%D1%97/.

Катерина Степанівна. – Сусіди позвонили: "Твій сарай горить". А я ж пішла з дому з першого дня, як тіки об'явили шо війна і танки поїхали по Ленінській (стара назва вулиці, де стоїть будинок жінки. 2016-го її перейменували на честь новатора залізничного транспорту Миколи Луніна. – Gazeta.ua). По ній вони спускалися з гори й увійшли в Тростянець» [113].

Стратегічне та символічне значення «Садів перемоги» для містечок північно-східних теренів України

Рефлексуючи щодо життєдіяльності містян у цілому і їх господарництва зокрема, ловлю себе на думці, що сьогоднішня війна повертає чимало забутих практик. У науковій і публічній площині найчастіше проводяться паралелі з Другою світовою війною. У контексті тематики дослідження поміж інших, пов'язаних з конкретним історичним періодом досвідів самозабезпечення, великий інтерес викликає кампанія «Сади перемоги» [114]. Ця стратегічна й символічна водночас ініціатива, започаткована проєктом міжнародної допомоги SURGe (Support to Ukraine's Reforms for Governance) спонукає українців вирощувати для власних потреб овочі та фрукти. Подібний формат воєнних городів і садів (Victory gardens) добре відомий у різних частинах світу: Північній Америці, Європі, Австралії. Під час Першої та Другої світових воєн урядові інституції різних країн (США, Канада, Великобританія, Німеччина) намагалися в такий спосіб запобігти продовольчій кризі. Населення заохочували обробляти землю й засаджувати її городиною фактично повсюди: у власних домогосподарствах, міських парках, на футбольних полях, пустирях тощо. Так було створено мільйони приватних і громадських городів та садів, з яких годувалися цивільні й військові. Окрім раціонального, ці земельні ділянки мали важливе економічне значення, особливо для міст. Показовими в цьому плані є США,

[113] П'яні окупанти, випалені квартири й «Россия» на паркані: як Тростянець оговтується після пережитих звірств. *Gazeta.ua* : веб-сайт. URL : https://gazeta.ua/articles/reportage/_pyani-okupanti-vipaleni-kvartiri-j-rossiya-na-parkani-yak-trostyanec-ogovtuyetsya-pislya-perezhitih-zvirstv/1090787.

[114] Сади перемоги. Городні війська України : веб-сайт. URL : https://sadyperemohy.org.

де 1943 року міських садів перемоги посадили удвічі більше, ніж на фермах. Моніторинг Інтернет-ЗМІ й соціальних мереж щодо реалізації аналога відповідної програми в деокупованих населених пунктах Північно-Східної України дає підстави до попередніх висновків. По-перше, можна констатувати, що запропонована ідея знайшла підтримку в громадах і втілюється в життя, зокрема і в малих містах, на які спрямований дослідницький фокус. По-друге, зібрані факти вказують на те, що містяни садять сади перемоги як на власних присадибних ділянках, так і на громадських землях. Здебільшого це фруктові дерева, кущі ягід, квіти. Прикметно, що активно долучаються освітні заклади (школи, коледжі) [115]. Однак поки що ці практики мають більш символічне значення. З одного боку, вони є своєрідним способом підняття морального духу колективу, а з іншого – формою вираження незламності, символом життя й віри в майбутнє. За суб'єктивною оцінкою, стратегічне значення цієї ініціативи недостатньо осмислене. Вочевидь, недооцінена роль колективного городництва в забезпеченні продуктами харчування їдальнь у закладах освіти. Водночас школи та інші навчальні установи могли б долучитися до поширення знань і навичок господарювання на землі, а відтак і пропагування серед молоді практик самозабезпечення. У цьому контексті, наприклад, корисно було б використати досвід американців [116]. Справедливо згадати, що в умовах Другої світової війни урядом СРСР також розроблялася система заходів, спрямованих на організацію додаткових джерел продовольства; зокрема, особливу увагу приділяли індивідуальному та колективному городництву. Скажімо, робітникам заводів і фабрик, службовцям відповідно до встановленого порядку надавалися земельні ділянки для ведення

[115] ВСП «Путивльський фаховий коледж Сумського НАУ». URL : https://www.facebook.com/groups/139591143747472; Вчителі Охтирської ЗОШ № 5 висадили фруктові дерева. *Охтирський міський портал* : веб-сайт. URL : http://www.okhtyrka.net/content/view/10795/269; Сад Перемоги – наш внесок у перемогу України. *Комунальний заклад Сумської обласної ради «Глухівський фаховий медичний коледж»* : веб-сайт. URL : https://www.glmed.org.ua/novini/sad-peremogy-nash-vnesok-u-peremogu-ukrayiny.

[116] Hayden-Smith Rose. Soldiers of the Soil: A Historical Reviev of United States School Garden Army. *Monograph. University of California*. January, 2006. 19 с. URL : https://www.researchgate.net/publication/255626070.

підсобного господарства, вирощування городини, і навіть організовувалися трудовими колективами ферми.

На жаль, як показало опитування мешканців Сумської та Чернігівської областей, інформаційна політика серед тамтешнього населення велася недостатньо активно, адже більшість респондентів або не чули про цю кампанію, або не знали, як вона працює саме в їхній місцевості («Я чув цю програму. Це в Конотопі давали, в нас ні. Там якась елітна картошка була, голландська. Нам не припала ця акція. У нас не той район» [117]. «Я не чула. У нас і правда нечого не садили. У нас і так постоянно... Якби це шось таке зробили, уже в фейсбукі там… У нас рощітують на яблуню-колонію, шо вона у нас єсть. Сама по собі розростаєцця, і хвате з нас достопрімєчятєльностєй» [118]. «Я чула. По тєлєвізору. Не чула, щоб [в Охтирці долучалися люди до цієї кампанії]» [119]. «Та по тєліку і я таке чув. Даже вплоть, шо на балконі вирощувать шось» [120]. «Нє-а, [не чули]. Як це безплатно, шоб нам роздавали [насіння, саджанці]?! Ти шо?» [121]. «Нє, [не чула про програму «Сади перемоги»?]. "Сади перемоги". Зайду, подивлюсь» [122]. «Ні, не чула [про акцію "Сади перемоги"]» [123]).

Підсумовуючи, є підстави аргументовано твердити, що нав'язана Україні війна в XXI ст. не притупила, а навпаки – увиразнила в ментальності спільноти характерні риси: хазяйновитість, працелюбність, запасливість тощо. У період тяжких випробувань містяни доволі швидко винайшли способи самоорганізації і вза-

[117] ГСВ, 1977 р. н. (народився й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[118] ГДО, 1983 р. н. (народилася й проживає в м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[119] МОА, 1958 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 10 травня 2022 р.

[120] МВБ, 1956 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.

[121] ДОА, 1960 р. н. (народився й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 12 травня 2022 р.

[122] ГВВ, 1978 р. н. (народилася й проживає в м. Бахмачі Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.

[123] КТФ, 1960 р. н. (народилася й проживає в м. Охтирці Сумської обл.). Записала Н. Литвинчук 13, 14 травня 2022 р.

ємодопомоги. Завдяки виробленому характеру господарювання в просторі малих міст Північно-Східної України їхні мешканці в момент руйнування ланцюгів системи національної безпеки змогли самостійно задовольняти власні харчові потреби. Аналіз наративів та інших джерел засвідчує, що городяни навчилися адаптовуватися до екстремальних умов і в цілому зберігають сформований спосіб життя на рівні малого міста, традиційну лінію поведінки й залишаються оптимістичними у своїх повсякденних практиках. Очевидно, що новий досвід господарювання в умовах війни породить нові явища й трансформації, що потребуватимуть належного вивчення. Власне, як і господарська культура мешканців малих міст загалом у цей переломний період нашої історії.

Богдан Сауляк

СУЧАСНІ ГОСПОДАРСЬКО-РЕМІСНИЧІ ПРАКТИКИ НАСЕЛЕННЯ МАЛИХ МІСТ ЯК ФАКТОР ЗРОСТАННЯ КУЛЬТУРНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Українські ремесла, з одного боку, є автентичною частиною нашої культури, а з іншого – реально діючою галуззю економіки, що реагує на потреби суспільства, перспективний сектор креативних індустрій, адже ремісничі вироби популярні в сучасного споживача. Він усе частіше прагне придбати річ, виготовлену вручну, з яскраво вираженою індивідуальністю, неповторною енергетикою та історією і водночас відносно недорогу, естетично привабливу й функціональну. Разом з тим крафти є дієвим засобом забезпечення зайнятості населення чи надання підробітку людям, особливо в невеличких містечках, і дають змогу реалізувати особі свій творчий потенціал. Нині ремесло – це частина бізнесу й побуту сучасної людини, що має свої кількісні, грошові та мистецькі виміри [1].

Кажучи про теперішній стан розвитку традиційних ремесел в Україні, можемо засвідчити наявність значної кількості осередків та унікальних промислів, де ще збережені традиції виробництва, серед яких гончарство (смт Опішня Полтавської обл., м. Косів Івано-Франківської обл.), ткацтво і килимарство (м. Решетилівка Полтавської обл., м. Богуслав Київської обл. та ін.), лозоплетіння (с. Іза), художня обробка дерева (Івано-Франківська, Закарпатська, Львівська та інші обл.), писанкарство, гутництво, ковальство тощо. Утім, на початку 1990-х років, після того, як стартували процеси приватизації підприємств народних промислів, більшість із них почали занепадати.

[1] Дмитренко В., Дмитренко В. Ремесла як сектор креативних індустрій. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 2021. Вип. 40. Т. 1. С. 81.

Наразі в Україні відбувається поступове переосмислення ролі й місця традиційної народної культури та її першоджерел. Народні промисли як основа автентичності та самобутності України мають відображати запити сучасного суспільства, формувати нові тенденції в цій та суміжних галузях, допомагати збагачувати культурне розмаїття, сприяти зближенню людей, обмінам та взаєморозумінню між ними.

Зростання попиту на рукотворні вироби народного мистецтва, зацікавленість молоді виготовленням хендмейд-продукції та світові тенденції розвитку крафтового виробництва свідчать про перспективність поєднання традиційних художніх технік народних художніх промислів із новітніми виражальними засобами креативного підприємництва, що може сприяти розвитку галузі в потужний і дієвий інструмент культурної презентації України у світі [2].

Сьогодні світ потребує знань про Україну: нашу історію, культуру та мистецтво, особливо після 24 лютого 2022 року, коли постала нагальна необхідність показати, що українці самодостатній народ, максимально віддалений від росії. Тому нам потрібно яскравіше презентувати українську культуру та мистецтво за кордоном. І тут не обійтися без державної підтримки, принаймні в напрямку законодавчих змін та виведення культурного бізнесу з тіні. Для держави культура має стати фундаментом. У цій сфері відбувається народна дипломатія і позиціонування країни за кордоном, а результат цих комунікацій впливає і на внутрішню стабільність держави, і на її зовнішню привабливість для інвестицій у майбутньому [3].

Одним з елементів представлення української культури за кордоном є реалізація хендмейд-продукції народного мистецтва на світових Інтернет-майданчиках. Для цього вже після початку російського повномасштабного вторгнення відбувся вебінар «Розширюємо горизонти» для майстрів народних художніх промислів і крафту, організований державними та приватними організаці-

[2] Концепція державної цільової національно-культурної програми розвитку народних художніх промислів на 2021–2025 роки. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1677-2021-%D1%80#Text.

[3] Каравай А. Культурний бізнес в Україні під час війни: він оживає чи виживає? URL : https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/16/688223 /.

ями. Його мета – розказати майстрам про можливості організації продажів виробів на міжнародних платформах, таких як Amazon, Etsy, Shopify. Учасники обговорили такі теми: як розширити географію продажів за межі України; як почати експорт на міжнародних майданчиках; які онлайн-платформи найбільше пасують до продажу виробів, як розширити фінансові можливості у сфері народних художніх промислів і крафту? Такі ініціативи на часі, адже сприяють розвитку вітчизняного ринку товарів ручної роботи, що дасть також і позитивний економічний результат.

Варто зазначити, що державні органи здійснюють спроби підтримати малі території. Так, протягом 2017–2019 років відбувалися Всеукраїнські конференції «Культура і креативні індустрії як основа розумної стратегії розвитку малих територій», метою яких **була** популяризація культурного надбання невеликих міст України та міжнародного досвіду, а також окреслення шляхів стимулювання туристичного потенціалу територій. У конференціях брали участь Прем'єр-міністр України, міністр культури України, зарубіжні делегати, міські голови, голови ОТГ, сільських і селищних рад.

У 2018–2019 роках відбувався конкурс культурно-мистецьких проєктів «Малі міста – великі враження» для громад з населенням до 50 тис. людей, що був спрямований на розвиток культурно-економічного потенціалу територій через підтримку стартапів, які пов'язані з культурною спадщиною громад, зокрема народних промислів.

Утім, незважаючи на сучасний поступовий занепад народних ремесел, варто зазначити, що вони не тільки одна зі складових збереження цінностей і підтримки традицій, а й стратегічний ресурс розвитку малих територій. Організація народних ремесел є невід'ємним елементом регіональної економіки, оскільки створюються робочі місця в різних галузях. Сфера народних промислів та ремесел бере участь у формуванні іміджу регіону шляхом презентації традиційного мистецтва на зовнішніх ринках [4].

У дослідженні детальніше зупинимося на традиціях сучасного гончарства, ткацтва і килимарства та лозоплетіння, що мають давнє історичне коріння в Україні й зберігаються на окремих малих тери-

торіях завдяки ентузіазму місцевих майстрів. Відродження та збереження традицій цих ремесел, які є одними з найстаріших, разом із заохоченням креативного підприємництва має великий стратегічний потенціал для сталого і комплексного зростання всієї країни в цілому. Україна є країною, яка володіє великими можливостями, а її історична та культурна спадщина є колосальним ресурсом розвитку [5].

Важливим традиційним ремеслом, що збереглося в малих громадах і може стати рушієм їх зростання та одночасно презентувати Україну у світі, є гончарство. Відомо, що у ХХ ст. в Україні існувало чимало гончарних осередків та підприємств, проте вже у ХХІ ст. їхня кількість значно зменшилася, і вони почали занепадати. З існуючих в Україні ще тридцять років тому гончарних підприємств, що спеціалізувались на виробництві посуду, залишились лише невеликі цехи або окремі майстри, які в домашніх майстернях продовжують свою роботу. Одним із найбільших гончарних підприємств був Васильківський майоліковий завод, який має давню історію. У 1928 році у Василькові було створено артіль «Керамік», на базі якої в 1934 році заснували Васильківський майоліковий завод. Його майстри займалися виготовленням кераміки з випаленої глини з використанням розписної глазурі. Підприємство активно розвивалося до 1990-х років, після чого зазнало занепаду і збанкрутіло [6]. Створене у 2005 році на його базі приватне підприємство проіснувало до 2020 року.

Сьогодні васильківська майоліка отримала шанс на відродження, адже вона може стати символом української незламності й духу після того, як один з виробів заводу – «Півник» вцілів разом із шафкою внаслідок російського авіабомбардування в м. Бородянці Київської області. Цей випадок знайшов широке висвітлення в українських та світових ЗМІ; крім того «Півник» був подарований Прем'єр-міністру Великої Британії Борису Джонсону

[5] Близнюк М., Вакуленко Н. Досягнення всеукраїнського центру вишивки і килимарства в Решетилівці: історичні віхи й перспективи. *Українська професійна освіта*. 2020. № 8. С. 8.

[6] Історія декоративного мистецтва України : у 5 т. Т. 4 / [голов. ред. Г. Скрипник]. Київ, 2011. С. 127.

під час візиту до Києва як символ стійкості українського народу. Саму кухонну шафку й декоративного керамічного півника передано до Національного музею Революції гідності. Зупинимось більш детально на історії васильківської майоліки та можливостях її відродження.

Створена в 1928 році артіль виробляла прості гончарні вироби: горшки, миски і макітри. У 1931 році було вдосконалено технологію виробництва: запроваджено розписування посуду ангобами з уведенням українського національного орнаменту та введено нові традиційно українські форми виробів. З 1948 року завод став випускати лише декоративно побутовий посуд та декоративну майоліку. До 1949 року тут працювали тільки місцеві народні майстри, серед яких треба особливо згадати неодноразового учасника виставок Прокопа Бідасюка. У 1950 році в колектив прийшли скульптори Григорій та Михайло Денисенки й випускники Київського училища декоративно-прикладного мистецтва Надія та Валерій Протор'єви [7].

У 1956–1961 роках завод було реконструйовано й перетворено на підприємство з механізованими допоміжними процесами, тунельною піччю та електропечами, цехами відливання у формах і штампування виробів зі збереженням ручного розпису. Період розквіту заводу припадає на 1960–1980 роки, коли словосполучення «васильківська майоліка» стало синонімом якості та художньої цінності декоративних виробів. У цей період були розроблені серія куманців (із бубликом-отвором) і плесканців (без нього) [8]. До них відноситься і всесвітньо відомий куманець «Півник», який було створено в 1960-х. Виготовляли його до 1980-х. Автором «Півника» був Валерій Проторєв, відомий український майстер художньої кераміки, хоча спочатку журналісти вказували його як роботу Прокипа Бідасюка, що також працював у Василькові в 1940-х роках. Його авторство було помилково вказано на виставці «Добрі звірі» Павла Гудімова у 2019 році.

[7] Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. Київ, 1974. С. 6.

[8] Васильківський майоліковий завод. URL : https://artkum.com.ua/forum/viewtopic.php?f=13 &t=10.

У 1990-х роках завод, як і більшість майоліко-керамічних підприємств в Україні, занепав і в 2004 році був ліквідований, після чого на його базі у 2005 році було створено приватне підприємство «Васильківська майоліка» під керівництвом А. Руденка. Воно виготовляло традиційний український народний майоліковий посуд ручної роботи: макітри, миски, вази, чашки тощо. Але, на жаль, у 2020 році підприємство припинило своє існування і всі приміщення, які залишилися, було здано в оренду. Проте сьогодні, на хвилі шаленої популярності «Півника», коли світова увага прикута до автентичної і унікальної української кераміки, все гучніше лунають заклики до відродження васильківської майоліки. Ось що говорить про можливості відновлення заводу Сергій Денисенко, який довгий час працював головним художником: «Зараз вже лишилося всього може п'ять художників з цього заводу. І вони вже у поважному віці. Можна відновити, що може називатися заводом, але явище існує, коли існує певна традиція. Коли існує безперервна традиція. А коли традиція перервана, то воно може називатися тією назвою, але то буде щось інше. Справа навіть не в кількох людях-художниках. Бо керамічне виробництво – це великий комплекс. І тим паче, час не стоїть на місці, розвиваються технології, все йде вперед. А ті технології вже застаріли. Проте окремі зразки можна було б відтворити, якщо б зберігся фонд» [9]. Загалом, традиція васильківської кераміки ще жива і за підтримки держави чи недержавних інституцій може бути відновлена. Уже після завершення війни Україні потрібно зробити все можливе задля того, щоб відродити роботу Васильківського майолікового заводу. Він може стати рушієм розвитку Василькова як малої території і водночас бути гарним прикладом культурної дипломатії України. Головне, що для цього потрібно, збереглося – це талановиті майстри-художники, які успадкували й можуть передати найкращі традиції васильківської майоліки новому поколінню.

[9] Чи можливо відновити виробництво васильківських півників, одного з яких подарували Борису Джонсону? URL : https://rukotvory.com.ua/rozmovy/chy-mozhlyvo-vidtvority-vasylkivskykh-pivnykiv/?fbclid=IwAR2R98sHGn7rCaRJAOnclh4s6xQTO66gi-oQkxmjRQspJcgkFbgjolh4 kWo.

В Україні сьогодні двома найбільшими функціонуючими осередками українського гончарства є Косів Івано-Франківської області та Опішня Полтавської області, які водночас є центрами народної культури і туризму. Сучасні гончарні вироби майстрів в цих центрах вдало поєднують видозмінені традиції та залишки доволі давніх елементів, що дозволяє ремеслу не занепасти.

Місто Косів – один із найбільших центрів керамічного виробництва в Україні, де мистецтво гончарства переходило від прадіда до правнука зі збереженням традицій і стилю. Околиці Косова багаті на червону глину, тож гончарство тут розвивалось з давніх часів. Завдяки майстрам О. Бахматюку, родині Баранюків – Петру, Михайлові, Йосипу, а також Гнатові Кощуку, Михайлу Білецькому та ін., ще в середині XIX ст. виникла школа косівської кераміки.

У кінці XIX – на початку XX ст. керамічне виробництво внаслідок економічних і соціально-політичних умов зазнало помітного спаду (особливо в роки Другої світової війни), а в деяких центрах зовсім перестало існувати. Війна зруйнувала гончарне виробництво, його розвиток у повоєнний час був складним. З відновленням у 1946 році Косівського художнього училища почалося системне навчання професійних майстрів і художників різних видів народних промислів, у тому числі й кераміки. У середині й другій половині XX ст., завдяки відомим родинним династіям Совіздранюків, Цвіликів, Тим'яків, Рощиб'юків, у Косові відбуваються процеси відродження й становлення гончарного промислу [10].

Відомо, що більшість художників-керамістів та малювальниць працювали в Косівському художньо-виробничому комбінаті. Художні гончарські майстерні були організовані в Комбінаті в середині 1960-х років. Там у той час працювали майстри з родин Волощуків, Рощиб'юків і Цвіликів. Діяльність майстерень розгорталася за планом, майстри мали змогу виконувати і творчі завдання. Молодші запозичували досвід у старших. Робота поряд із досвідченими народними майстрами (гончарями та малювальницями) була

[10] Скаченко О. Косівська мальована кераміка як феномен української культури. Київ, 2016. С. 9.

хорошою школою для молоді; народні майстри також почерпнули від молодих художників, які мали спеціальну освіту, знання композиції, вчилися по-новому сприймати й розуміти процес творчості. У 1980-х роках у керамічних майстернях Комбінату працювало не менше п'ятдесяти осіб. Від 1992 року в діяльності Комбінату виникли проблеми, зокрема зі збутом продукції. Це вплинуло на кадрову ситуацію: дехто зайнявся іншою діяльністю, дехто продовжував працювати на Комбінаті або спробував налагодити виробництво вдома. У 1997–1998 роках робітників Комбінату було звільнено, а сам Комбінат ліквідовано [11].

У другій половині XX ст., у той період, коли цехове виробництво поступово витісняло індивідуальне, з'явилася необхідність в осередку, який би формував творчі пошуки та мистецьке мислення. Таким осередком став відкритий 1959 року відділ художньої кераміки в Косівському училищі прикладного мистецтва. Головним завданням від початку його заснування є наслідування народних традицій формотворення та декорування косівської мальованої кераміки, які склалися й утвердилися на основі творчих досягнень Олекси Бахматюка, Петра Кошака, Павлини та Ґригорія Цвіликів, Михайла Тим'яка та ін. [12].

У розвитку сучасної місцевої мальованої кераміки простежується два шляхи: перший – це цехове виробництво, що збереглося ще з минулого століття йі випускає малосерійну продукцію (кахлі, ужитковий посуд на замовлення та дрібну сувенірну пластику), другий – індивідуальний, який набуває розмаху і спрямований на творчий характер та розвиток приватного підприємництва. Сьогодні цю унікальну традицію косівської мальованої кераміки на теренах Гуцульщини продовжують понад 70 майстрів керамістів. Серед них – Валентина Джуранюк, Ірина Цвілик-Серьогіна,

[11] Метка Л. Сучасний стан гончарства Гуцульщини та Покуття (за матеріалами керамологічної експедиції Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному). *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 6. С. 123.

[12] Чорний М. Художні та стилістичні особливості творчих пошуків майстрів косівської мальованої кераміки. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 45. Т. 2. С. 57.

Уляна Шкром'юк, Оксана Бейсюк, Іванна Ділета, родина Якібчуків, Кушнірів. І вже зараз поміж майстрами з'являється здорова конкуренція. Цей фактор надає більшого оптимізму: буде вдосконалюватись технологія, формотворення та унікальність творчого авторського підходу в місцевому керамічному виробництві. Адже «чим більше майстрів зосереджено в одному місці, тим більш конкурентоздатний той чи інший вид народного мистецтва в тому чи іншому осередку, тим і традиції цього мистецтва міцніші й життєздатні» [13].

Новітня косівська мальована кераміка, зберігаючи традиційну кольорову гаму, вирізняється багатоманітністю рослинних, анімалістичних, антропоморфних і геометричних мотивів орнаментальних схем, експериментами в галузі формотворення, технології, матеріалів і сировини. Деякі автори виготовляють скульптури малих форм на обрядові та побутові теми [14]. Загалом, нинішні митці Гуцульщини випробовують свої сили в багатьох творчих течіях і напрямках, серед яких можна виділити два домінуючі. Перший з них – вивчення традицій давніх гончарських осередків та повернення їх до життя на рівні сучасного творчого переосмислення. Другий – використання реальних форм (рослин, тварин, верств людей, явищ природи) і їх декоративна пластична інтерпретація у глині [15].

Про сучасний стан збереження косівської кераміки свідчить той факт, що у 2019 році її було включено до Репрезентативного списку ЮНЕСКО нематеріальної культурної спадщини людства. У номінаційному досьє вказано: «Головною особливістю косівської кераміки є образне оформлення орнаменту. Сюжетний мотив виражає історію, побут, фольклор, вірування та звичаї гуцулів, навколишню флору та фауну. Кераміка використовується в побуті і має практичну та художню цінність. Майстри працюють у сімейних майстернях та невеликих ремісничих майстернях, і ця практика є маркером

[13] Гринюк М. Косівська мальована кераміка в реаліях сьогодення. *Вісник національної академії мистецтв.* 2011. № 3. С. 26.

[14] Чорний М. Художні та стилістичні особливості творчих пошуків майстрів косівської мальованої кераміки. С. 56.

[15] Мотиль Р. Гончарний посуд українців 1990–2020 років: діалог традицій та сучасності. *Народознавчі зошити.* 2020. № 4. С. 859.

ідентичності та ознакою приналежності до громади» [16]. Таке визнання робить додатковий внесок у збереження і популяризацію косівської кераміки. Вона здатна стати одним із маркерів української культури, що може бути представленим по всьому світу.

Сьогодні великим центром гончарства в Україні є також смт Опішня. Опішнянська кераміка є об'єктом нематеріальної культурної спадщини України. Тут з 1986 року функціонує Національний музей-заповідник українського гончарства – установа, де вивчають і популяризують гончарну спадщину.

Опішня має давню історію гончарного ремесла, що веде свій початок з кінця XIX ст., коли значна кількість місцевого населення працювала за гончарним кругом. У 1927 році радянська влада бере курс на колективізацію гончарного промислу, і гончарів, як і всіх кустарів, зобов'язали працювати в артілях та колгоспних гончарнях. В Опішні перша артіль виникла ще 1929 році («Художній керамік»), а в 1932 році засновується артіль «Червоний гончар», яка спеціалізувалася переважно на виробництві простого кухонного посуду [17]. У 1963 році ці артілі було об'єднано і створено завод «Художній керамік», вироби якого набули широкої популярності. Завдяки різноманітності форм, високій художньо-технічній якості вона не знала конкуренції на місцевих ринках. Гончарний художній посуд займав провідне місце в асортименті продукції заводу. Переважно це були глечики різних форм і розмірів, макітри, миски, горщики для квітів. Меншими серіями випускалися «тикви», «баклаги», «куманці». Ці речі також мали великий попит. У розписах переважали рослинні мотиви квіткового орнаменту, компоновані зазвичай у вигляді вінка з переплетінням розеток квітів, бутонів, грон винограду, листям або ж своєрідні за композиціями букети із таких самих елементів. Своєрідною «родзинкою» в продукції опішнянських майстрів були ліпні посудини у вигляді тварин. Найпоширенішими були фігурки

[16] Tradition of Kosiv painted ceramics. URL : https://ich.unesco.org/en/RL/tradition-of-kosiv-painted-ceramics-014 56.

[17] Варивончик А. Кераміка в контексті художніх промислів України. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв.* Київ, 2015. Вип. 33. С. 35.

барана, лева, бика, коня, оленя. Основні частини посудин виготовлялися на гончарному крузі, а відтак справа була за руками майстра. Кожен майстер у процесі роботи створював свій пластичний варіант типової конструктивної форми та декоративного оздоблення, що було однією з привабливих рис декоративної пластики Опішні [18]. У 1990-х роках завод почав поступово занепадати й у 2002 році припинив свою роботу. На його базі утворено невелике приватне підприємство «Гончарний круг», що продовжило виробляти традиційний глиняний посуд: миски, глечики, макітри, кухлі тощо.

У XXI ст. опішнянська кераміка продовжує розвиватися завдяки народним майстрами, які працюють у приватних гончарних майстернях Василя Омеляненка, Миколи Варвинського, Олександра Шкурпели, Ірини Чабан, Миколи і Юрка Пошивайлів, Любові і Дмитра Громових, інших майстрів, а також у ПП «Гончарний круг», творчих гончарних майстернях Національного музею-заповідника українського гончарства, Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I–III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» імені Василя Кричевського. Асортимент виробів сучасних майстрів залишається досить великим – миски, тарелі, глечики, горщики, макітри, куманці, барила, банки, вази, квітники, свічники, декоративні зооморфні скульптури тощо. Вони мають як практичне побутове призначення, так і використовуються для декорування оселі.

Нині основними носіями опішнянської гончарної традиції є народні майстри-гончарі, які отримали професійні знання в традиційному середовищі побутування промислу способом учнівства в старших майстрів. Знання та навички виготовлення опішнянської кераміки й надалі передаються з покоління в покоління головним чином усним контактним способом [19].

Крім музею гончарства, в Опішні у 2000 році був створений Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Його співробітники займаються широкомасштабни-

[18] Опішнянський завод «Художній керамік». URL : https://artkum.com.ua/forum/viewtopic.php?f=15&t=61&sid=1751f0bc78653 ac8f8c1f4 dd628c0161.

[19] Опішнянська кераміка. URL : http://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/element/5.

ми дослідженнями українського гончарства як важливого компонента народної культури. З цією метою проводяться керамологічні експедиції до гончарних осередків України, опрацьовується спеціальна література, здійснюється пошук матеріалів в архівних, бібліотечних та музейних закладах України, створюються відео й фотосюжети про побут гончарів, технологію їхньої роботи, професійну обрядовість, публікуються польові й аналітичні матеріали з археології, історії та етнографії гончарства [20].

Також в Опішні займаються популяризацією українського гончарства як в Україні, так і поза її межами. Щорічно проводяться Інтерсимпозіуми кераміки, Міжнародні молодіжні гончарські фестивалі, Міжнародні мистецькі ярмарки «Гончарний Всесвіт в Україні», Національні фестивалі гончарства, Національні виставки-конкурси художньої кераміки «КерамПІК у Опішному», Національні КерамоГРАФІТІфести, Національні фестивалі-конкурси гончарського бодіпейнтінгу. На базі Національного музею-заповідника українського гончарства проводяться сесії Е-літньої академії гончарства. Через селище пролягають основні туристичні маршрути Полтавщини [21].

На весну 2022 року місцевою владою в Опішні було заплановано відкриття комунального підприємства «Опішнянська артіль», для збереження та розширення традиційних гончарних ремесел регіону. Проєкт «Опішнянська артіль» передбачає п'ять комплексних напрямів розвитку гончарства в громаді: навчання, виробництво, промоція, продаж та орієнтація на результат. Для цього в громаді створено Центр розвитку ремесел. Там опішнянські майстри гончарства зможуть навчати талановиту молодь, яка хоче пов'язати своє життя з мистецтвом та народними промислами й має хист до гончарства. Спочатку планується організувати невелике виробництво. У громаді підготують усю належну базу для майстрів: від робочої зони до матеріалів на безплатній основі. Гончарі не витра-

[20] Шаповал Л. Опішня – столиця української кераміки на Полтавщині. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2008. Вип. 6. С. 302–303.

[21] Опішнянська кераміка. URL : http://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/element/5.

чатимуть власних ресурсів, адже головне завдання, щоб вони захотіли розвивати й передавати майбутнім поколінням свої гончарні знання та вміння. Також планують представляти та реалізовувати продукцію на міжнародних електронних майданчиках і постачати для великих торгових мереж, брати участь у різноманітних заходах, фестивалях [22]. Проте повномасштабна війна, розпочата росією проти України, не дала можливості повноцінно реалізувати розпочатий місцевою владою проєкт. Утім, гончарство й кераміка Опішні стали предметом гордості місцевих громад і можуть стати предметом гордості всієї України.

Загалом, дослідивши лише кілька гончарних осередків, бачимо, що гончарство в Україні має давні традиції і зберігається на достатньому рівні, щоб зазнати відродження. Крім розглянутих осередків, в Україні є ще багато майстрів, які займаються гончарством у власних господарствах для місцевого ринку. Зауважимо, що війна поставила на паузу роботу в багатьох гончарних осередках. Є проблеми з виробництвом, постачанням сировини та реалізацією готових виробів. Проте вже відома історія «васильківського півника» з Бородянки викликала інтерес до традиційної української кераміки, що може сприяти її піднесенню.

Важливими ремеслами, що сьогодні розвиваються на малих територіях, є також ткацтво та килимарство, адже в різних культурах мистецтво килимарства, гобелену, було і є елітним. Недарма будівлі очільників держав часто оздоблюються килимами. Це надає інтер'єру урочистості, розкоші. Та й у домашньому інтер'єрі навряд чи знайдеться якийсь інший вид мистецтва, що здатен створити такий комфорт і затишок. Килими були найкоштовнішим, крім золота, срібла та зброї, що мали українці. Це, мабуть, найдорожчий із розповсюджених традиційних видів декоративно-ужиткового мистецтва. Воно не може бути дешевим, бо потребує великих за-

[22] Опішнянська артіль – шлях до збереження та розвитку гончарних ремесел в опішнянській громаді. URL : https://poltava.to/news/60251/.

трат часу, сил, енергії, умінь, не кажучи вже про матеріали [23]. Тому в Україні сьогодні збереглося не так багато осередків цього елемента декоративно-ужиткового мистецтва.

Одним із найбільш відомих центрів художніх промислів України, що зберігся до наших днів, є містечко Решетилівка на Полтавщині. Талант і виконавська майстерність килимарниць і вишивальниць зробили його відомим не лише за межами Полтавщини, а й за кордоном. Саме це селище славилося глибокими традиціями місцевого ткацтва. Решетилівські килими стали відомими завдяки пишним квітковим композиціям. Стилізовані гірлянди, букети квітів з фантастичними птахами – основні мотиви місцевих народних килимів [24].

Килимарство Решетилівки має давні історичні витоки. Відомо, що в XIX ст. тут майже в кожній хаті був ткацький верстат, а в 1905 році з ініціативи Полтавського губернського земства було відкрито ткацьку майстерню-школу. У 1922 році на її базі було створено художньо-промислову артіль «Троянда». Саме тоді розмежувалися два виробничі цехи – ткацький і вишивальний. Але багато майстринь в ті часи виконували замовлення вдома через обмежену площу артілі. Прості сільські жінки, здебільшого малоосвічені, виконували високохудожні речі. Наприклад, у 1924 році вироби решетилівських митців були представлені на виставці українського мистецтва в Мюнхені, у 1925 році – у Парижі, у 1928 році – у Лейпцигу, де здобули високі нагороди. Килими артілі стали візитівкою килимового виробництва України.

У 1926 році, у зв'язку з підпорядкуванням універсального товариства «Троянда» із системи Укркоопспілки в Українську художньо-промислову спілку, її було перейменовано в артіль імені Клари Цеткін. Визначною подією для розвитку народних ремесел стало заснування в 1937 році Решетилівської школи художніх майстрів. Уже з перших днів до її роботи активно залучалася молодь, яка

[23] Про працю, етику та майбутнє килимарства. URL : https://www.dolesko.com/Rozmova-z-Ol-goyu-Piilyugiinoyu.html.

[24] Виставка традиційних решетилівських гобеленів родини Пілюгіних. URL : https://www.dolesko.com/-Vistavka-gobeleniiv-rodini-Piilyugiinih-.html.

проходила тут спеціальний курс навчання мистецтву вишивання, ткацтва, килимарства, пошиття одягу. Сьогодні створений на її базі Решетилівський художній професійний ліцей уже упродовж більш ніж 70 років зберігає традиції килимарства й вишивки регіону.

У повоєнні роки Решетилівська артіль стала механізованою, встановлено численну кількість найновіших у ті часи верстатів і ткацьких машин, що дало можливість посилити виробництво тематичних килимів [25]. Уже в 1959 році тут працювало близько вісімдесяти килимарниць. У 1960 році Решетилівську артіль було реорганізовано у Фабрику художніх виробів імені Клари Цеткін. Упродовж 1960–1970-х років на фабриці працювало багато талановитих художників, які виготовляли свої ескізи для килимів масового виробництва. Назвемо кілька імен: О. Василенко, І. Гулик, Б. Кришталь, В Тараненко, Н. Тельнюк, С. Шадуров, В. Шайков, П. Шевчук. Остання створила багато взірців для вишивок. Їй та килимарницям А. Бебко і М. Михайло було присвоєно почесне звання – заслужений майстер народної творчості України [26]. У 1970-х роках на фабриці працювало понад 450 майстрів-килимарів. Потужні виробничі можливості підприємства дозволяли створювати, крім традиційних орнаментальних килимів, великі тематичні твори за картинами професійних художників. У 1990-х фабрика, як і більшість підприємств художніх промислів в Україні, занепала й у 2003 році була ліквідована. Проте вироби цього знаного далеко за межами України підприємства зберігаються в багатьох музеях і досі експонуються на численних виставках.

Слава сучасного решетилівського килима безпосередньо пов'язана з натхненною творчістю сучасних майстрів, кожен з яких робить свій внесок у розвиток традицій народного килимового мистецтва. Якщо говорити про історичні постаті, то варто згадати народного художника України, незмінного директора фабрики іме-

[25] Харковина Є. Мистецтво килимарства Полтавщини XVIII – початку XXI століть в художній культури України : дис. ... канд. мистецтв. Київ, 2021. С. 173.

[26] Українське декоративно-ужиткове мистецтво / [голов. ред. А. Чорнощоков]. Полтава, 2019. С. 118.

ні Клари Цеткін з 1963 по 2003 рік Леоніда Самійловича Товстуху. Він створив ряд тканих шедеврів з особливими стилізованими формами народного мистецтва. Його робота під назвою «Народжені рідною землею» у 2006 році була подарована від України штаб-квартирі Ради Європи у Страсбурзі.

Легендою в мистецтві килимарства є також ім'я Надії Несторівни Бабенко, що упродовж 1958–1973 років була головним художником Решетилівської фабрики художніх виробів. Протягом 1973–1988 років вона працювала в Решетилівському профтехучилищі Міністерства місцевої промисловості УРСР інструктором виробничого навчання учнів килимарству. За цей період Надія Несторівна створила 26 відомих із публікацій унікальних авторських творів. Килимарський спадок Надії Бабенко складається з монументальних виробів, які не могли виготовлятися у значній кількості, а отже, були ексклюзивними; килимів із рослинним орнаментом, що виготовлялися невеликими серіями, оскільки це був досить трудомісткий процес; геометрично орнаментованих килимів масового виробництва; серій невеликих сувенірних килимків [27]. Виткане нею «Древо життя» з 1969 року прикрашає Блакитну залу штаб-квартири ООН у Нью-Йорку. Його було подаровано від імені українського народу під час прийому України окремим членом цієї організації. Витвори Надії Бабенко представлені в Маріїнському палаці та Палаці «Україна», у музеях Києва, Полтави, Сум, Канева і, звичайно, Решетилівки.

Продовжувачем справи відомої майстрині став її син Олександр Олексійович Бабенко – заслужений майстер народної творчості України, член Національної спілки художників України та Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Його килими прикрашають кабінети Президента України, інтер'єри багатьох громадських споруд, посольств України за кордоном, зберігаються в багатьох музеях. Сьогодні Олександр Олексійович займається відродженням та популяризацією решетилівських килимів не тільки в Україні, а й за кордоном, де постійно експонуються його

[27] Бичкова Д., Бабенко О. Дерево життя Надії Бабенко. *Рідний край.* 2013. № 1. С. 126.

твори. Зокрема, завдяки і його зусиллям решетилівське ткацтво у 2018 році було включено до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України під назвою «Традиції рослинного килимарства селища Решетилівка Решетилівського району Полтавської області».

Талант і любов до народних промислів переходить із покоління в покоління і в решетилівській родині Пілюгіних. Майстер-килимар Євген Пілюгін працює за місцевими традиціями килимарства з рослинним орнаментом. На його килимах можна побачити традиційно стилізовані зображення мальви, соняшника, яблуневого цвіту тощо. У 2001 році він виконував замовлення для Національного банку України, у 2006 році – для Національного палацу «Україна» в Києві, 2007-му – для адміністрації Президента України. Роботи цього заслуженого майстра народної творчості України, лауреата обласної премії імені І. Котляревського, члена Національної спілки художників України і Національної спілки майстрів народного мистецтва зберігаються в музеях Полтави, Опішні, Решетилівки, Києва, Дніпра, Запоріжжя та в приватних зібраннях [28]. Дружина майстра Лариса Пілюгіна також заслужений майстер народної творчості України. Вона є художником по вишивці, створює рушники, вишиті панно, чоловічі й жіночі сорочки. Разом вони понад 30 років викладали в Решетилівському художньому училищі, де вивчили не одну сотню майстрів.

Творчу справу батьків продовжують і розвивають їхні доньки Наталія та Ольга Пілюгіни. Наталія – науковий співробітник Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка. Вона на старовинних верстатах займається створенням розмаїтих гобеленів та традиційних іграшок – ляльок-мотанок. Молодша донька – Ольга Пілюгіна – заслужений майстер народної творчості України, член Національної спілки художників України та Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Вона є авторкою понад 100 унікальних гобеленів, а її ім'я включе-

[28] Харковина Є. Мистецтво килимарства Полтавщини XVIII – початку XXI століть в художній культури України. С. 203.

но до Національного реєстру нематеріальної культурної спадщини України як представниці напрямку «Традиція рослинного килимарства селища Решетилівка Полтавської області». Наразі Ольга викладає в Національному університеті «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» на кафедрі образотворчого та декоративного мистецтва, навчає майбутніх художників. Проводить дослідницьку роботу щодо вивчення українського орнаменту. Розробляє нові сучасні пізнавані авторські композиції, розвиваючи традиційні народні форми. Власноруч створює гобелени традиційним способом [29]. Завдяки гранту Президента України, за сприяння Національної спілки майстрів народного мистецтва майстриня створила гобелен «Гетьманський». Аби реалізувати таку роботу, вона дослідила кращі зразки килимарства в стилі українського козацького бароко в музеях Чернівців, Полтави та Києва. Роботу виконано з натуральної вовни домашнього фарбування. Медова кольорова гама налічує 40 відтінків. Цією роботою вона започаткувала серію «Килимова Україна», яку продовжує й зараз, щороку намагаючись створити новий великий твір. Гобелени молодої художниці зберігаються у Дніпровському історичному музеї імені Яворницького, Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) імені М. Ярошенка, Посольстві України в Болгарії (м. Софія) та в приватних колекціях в Україні й за кордоном. Родина Пілюгіних є постійним учасником Всеукраїнських художніх виставок, а також Міжнародного етнофестивалю «Країна мрій», виставок-ярмарків у музеї народної архітектури і побуту (Пирогів) та Музею Івана Гончара, Національного Сорочинського ярмарку тощо [30].

Після занепаду Решетилівської фабрики художніх виробів імені Клари Цеткін задля збереження традицій ткацтва та вишивки була створена приватна Решетилівська майстерня художніх промислів «Соломія». Майстерня працює з 2004 року і продовжує традиції,

[29] Полтавська вишиванка. URL : https://np.pl.ua/2021/05/poltavska-vyshyvanka-bahata-ornamentamy-roslynnymy-formamy-ta-tekhnikamy-vyshyvky/.

[30] Харковина Є. Мистецтво килимарства Полтавщини XVIII – початку XXI століть в художній культури України. С. 204–205.

засновані в 1905 році Полтавським губернським земством зразково-показової ткацької майстерні, з якою пов'язані досягнення українського декоративного-ужиткового мистецтва. Майстри «Соломії» продовжують традиції ручного ткацтва українських килимів та модних європейських гобеленів – прикрас музеїв та сучасних будинків. Для виготовлення килима чи гобелена застосовується творчий підхід: задум сюжету виробу, створення кольорового ескізу на величину килима, фарбування вовни у відповідні кольори. Після всіх цих підготовчих робіт можна приступити до виконання задуманого. Килими-гобелени, виготовлені майстернею, прикрашають інтер'єри багатьох громадських споруд, посольств України за кордоном, Українського центру культури та бізнесу в Афінах, Палац мистецтв «Україна», готелів і ресторанів вищого класу та приватних колекцій [31].

Допомогу у відродженні решетилівського ткацтва надає також благодійний фонд «Партнер Решетилівщини», який збирає кошти, щоб створити належні умови праці для майстрів і таким чином відновити імідж професії майстра художнього килимарства. Також у планах фонду створення «Навчально-творчого Центру художніх промислів» на базі існуючої майстерні «Соломія». Для цього планують побудувати майданчики для охочих засвоїти теоретично та практично секрети килимарства й під керівництвом відомих решетилівських майстрів отримати досвід у виконанні художніх переплетень та взірців на тканині. Майстерня «Соломія» пропонує розміщати експонати й вироби молодим майстрам Полтавщини безкоштовно, а також реалізовувати свої твори. Виконавці мають змогу проводити майстер-класи відвідувачам-туристам, таким чином популяризуючи художні промисли. Адміністрація Центру має намір включити «Соломію» до туристичних маршрутів України. Для досягнення мети підприємець Сергій Колінченко заохочує небайдужих меценатів, прихильників народної творчості для реалізації проєкту, збереження унікального народного мистецтва, вряту-

[31] Solomia. Решетилівська майстерня художніх промислів. URL : https://reshfabrika.com.ua/about.

вавши його від занепаду та зникнення. У сучасному світі в Україні залишилася незначна кількість килимарів і головною проблемою і досі є зникнення попиту на ткацькі й килимарські вироби та якісне передавання традицій [32].

Популяризації решетилівського ткацтва та вишивки сприяє також щорічне проведення всеукраїнського фестивалю «Решетилівська весна». Починаючи з 1992 року й до сьогодні в рамках фестивалю носії елемента можуть ознайомити та передати практичні знання й уміння всім охочим. Організатори щороку запрошують на фестиваль відомі українські музичні гурти, такі як Брати Гадюкіни, ТІК, ТНМК, Мандри та багато інших. Це підвищує зацікавлення до фестивалю в невеличкому містечку й дає нове дихання для місцевих промислів та ремесел.

Сучасною спробою відродження Решетилівського ткацтва стало створення у 2019 році Всеукраїнського центру вишивки та килимарства на базі колишньої фабрики художніх виробів імені Клари Цеткін. Центр підпорядкований Міністерству культури та інформаційної політики й фінансується з державного бюджету України. Колишня фабрика стає потужним артхабом, тобто комфортною локацією для творчих людей, де проводитимуться різні мистецькі заходи, семінари, майстер-класи. В одному з виробничих цехів, який має необхідні розміри для розміщення великих килимових станків, розташовується майстерня для реконструкції та виготовлення ексклюзивних зразків килимів, а на другому поверсі цієї будівлі облаштовують велику виставкову залу, де представлятимуться найкращі зразки етнічних строїв різних регіонів України.

Найголовніше завдання, над яким уже зараз активно працюють співробітники Центру, – виготовлення унікальної високохудожньої колекції килимів та вишитих виробів за взірцями давніх сорочок, малюнків, технік різних регіонів України для створення потужної виставкової зали з метою збереження найстаріших художніх ремесел України та сприяння розвитку туризму. Також Центр працює над по-

[32] Варивончик А. Сучасний стан та тенденції ткацтва, килимарства в художніх промислах України. *Молодий вчений*. 2020. № 8. С. 43.

дальшим просуванням елементів нематеріальної культурної спадщини України – «Технологія вишивки білим по білому» і «Традиції рослинного килимарства м. Решетилівка» до Репрезентативного списку ЮНЕСКО як всесвітніх надбань людства [33].

Отже, як бачимо решетилівське ткацтво може стати прикладом успішного розвитку окремого промислу на локальному рівні й водночас предметом гордості усієї України. Для цього, крім правильної державної політики, потрібно популяризувати українські традиційні промисли та ремесла і всіляко сприяти їх розвитку.

Сьогодні великим центром ткацтва в Україні, що уславився виробництвом рушників ще у XVIII ст., є також м. Кролевець Сумської області. Перша писемна згадка про кролевецьких ткачів припадає на другу половину XVIII ст. Детально історія кролевецького ткацтва досліджена в монографії Є. Спаської «Кролевець – опорний пункт художнього ткацтва на Україні». У ній авторка зосереджується не лише на суто технологічних аспектах виробництва, асортименті виробів, їх орнаментиці та колористиці, але й не залишає без уваги ткачів, їхній повсякденний побут, умови праці [34].

Відомо, що перше ткацьке підприємство в Кролевці з'явилося 1922 року, коли ткачі-надомники об'єдналися в артіль декоративно-художнього мистецтва «Відродження». З 1960 року артіль стала Фабрикою художнього ткацтва, а вже в 1970-х роках Кролевець був одним із провідних центрів візерункового ткацтва в Україні. Продукція експонувалася до 50 країн світу. З 1990-х років для ткачів, як і для всієї країни, настали нелегкі часи, а до 2007 року фабрика збанкрутувала [35].

Проте нині так і мають успіх кролевецькі червоно-білі рушники з рельєфно-пластичними узорами, виконані в техніці перебірного ткацтва. Орнаментальні композиції відзначаються лаконізмом, уро-

[33] Близнюк М., Вакуленко Н. Досягнення всеукраїнського центру вишивки і килимарства в Решетилівці: історичні віхи й перспективи. *Українська професійна освіта.* 2020. № 8. С. 39.

[34] Литвинчук Н. Слідами Євгенії Спаської (з досвіду повторного обстеження кролевецького ткацького осередку в перші десятиліття XXI століття). *Матеріали до української етнології.* 2016. С. 214.

[35] Батирєва І. Кролевецьке переборне ткацтво. URL : https://authenticukraine.com.ua/blog/kroleveckij-tkanij-rusnik.

чистістю, святковістю та органічним поєднанням орнаментальних елементів із сучасними тематичними мотивами[36]. Найпоширенішим орнаментом на кролевецьких рушниках було «Дерево життя» у вигляді гілки з квітами або фігурками. Трапляються також зображення будівель, стилізовані постаті людей. У 60–70-х роках XIX ст. двобічну техніку перебору змінила однобічна, де із чотирьох ниток основи три перекриті однією перебірною. Такий рушник дістав назву «миропільський» У середині XIX ст. ці рушники набули такої художньої досконалості, що завойовують собі славу як на місцевих річних ярмарках – Вознесенському та Воздвиженському, так і по всій Україні й поза її межами. У 1936 році на виставці в Парижі кролевецький тканий рушник виборов золоту медаль. Відтоді його експонують не тільки в нашій країні, а й за кордоном – у Франції, Німеччині, Японії, Австралії, США, Канаді. Ще в XIX ст. він прикрашав королівські палаци багатьох держав Європи, а нині «обійшов» увесь світ [37].

При всьому розмаїтті кролевецького тканого рушника можна виділити ознаки, які роблять його відмінним і впізнаваним серед інших. Усі рушники ткалися на пари: виготовляли два однакових на одній основі, по довжині вряд, через засік. Продавалися парою, ніколи не підшиті. Підшитий рушник – це вже вживаний. Виготовлявся рушник з натурального прядива – льону, конопель у XVIII–XIX ст., бавовни (мануфактурного виготовлення) наприкінці XIX–XX ст. У червоний колір нитку спочатку фарбували натуральними барвниками (червець, материнка або корінь морени фарбувальної), потім використовували хімічні анілінові барвники, які давали відтінок стиглої вишні [38].

---

[36] Павлова А. Художнє ткацтво як різновид декоративно-прикладного мистецтва. Характерні особливості кролевецького ткацтва. *Молодий вчений*. 2018. № 10. С. 503.

[37] Гулей О., Бриченко Я. З історії розвитку кролевецького ткацтва. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін*. 2018. № 1. С. 144.

[38] Пурига І. Історія кролевецького переборного ткацтва. Типологія тканих кролевецьких рушників. Традиційна культура України як складова культурної політики: сучасний стан, загрози, перспективи. Київ, 2017. С. 83.

Сьогодні єдине офіційне місце, де виробляють і продають вироби кролевецького ткацтва, – комунальне підприємство «Кролевецькі рушники». Його створили у 2008 році при районній раді після банкрутства Кролевецької ткацької фабрики. У теперішній час тут працюють лише дві майстрині, що виготовляють ткані вироби на замовлення або продають їх через Інтернет. Проте підприємство зберігає традиції кролевецького ткацтва й має достатньо збережених ткацьких верстатів, щоб стати основою для його відродження за умов належного фінансування та промоції.

Підставою для оптимізму, коли йде мова про відродження кролевецького ткацтва є також один із небагатьох в Україні закладів, де готують спеціалістів за професією «ткач ручного художнього ткацтва» – це Кролевецьке вище професійне училище. Воно розпочало свою історію ще 1909 року, коли в місті було відкрито Кролевецьку нижчу ремісничу школу з відділеннями ткацтва, гончарства, ковальської справи. У 1928 році вона була реорганізована в технікум художніх промислів. А в 1959 році технікум було реорганізовано в Кролевецьке професійно-технічне училище художнього ткацтва. Тепер тут протягом трьох років навчають ткацького ремесла, вивчають композицію створення рушників, будову ручного й напівмеханічного верстатів, здобувають навички створення нових технічних малюнків, ескізів, навчаються виготовляти на ручних ткацьких верстатах декоративні тканини різними видами техніки перебору тощо. Така освіта в подальшому дозволяє їм працювати на спеціалізованих підприємствах текстильної промисловості, а також самостійно займатися виробництвом побутової та сувенірної продукції [39].

Зараз носіями, які безпосередньо забезпечують життєздатність елемента, виступають майстрині Мироненко Валентина Олександрівна, Минтус Людмила Миколаївна, Петрова Олена Анатоліївна, Зінченко Тетяна Володимирівна, Гецевич Валентина Петрівна. Ці майстрині активно працюють і беруть участь у за-

[39] Литвинчук Н. Слідами Євгенії Спаської (з досвіду повторного обстеження кролевецького ткацького осередку в перші десятиліття XXI століття). С. 215.

ходах зі збереження та популяризації кролевецького переборного ткацтва. Деякі з них працевлаштовані в закладах, безпосередньо пов'язаних із передачею та збереженням кролевецького переборного ткацтва [40]. Так, Минтус Людмила Миколаївна з 1979 року працює в Кролевецькому вищому професійному училищі. Вона єдина в місті як носій елемента «Кролевецьке переборне ткацтво», працює на посаді майстра виробничого навчання ткацького відділу. Маючи величезний досвід, Людмила Миколаївна досконало володіє всіма техніками переборного ткацтва та технологією виготовлення виробів: двобічною та однобічною техніками перебору, уміє складати композиції як для власної творчості, так і для своїх вихованців. Людмила Минтус створює унікальні рушники. На білому тлі між густо-червоними смугами виткано орнамент, у якому за допомогою усталених умовних знаків відбивається навколишній світ (вода, земля, небо, вогонь тощо). Майстриня продовжує традиції кролевецького ткацтва, розвиваючи та популяризуючи «кролевецьке диво» в усьому світі. Кращі її твори прикрашають музеї м. Києва, музеї ткацтва м. Кролевця, приватні колекції у країнах Європи [41].

У Кролевці проживають також майстрині, які володіють технологією переборного ткацтва та знаннями, пов'язаними з ремеслом, але через вік та за станом здоров'я активно не практикують ремесло. Це Коноваленко Євдокія Андріївна, Калмикова Раїса Іванівна, Соломаха Любов Іванівна, Валова Валентина Олексіївна. Водночас з'являються молоді майстрині та майстри, випускники Державного професійно-технічного навчального закладу «Кролевецьке вище професійне училище», які опанували технологію кролевецького переборного ткацтва [42].

Важливим для збереження ткацьких традицій Кролевця стало відкриття у 2011 році Музею кролевецького ткацтва в садибі родини

[40] Моніторинг діяльності з охорони елемента нематеріальної культурної спадщини «Кролевецьке переборне ткацтво», що включений до Національного переліку. URL : https://cnt.sumy.ua/wp-content/uploads/monitorynh-krolevets_2016-2020.

[41] Минтус Людмила Миколаївна. URL : https://cnt.sumy.ua/maistry/18/.

[42] Моніторинг діяльності з охорони елемента нематеріальної культурної спадщини «Кролевецьке переборне ткацтво», що включений до Національного переліку.

Огієвських. Ця садиба відома тим, що в 1859 році тут зупинявся Т. Г. Шевченко. Першими експонатами Музею стала спадщина музейної кімнати Кролевецької фабрики художнього ткацтва. Музейні фонди й до сьогодні поповнюються виробами, що зберігалися в місцевих жителів та передаються сучасними майстрами, що їх виробляють. Тут збережено понад 3000 експонатів, серед яких ткані вироби XIX – початку XXI ст., народний одяг, інструменти та побутові речі ткачів, документи щодо діяльності фабрики художнього ткацтва тощо.

У теперішній час музей кролевецького ткацтва є одним з організаторів Міжнародного літературно-мистецького фестивалю «Кролевецькі рушники», історія якого розпочалася в 1995 році. У фестивалі щорічно беруть участь майстри декоративно-прикладного мистецтва, художники, поети, професійні та аматорські художні колективи. Крім учасників з багатьох регіонів України, на фестивалі запрошують митців та гостей з багатьох країн: Грузії, Молдови, Азербайджану, Кореї, Китаю, Білорусії, Естонії, Німеччини, Польщі, Нідерландів та ін. У рамках фестивалю відбуваються майстер-класи з ручного переборного ткацтва, різноманітні виставки тканих виробів, фотографії, короваїв тощо.

Важливою віхою в розвитку кролевецького переборного ткацтва стало його включення у 2013 році до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини, що стимулювало місцеву владу до підтримки давнього ремесла. Починаючи з 2016 року діють спеціальні програми, спрямовані на охорону кролевецького переборного ткацтва. Спочатку Кролевецькою районною державною адміністрацією затверджено «Програму збереження та розвитку об'єкта нематеріальної культурної спадщини «Кролевецькі ткані рушники» на період 2016–2017 років». Наступною була програма збереження та розвитку об'єкта нематеріальної культурної спадщини «Кролевецьке переборне ткацтво» на період 2018–2020 років [43]. Виконання обох програм стало додатковим чинником, що допоміг кролевецьким рушникам у 2020 році стати одним із п'яти зареє-

[43] Там само.

строваних в Україні географічних зазначень. Цей статус означає, що товар може вироблятися тільки в певній місцевості і його не можна повторити поза межами. Охоронний статус отримали місцеві рушники, скатертини, серветки, фартухи, панно, виготовлені за традиційною технологією ручного переборного ткацтва, що стало додатковим підтвердженням унікальності кролевецького ткацтва та має допомогти убезпечити рушники від недобросовісної конкуренції. Нині триває робота, аби включити його до світової спадщини ЮНЕСКО.

Тож можна підсумувати, що тканий червоно-білий рушник став символом Кролевеччини, елементом її ідентичності, а разом із цим – гордістю нинішньої Сумщини та й усієї України. Водночас популяризація та розвиток кролевецького ткацтва дозволять йому стати ще й туристичним магнітом. Утім, для цього потрібен комплексний підхід і стратегія на всеукраїнському рівні.

Ще однією малою територією, де зберігаються й розвиваються традиції ткацтва і килимарства, є м. Богуслав на Київщині. На жаль, відомостей про художнє ткацтво Богуславщини збереглося небагато. Відомо, що наприкінці XIX ст. в містечку діяла ткацька мануфактура, яка використовувала досвід Київської школи цехових майстрів. На ярмарках ткані вироби називали «богуславськими». І були вони відомі як в Україні, так і за кордоном. Богуславська школа ткацтва славилася поряд з київською, кролевецькою та іншими й поширювала свій досвід на інші міста та села [44].

Відомо, що в 1945 році в м. Богуславі Київської області було організовано художньо-промислову артіль «Перемога», яка об'єднала понад сімдесят місцевих ткаль. У 1960 році вона була реорганізована у фабрику художніх виробів. Однак зростаючий попит на вироби фабрики в 1960–1970-х роках, зумовивши розширення асортименту, переводив їх на конвеєр, пригальмовуючи творчі пошуки митців. Тенденція до масового планового виробництва передбачала розробку зразків, композиційно нескладних для виконання, спро-

[44] Терещенко Н. Лицар традиційної школи богуславського ткацтва – Іван Нечипоренко. *Українська академія мистецтва*. 2013. Вип. 20. С. 140.

щених за орнаментальним вирішенням та обмежених у застосуванні барв. Нерідко через брак часу для створення нових взірців-еталонів і впровадження їх у виробництво художники змушені були використовувати, з незначними змінами, створені раніше орнаментально-композиційні зразки виробів. Втрачалися цінності, здобуті великими зусиллями, ентузіазмом та самовідданою творчою працею багатьох поколінь народних митців [45]. У 1990-х роках відбулися великі зміни. Колись процвітаюча фабрика почала занепадати. Її почали штучно банкрутувати, незважаючи на те, що тоді були замовлення навіть з Японії та Франції. Працівникам по кілька місяців не виплачували зарплати, після чого фабрика припинила своє існування, а все обладнання та приміщення були розграбовані або знищені.

Незважаючи на такі обставини, нині цей промисел набув нового розвитку, і тепер знову вироби богуславських ткачів продаються як в Україні, так і в багатьох країнах світу. Харизматичною постаттю для сучасного богуславського мистецького середовища в царині народного ткацтва є ткаля Валентина Ткач. У її родині ще з давніх часів ткали льняні полотна, килими. Батьки Валентини мали безпосередній стосунок до богуславської ткацької фабрики «Перемога» (батько займав посаду директора фабрики впродовж 1970–1990 років, а мати працювала ткалею) [46].

Уже в 1990-х роках майстриня почала брати участь у різних етнофестивалях, ярмарках, виставках як в Україні, так і за кордоном. Почала вивчати історію килимарства рідного краю. Проте після руйнування фабрики та занепаду килимарства вона зрозуміла, що відроджувати потрібно не лише історію про стародавні килими, а й саме богуславське килимарство як вид народної творчості і мистецтва. У 2000 році майстриня вперше виставила свої вироби в Національній спілці народного мистецтва України. Натхненну творчість запримітив директор музею народознавства «Мамаєва

[45] Там само. С. 139–145.

[46] Терещенко Н. Творчий доробок майстрів народного мистецтва в контексті відродження осередків народних промислів Богуславщини. *Народознавчі зошити*. 2010. № 5–6. С. 771.

Слобода» в Києві й замовив у майстрині авторські килими, які були за часів Козаччини. Тепер ці килими представлені на постійно діючій виставці в цьому музеї.

Поступово дедалі більше Валентина дізнавалася цікавого про ткацтво, прислухалась до порад мистецтвознавців. У 2010 році вступила до Національної спілки майстрів народного мистецтва України в Києві, потім навчалася в Державній академії керівних кадрів культури і мистецтв. У 2013 році вона організувала власну майстерню, у якій також проводить майстер-класи з килимарства для популяризації цього ремесла. Студія Валентини Ткач вражає своєю творчою атмосферою і виставкою готових виробів. А ще тут можна побачити верстати різної величини і з різною технікою ткацтва.

Майстриня постійно перебуває у творчому пошуку, розширює асортимент тканих виробів. Окрім килимів, тче доріжки, покривала, накидки, сумки, наплічники, декоративні вовняні наволочки до подушок та ін. Авторські вироби Валентини Ткач стають прикрасою різних сувенірів. Протягом 2016 року вона активно готувалася до виставки богуславських килимів. Багато виробів були створені за ескізами матері. Паралельно вона проводила акцію «Доріжка миру-2016», яку започаткувала 19 травня того ж року на Міжнародному фестивалі традиційних культур «Етносвіт» у Києві, а продовжила у своїй майстерні. Для цього був спеціально облаштований маленький ткацький верстат, де кожен гість виткав частинку килима [47].

Усі килими Валентина Ткач виготовляє з натуральної овечої вовни. Справжнім порадником і помічником у роботі є мама – Марія Михайлівна Вовкула, яка своєю чергою успадкувала вміння та досвід ткацької справи від свого батька, що все життя займався килимарством, продовжила давню справу родини. Невід'ємною складовою в житті народної майстрині стала творча праця на богуславській ткацькій фабриці «Перемога» в 50–70-х роках XX ст. Творчий доробок Марії Вовкули сформувався з комплексу мистецьких традицій

[47] Атаманюк Ю. Валентина Ткач – берегиня богуславського ткацтва. URL : https://www.chasipodii.net/article/21610/.

богуславського ткацтва і народних традицій Івано-Франківщини та Косівщини. Її поєднання автентичної орнаментики різних мистецьких регіонів у власних творах (ткані килими, традиційні торби) спричинили неабияке переосмислення майстрами ткацьких традицій як в орнаментиці, так і в техніці виконання [48]. Майстрині є амбасадорами сучасного богуславського ткацтва й усіляко сприяють його збереженню.

Намагаються зберігати традиції богуславського ткацтва і Олена Попова та Валентина Мащенко, що також працювали на богуславській ткацькій фабриці «Перемога». Після розвалу фабрики майстрині викупили кілька верстатів і на початку 2000-х років відкрили власну невелику майстерню. Спочатку вони продовжували виробляти вироби з асортименту фабрики, а згодом перейшли на авторські роботи. Майстрині виробляють килими, рушники, скатертини, доріжки, серветки, жіночі сукні, чоловічі сорочки, дитячий одяг та навіть ляльки-мотанки. Вироби Олени Попової та Валентини Мащенко можна побачити на різноманітних виставках, ярмарках та фестивалях; також вони представлені в колекціях багатьох музеїв та приватних осіб.

Богуславське ткацтво, що раніше було відоме далеко за межами України, зберігається лише завдяки наполегливості місцевих майстрів. Воно, як і інші відомі осередки народних промислів та ремесел, вимагає внесення творчого доробку богуславських майстрів до загальнонаціональної системи відродження народного мистецтва, що сприятиме всебічному їх розвитку.

Отже, дослідивши лише кілька ткацьких та килимарських осередків, бачимо, що ці ремесла в Україні мають давні традиції і зберігаються на достатньому рівні, щоб відродитися. Крім розглянутих осередків, в Україні є ще окремі території (Коломия, Косів, Дігтярі), де намагаються зберігати місцеве ткання з його традиціями та регіональними особливостями. Утім, зараз додатковою перешкодою на шляху збереження та розвитку ремесла стала повномасштабна

[48] Терещенко Н. Творчий доробок майстрів народного мистецтва в контексті відродження осередків народних промислів Богуславщини. С. 772.

війна, розпочата росією проти України. Є значні проблеми з виробництвом, постачанням сировини та реалізацією готових виробів.

Окремим самодостатнім видом ремесла, на якому слід також зупинитися, є лозоплетіння, що здавна забезпечувало українців господарським начинням. Багато селян самі займалися цим ремеслом, якщо в їхній місцевості було достатньо природних матеріалів, або купували плетену продукцію в майстрів. Серед селян вироби з лози мали особливий попит через свою зручність, доступність і достатню міцність. Також в Україні були великі підприємства, що займалися виготовленням плетених виробів. Серед них можна виділити лозоплетільні фабрики в Чернігові та Боромлі, Корсунь-Шевченківську фабрику «Корсунчанка» та багато інших. Також відомим лозоплетільним центром було й залишається на сьогодні село Іза на Закарпатті. Сьогодні лозоплетіння залишається одним із конкурентних напрямів народного промислу, а плетені вироби мають успішну реалізацію на внутрішньому й зовнішньому ринку і є перспективним видом мистецтва.

Безперечно, найбільшим центром лозоплетіння в Україні на 2022 рік є с. Іза Хустського району Закарпатської області. Тут промисел плетіння (з неповторною та оригінальною технікою) процвітає ще з XIX ст. За місцевою легендою, заснував його ремісник І. Кашко, згодом передав знання своїм дітям, а з часом це стало головним заняттям усіх місцевих жителів. Початок масового виробництва товарів з лози припадає на 1880-і роки. Його пов'язують з іменем підприємця Гаймфельда, який організував майстерню з виготовлення різних виробів з лози. Уже на початку XX ст. Іза стає головним центром лозоплетіння тодішнього мараморoського комітату (жупи) Австро-Угорщини [49]. Пересічний майстер у день виплітав 8–10 кошиків. «Село заробляло в місяць у 20–30-х роках XX ст. до 20 тис. крон». За тих часів мали попит великі кошики з неочищеної лози для транспортування яблук. По-різному збували свій товар на ярмарках Закарпаття, на возах доїжджали до великих

[49] Традиція лозоплетіння в с. Іза Хустського району. URL : https://uccs.org.ua/novyny/tradytsiia-lozopletinnia-v-s-iza-khustskoho-rajonu/.

міст – "там ліпше продавали". На підводу входило 150–200 різних виробів – носили по селах, продавали, обмінювали. Поширеним був натуральний обмін на зерно, кукурудзу [50]. З кінця 1950-х років тут розпочали обплітати лозовим прутом скляні бутлі, які жителі Закарпаття використовували для зберігання і транспортування вина. У радянський період також виготовляли різноманітні плетені кошики, підставки для квітів, етажерки, декоративні килимки, панно, перегородки та меблі.

Сьогодні с. Іза можна по праву назвати українською столицею лозоплетіння. Творчий доробок жителів села надзвичайно різноманітний: здається, немає такої речі, яку не зуміли б зробити ці майстри. Вражають якісно виплетені набори меблів для веранди, вітальні, кухні. Форми й розміри столів, диванів, стільців, ослонів, крісел гойдалок у кожного майстра є неповторними [51]. До початку російсько-української війни у 2014 році майже для всіх жителів села лозоплетіння було основним видом заробітку. Згодом, у зв'язку з економічною ситуацією і втратою ринків збуту частина жителів перестала цим займатися, проте с. Іза залишається найбільшим лозоплетільним центром в Україні. Масштаби ізянського лозоплетіння є результатом праці багатьох людей, що одночасно виконують різну роботу з лозою. Спільна праця під час лозоплетіння тут називається «наксамом». Вона передбачає заготовку лози, її вимочування, бездоганне знання почергових етапів виготовлення виробів [52]. Лозу в селі вирощують на власних городах замість городини, яка так звична для українських селян. Якщо майстри мають багато замовлень, можуть заготовляти і дикорослу лозу, навіть у сусідніх Івано-Франківській і Чернівецькій областях чи купити на місцевому базарі. Культивовану лозу заготовляють восени, зв'язують у великі сніпки, сортують, а потім виварюють в окропі й обдирають кору. Підготовлену таким чином лозу висушують і зберігають на горищі.

[50] Гайова Є. Традиційні та сучасні види лозоплетіння на Хустщині. URL : https://spadok.org.ua/narodni-promysly/tradytsiyni-ta-suchasni-vydy-lozopletinnya-na-khustshchyni.

[51] Гайова Є. Лозоплетіння у селі Іза. *Відлуння віків.* 2008. № 1 (9). С. 46.

[52] Традиції лозоплетіння в с. Іза Хустського району. URL : https://zakfolkcenter.info/load/tradytsiyi-lozopletinnya-v-s-iza-hustskogo-rajonu.

Свої вироби жителі Ізи виготовляють переважно взимку, для чого заготовлену лозу вимочують у воді, аби вона не ламалася. При цьому набір інструментів для роботи не вирізняється особливим розмаїттям, здебільшого користуються ножем та шилом, а для заготівлі й обрізання лози застосовують ще й секатор.

Сучасний асортимент виробів з лози, який виготовляють у селі, вражає своїм розмаїттям. Насамперед це найрізноманітніші кошики (кошарки, рибак, бомкало, феделканя, гаті-кошар, йопанка) різних розмірів і форм, для квітів, домашніх тварин, бутлів і, звичайно, великодні кошики (ажурні, з косою, із зубчиками зверху тощо). Перед Великоднем ринки й торгові місця великих міст України, і навіть за її межами, заповнюються привезеними кошиками із Хустщини. Також у селі плетуть широкий асортимент меблів: столи, стільці, крісла-гойдалки, дивани, комоди, шафи, полиці, ослони, підставки для квітів, рами для дзеркал, вішаки для одягу та набори меблів. Серед дитячого асортименту вирізняються колиски, санки, маленькі ослінчики і крісла-гойдалки та різноманітні дитячі забавки. Привертають увагу й прикраси для інтер'єру: люстри, торшери, декоративні соняшники, ромашки, сонечка тощо. Виготовляють місцеві майстри також вироби на індивідуальне замовлення різноманітних розмірів і форм.

Майже кожен двір у селі нагадує виставковий павільйон, а будинки розташовані таким чином, що спочатку від дороги розташовується крамничка з виробами з лози, а за нею двоповерховий чи триповерховий будинок. Крім того, свій товар ремісники продають на імпровізованому базарі в центрі села, де можна в одному місці ознайомитися з усім асортиментом. Багато своїх виробів місцеві жителі продають на різноманітних Інтернет-платформах як в Україні, так і за кордоном. Оскільки лозоплетіння для села є сімейною справою, часто відбувається своєрідний розподіл, коли діти ведуть онлайн-торгівлю, а батьки – офлайн-магазини.

Щодо постатей майстрів, то можна виділити окремі імена, що є представниками родинних династій, серед яких – Василь Чохняй, Василь Кемінь, Віра Вучкан, Оксана Драгула та багато інших. Крім виготовлення плетених виробів, вони діляться багатим досвідом на майстер-класах та беруть участь у різноманітних виставках та фестивалях. Зважаючи

на поширення ремесла серед місцевого населення, можна зауважити той факт, що майстри лозоплетіння тут є чи не в кожному дворі.

Нині традиція лозоплетіння села виявляє високу життєздатність і активно побутує. Підтвердженням цього стало внесення у 2022 році до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України «Традиційного лозоплетіння із села Іза Хустського району». Це рішення передбачає розробку плану охорони й управління елементом з урахуванням економічної вигоди для громади за уникнення надкомерціалізації та перетворення виключно в туристичний продукт. Село Іза є вдалим прикладом того, як ремесло може стати рушієм економічного зростання малих територій і водночас бути важливим засобом самовираження та самоідентифікації сучасної етнокультури.

Ще однією малою територією, де активно розвивалося лозоплетіння, є с. Боромля Тростянецького району на Сумщині. Воно має давні історичні традиції, адже відомо, що ще в 1911 році в селі діяла спеціалізована кошикова майстерня, у якій виготовляли різноманітні плетені кошики для транспортування і продажу полуниці та інших ягід, що ними славилось село. Курс навчання в ній розраховувався на три роки, проте більшість учнів уже після першого чи другого року залишали майстерню і працювали самостійно, адже на їхні вироби був значний попит серед місцевого населення. У 1922 році її було реорганізовано в профтехшколу, де навчали майстрів-інструкторів лозоплетіння. У 1932 році в Боромлі була утворена лозоплетільна артіль «Трудовий шлях», на базі якої в 1965 році заснували Боромлянську лозомеблеву фабрику. Вона тривалий час була головним осередком лозоплетіння Сумщини.

Свого розквіту Боромлянська лозомеблева фабрика зазнала протягом другої половини 1970–1980-х років. З'явилися сучасні цехи корпусних меблів, лозомеблевий цех і цех лозоплетіння, дільниці гідротермічного і станочного обробітку лози, сушильний цех. Виробничі площі фабрики сягали майже 5000 кв. м [53]. Асортимент плетених виробів фабрики складався з корзин, кухонних та обідніх столів, книжкових шаф, стільців, крісел для відпочинку, дитячих ліжечок. Також

[53] Артюшенко М. М. Історія Боромлі. З найдавніших часів до наших днів. Тростянець. 1999. С. 403.

тут значну увагу приділяли випуску настінних плетених панно й тарелів з лози. Характерною ознакою плетених «боромлянських» виробів було те, що їх виготовляли з колотої або неколотої лози, мали жовтаво-коричневий колір і здебільшого лаковану поверхню.

Боромлянська лозомеблева фабрика припинила своє існування на початку XXI ст. Сьогодні в селі працюють лише окремі кустарі, що виготовляють вироби з лози [54]. Носіями технології боромлянського лозоплетіння є такі майстри, як Степаненко Анатолій Іванович (1962 р. н.), Савостян Алла Іванівна (1973 р. н.), Рябоконь Віктор Дмитрович (1974 р. н.), Сумцова Світлана Олександрівна (1977 р. н.) та ін. Сучасні майстри працюють вдома, асортимент їхніх виробів спрямований на потреби споживача. Так, боромлянські майстри виготовляють меблі й дрібні господарські речі: столики, стільці, крісла-гойдалки, підставки для квітів, кошики. Майже вся продукція, виготовлена майстрами з Боромлі, задовольняє місцевий попит і тому збувається здебільшого на місцевих та довколишніх ярмарках і базарах [55]. За умов стабільного попиту і розширення ринків збуту боромлянське лозоплетіння може стати стимулом економічного відновлення цієї місцевості навіть після пережитої окупації російськими військами у 2022 році.

Слід зазначити, що лозоплетіння – одне з небагатьох ремесел, яке не тільки не припинило свого існування у XXI ст., а й набуло нових професійних рис. Нині селяни вже майже не виготовляють ужиткових предметів з лози для власних потреб, оскільки з'явилося достатньо промислових аналогів. Натомість цим ремеслом займаються фахові майстри, які вдосконалюють техніку плетіння й розширюють асортимент продукції. Сучасні майстри виготовляють вироби, які, крім суто практичного значення, мають декоративну функцію, що дозволяє їм конкурувати з фабричними аналогами. Також лозоплетіння, завдяки доступності сировини й можливостям навчання, може активно розвиватися та сприяти популяризації народних промислів.

Отже, дослідивши лише окремі ремесла на малих територіях, бачимо, що вони мають перспективу розвитку задля того, аби збільшити їх

[54] Литвинчук Н. Лозоплетіння на Сумщині: історія розвитку та сучасний стан. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 72.

[55] Елементи нематеріальної культурної спадщини Сумщини. Суми, 2020. С. 27.

культурно-економічний потенціал в умовах децентралізації. Головне, що традиція зберігається українськими майстрами і здатна масштабуватися за належної підтримки на державному та місцевому рівнях. Наприклад, надавати державну підтримку малому бізнесу в галузі народного мистецтва та ремесел, щоб він мав можливість створити власну матеріально-технічну базу або відновити її на одному з підприємств народних художніх промислів. Ще одним кроком до збереження традицій ремесла має стати підготовка кваліфікованих майстрів у державних навчальних закладах. Усе це дало б змогу сформувати сучасну національну індустрію виробництва традиційної художньої продукції.

Наступним фактором розвитку господарсько-ремісничих практик є становлення культурно-пізнавального туризму в регіонах, де вони активно популяризуватимуться й розвиватимуться. Необхідно створювати туристичні маршрути, які б наочно демонстрували традиційні місцеві ремісничі вироби і стали б елементом презентації історико-культурної спадщини. Це збільшить впізнаваність і привабливість регіону, дасть можливість створити нові робочі місця на місцевому рівні, що своєю чергою сформує мультиплікативний ефект у всіх сферах економіки та соціального життя.

Загалом, вироби українських майстрів здатні допомогти і в промоції української культури за кордоном. Вони можуть відігравати важливу роль у міжнародному культурному обміні, тому необхідно проводити виставки, конкурси, галереї народного мистецтва та аукціони. Сьогодні традиційні та сучасні вироби українських майстрів продаються на міжнародних Інтернет-майданчиках, проте вони потребують більшої популяризації. Своєю чергою поширення в глобальній мережі інформації про Україну, її історію, традиційний побут та уклад сприятиме збільшенню попиту на об'єкти матеріальної культури нашого народу, якими є вироби майстрів традиційних ремесел.

Утім, повноцінна реалізація планів з розвитку господарсько-ремісничих практик населення малих міст можлива лише після перемоги України в російсько-українській війні та поступового відновлення економічного потенціалу України, позаяк історична та культурна спадщина українського народу має значний потенціал для підвищення конкурентоспроможності регіонів як у межах держави, так і на міжнародному рівні.

Розділ 2

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Любов Боса

ЛАНДШАФТ СПРОТИВУ: ТРАНСФОРМАЦІЇ «ЖИТТЄСВІТУ» МЕШКАНЦІВ СУЧАСНОГО ПРИІРПІННЯ

Вступ. Повномасштабна російсько-українська війна від 24 лютого лютого 2022 року докорінно трансформувала життя мешканців Приірпіння [1], як і України загалом, змусивши вкотре одних українців стати біженцями, волонтерами, інших – взятися до зброї, боронячи рідну землю. Багато хто втратив власні помешкання, позбавився назавжди здоров'я, а найстрашніше – загинув від рук окупантів. У світових ЗМІ окремі міські простори Приірпіння (Бучі, Ірпеня, Гостомеля) стали трактуватися як ландшафти смерті, коли відразу після деокупації розкрилися військові злочини росіян щодо мирного населення [2].

Водночас Приірпіння можна ідентифікувати як український ландшафт спротиву, на який у ті трагічні дні було перетворено місцевий природно-культурний ландшафт (зокрема й мирний затишний життєсвіт містян – невід'ємна його складова), що ми і спробуємо розглянути в цій розвідці.

Передусім необхідно зазначити, що Ірпінь, Буча, Гостомель – міста-супутники Києва. Переважна більшість мешканців працює в столиці. Однак ці міські простори навіть умовно не можна назвати «спальними районами». Сучасне Приірпіння складалося як самодостатня рекреаційна зона від початку будівництва залізниці

[1] Територію Приірпіння тут окреслюємо з двох позицій – як частини прирічкових теренів та найближчих поселень довкола м. Ірпеня. У місцевій адміністративній документації ця локація названа ще Ірпінським регіоном.

[2] Нині все це вже сприймається не як особлива жорстокість представників певних етнічних груп окупантів чи окремих збочених військових, а як планомірна злочинна військова стратегія країни-агресорки.

наприкінці XIX ст. Живописні терени із сосновими лісами, древніми дубами, рікою Ірпінь з її притоками було облюбовано і знаними митцями, письменниками, композиторами та художниками. Природні умови дозволили цій території упродовж XX ст розвинутися від приватних дач до численних союзних здравниць, які обслуговувалися місцевим населенням та вихідцями з довколишніх сіл. Попри наявність деяких промислових об'єктів, які також надавали частину робочих місць (1960–1980), Приірпіння завжди трактувалося як курортний простір.

Переживши чорнобильську катастрофу (через наближеність до зони відчуження було закрито значну частину пансіонатів, санаторіїв і дитячих таборів), запустіння і руйнації 1990-х, Приірпіння з 2010-х років зробило новий урбанізаційний виток, розбудовуючи власну інфраструктуру. Збільшувалася й кількість новоселів. Також ці місця продовжували обирати люди творчих професій та молоді сім'ї, які, окрім міського комфорту, шукали можливості єднання з природою. З 2014 року в новобудови вкладали вже кошти досить молоді, заможні та освічені вимушені переселенці зі сходу України та Криму, які водночас створювали й нові робочі місця. Головними мотиваційними аспектами були наближеність до столиці, помірні ціни на житло, доглянуті парки та сквери, можливість постійного активного відпочинку в зелених зонах. Міські сайти небезпідставно рясніли заголовками – «Ідеальне місце для життя». Незважаючи на інфраструктурні та екологічні проблеми, що поставали вслід за прискореним зростанням не завжди правомірної забудови [3] (до початку повномасштабної російсько-української війни), за словами наших респондентів, [4] їм здавалося, що це був найоптимальніший вибір, найбезпечніше місце, особливо для молодих родин із дітьми.

Концептуальні аспекти дослідження. Очевидно, що нині надто важливо осмислити з погляду соціокультурної антропології чис-

[3] Чому Верховна Рада має блокувати збільшення меж Ірпеня. URL : https://kotsubynske.com.ua/2021/07/27.

[4] Приміром, Сергій Т., 1982 р. н., разом з дружиною і маленькою дитиною перебрався у 2017 році до Ірпеня з Києва, влаштувавши в одній з новобудов невеличку майстерню з пошиття взуття.

ленні проблеми та виклики воєнного часу, що знову постали перед українцями (адже ця війна триває з 2014 р., а за великим рахунком – не одне століття). Зокрема, трансформації «життєсвіту» [5] мешканців Приірпіння, їхнього культурного ландшафту варто розглянути і в ракурсі індивідуального й колективного виживання як спротиву в умовах так званої Urban warfare [6] (міської війни). Відомо, що ЗСУ вдалося зірвати бліцкриг на Київ не в останню чергу також за допомогою місцевого населення, що активно самоорганізовувалося (волонтерські, добровольчі спільноти, загони тероборони та ін.). Події на Приірпінні стали чи не найбільше представленими в інформаційному просторі. Однак ще мало часу минуло, щоб своє бачення ґрунтовно оприлюднили науковці, адже війна триває, події лише вивчаються, ми все ще перебуваємо на етапі фіксації свідчень очевидців окупації, біженців, учасників військових дій тощо. Утім, на основі культурландшафтного підходу, і найголовніше – на основі вже частково зібраних власних матеріалів, наважимося окреслити деякі аспекти представленої теми.

Отже, серед численних виявів культурного ландшафту (як природно-культурного симбіозу) можна зазначити і «ландшафт спротиву як елемент загалом національного ландшафту чи локального оприявлення опору в системі антиколоніальних практик. Про останнє пише антрополог Джеймс Скотт у своїх працях [7], розповідаючи про роль природно-географічного середовища у відстоюванні власної незалежності корінних народів.

Одним із наших орієнтирів буде також розробка першими вітчизняними антропогеографами Степаном Рудницьким та Павлом Тутківським [8] концепції національного ландшафту на українському

[5] Поняття «життєсвіт» (за Е. Гуссерлем) вживається на позначення звернення до повсякденної свідомості людини й соціальної спільноти. Див.: Шюц А. Лукман Т. Структури життєсвіту. Київ : Український центр духовної культури, 2004. 560 с.

[6] URL : https://mwi.usma.edu/urban-warfare-project/.

[7] Зокрема, див.: The Art of Not Being Governed: Am Anarchst History of Upland Squtheast Asia / Yale UniversityPress, 2009. 464 p.

[8] Див.: Тутковський П. Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю. Київ : Червоний шлях, 1924. 134 с.

ґрунті й наголошення на важливості його усвідомленого збереження та контролю.

З-поміж етнографічних праць у цьому напрямку можна виокремити народознавчу спадщину Юрія Павловича, дослідницькі матеріали якого й нині допомагають візуалізувати культурний ландшафт Київщини початку ХХ ст. [9] У свою чергу корпус експедиційних матеріалів «Етнографічний образ сучасної України» якнайповніше фіксує культурний ландшафт в його регіональному розрізі, зокрема це стосується томів «Усна історія» [10] та «Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання» [11].

Безпосередньо про міський ірпінський простір сучасними київськими антропологами у 2019 році опубліковано колективну монографію [12], у якій крізь призму категорії пограниччя ґрунтовно досліджено важливі аспекти життєдіяльності містян.

Основний виклад. Розгортаючи наші міркування, передусім звернемося до Ірпеня (де, за свідченнями очевидців, була досить висока самоорганізація населення у відстоюванні власного простору), зокрема тих ландшафтних локусів міста та його околиць, які ставали центрами опору російській навалі в березні 2022 року. На основі власних записів експрес- та поглиблених інтерв'ю, спостережень [13], світлин, матеріалів ЗМІ, соціальних мереж нами здійснено спробу визначити природно-географічні та соціокультурні компоненти ір-

[9] Див.: Павлович Ю. «Україна в типажах народних, краєвидах і архітектурі... / [відп. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2010. 400 с.

[10] Див.: Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 1. Усна історія / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. 600 с.

[11] Див.: Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 9. Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. 944 с.

[12] Гримич М. Овсіюк О., Полек Т., Семенова О., Соболєва О. На кордоні з мегаполісом: Київське передмістя в антропологічній оптиці (кейс. м. Ірпінь). Київ : Дуліби, 2019. 160 с.

[13] За матеріалами польового дослідження в Ірпені у 2020 році авторкою також було підготовлено статтю (див.: Боса Л. «Територія свободи»: природні та культурні пам'ятки в життєтворчості Максима Рильського. *Матеріали до української етнології.* Київ : видавництво ІМФЕ, 2020. Вип. 19 (22). С. 7–12).

пінського «ландшафту спротиву». Нижче представимо його схематично разом з аспектами пошукового характеру.

Ландшафт спротиву

Природно-географічні локуси	Соціокультурні локуси
Природні ◆ ріка Ірпінь ◆ долина та болотиста заплава ріки, ліси Приірпіння ◆ пагорби, яри Приірпіння	**Місця вуличних боїв і оборони міста** ◆ міські квартали Ірпеня (серед них вул. Пушкінська; житловий комплекс СМУ та ін.) ◆ міські громадські архітектурні об'єкти (ТРЦ Жираф – дислокація ротно-тактичної групи «Ірпінь», ТРЦ Караван-Гала) ◆ Залізниця
Антропогенні ◆ мости і дамби ◆ блок-пости, ДОТи ◆ дороги ◆ Змієві Вали Приірпіння	**Волонтерські центри** ◆ Парк письменників в Ірпені ◆ школа № 1 ◆ релігійні організації (церкви)
Топонімічний аспект спротиву ◆ семіотика простору ◆ символічні назви населених пунктів ◆ перейменування вулиць	**Меморіальний аспект спротиву** ◆ місця загибелі та захоронення жертв біля будинків і в парках ◆ міське кладовище ◆ меморіальні алеї
Комеморація (спільні спогади) зустрічі свідків подій, інтерв'ю, записки, щоденники, книги, фото, фільми, виставки, музейні експозиції тощо.	

Розглянемо окремі елементи ірпінського «ландшафту спротиву» детальніше.

Ріка пам'яті Ірпінь. Ріка Ірпінь, що надала своє ім'я однойменному місту, і нині є його невід'ємною частиною, загалом має протяжність 162 км. З давніх часів України–Русі вона відігравала важливу роль охоронного рубежу від ворожих полчищ на підступах до Києва, який стоїть як острів на пагорбах, захищений звідусіль ріками.

Важливу роль при цьому виконували й оповиті легендами Змієві вали [14], які на сотні кілометрів оперізують територію навколо столиці, додатково заповнюючи простір і закриваючи проходи для орд окупантів між річками на цих теренах.

Під час Другої світової війни річка Ірпінь також стала бар'єром для проходження частин німецького війська до столиці, що застрягли в болотистій заплаві. Саме тут проходила перша лінія оборони Києва з вогневими точками. Це бетонні ДОТи, які збереглися й донині та популяризуються у сфері туризму як цікаві військово-архітектурні об'єкти. Місцеві жителі пояснюють, що *«ДОТи були по річці Ірпінь. Перша лінія оборони Києва там проходила. Вздовж всієї річки, там самий крайній зараз затоплений водами Київського водосховища, у воді він. Якраз, де Ірпінь впадає в Дніпро. Біля села Демидів…»* [15].

Прикметно, що частина ДОТів розміщена в самих валах або поблизу них, що засвідчує військову винахідливість українців, які й тепер скористалися ними, у різний спосіб зупиняючи «рашистську навалу».

Уже у XXI ст. річка Ірпінь знову рятує Київ, коли було зірвано дамбу, приспущено всі водосховища вздовж ріки аж до Фастова. Повного спуску не було, адже це могло завдати величезного лиха всьому населенню цих теренів [16]. Про винахідливість українців го-

---

[14] Див.: Змієві вали. Українські легенди та перекази / передм., упоряд. і приміт. С. В. Мишанича. Київ : Веселка, 1992. С. 12–13; Петров В. Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі. *Етнографічний вісник.* 1930. Кн. 9. С. 197–238.

[15] Записала Л. Боса 15 червня в м. Ірпені Бучанського району Київської області від Анатолія З., 1958 р. н.

[16] Як відомо, від зірваної дамби на р. Ірпінь найбільше постраждало селище Демидів. «*Але ж люди розуміють значення цієї території в обороні Києва і ні на що не нарікають*», – повідомила Валентина О., 1938 р. н. (телефонне інтерв'ю, жовтень 2022 року).

ворили й американські вчені з Інституту сучасної війни Військової академії в США, дослідники Дж. Спенсер та Л. Коллінз, зауваживши цілу систему оборонних локацій навколо Києва та стверджуючи, що в цій вирішальній битві перемогли місцеві знання, планування та урбаністика [17]: На одному з українських сайтів вийшла публікація з відповідним заголовком «Битва за Київ: що допомогло українській армії її виграти? Земля, вода і місцеві люди, кажуть американські військові експерти» [18], Попри те, що ця тема була зачеплена досить побіжно, для нас важливою є їхня увага, з-поміж іншого, до антропологічного наукового пошуку.

Отже, вороже військо отримало непрохідний кордон через торфи та болота. Нам було також надто важливо дізнатися, що знають про ці події та як їх трактують самі ірпінчани:

– «*Підірвали дамбу і рівень води піднявся в Ірпіні. Форсувати Ірпінь їм не вдалося, ну, правда там понтонну переправу почали наводити росіяни, але її розбили. А через Ірпінь їх не пустили*» [19].

– «*Підірвали дамбу, від чого Ірпінь-річка розлилася, да, розлилася. і вони не змогли пройти через річку. Вони, до речі, і у нас під Ірпінем [містом] не змогли перейти річку. Природні умови грають важливу функцію. Да, для мене таке було відкриття, що боротися можна просто в усіх сферах*» [20].

У той час ця подія інтенсивно обговорювалася в соціальних мережах Київщини, висловлювалося захоплення рідним природним ландшафтом. Наведемо найхарактерніші з коментарів [21].

– «*Навіть сама природа не хоче приймати московську гидоту*» *(Volodimir Rebel*).

[17] Spencer J., Collins L. Waterworld: how ukraine flooded three rivers to help save kyiv. URL : https://mwi.usma.edu/waterworld-how-ukraine-flooded-three-rivers-to-help-save-kyiv/.

[18] Битва за Київ: що допомогло українській армії її виграти? Земля, вода і місцеві люди, кажуть американські військові експерти. URL : https://ukrainian.voanews.com/a/butva-za-kyiv-analiz/6665003.html.

[19] Записала Л. Боса 15 червня в м. Ірпені від Анатолія З.

[20] Записала Л. Боса 23 жовтня 2022 р. в м. Ірпені Бучанського району Київської області від Оксани М., 1975 р. н.

[21] Ці та інші коментарі подаємо за прізвищами чи псевдо так, як вони були представлені на міських сайтах в обговоренні місцевих проблем, у соціальних мережах тощо.

– «Тепер зрозуміло, що замість сітки рабиці вздовж кордону з РБ та РФ потрібно розчищати малі річки, заболочувати поля, насипати вали. Створювати вузькі міста для проїзду. Рельєф дійсно зупиняє просування ворога» (Іван Швець).

– «Після війни ми всі будемо вклонятися низько кожній річечці чи рівчаку. Хтось за те, що врятувала життя, хтось перед загиблими на цьому місці родичами. Відбудеться величезна переоцінка цінностей» (Lena Mazur).

Відомий київський еколог Володимир Борейко [22] зазначив, що якби не річка Ірпінь, бої точилися б уже у Святошині та Нивках. Саме він запропонував надати цій річці звання Героя України, обґрунтувавши таку пропозицію зарубіжними практиками, коли рікам надавали статус юридичної особи.

Своєю чергою наведемо міркування англійської дослідниці Кейт Еванс, яка розповідає про корінний полінезійський народ Нової Зеландії – маорі, який боровся понад 160 років за правовий захист річки. У 2017 році уряд країни надав їй юридичного статусу. Племена Вангануї підтримували глибинний зв'язок з нею аж до прибуття європейських поселенців. У культурі маорі тупуна – «предки» є втіленням природного світу, і спільнота зобов'язана захищати як ландшафт, який вони успадкували, так і тих, хто жив до них. Уважається, що люди і вода особливо пов'язані між собою – народне прислів'я маорі звучить так: «Я – річка, річка – це я». Завдати їй шкоди – це все одно, що завдати шкоди племені. У разі будь-якого зловживання чи загрози її водам, наприклад забруднення чи несанкціонованої діяльності, річка (її представники) може подати до суду [23].

Аналогічно до поширених міжнародних охоронних практик на Приірпінні пропонують створити меморіально-природний заказник з назвою «Річка-Герой Ірпінь» та «Музей Ріки». Такий охорон-

[22] Борейко В. «Ірпінь-річка герой. Відстоїмо права річок-рятівниць». *Газета «Світ»*. 2022. 20 червня. № 13–14.

[23] URL : https://www.bbc.com/travel/article/20200319-the-new-zealand-river-that-became-a-legal-person.

ний статус ріки міг би врятувати і її заплаву від забудовників, які кілька років тому розпочали тут будівництво «висоток». Один із небайдужих жителів Ірпеня зазначив: «*Но у всякому разі, Ви побачите будівництво – вже залізли на заплаву. Бо я ще пам'ятаю, коли Ірпінь розливався, то вода доходила аж до того самого-самого місця, де вже нові будинки стоять зараз*» [24].

З-поміж важливих проблем, які порушуються в місцевих соціальних мережах – катастрофічне зменшення води в річці Ірпінь, адже повсюдне знищення лісів, які затримували вологу, призводить до її обміління. І нині в «скоробагатьків» є плани забудувати заплаву річки черговими прибутковими житловими комплексами. Ріка, рятівниця Києва, має всі шанси опинитися в трубі колектора. Наведемо ще кілька реплік з обговорення цієї проблеми:

– «*Річка Ірпінь захистила Київ, але забудовники її поступово знищують. Її потрібно зберегти, це ще й Смарагдова мережа*» (Анастасія Михайленко);

– «*Заплава р. Ірпінь і всі водно-болотні угіддя Приірпіння в межах Смарагдової мережі мають набути охоронного статусу. Але законопроект був не проголосований в 2021 р.*» (Оксана Гайдаш);

– «*Болота по всій Україні потрібно брати під особливий захист!! Болота захищають і «воюють» не гірше сучасної західної зброї!*» (Екопарк «Осокорки»);

– «*Всіх забудовників берегів вважати внутрішніми окупантами і зрадниками!*» (Юрій Ковровський).

Отже, сподіваючись на переоцінку цінностей, екологічні організації, ірпінські активісти вірять, що після війни зміниться і ставлення до довкілля, адже річка Ірпінь стала символом спротиву окупантам та водночас «докору» самим українцям за нищення природи.

Архітектурні споруди як місця спротиву. Ще однією важливою локацією, яка ставала місцем спротиву, були численні архітектурні споруди в Ірпені: мости, парки, церкви, житлові будівлі тощо. Спробуємо через отримані наративи їх ідентифікувати.

[24] Записала Л. Боса в червні 2022 р. в м. Ірпені.

Фото розбитого романівського мосту на околиці Ірпеня, під яким ховалися тисячі біженців, чекаючи на евакуацію, облетіло весь світ. Нині це місце відвідують численні іноземні делегації.

На самоорганізованих безстрокових пленерах в Ірпені, які розпочалися вже в травні 2022 року, художники зображають цей міст, надаючи йому особливого художнього значення. Один із них – Владислав Забродський – створив десятки ескізів хроніки подій періоду окупації Ірпеня та подій біля цього мосту. Під час спілкування він прокоментував деякі з них:

«Валентина – ота жіночка, вона приблизно так була вдіта. Я всі ці емоції пам'ятаю, ту всю обстановку. Солдати наші. Я просто віддав дань нашій реальній історії. Благословінням вважаю те, що ми тоді вижили. Я вирішив це в полотні. Якось так – передав емоції, те бачення, враження. Метушню таку, як люди рятувалися. Воїни, образ воїна. Вояки, з обмундируванням, з шинелями. З патронними лєнтами» [25].

Майже всі виконані роботи художника-волонтера, що перебував на той час у палаючому місті, можна розглядати як певну символізацію спротиву окупантам. Швидкі замальовки, виконані кольоровими олівцями та фломастерами на альбомних листах, – це запис його бурхливих емоцій на події що відбувалися в Ірпені, а разом з цим вони сприймаються ніби своєрідні сюрреалістичні кадри місцевого фільму жахів. На інших можна бачити так звану дорогу життя – знайомий тепер усім МІСТ, долину річки Ірпінь, природні ландшафти та міські локуси, що стали ареною битви. Також це й зовсім символічні зображення, пов'язані з війною як масштабною людською трагедією та релігійною тематикою, де бачимо, зокрема, і пошкоджений вибухами храм, який тільки нещодавно закінчив розписувати художник. Цю велику серію ірпінської хроніки доповнюють кілька живописних композицій великого формату, на яких бачимо портрети волонтерів і бійців-учасників територіальної оборони, а також найрідніших художникові людей, сусідів, та конкретних жителів міста у їхніх воєнній повсякденності.

[25] Записала Л. Боса 20 серпня 2022 р. в м. Ірпені від Владислава З.

Ще однією особливою стратегічною точкою був міст між Бучею та Ірпенем – єдиний (вузький прохід), що навмисно не був зірваний захисниками в Київській області [26]. Очевидно, події навколо нього з часом, що закономірно, набиратимуть міфологічного характеру, як і все, що вражає і захоплює.

Ці позиції поблизу ТРЦ «Жираф» мали надважливе значення, адже тактичним завданням було перешкодити просування ворога до мосту (через притоку Ірпеня Бучанку), а стратегічним – не дозволити вийти до Києва [27]. Тут базувалася ротно-тактична група «Ірпінь», кістяк якої складали ірпінські ветерани АТО, які одночасно в ході боїв допомагали опановувати воєнне ремесло побратимам – цивільним ірпінчанам під керівництвом «Повстанця», Володимира Короті. У соцмережах їх називали «кіборгами» Ірпеня. Згодом добровольці вже координували свої дії з полком «Азов», ГУР та іноземним легіоном.

Унаслідок цих подій було написано відому пісню присвяту «Балада про Ірпінь» (музика і слова закарпатця Івана Пилипця).

«*Там, де був спротив, шалений спротив, то вони туди й гатили. Стабільний очаг спротиву це був "Жираф", с самого першого дня. Стабільний очаг спротиву це був Караван-гала, то вони, просто гатили по наміченій площі, розумієте. Я сам артілєріст… Є в артілєрістів таке поняття "стріляєм по площадя". Тобто, площа 400 на 400 мєтров, головне щоб пріцел постійний, а ти тіки коригуєш там, це називалося "бєглий" вогонь. Просто "четирі, бєглий". Там, там, там. Просто стріляють по певним площадям*» [28].

У свою чергу ще один з очевидців цих подій підтвердив, що «*з боку Бучі теж наступали. Там ціла колона йшла, от, і якраз на Вокзальній вулиці її спалили. А ще були прорвались трохи тут, де торговий центр "Жираф", там були бої, в цьому районі я живу. Там був блок-пост наш, то стріляли по блок-посту́, і побили багато будинків. Двоповерхівки є, ну, колишні гуртожитки, зараз там люди*

[26] Дослідники Стінгер та Коллінз із захопленням відзначають цю тактику, водночас стверджуючи, що без «місцевого знання» такі дії були б неможливими.

[27] URL : https://www.facebook.com/rtgIrpin. Ротно-тактична група «Ірпінь».

[28] Записала Л. Боса у вересні 2022 р. від Сергія М., 1962 р. н.

живуть, точніше – жили, тому шо там тільки стіни залишились, всередині усе зруйновано» [29].

Однією з головних точок спротиву в Ірпені також був центр ухвалення рішень та волонтерства, який розташували в міському парку письменників, Будинку творчості. Символічно, що один з наших співрозмовників, представник місцевої тероборони, має позивний «Письменник». Він надав свідчення, які увиразнюють події перших днів війни та окреслюють як самоорганізаційні процеси, так і важливу роль міського очільника з його командою [30]: *«Величезну роль, величезну роль в обороні Ірпіня́ – я хочу ще раз наголосити – зіграли перші добровольці. Перші добровольці, які були. Локальних очагів спротиву було дуже багато. Було дуже багато. Ті вирішили захищати свою прибудинкову територію. Ті вирішили не пустити, наприклад, на [торговельно-розважальний центр] "Жираф". Інші вирішили там, зробити це біля шпиталя – розумієте? Перший штаб був зроблений в Будинку творчості. Коли зрозуміли, що сюда зможуть прилітати – одним снарядом можуть накрити всіх. Розумієте? І ще раз хочу підкреслити: величезну роль в тому, шо Ірпінь став величезною оцією територіальною обороною, зіграв мер міста – Олександр Григорович Маркушин. Він їздив по всіх локаціях і пояснював просто: хлопці, дивіться – єднаємось всі разом, єднаємось, єднаємось, єднаємось… У нього була і своя команда, у нього була своя військова команда, у нього був зв'язок зі Збройними силами України, бу́ли ті люди, які це робили. Перше – це забезпечення, по-друге, в Будинку письменників функціонувала гаряча їжа – сніданок, обід, вечеря. Ти міг там спокійно попити каву. Волонтери привозили величезну кількість їжі, цигарки. Вода, ну… і кава, чай»* [31].

Під час військових дій у містах однією з найвразливіших локацій є також архітектурна спадщина. За спостереженнями науковців, в Україні не так вже й багато архітектурних пам'яток, порівняно із

[29] Записала Л. Боса в червні 2022 р. в м. Ірпені від Анатолія З.

[30] Прикметно, що на думку мешканців сусідніх територіальних громад, деякі очільники не проявляли такої активності, очікуючи на вказівки вищих органів, що нині стало предметом їх звинувачень з боку місцевого населення.

[31] Записала Л. Боса від Сергія М., 1962 р. н.

зарубіжжям, адже тоталітарна система СРСР та Друга світова війна мало що залишили нам у спадок. Утім, по всій Україні маємо зараз величезні архітектурно-ландшафтні втрати. Відчутно це і в Ірпені, де було збережено частину історичного ландшафту, що представлений специфічною садибною та дачною архітектурою початку XX ст. Дивом уціліла дача-садиба Чоколова в парку письменників, оповита міськими легендами. В Ірпені, Бучі, Ворзелі надзвичайно висока концентрація пам'ятних місць-садиб, серед яких будівлі зі значною кількістю художніх архітектурних деталей, декорованих вишуканою орнаментикою наскрізного дерев'яного різьблення тощо. Важливі й меморіальні садиби, де проживали визначні діячі (письменники, художники, науковці, композитори), які склали світову славу українства.

Проте низка цих споруд уже давно стала внутрішнім «полем битви», де, на жаль, вигравали забудовники. Яскравим прикладом цього є знесення в 2015 році, за домовленістю з теперішніми власниками, колишнього будинку визначного діяча науки і культури Максима Рильського. На його місці нині височіє супермаркет. Відтак, пройшовши випробування рашистською окупацією, сьогодні, очевидно, міська громада Ірпеня готова брати на себе відповідальність [32] та чекає на позитивні зміни в державних підходах до збереження природних та культурних місцевих пам'яток, адже деякі з них і нині перебувають в небезпеці на території, яка дуже цікавить забудовників (приміром, меморіальні будинки, де жили відомі художники М. Донцов і Б. Піаніда, бандурист М. Будник та ін.).

Меморіалізація як спротив. Війна знаків – один із важливих аспектів життя країн, що трансформуються. Тут і могили місцевих героїв виступають як яскравий соціокультурний знак. Їх також, одночасно зі всією попередньою символікою, відразу нищать прибульці-окупанти, як це було, приміром, у Старобільську на Луганщині (де нам довелося побувати у 2014 р., зафіксувавши свідчення про поховання безіменних

[32] Нещодавно було заявлено щодо намірів місцевої влади повернути статус Ірпеня як міста-курорту зі збільшенням зелених зон та розвитку реабілітаційної медицини тощо. Див.: https://lb.ua/blog/volodymyr_karpliuk/536983_irpin-misto_vidnovlennya.html.

українських воїнів-добровольців батальйону «Айдар» [33]). У 2022 році росіяни, увійшовши на меморіальне кладовище, зруйнували могили героїв АТО, що було здійснено не без допомоги колаборантів» [34], як повідомили нам біженці зі Старобільська в Ірпені.

Щодо стану меморіалізації (на період літа 2022 р.) полеглих сучасних героїв та жертв російських окупантів на території Приірпіння директор Ірпінського історико-краєзнавчого музею повідомив, що ці плани активно обговорюються місцевою владою та ірпінчанами. Також розповів про одну з меморіальних локацій, яка зазнала наруги окупантів: «*У нас вже є Алея Героїв АТО, на вулиці Котляревського, якраз навпроти Покровської церкви. Розстріляли її рашисти, прорвались і видно, то не просто випадкові кулі були чи осколки, а стріляли цілеспрямовано, тому шо куля влучила прямо в обличчя на пам'ятнику. Якийсь снайпер стріляв. А ми собі говоримо, – хлопців розстріляли двічі. Дивіться, хлопці спочатку загинули на Донбасі, а тепер розстріляли й плакати на їхню честь. Алея могил Героїв є вже і на кладо́вищі. Там також є могили цивільних жертв* [35].

Загалом з меморіалізацією полеглих сучасних місцевих героїв-добровольців в Ірпені поки що не все складається, як належить, про що розповіла волонтерка Оксана М., яка разом з іншими учасниками оборони Ірпеня вболіває щодо надання їм відповідного статусу загиблих: «*Передусім (для загиблих) мала пройти певна обов'язкова бюрократична процедура, – юридичне засвідчення причини смерті. Але її не було. І вже post factum її тоже не можна зробити, бо заднім числом зробити це неможливо. У нас на сьогодні є сорок три загиблих, які наша держава поки що не визнає. Значить, родини загиблих не мають статусів, а відповідно і не мають компенсацій, не мають пільг – нічого не мають. Тобто, уявіть, – був там (в територіальній обороні) син, чоловік, брат – загинув і всьо, і пів року нічого. І жінки, матері, діти постійно ловлять Володимира [командира], питають і пла-*

[33] Гуманітарні виклики та соціальні наслідки військових дій на Сході України : збірник матеріалів Круглого столу. Київ, 2015. С. 230.

[34] Записала Л. Боса в серпні 2022 р. в м. Ірпені Бучанського району Київської області від Світлани Г., 1961 р. н. (ВПО)

[35] Записала Л. Боса в червні 2022 р. від Анатолія З.

чуть… ситуація для всіх болюча і складна… У деяких документах написано, шо причина смерті невідома, бо патологоанатом після місяця часу не може встановити причину смерті [36].

Зрештою, це питання має бути вирішене, адже цим займаються небайдужі люди, які пройшли неабиякі випробування. І сьогодні величезну роботу здійснюють місцеві волонтери. Оксана М. наголошує на необхідності активнішого залучення всього населення до цієї діяльності: «*І воно ніби здається, шо багато [залучених до військового волонтерства], але повірте – так мало, коли треба – так мало. Тому, що потреби армії величезні. Величезні, і на той момент [розповідає про досвід волонтерства до 2022 р.], ну, просто елементарно порахувати – вдягнути, взути бійця, не говорячи про харчування, не говорячи вже про якісь додаткові обладнання, до зброї, всі якісь засоби, транспорт, багато чого. У нас же різні війська і потреби в залежності від роду і виду військ. А якщо це спецпризначенці, такі суми, просто колосальні. І, знаєте, із сторони кажеться: ой, їх так багато! Волонтерів. Але волонтери це як по факту, комунікатори між суспільством і нашою армією* [37].

Сучасні процеси деколонізації пам'яті як фактор опору. Важливим фактором опору в кризові періоди для українського суспільства є власний топонімічний ландшафт, пам'ятники, присвячені визначним подіям та знаковим місцевим діячам. Тут найчастіше спрацьовує психологічний ефект – якщо будь-яка людина з дитинства щодня зіштовхується з візуальними образами назв вулиць у своєму рідному місті чи селі, то на рівні підсвідомості зафіксовується звичне позитивне сприйняття власного ландшафту, а потім вже й готовність його боронити. У часи існування СРСР примусово культивувалася символічна інформація домінування російської культури та психологічні сенси величі імперії, які непомітно, але нав'язливо закладалися в підсвідомість цілих поколінь. Тому й нині, у часи незалежності держави, так складно відбуваються процеси деколонізації культурного ландшафту. Проблема зміни символізації візуального простору соціуму значною мірою стосується й Ірпеня.

[36] Записала Л. Боса у вересні 2022 р. від Оксани М.

[37] Записала Л. Боса у вересні 2022 р. від Оксани М.

На питання, чи поставало раніше питання перейменування міських вулиць з іменами російських письменників, було отримано таку відповідь: «*Ми давно вже про це говорили ще до війни, но це все якось зам'яли. Пушкінську перейменувати – була така ідея. Ну, може тепер і перейменують. Треба ж якимсь одним пакетом: і Пушкіна, і Лермонтова, і Грібоєдова, і шанувальників Єсеніна тут знаю… – дерусифікацію провести необхідно. Тому шо війна з Росією, а тут у нас куди не глянь «вєлікіє з Росії», треба позбуватися цієї спадщини російської, багато тут ще "руского міра"*» [38].

Нещодавно в Ірпені на сторінках місцевих ЗМІ було продовжено обговорення проблеми перейменувань, що призвело до деяких протиріч і дискусій серед жителів міста, про що свідчать нижче наведені репліки:

– «*Вул. Пушкінську пропонували перейменувати на вул. Мазепи, як і планувалося до 30-річчя незалежності, але через спротив надто активних мешканців вулиці, які мали російське спрямування, не вдалося це зробити минулого року*» (Ольга Тішина);

– «*Дякую! Вчасне та важливе питання! Я живу на Соборній, чудова назва. Але огидні всі ці пушкінські, тургенівські та особливо достоєвські. Вулиця ватутіна – то зашквар взагалі. Маю пропозицію назвати вулиці іменами наших Героїв – тих, хто захищав Ірпінь та Україну!*» (Inessa Sabashnikova);

– «*Я так розумію, ця публікація зробить загальний с… в коментах. І розділить містян під час війни. Да так що буде соромно всім*» (Вікторія Бородіна);

– «*Ви там головою бахнулися? <…>. Дитячі садки, школи не відновлюються, дахи у людей затягнуті плівкою. Для вас головне бабло відмити, яке ви нациганили по всьому світу і плювати на ірпінчан. Ви проблем містянам наробите купу*» (Maxim Pechkin);

– «*Наш ОСН "Дружний квартал" подав мерії лист-пропозицію щодо варіантів перейменування вулиць Толстого і Лермонтова. Надіюсь зміни будуть. Хороша ініціатива*» (Лариса Строїч);

[38] Записала Л. Боса в червні 2022 р. від Анатолія З.

– «*Історію не можна змінити. Чим завинили письменники чи В. Висоцький. Яке вони мали відношення до того, що сталось сьогодні. Вважаю, це не зовсім розумно*» (Ірина Ляшенко);

– «*Важливо провести повну деколонізацію і декомунізацію усіх назв вулиць Ірпеня, щоб остаточно завершити це питання. Звірства російських військових вчергове засвідчили, що пов'язаних з цією країною чи спільною назв не має бути в українських населених пунктах*» (Василь Деревінський);

– «*Дуже важлива ініціатива і пропозиції громади тут також важливі. Але маю надію, що затверджувати і приймати остаточні рішення будуть фахівці в цих питаннях*» (Maksym Parfeniuk);

– «*Може й не скоро* [засідатиме топонімічна комісія з перейменування. – *Л. Б.*]. *Просто, бачите, зараз така ситуація: людям жити ніде, і стараються, їздять наші: і Карплюк, і Маркушин їздять, і в Америку, і по Європі. Показують, просять допомогу, щоб відновити. Там якісь тимчасові будиночки завозять*» [39].

Прикметно, що пушкінська тематика донедавна була досить популярною в назвах вулиць, житлових комплексів, персонажів паркових скульптур, Так, один із сучасних багатоквартирних будинків на своїх балкончиках досить оригінально представляє інсталяції з поетом у різних сюжетах (з нянею, з Анною Керн, з друзями тощо), поруч невеличкий сквер з дерев'яними скульптурами-персонажами пушкінських казок. Одна з наших співрозмовниць розповіла, що забудовник, оформивши відповідним чином житло та прибудинковий простір, здійснив вдалий маркетинговий хід задля продажу. Залишається лише пожалкувати, що в таких нестандартних проєктах немає місця українській тематиці. Сам будинок перебуває на перехресті вулиць Пушкінської та Української. Коли ми запитали в місцевої літньої жительки про перейменування Пушкінської вулиці, то вона висловилася щодо її «глибокої» історичності, «адже така назва походить ще з перших років існування міста».

Необхідність просувати національні наративи в міському просторі Ірпеня досить очевидна. Як видно з дискусій у соціальних

[39] Записала Л. Боса в червні 2022 р. від Анатолія З.

мережах та висловлених поглядах у спілкуванні з окремими респондентами, частина містян-старожилів досить неохоче сприймає потребу в перейменуваннях.

Оксана М., що переселилася сюди з Криму напередодні його захоплення, пояснює: «*В ірпінському суспільному середовищі є дві такі протиборствуючі групи людей навіть, тобто це дуже така емоційна історія про те, що раніше Ірпінь був ніби краще, тому шо тут не було "панаєхавших", от, і тут була своя така атмосфера, яку не розуміють "панаєхавші". Ну, це дуже активно обговорювалося, зараз менше, але активно обговорювалося в соцмережах вплоть до 24 лютого, до вторгнення*» [40].

Як можна було пересвідчитися, ще до початку повномасштабного російського вторгнення для переважної більшості як корінних, так і нових мешканців знання культурного ландшафту Приірпіння (щодо місцевих природних і культурних пам'яток, знакових імен для української культури) було досить поверховим [41]. Тому виникають і застереження щодо майбутнього культурно-символічного наповнення міського простору. Відповідальність за це місцевої влади та культурно-мистецького середовища надто висока.

Міста Ірпінь, Буча, Гостомель, Бородянка та інші стали відомими на весь світ своїми трагічними подіями, коли імперська росія відкрито показала своє злочинне обличчя. Що це звична стратегія залякування російськими військовими мирного населення, для всіх стало очевидним у численних деокупованих населених пунктах по всій Україні. Тому й символізація та меморіалізація перших розкритих задокументованих фактів на Приірпінні має бути фаховою, продуманою і виваженою [42], щоб гідно відобразити разом з пам'яттю про трагедію і важливий посил спротиву місцевих спільнот.

Тут ми солідарні зі словами американських військових дослідників, яким вдалося вже побувати на цих теренах: «Подібно до

[40] Записала Л. Боса від Оксани М.

[41] Боса Л. «Територія свободи: природні та культурні пам'ятки у життєтворчості Максима Рильського»; Див.: Коскін В. Ірпінський Парнас. Ірпінь, 2016. 302 с.

[42] Приміром, про це свідчать дискусії щодо запропонованого спорудження майбутнього меморіалу під назвою «Відкритий перелом» біля зруйнованого моста на околиці Ірпеня.

Фермопіл, битва під Києвом цілком може стати джерелом натхнення для книжок чи фільмів про те, як невелике військо, використовуючи неперевершені знання місцевості, перемогло переважаючу силу. Використовуючи природний рельєф і воду на свою користь, захисники Києва дали нам історію про опір, волю до боротьби, військову винахідливість і «міську війну» [43].

Висновки. Отже, зібраний нами емпіричний матеріал дав змогу означити (з антропологічної перспективи) «ландшафт спротиву» як процес трансформації культурного ландшафту Приірпіння на початку російсько-української війни. Відповідно було визначено його природно-географічні та соціокультурні компоненти.

На цей час ми ідентифікували лише окремі локуси міського простору м. Ірпеня та його природних локацій, які перетворилися на «ландшафт спротиву» на початку російської навали, склавши динамічну картину і нових «місць пам'яті» в цьому ландшафті.

Очевидно, що перша перемога під Києвом, здобута внаслідок спільного потужного опору ЗСУ та місцевих громад, неодмінно закарбується в колективній пам'яті як мешканців Приірпіння, так і всіх українців. Разом з тим «життєсвіт» містян зазнав докорінної трансформації, став крихким і непередбачуваним, але для багатьох сповненим новими смислами для означення себе і власного українського простору у світі.

У подальших дослідженнях цієї проблеми не лише будуть уточнюватися та аналізуватися вже зафіксовані спостереження, але й залучатимуться нові матеріали для розкриття багатоаспектних завдань, пов'язаних з осмисленням трансформації життєвого світу людей під час російсько-української війни та проблематики контролю національного ландшафту загалом.

ДОДАТОК

Вибрані інтерв'ю з мешканцями Приірпіння

Вважаємо за необхідне до цього тексту додати також деякі матеріали поглиблених інтерв'ю «живої історії», здійснених авторкою у процесі підготовки дослідження. Серед респондентів – люди різного віку і занять: директор краєзнавчого музею, волонтерка, художник, учасник територіальної оборони з Ірпеня, особа пенсійного віку і молодий художник з Бучі. Попри різний вік і час їхнього мешкання на теренах Приірпіння, усіх єднає любов до рідного краю, усвідомлення власної причетності до його розвитку. Ще не остаточно пережитий досвід цієї війни, але вже очевидно, що він зробить цих людей сильнішими у відстоюванні власного права на національний ландшафт.

Записала Л. Боса у вересні 2022 р.
в м. Ірпені Бучанського району Київської області
від Оксани М., 1975 р. н.

«По кримських подіях я вже знала… проукраїнські активісти і волонтери будуть перші, до кого прийде окупант…»

[Про місто Ірпінь.] В Ірпінь я приїхала із Криму, з міста Євпаторія, але ще в дев'яносто дев'ятому році я приїхала в Ірпінь вперше, на навчання, тоді це Фінансовий університет, зараз це наш Податковий університет. Так вперше я потрапила в Ірпінь. Я провчилася п'ять років, отримала вищу освіту, і в Ірпіні я не бу́ла десь років з десять після закінчення університету вже. Потім десь у дванадцятому році, вже будучи одруженою, ми з чоловіком шукали житло десь поблизу Києва і випадково заїхали в Ірпінь, побачили, як місто змінилося! Я була дуже здивована і з того часу, скажімо так… [А до того місто здавалося непривабливим?] До того, це було

таке, знаєте, периферійне, я не хочу образити, але мені особисто було не дуже комфортно. Я приїхала з більшого міста, з більш розвиненою інфраструктурою, а тут було напівсільське містечко маленьке, дуже багато приватного сектору. Мені, нехай не ображаються корінні ірпінчани, я заходжу після обіду в магазин, не можу купити собі елементарно хліб, тому шо, знаєте, як там у селах – зранку привезли, до обіду все розібрали. Мені довелося до цього звикати, я навіть певний час винаймала житло в Києві. Коли було навчання, мені не вистачало таких елементарних цивілізаційних моментів, от. Але коли построїли новоірпінську трасу… [Коли це було?] Може одинадцятий-дванадцятий рік, от. І це більші комунікаційні, логістичні, транспортні можливості. Стало більше магазинів, парків. Але в ірпінському суспільному середовищі є дві такі протиборствуючі групи людей. Тобто це дуже така емоційна історія про те, що раніше Ірпінь був ніби краще, тому шо тут не було «панаєхавших», от, і тут була своя така атмосфера, яку не розуміють «панаєхавші». Тобто є таке. [Ви чули розмови про це?] Ну, це дуже активно обговорювалося – зараз менше, але активно обговорювалося в соцмережах вплоть до 24 лютого, до вторгнення. Я, наприклад, закінчила наш Податковий університет, і я надзвичайно цим пишаюсь, тому шо, отримавши диплом цього університету, я отримала дорогу в життя, я змогла реалізуватися, я пишаюся своїми досягненнями. Я на рівних працювала з випускниками інших, більш престижних університетів України. Вважаю, що саме навчальний заклад дав поштовх для розвитку. Бо після розпаду Радянського Союзу підприємства, які були містоутворюючими, вони якби занепали. Той самий "Машторф", я знаю, мебельна фабрика була, ще шось, ще шось. Важкі були часи, саме становлення нашої держави. І саме університет був джерелом робочих місць і джерелом певного заробітку, приїздили студенти, орендували житло. Плюс студенти витрачали свої кошти в магазинчиках якихсь. Це був тєхнікум, гірничо-видобувничий технікум до [19]98-го чи сьомого року, який готував спеціалістів видобувної промисловості. Я знаю, шахтарів готували, ще якісь професії, в тому числі якось було пов'язано з видобутком тор-

фу. Завод "Машторф", одна інфраструктура раніше була в тому районі. А потім з'явився пан Мельник Петро Володимирович, дуже одіозна особистіть, але треба віддати йому, скажімо так, честь, тому що він дуже активно просував і розвивав цей заклад, дуже багато кому це не подобалося, звісно, але можу сказати як стороння людина, взагалі яка приїхала – я тоді була студенткою. Наш заклад був єдиною спорудою, яка виглядала охайно, сучасна більш-менш, тому шо зробили ремонт, зробили фасад. <…> В нашій країні немає стільки коштів, щоб підтримувати все в належному стані. [Студенти і університет стали стимулом для цього будівельного вибуху?] На мій погляд, дипломованого фінансиста, економіста, я думаю, можу таке стверджувати і вже протягом певного періоду зробити якісь висновки. Коли я приїхала в [19]99 році, було все депресивно, ну, відверто. Депресивне містечко, хоча вся країна була в такому дуже депресивному стані, коли ще наша державність, як сказати, не була настільки міцна. Наші органи влади були не настільки сильні, ще залишався певний прошарок як то отих… бандитських дев'яностих. Тобто такий переломний період, і наша країна це пережила. Можливо, ми бачимо, наша держава не настільки сильна, як ми хотіли бачити, але вона є, відбулася. [Вам розповідали, що в радянські часи тут була така зона рекреативна: Будинок творчості письменників тощо?] Скажімо так, в навчальному закладі нам цього не розповідали. Ні. Але я знаю, живу в цьому місті, що якась певна передісторія цього міста була. Звісно, я знала, от. Але, чесно кажучи, я дуже великий противник Радянського Союзу, мені довелося прожити десять років в Радянському Союзі, я Вам мушу сказати, шо мені не сподобалось. У нас з'являється наша історія, якою ми можемо пишатися. [Ірпінь-ріка]. [Коли Ви навчалися, ще такої набережної не було. Чи ходили Ви на річку?] Ну, це місце для прогулянок. Воно було не облаштоване, і ми з моєю подругою винаймали житло тут. Моя подруга в одній кімнаті, я в іншій кімнаті жила. У господині брали велосипеди і їздили кататися. Місцеві мешканці набагато частіше відвідували річку, я знаю і рибу там ловили. [Зараз забудовники зайшли в пойму. Бачили, який спротив відбувався?] До 24 люто-

го для мене це не було таке важливе патання, можливо, тому, шо у мене такі погляди, от я люблю природу, але от жити постійно серед природи мені не комфортно. Мені не вистачало цивілізації, елементарних речей, от. Я дуже люблю, якісь такі природні міста. Я дуже люблю село, в мене бабуся в селі живе. То просто інший, як сказать, світ. [Ви не відчували якоїсь проблеми в цій заплаві?] Ні. [А що ж після 24 лютого змінилося?] Віддаю собі, як сказати, атчот, в том, що річна Ірпінь стала на захисті. [Як саме стала на захисті?] Підірвали дамбу, від чого Ірпінь-річка росплилася, да, розлилася і звісно що асе у воді, ворожа техніка у нашого болота, і вони не змогли пройти, не змогли перейти річку. Вони, до речі, і у нас під Ірпінем [містом] не змогли перейти річку. Природні умови грають важливу функцію. Да, для мене таке було відкриття, що боротися можна просто в усіх сферах… [Про перші дні війни]. [Як Ви сприйняли події 24 лютого?] Ну, 24 лютого для мене прийшло, я не можу сказати, що несподівано, але я була шокована. Тому шо все-таки я в глибині душі не вірила в те, що таке може відбутися. Напередодні мої знайомі і друзі вже декілька місяців говорили про те, що може початися велика повномасштабна війна. Мені не хотілося вірити, але все-таки десь за місяць до того я пішла на курси статичної медицини. І 23 числа ввечері моя подруга мені сказала, що якийсь її знайомий поліцейський чи працівник Міністерства внутрішніх справ сказав, що їм поступило розпорядження в ніч з 23 на 24 зібрати документи, мати біля себе одяг, щоб мати можливість швидко вдягнутися і прибути в Київ. Серед ночі. Мені ця інформація здавалася десь на межі із здоровим глуздом. Але чомусь в ніч з 23 на 24 мені не спалося, і десь о третій годині ночі мені подзвонила моя подруга-кримчанка, і ми з нею спілкувалися по наших українських питаннях. У нас з нею досить схожі проблеми, бо мої батьки там, ще досі в Криму, і її батьки ще десь у Криму. Ми міркували, як же нам цю проблему вирішити. І тут вона мені скидує відео і каже (ми телефоном спілкуємося): подивися, мені з Чонгара скинули тут таке відео, шо нібито великі колони техніки заходять через Чонгар. Це була третя… четверта година ночі 24 числа. Але Київ ще не бомбили. Я включила це відео, на

відео там, ну, – ніч, темно, якийсь гул. Якийсь гул – і все. Мені здавалось це якимось, ну, паранойєй, чесно. Мені здавалось, шо це якась паранойя, і, можливо, люди на нервовій такій почві вже трошки… перегибають, шо називається палку, от, але потім вже трошки пізніше – 4 –5 ранку на фейсбуці я побачила допис, шо Київ бомблять. Шо, ну, «Київ бомблять», – так і написано. Я ще перепитала там, в коментарях, чи це шутка якась, жарт, чи шо? – «Ні». О п'ятій ранку я вийшла на вулицю в Ірпіні на подвір'я свого будинку і намагалася прислухатися… . Я нічого не чула. А поряд із моїм будинком там така промислова зона, і як сказати… Ірпінь, я на подвір'ї свого будинку, біля мене заросша деревами промзона, і я прислухаюся: ще темно. От, і дуже десь далеко ніби щось схоже на вибухи. Я не вірила до останнього. Я не вірила до останнього, поки я не почула вже вибухи – мабуть шо, то був Гостомель. Я моніторила всі можливі новини – це був Гостомель наш, це був Київ – бомбардування Києва; це, здається, був Васильків, де тоже прилетіло, вобщем повністю цілий день 24 лютого я передавала ці всі новини, ці всі фото, відео своїй подрузі в Німеччину. Моя подруга з Німеччини, вона також українка, і її родина в Пущі-Водиці живе, і ми з нею знайомі ще з [20]14 року. Вона ці всі новини передавала на німецьке телебачення, і буквально там протягом 50 хвилин німецьке телебачення транслювало на всю Німеччину. Вона давала, ну як – включення, тобто її включали на німецьке телебачення, і вона розповідала все, що вона дізнавалася від мене – це було жахіття. Вона вчителька… Вона вчителька, вона викладач історії, і вона щось їм таке сказала по телебаченню, що там просто піднялися на вуха в той момент. Не дивлячись на те, що там в їхніх колах щось там заперечував, не дивлячись на те, що там ще Меркіль намагалася пригасити, якщо можна так сказати, ситуацію, – ця жінка щось таке сказала… Вона сказала, що своєю… що ви відсутністю емпатії скормили нового Гітлера. Вона якось так їм сказала, в общім на наступний день там – вона мені сказала, – що вона не могла просто так пройти по вулиці: її впізнавали, її транслювали по всіх оціх от вуличних моніторах, моніторах в метро з новиною, що Росія напала на Україну.

Так пройшло мені 24 лютого. На ранок 25 лютого вибухи в Гостомелі були вже більш потужніші, і вже я в своєму будинку відчувала, ніби уже той, хиталися посуд на поличках, і я сказала своєму чоловіку, шо ми маємо щось робити. Тому шо 24 лютого якийсь такий анабіоз, якийсь такий шок для мене був, шо я, мабуть, окрім того, щоб передавати новини, я, мабу́ть, ні на що не здатна була. От, але 25 числа я зрозуміла, що ми ма́ємо якось бороniться. А як – ніхто не знав. І я сво́му чоловіку ка́жу: поїдем в військомат. Ми сіли в машину вранці, а в нас не було бензину. І в нас немає бензину, ми його маємо десь дістати, тому шо, ну, без бензину дуже по Ірпі́ню не поїздиш. Ми поїхали в сторону Забуччі, там заправка KLO, стали там в чергу. Така дуже довга верениця машин їхала із сторони Бучі, от. Ми простоя́ли годину в черзі, якраз прийшла наша черга заправлятися, тут приїжджає якийсь БТР, якісь озброєні люди, ну видно, що наші, бо говорили українською мовою, от. І почали кричати, щоб всі терміново звільняли, їхали з заправки, тому шо Міноборони проводить спецоперацію. Ну, якось так. Це біля заправки KLO, сторона Забуччя, виїзд з Ірпіня на Забуччя, там де заправка KLO, от. І ще до того над нами почали літати винищувачі, мабу́ть, що це винищувачі, тому шо те так – як сказати… Літаки дуже низько літали, як на мене, вони були схожі на винищувачі. Вони дуже низько літали, і від гулу моторів прямо всере́дині все так переверталося, ну, дуже таке відчуття страшне було, чесно кажучи. В общем, нас вигнали з тої заправки, ми змушені були на Житомирську трасу. Ми виїхали на Житомирську трасу, знайшли заправку, знов стали в чергу, бо були страшенні черги. Коли ми стояли в черзі, десь по Житомирській трасі ближче до Києва літали літаки, і пролунали вибухи. І я так собі розумію, що то розбомбили на Сто́янці заправку. Тому шо – ну дуже гучно вибухнуло. Ми були по Житомирській трасі на заправці подалі од Києва – якось шо не прилетіло до нас. Хоча було дуже багато людей, дуже велика черга була. Ми змогли заправитися, і повернулися назад в Ірпінь. Поїхали в Бучанський військомат. Нас звідти прогнали: сказали, шо немає зброї, їдьте звідси, йде та спецоперація чи шо. Я не згадаю вже як воно. Ну шо, шо… ну, вобщєм,

якась операція по відбиттю ворога. Ви тут не треба. Да. А я з чоловіком. Ну, чоловік за кермом, от. Я приїхала додому, розуміючи вже за вісім років своєї [волонтерської] діяльності, розуміючи, що ми або щось робимо, або ми мертві. Ну, тому, що Рассія… Росія – це нелюди. Що настільки нелюди, я не очікувала, чесно кажучи. Але те, що, наприклад, що військових людей українських, волонтерів, активістів вони будуть катувати і вбивати, я це знала ще з кримських подій. Тому шо в Криму вони діяли саме так – вони вбивали і катували, просто там було не так багато постраждалих, щоб про це, наприклад, кричала вся Україна. Я чудово розуміла, що якщо ми потрапимо в окупацію, то нам з чоловіком не жити, ми не залишимося живими. Тому ми або обороняємося, або нам треба виїжджати. І ми спробували ще раз у військоматі отримати зброю. Ми сіли знову, і знову ми поїхали до військомату, але, на жаль, на жаль! нам зброю знов не дали, правда, що нас вже не прогнали. [Це в Бучі?] Це в Бучі, так. Там стояли вже якісь озброєні люди. Ми підійшли до військкомату і так получилося, що я почáла спілкуватися з паном Дмитром Гáмашем – це я вже тепер знаю, от – і в нас така розмова відбулася, шо ми хочемо зброю, шо, ну... "Хто ви такі?" Він каже: "Їдьте додому, будьте дома". А я кажу: ні, треба якось захищатися. Він каже: "Немає зброї, немає зв'язку із командуванням". Я кажу: ну, так давайте якось самотужки. Він каже, шо ну, це ж треба узгоджувати із командуванням, де вони можуть поставити позиції, наприклад. Де вони можуть поставити блокпости. А в них даже немає зв'язку із командуванням. Що військкомат евакуювався ще вчора, ще 24-го. [Гамаш – представник місцевої влади?] Ні, він просто мешканець, він мешканець, здається… він чи з Гостомеля, чи з Мощуна, от. Це вже я нещодавно дізналася. Його просто 22 лютого мобілізували, от, і в військкоматі вже дáли якісь документи і направлення в якусь військову частину. Він також ніби ветеран. Але 24 числа військкомат евакуювався. Він і такі ж сáмі військовослужбовці, вже яких мобілізували, вони просто зібралися біля військкомату, і як на мій погляд, і мабýть, шо вони на той момент просто не знали, шо їм робити. Ну, тому шо я бачила групу людей, було трохи зброї, але не у всіх була та

зброя… Військова форма також була, знаєте, у кого що залишилося там зі старих часів, шо називається, от, і ця група людей сиділа біля військкомата – дворик такий за військкоматом, от. Обстановка була незрозуміла. Ми поговорили, обмінялися контактами, я сказала, що я можу волонтерити. Ну, якщо зброї немає – я в принципі, і стріляти не дуже можу, то я можу волонтерити. І ми обмінялися контактами. Домовились, шо ми будемо на зв'язку. І я вже на той момент знала, шо в Будинку письменників організовується штаб. Я зв'язалася, там така волонтерка А. П., але, на жаль, А. П. чогось… у нас з нею не получилась конструктивна розмова, тому шо… Я не хочу сказати, шо я була спокійна і говорила там якось так дуже спокійно. Вона депутат міської ради, я розумію, що ми обидві були знервовані, от, але все ж таки я думаю, шо я намагалася тримати себе в руках, і я питала, чи можна нам де окопи копати, чи може нам виходити щось робити, чи може нам "коктейлі Молотова", скажіть щось. "Що нам робить..." Мені сказали: "Сидіть вдома і не розводьте паніку". Для мене сидіти вдома – це небезпека, я вже сказала, по кримським подіям я чудово знала і віддавала собі розуміння, що військовослужбовці, ветерани-учасники бойових дій, проукраїнські активісти і волонтери будуть перші, до кого прийде окупант, будуть перші, кого буде катувати окупант, і кого буде вбивати окупант. Це та категорія людей, на яку вони полювали в Криму, і дуже дивно було, якби вони це не робили, окуповуючи наші території. Так і відбулося. І я все-таки хотіла поїхати, ми з чоловіком хотіли поїхати в штаб, але ми туди не доїхали. Ми поїхали з військкомата дорогою через круг, там, де виїзди Буча, Ірпінь і Гостомель перетинаються, і там на виїзді з Гостомеля біля супермаркетів там вже відбувалися… Ми під'їхали, там вже стояли розстріляні цивільні машини, горів один з супермаркетів, і там за рогом вже була перестрілка. Я вискочила з машини, підбігла до іншої машини, думала, можливо, я комусь можу допомогти. Я відкрила двері, але там вже не було кому допомагати. Там були розстріляні люди. І в інших машинах також були вже трупи цивільних людей, які просто їхали по дорозі, а ми… [Це яке число було?] Це 25 число, після обіду… десь

третя-четверта година. Це вже було десь підвечір. Ну, я вже точно час не згадаю. Я в принципі їду – є відео з того́ місця подій. Ми приїхали, можливо, через 5–10 хвилин після розстрілу, тому шо мені здається, шо там от тіки-тіки. Одна… я вже потім бачила, там одній людині надавали допомогу, але чесно кажучи, якась така незрозуміла ситуація: з'явилися якісь молоді люди, як на мене, вони нібито в однаковому одязі такому були. Невідомо, чи це свої. Вони говорили російською мовою, ці молоді хлопці. В общім, я спочатку до однієї машини – там нікого, і я пішла до другої машини. Я не дійшла до тої другої машини, хотіла подивитися, чи там, можливо, хтось поранений, чи нє, чи шо взагалі відбувається, от. Але почалася стрільба, і чоловік мені крикнув: "Бігом в машину!" І я сіла в машину, і ми звідти поїхали. Це не доїжджаючи до круга, до розв'язки, там, де три дороги зходяться: Ірпінь, Буча і Гостомель. Це із сторони Варшавської траси. І я потім побачила, шо далі отам, якшо б ми проїхали далі, то на мосту ми б побачили спалену російську техніку, спалених російських десантників на мосту. Славнозвісне такі відео, де просто вугілля залишилося… От, але стало зрозуміло, шо навіть просто пересуватися вулицями – нічого не перегороджено, ніяких повідомлень немає: де безпечно, де небезпечно. Сидіти вдома нам небезпечно. Тому ми вже підвечір, ми вже повернулися тією дорогою, якою приїхали, тому шо ми вирішили, що ну, ми проїхали – там було безпечно, шо в нас є шанс безпечно доїхати, тому шо до… до Парку письменників, от, с цієї сторони із-за того, шо ми наткнулися на розстріляні машини і шо там вже ішов якийсь бій, ми не доїхали до Парку письменників. І вже було пізно, і ми повернулися додому на Синергію через Бучу так само. Ми повернулися додому, район Синергії ще був безпечний, пустий, бо люди виїжджали. І вже темніло. І ми з чоловіком вирішили, що ми хоча би на кілька днів мусимо виїхати, для того, шоб якісь контакти налагодити, шоб якось зрозуміти, ну, що відбувається. Тому шо після того, наприклад, шо я побачила, мені було дуже страшно залишатися вдома. Я вже знала, шо немає поліції в місті, і я вже знала, шо якшо навіть просто банально увірву́ться якісь озброєні люди – зброю ми так і не знайшли.

[В Бучі всі роз'їхалися? В Ірпені теж поліції, військкомату не було?] Ну, дивіться, в нас військкомат спільний. Буча і Гостомель – спільний військкомат. І це єдина точка там, де ми, наприклад, як представники нашої громади, могли б отримувати якісь військові розпорядження. Ірпінський з Бучанським чи об'єднали, чи перевели Ірпінський в Бучу, але, ну, на той момент і на сьогодня, єдина точка – представники Збройних сил, скажімо так, де можна було б отримати певні розпорядження, зброю, чи організацію якусь, якусь комунікацію – це був військкомат. На той момент. На той момент його не було. І тому, тому, ми всі тут: Ірпінь, Буча, Гостомель, і всі як би території, які закріплені за бучанським військкоматом, ми були розгублені – просто всі розгублені. Що робити? І пан, який мені тоді сказав, що це треба узгоджувати з військовим керівництвом, він був на сто відсотків правий. Тому що позаду стояла артилерія наша – ну, ще її не було, але через декілька днів, коли організували оборону попід річкою, ну, уявіть… Уявіть, значить, там стоїть артилерія, яка має знищувати ворога, техніку, опорні пункти, всі більш-менш там їхні скупчення, розумієте, от. Артилерія отримує координати через певну розвідку. І тут ірпінчани, непонятно хто, да? – для наших військових – вдягнені в будь шо, в кого шо там є, але там з якоюсь зброєю, ставлять опорнік без комунікації із нашими силами оборони. І хтось доповідає, шо отут, непонятно хто, озброєний, там, поставив якийсь пункт – доповідає артилерії. Артилерія, не знаючи, шо це наші, ну, може вгатити, як би… [то був ворог]. Я Вам не скажу, як там стояла артилерія, бо оборона Києва була. [Волонтерство]. Тема війни для мене не нова. Я є волонтером з [20]14-го року. І зараз також займаюся певною громадською діяльністю в цьому напрямку. Наприклад… Їх отправили в певну бригаду, певна бригада їх зареєструвала, записала там у воєнні, повидавала зброю під печатку, тобто мала пройти певна там бюрократична процедура. Її не було. І вже post factum її тоже не можна зробити, бо заднім числом це неможливо. І в нас на сьогодні сорок три є загиблих, які наша держава поки що не визнає. Значить, родини загиблих ще не мають статусів, не мають компенсацій, не мають пільг – нічого не мають. Тобто, уя-

віть – був там син, чоловік, брат – загинув і всьо, і пів року нічого. І жінки, матері, діти постійно ловлять Володимира і питають, і плачуть, і… тобто йому усі ці згадки, йому дуже… І він нічого не може вдіяти. І ми буквально от вчора, ми були в Міністерстві справ ветеранів, бо він попросив мене організувати зустріч у тому міністерстві, а я ж є член громадської ради, от, і я організувала зустріч з першим заступником міністра – нашої міністерки, і ми там дві години прове́ли, і ми зрозуміли, що ми поки нічого не можем зробить. І Маркушин нічого не може зробить. Це треба, щоб Верховна рада прийняла закон, він там ніби вже пройшов два читання, але ще він не прийнятий. – Є надія, що його приймуть? – Так! Але ж Ви розумієте – бюрократична машина, якщо вони встигнуть до нового року, це буде просто, просто супер. От. Після то́го закону це ще ж не всьо. Після прийняття закону ще Кабінет Міністрів має видати постанову з роз'ясненнями: які документи треба. І от ми дві години сиділи розмовляли. Міністерство не дуже розуміє, яка в нас ситуація, питають чого в поліцію не зверталися, чого не фіксували ті смерті. Чого не фіксували смерті отих чотирьох закатованих, що в Бучі одкопали? Просто похоронили без фіксації? Дивіться, проблема в тому, що коли в нас нормальна ситуація, людина загинула – неважливо від чого, ми одразу "швидку" – так? І поліцію, щоб зафіксували факт смерті, так. Лікар пише, шо помер тоді-то тоді-то, поліція фіксує, шо да – помер, тоді у морзі розтин і пишуть від чого. В нашому випадку невідомо, коли помер, бо ніхто швидку не викликав – правильно? От. Поліція не фіксувала, бо її тут не було. І розтин не завжди вказує від чого помер. Тому шо, наприклад, після місяця там, після місяця перебування на вулиці, розтин не може показати від чого померла людини. І получається, шо якби по документах, нібито людина взяла і просто померла. Це по-перше. По-друге… Ті тіла, які були передані тут десь, в бучанський, здається, морг, і була можливість якось там супроводжувати там розтини, якісь свідчення давати, якось приймати участь, щоб там паталогоанатом написав, що це в результаті бойових дій російської федерації, тра-та-та – це було зроблено. Але – всі тіла, які були зібрані в Київській області

, по декілька [загиблих], здається, ще Біла Церква, ще кудись, ще кудись, в декілька моргів одвозилися. І, наприклад, в інших моргах вже там було впізнання цих тіл, тобто виявили особу, але, наприклад, не було змоги сказати патологоанатому, шо ти ж напиши, шо там в результаті бойових дій, там десь осколок чи шо, шо знайшов, щоб це все було вказано в документі, от. І наскільки я розумію, також я не всі документи бачила – я планую тільки зайнятися цим питанням, шо не у всіх документах вказано, шо вони загинули в результаті бойових дій, чи міно-вибухових якихось травм, чи… ну, тобто не у всіх документах є записи, які можна пов'язувати із збройною агресією. В деяких документах написано, шо там причина смерті невідома, бо патологоанатом там після місяця не може встановити причину смерті. [А загиблих зразу мали змогу поховати, чи ні? Шо вони робили з тілами?] Ну, я достеменно не знаю, але з того, що я розуміла, якщо загинули десь поблизу, то, звісно, вони могли десь якнайменше прикопати. Або передати – передати, наприклад, на Київ, так. Тобто якшо десь поряд. А якшо, наприклад, група десь пішла і була вбита невідомо де, от. То, звісно, шо не було змоги їх забрати. Можливо, навіть вони й не знали, і потім вже по факту знаходження цих тіл дізнавалися, шо вони десь загинули.

Записала Боса Л. у червні 2022 р.
в м. Ірпені Київської області
від Анатолія З., 1958 р. н.

«Під час Другої Світової війни така ж історія була, коли широко розлився Ірпінь…»

[Пане Анатолію, чи могли б Ви мені розповісти про нещодавні ірпінські події російської окупації та українського спротиву?] Відомо, що близько 300 чоловік загинуло. Серед них і діти. Тут в нас працювала комісія, вони збирали документи. Мають оприлюднити їх, в цьому місяці обіцяли – кількість убитих, імена, кількість зруйнованого. Ну, зруйновано повністю – 30 відсотків, 70 відсо-

тків пошкоджено. Такі пошкодження, як у мене там – дома скло повилітало, двері вилетіли, штукатурка пообсипалась. Ну, це ще так, більш-менш – жить можна. [Де війська окупантів стояли?] Вони зайшли з боку Сто́янки туди і дійшли навіть до Податкового університету, але їх звідти вибили. І наступали ще з боку Гостомеля. Захопили аеродором, от, і з аеродрому звідти вибили, но потім підійшли ще більші сили. З боку Бучі теж наступали, там ціла колона йшла, от, і якраз на Вокзальній вулиці її спалили. А ще були прорвались трохи тут де «Жираф», торговий центр, там були бої, в цьому району живу. Там був блок-пост наш, то стріляли по блок-посту́, то побили багато будинків. Двоповерхівки є, ну, колишні гуртожитки, зараз там люди живуть, точніше – жили, тому шо так – стіни залишились, всередині усе зруйновано. [Найбільше там руйнувань?] Найбільше руйнувань в СМУ, біля залізниці, там коли наступали з Гостомеля, там був жорстокий бій. Стріляли і росіяни і з нашого боку теж стріляли – давали відповідь. Там сильно побито-поруйновано. Мало будинків, де скло не вибито, але є. Тут на Озерній живе Косін [Юрій Олександрович] – відомий фотограф у світі, зараз робить виставку в Німеччині, от – у нього навіть скло залишилось ціле. Хотя з другої́ частини, де… У нього будинок на дві половини, там другий хазяїн живе, так там побило. А йому нічо, на щастя. [Ви вірили, що Ваш будинок вціліє?] Я не відразу виїхав, от, я був тут, коли почалися бойові дії, то начальник відділу культури Євгенія Антонюк дала наказ: заклади культури закрити, встановити чергування. Ну, я працівників відпустив, сказав, що йдіть додому, на роботу не виходити пока, а сам приходив щодня. [Які числа?] Це починається з 24 лютого, коли почалося вторгнення, от. А 4 березня почався обстріл і Ірпеня́ вже такий. Я якраз йшов додому, тут бах-бах! Там, там стріляють. І Ви знаєте, так напружений іду по вулиці, заховатись нікуди, і чую вибухи, якраз у тому районі, де я живу і куди якраз іду. Думаю, зараз десь бабахне по вулиці, осколками посіче. Й заховатись нікуди. На щастя, по вулиці стріляли перед тим. Уже бачу такі вмятини в асфальті, видно, міни рва́лися. Ну, а потім пройшов, уже дохожу, якраз прохід,

цей… там такий ніби провулок, де ми живе́мо, от. І там прохід між двома садибами, прохід десь такий – метра півтора-два по ширині. І бачу, в одному місці воронка – розірвався снаряд, і в другому місці. Ну оце як би хвилин на 10–15 пройшов раніше, якраз попав під ці обстріли. Ну, огорожі порозбивало, там де був будинок, то вікна повибивало. Так, ну, підходжу до будинку, бачу двері висять на одній завісі, от. Скло вибито. Ну, а потім почали більше, ще більше насипати. Я так забив вікна дошками. [Коли Ви прийняли рішення про евакуацію?] Якраз ще 11 числа прийшов в Біблійну церкву, там давали пайки́. Ну, води нема вже. Я зайшов за водою, дали ще й хліб, от. І консерви дали. Вертаюся назад, говорять: давай виїжджати. А куди виїжджати? – «Не переживай, там вас розмістять, там вас нагодують», от. У мене ще були вагання. [Це з церкви пропонували їхати?] Так. Як їхати на Романівку, там с правой сторони. Там шось таке: «Пошукай Бога – знайдеш все» там шось таке написано, «Христос рождається…» [Ви раніше там бували?] Був на за́ходах. Ну, це мене один друг, він перехрестився в баптіста, от, він так назвонював: підійди – їсти не буде шо, там пайки́ дають. І там пересидіти можна, сховатися в підвалі. Допомогли з харчами, от. Так, вже говорить, що росіяни зайшли сюди: «Обстрілювати вже не будуть, бо росіяни зайшли сюди. Вже отут росіян бачили біля пошти – уже стріляти не будуть. Можна не тікати». Ну а мені – знаєте: зайшли б у музей, побачили виставку, почитали книжку мою, я думаю, шо мене б пристрелили відразу. [В списках, мабуть, були вже…] Да, шо мені говорили, ну, і цей друг говорить: «Шо ти сидиш, шо ти ждеш? Тебе ж здадуть». Я ото хотів… Ну, в ЗСУ мене вже не беруть, хотів в територону – теж, говорять, старий. Знайомий назвав точки – в школі № 1. Готували їжу для наших територонівців, для солдатів, які захищали Ірпінь, а в Економічному коледжі розливали бензин. Готували коктейлі Молотова. Ну, кухара з мене не вийде. Ну, думаю, бензин же розливати по пляшках можу. Підійшов туди, говорять, що допомоги не треба – людей вистачає. Ну… ішов з церкви, зустрів нашого мера – Олександра Маркушина. Він настроєний так був геройськи – уже зайшли росі-

яни: «Виб'єм всіх, виженем!». Я питаю, чи допомога яка треба. Сказав, що тільки інформаційна. Ну, а тут Інтернету немає. Я шось писав, на своїй сторінці поширював, от, а покриття мобільного телефону немає, Інтернету немає. Тут робить нема чого. Якраз оцю ніч провів під обстрілом, там як почали лупить, от. Всі до одного там, через сусіда, так згорів будинок там, очевидно, попав запалювальний снаряд. Ну, і там ще через пару будинків теж повністю знищили будинок обстрілом. Ну, і там навіть мої сусіди – ближче, підходить там один, росіянин, до речі, говорить: «Ну шо, валім?» Но, говорю, Ви ж бачте шо робиться. Аби була можливість воювати, а так сидіть і ждать. Відчуття таке неприємне, коли лежиш тут і чуєш свіст і бах! Свіст – бах! Знов свіст – бах! Чути, що летить щось таке тяжкеньке, мабуть, калібру міліметрів 150, або, може, й двохсот, і розумієш, шо впаде у дворі – то стіни від осколків захистять, а якщо попаде в будинок, то це все, кінець. То шо, сидіть і ждать, молись Богу, шоб попало не сюди. Но, говорю, пішли. Консерви віддав перед цим. Пішли, я їх перевів, пішли через Дубки, потім швиденько через Соборну, хлопці з блокпосту попереджали, коли я вийшов на вулицю, шоб швидко переходив, бо з Бучі працює снайпер якраз по Соборній. А Соборна вона з Бучі, як на долоні, от. Швиденько переходим Соборну, потім пішли так по Мінєральній і так по Восьмого Березня пішли сюди. А тут все було спокійно тоді. Пройшли, повернули на Гагаріна, на Личака повернули, потім по Озерній пройшли. І там знову переходимо швиденько Соборну і до церкви. Ну, а там вивезли, нас перевезли до Романівки. Міст підірваний вже, під мостом перейшли на другу сторону. Ну, там мої сусіди тоді поїхали в Канів – там якісь знайомі, там пересиділи, ну, а мене перевезли в Рівне. [У Вас там родичі були?] Ні, це Біблійна церква. Була така ситуація: перейшли ми під мостом Ірпінь, там на другому березі говорять: «А тепер куди їдете?». Я говорю, що обіцяли відвезти, поселити. – «Ну, сідайте, відвезем Вас до нашої церкви, а потім побачим. Перевезли до церкви в Києві». Там питають: «А тепер Ви куди їдете?» Куди? Обіцяли ж шо поселять. Ну, говорять: «Обідайте, а потім щось вирішимо».

Нагодували обідом, потім говорять: «Є два місця – Львів і Рівне. Но Львів зараз переповнений, а в Рівному є місця». Ну, як є місця, давайте в Рівне. Приве́зли в село Великі Олекси. Там зупинилися ми в якомусь дитячому будинку. Умови хороші там, телевізор, все, ванна. Тепла вода, все нормально так, от. А оце догля́дач їхній, вихованець говорить: «Ну, а тепер Ви куди їдете? Це в нас не місце розміщення, це як перевалочний пункт». Ну, там зі мною їхали люди – дві жінки, то вони до своїх родичів, там одна в Ужгород, друга ще кудись. От вони поїхали, а мені нема куди. Сказали ж шо поселять... [Як Вам жилося на основному місці тимчасового перебування в евакуації?] Подзвонив, говорять: «Ну, зараз перевеземо Вас в гуртожиток, в Рівне». Перевезли в гуртожиток медичного училища № 2. Ну, там тоже полякали, гово́рять: «Ну, це ми пока Вас берем, а потім шукайте собі місце, бо коли приїдуть студенти на навча́ння, то Вам кудись доведеться виїхать. [Ви сам туди потрапили, чи ще хтось був?] Були, були. Там з Ірпеня були наші ще. В принципі, хороші умови були відносно, так сказать. Там кімната на двох, зі мною ще був чоловік із Гостомеля, ну, трохи старший за мене, от. Годували. Но, правда, їжа, чесно кажучи, якась несма́чна. Говорять, шо то після стресу. Я в основному суп брав. Так давали там якусь лапшу чи кашу. Домашню ковбаску. Але вони якісь несмачні були́, не знаю шо там. [Скільки часу Ви там були?] Ну, десь там тринадцятого ввечері ми прийшли туда, тринадцятого вже в місті Рівне були. Потім десь за тиждень до Різдва, от, я вже повернувся назад до Великодня, господи. Да. Оце ж, там, в принципі, умови були хороші. З музейними працівниками, колегами, якось не вдалося поговорить. Два музеї, так один – Бурштиновий, згорнув експозицію, кудись вже вивезли її. В краєзнавчий зайшов областний. Там такий переляк: «Хто Вас сюди пустив?! Як Ви зайшли?» Зайшов через ворота, от. – «Музей закритий! Нікого тут, експозицію згорнули, ми нікого не пускаєм!» Я гово́рю: «Ваш колега, от посвідчення. – «Ну, це зараз не можна нічого!» Там площадка була – військова техніка. Спитав, чи техніку можна подивиться. – «Ну, оце подивіться – і все». Там ще один чоловік підійшов, тоже

його спитали: «Як Ви сюди потрапили? Хто Вас пустив?» Ну, директора, на жаль, не було, я не зміг з ним поговорить. Але працювала бібліотека, на щастя. Там хороша бібліотека була, я вивчав історію Рівного в бібліотеці. Так обійшов місто тоже, подивився які пам'ятки там. Фотографував, так ще пару разів хотіли затримати і в міліцію здати. Були розговори, що будуть ходить якісь наводчики, мітки ставить. Я фотографую. – «А що ви фотографуєте? А нащо це вам?» – «Церкву фотографував, така велика, красива». – «А нащо воно вам?» Якісь жінки причепилися до мене. – «Ну, красива у вас церква». – «А звідки Ви?» Я кажу: «З Ірпеня́». Одна говорить: «А у вас паспорт є?». – «В мене паспорт є. А у Вас паспорт є?» Вона говорить: «Так, є паспорт, ось! Ось, я можу показати». Я говорю́: «А ЗАГС далеко?» – «А причому тут ЗАГС?» – «Ну, як? У Вас є паспорт, у мене є паспорт, тепер треба в ЗАГС!» Почали сміятися: «Що чоловік скаже?». Так потім дружньо поговорили. – «Підходьте до театру. Там, говорить, штаб допомоги. Переселенці вимушені, там якусь допомогу, одяг. Там гарно приймали. Допомога вимушеним переселенцям, взяли́ на облік. Там не треба було нікуди бігать, шукати. Приїхали організовано, попередили, шо завтра буде комісія, в смислі брати на облік. Так шо можна підходити на другий день. Там приїхали са́мі з міської Ради. Нас записали, от, зафіксували. Виплачували допомогу. Сказали, що навіть три місяці оплачувати будуть. Не знаю, як там. Я за травень не отримав. Я потім запитував в юриста одного – там була зустріч організована з юристами, це бібліотека організувала. Запитав: «Я зареєстрований, а я зараз поїду додому, шо тоді?» – «Можете отримувати допомогу, це не відслідковується». Так шо це там гарно поставлено. Але… в принципі, хороші умови, говорю… [Коли Ви вирішили повертатися?] Фейсбук дивлюся, показують, що вибите вікно [в Ірпені] в музеї. Неспокійно на душі. ґрати – знаю, не пролізуть, але все одно. Думаю, як їхати. Почав там узнавати, вродє маршрутка до Києва ходить, але тут оголошення, шо в зв'язку з тим, багато мін, заборонено в'їзд в Ірпінь, так шо не треба їхати. Якийсь тиждень було, шо не «їдьте», а потім було дозволено їхати, ну, я з цими

волонтерами з Біблійної церкви, вони ве́зли гуманітарну допомогу, повернувся в Ірпінь. [Що Ви побачили відразу як повернулися до міста?] Ну, в першу чергу підійшов до музею, ну, бачу – тут вікно вибите, ну, все так на місці, нормально. Видно, так стусонуло, що відпав вогнегасник. Ну, а так все на місці. Прийшов додому, там двері вже валяються на землі, вилетіли зовсім. [А в місті вже трохи прибрали тоді?] Тоді ще прибрано не було. Но видно, тільки попрацювали сапери, от – розміновували. Там і міни були, і розтяжки позалишали. На вулицях якісь руїни... обломки, оце було. Там розказували, шо ставили міни, допустім, в піаніно, піаніно замінували, дитячі іграшки бувало, шо заміновували. Велике звірство. Візьме іграшку дитина… і загине, або руки повідриває. [**Місця спротиву**]. Коли наші підірвали дамбу, то рівень води в Ірпіні значно піднявся і форсувати Ірпінь окупантам не вдалося. Правда. росіяни там понтонну переправу пробували наводити, але її розбили, і через Ірпінь їх не пустили. Під час Другої світової війни така ж історія була, коли широко розлився Ірпінь… Да, німці підійшли, но вони зупинилися біля Ірпіня, і лише перестрілювалися з нашими... Гітлєр тоді зняв танкову армію Гудеріана з московського напрямку і кинув в тил Південно-Західного фронту. Ну, а з півдня вдарила танкова армія Клейста. Вони в Лохвиці зімкнули кліщі і війська Південно-Західного фронту опинилися в оточенні. Ну, там була загроза оточення, але Сталін не хотів здавати Київ, тому що це назва символічна, і там перед тим була перекличка, шо, мовляв, Київ не здадуть! Київ вистоїть!. Але коли пішло оточення, Сталін дав дозвіл відве́сти війська, але було вже пізно. Потрапили в оточення, відійшли. Німці вступили в Київ, це вже в вересні. [Чи чули Ви історію зі Змі́євими валами? В якій точці вони перетнули тепер наступ?] Ну да, Змієві вали вони так ідуть, значіть… На цій карті трошки видно. Тут такий трикутник получається, от, обмежений. Це, до речі, коли після війни під проводом Хмельницького вони уклали мир з Польщею, то поділили Україну – Лівобережна відійшла до Москви, а Правобережна залишилася під владою Польщі, але вона на правому березі, не забрали Київ і землі між річками

Дніпро, Ірпінь і Стугна. Ви бачите, тут якраз майже сходяться Ірпінь і Стугна. От вони утворюють такий трикутничок. І отут між Стугною і Ірпінем теж були Змієві вали. [А тепер, як вони ішли, також саме тут уперлися?] Ну, тут теж були вали, укріплення. Ну, є така версія, що якраз по річці Ірпінь проходив шлях з Русі Київської в Європу Західну, от. То тут теж були такі – низка городищ. Ну, і під час Великої Вітчизняної теж використовували, там навіть теж такий вал великий і прорили, в ньому зробили ДОТ, от там прорили підземні ходи. Зараз відновлюють. Забув, яке це село. В нас живе такий Павло Метьосов, він працівник Музею історії Збройних сил України в Києві, очолює там якийсь військово-патріотичний клуб, займалися пошуками і перезахороненнями бійців Другої світової, то він, в принципі, знає ці об'єкти. [І отут ніби якісь ДОТи були?] ДОТи були по річці Ірпінь. Вздовж всієї річки Ірпінь, там самий крайній зараз затоплений водами Київського водосховища, в воді він. Демидів. Якраз де Ірпінь впадає в Дніпро. Перша лінія оборони Києва проходила. [А що з поймою? Розповідали, що вона забудовувалась. Якби забудували повністю, то вона б не розлилася.] Ну бачте, є санітарні норми якісь помоєму. [Вони були порушені?] Я от не знаю, 50 метрів, чи… Це річка невелика… Навіть 25 метрів. Но у всякому разі, Ви побачите будівництво – вже залізли на заплаву. Бо я ще пам'ятаю, коли Ірпінь розливався, то вода доходила аж до самого-самого місця, де будинки стоять зараз. В районі Ірпеня..., а річка Ірпінь – це в нас скільки? 162 кіло́метри. Там навіть і одного процента заплави не забудовано. Заплава, вона тягнеться вздовж усієї річки, а ширина… різна ширина буває. [Чи знаєте Ви про якісь програми відновлення Ірпеня?] Уже десь більше ста архітекторів побувало в Ірпені́. Влада показала їм наше становище, наші заклади, ну і є така ідея відбудувати комунальні заклади, зокрема центральний Будинок культури. Архітектори поділилися на групи і працюють, складають проекти відновлення. Зокре́ма, група працює над проектом реконструкції музею. Ну, влада пообіцяла віддати весь поверх, тому шо, бачите, ну, треба вже поповнювати експозицію.

Куди поповнювати, ну, буквально нема куди. Ну, обіцяли віддати і те крило. [Що хочуть відновити в Будинку культури, що перебудувати?] Ну, я не знаю там деталей, різні версії були. Треба ці руїни знести, вже на їх місці побудувати новий. Ну, і начебто говорять так, що частину будинку, хоча б вхід, треба залишити, тому шо це дійсно пам'ятка уже історії. Він був побудований десь у 1954 році, от. І мені навіть здається, що треба залишити в такому вигляді, в якому він зараз є. Поруйнований будинок, так як в Сталінграді колись залишили Будинок Павлова поруйнований-побитий, так і оце як пам'ятка війни. Там була така ідея зробити музей там, де оцей підірваний міст. Думаю, на місті мо́сту музей не варто робити. Там збоку побудували такий тимчасовий міст. Збираються відновлювати, робити постійний. Ну, а музей потрібно реконструювати, багато чого по-но́вому зробить, ну, і головне відобразити оцю нашу героїку і трагедію. [А що планують з меморіалом загиблим мешканцям?] Є в планах така ідея, в нас же була Алея Героїв АТО там на вулиці Котляревського, якраз навпроти Покровської церкви. Розстріляли її рашисти, прорвались і видно, що не просто випадкові кулі були, осколки, а стріляли цілеспрямовано, тому шо куля влучила прямо в лоб. Якийсь снайпер стріляв. Говоримо, шо хлопців розстріляли двічі. Дивіться, хлопці спочатку загинули на Донбасі, а тепер розстріляли й плакати на їхню честь. Там є алея могил вже на кладо́вищі, от. Як їхати на Романівку, там поворот є направо біля Біблійної церкви. [Там, де Центральний парк?] Трохи далі. [У вас одне кладовище?] Так. Колись було кладо́вище отут, де зараз базар. Очевидно, вже в радянські часи зробили базар. Я розмовляв з старожилами, так згадували, що після війни, отут по вулиці Грибоєдова, отам, де зараз оце будинок з Екомаркетом, ще були покинуті занедбані могили. Пам'ятають їх. А це кладовище – початок 1910-х, я розповідаю про статут Кладо́вищного бра́тства, було таке братство, організоване саме для догляду за кладо́вищами і упорядкуванняя. Там цілий статут розписано, що як робити, от. Три ділянки на кладо́вищі було: для православних, для католиків і для лютеран. Дуже в нас чимало німців жило. Окремі могили десь

там тридцятих рокі́в є. [Чи збиралися в Ірпені перейменовувати вулиці Лермонтова, Пушкінська та ін.?] Стояло ж питання в Ірпіні їх перейменувати до війни ще. Ми давно це вже говорили, но це все якось зам'яли. Пушкінську перейменувати – була така ідея. Ну, може, тепер і перейменують. [Хто порушує це питання?] Має бути комісія з питань… Повинна засідать Комісія з перейменувань. Будь-хто може поставити це питання. Я в цій комісії. Треба ж якимсь одним пакетом: і Пушкіна, і Лєрмонтова, і Грібоєдова… Дерусифікацію прове́сти. Тому шо війна з Росією, а тут у нас «Росія», треба позбуватися цієї спадщини російської. Ну, багато прихильників, шанувальників Єсєніна… Багато «руского міра» було. Ірпінь виділяється трошки з-поміж інших навколишніх міст, тому, шо там були в багатьох таких містечках названі вулиці на честь російських письменників, от, то Ірпінь виділяється тим, шо тут були вулиці Украї́нська і Шевченка. Спочатку трошки ми обурились, чому в українському місті одна вулиця «Українська». Всі вулиці українські, тому шо місто українське! А потім дізналися, шо виявляється, це ще було до революції. А до революції назва «Україна» була така напівзаборонена – Малоросія, Юго-Западний край. Тут була культурна громада і була якась спільнота саме українська патріотична. І вона оцими назвами ки́дала виклик русіфікаторській політиці царізму, от. І вулиця Шевченка, вона, правда, була на околиці міста. «Українська» – це ще дореволюційна назва. [Ви думаєте, що комісія скоро буде засідати?] Може, й не скоро. Просто, бачите, зараз така ситуація: людям жити ніде, і стараються, їздять наші: і Карплюк, і Маркушин їздять, і в Америку, і по Європі. Показують, просять допомогу, щоб відновити. Там якісь тимчасові будиночки завозять. От там, в «Дубках» їх поселяють – хто втратив житло. Це, по-моєму, санаторій «Дубки», третє відділення. По вулиці Мінеральній. Ближче сюди до залізниці. [А за залізницею руйнувань немає?] Є, там якраз найбільше. Там район СМУ, ці відділення, там якраз багато поруйновано, тому шо там ішов бій. Це там до Гостомеля близько. Коли наступали, і вони лупили, і по їх лупили.

Записала Л. Боса 20 серпня 2022 р.
від Владислава З., 1984 р. н.

«Писалось, коли самольоти літали
над нашим кварталом…»

[Розповідь про написання картин під час окупації]. Я вирішив написати цю роботу. Наша вулиця, наш Ірпінь, шоб за спасєніє людей. Тоєсть, написав таку символічну роботу, як оберіг. Таким… З такими думками, з самими найкращими думками. [Ви виїжджали звідси?] Я 26-го [березня виїхав], тому шо семінарія на наших очах підбита – горіла. І прийшлось просто уже, розуміли, шо цей квадрат можуть повністю накрить. Так як уже сплошь і рядом падало, взривалось. Я просто поняв, шо треба вже їхать, не хотілось весь час сидіть в погрєбі… [А картини де були?] В майстерні. Нічого з собою не брав. Кромє рюкзака з документами. Ну, пару носків взяв. На блокпосту перевіряли. [За період окупації які картина написано?] Оце написано, оце написано, оце написано [показує]. Писалось, коли самольоти літали над нашим кварталом – ця робота писалась. Ніби дивно звучить, але це правда. Ця робота писалась також під час боїв, літала артилерія. Від наших, від їхніх. Це Ніколай [вказує на портрет на полотні], мій товариш, вчилися разом у школі і розписували храм в Ірпіні́. Він са́мий головний – керівник. Вчився на іконописця, духовна людина православна. [Храм там пошкоджений?] Пошкоджений, загинув священник Володимир. Отець Володимир загинув, на жаль. Так і не дочекався повного завершення храму, розпису храму не дочекався до кінця. Нам залишалося ще рік працювать. [А це хто?] А це наш прихожанин – Ярослав Андрійович. Який дрова рубав для того, щоб топить нам храм. Уже розписували в теплі. Носив дрова, пічки там топив, там в кочєгаркі. [Він живий нині?] Слава Богу. Він був в полоні. Зайшли російські і їх там баханули, провіряли, наколки [шукали]. Був в полоні. Могли б там вбить тих людей. Їх могли убить. Но так вийшло, шо їх не тронули. Ті втекли. Він допомогав до кінця, пройшов. Са́ме головне для спасіння життя. Такі думки були. Ірпінь взагалі дивo-

вижний. Якщо письменники там захищали. Так получилось просто, шо хата вціліла. Там прилітало, розбило семінарію. Буквально близько біля нас. На очах горіло все. [Виїхав] на Черкащину. Коли на́чали здавать наш квартал. Квартал наш вичислили. І почали туди прикидать мінами. Хаотично притом. Тоєсть сусіда хата попала, тут сємінарія. Непонятно шо буде через хвилину. Мої рідні дуже хотіли, шоб я приїхав уже. Вони плакали, вони хвилювались там (у селі на Черкащині). Я потім узнав… Подавали на розшуки. В мене телефон був отключений. Світла не було. [Ви були самі?] Сусіди були. [Ви маму малювали вже, коли туди приїхали?] Під час окупації. З фотографії, я зробив світліше. Цей місяць я не міг нічого не робить, людям помогав. Писав у вільний час. Хотілося щось корисне зробить, хороше. Серед негативного цього, що відбувається. Хотілося хоть щось зробить хороше. Тому шо все кругом погано. [Коли маму малювали, мабуть, Вас втішало?] Я був зацікавлений художньою задачею, вирішенням. Мистецьке завдання, прозоре… Очікування [сюжет]… Такого якогось очікування, ніч за шторою, вечір, вечірнє світло, тиша. Світло таке золотисте. Освітлення таке, домашнє. От, я хотів написать, поки в мене єсть вільний час. Користувався вільним часом. Я не привик нічого, як би… просто байдикувать я не привик. А коли не можна вийти на вулицю, нічого не можна. Ні в обороні, ні там, ні етам. Сусідам допомагаєш, хотя би єсть полотно, хоча б зробить щось толкове. Зрозуміть, відчуть, що ти живеш. Не просто як в клітці… Така от історія скромна. Психотерапія такая. Відтворив декілька ескізів. Валентина – ота жіночка, яка з Іваном приходила, вона приблизно так була вдіта. Я всі ці емоції пам'ятаю, ту всю обстановку. Солдати наші. Я просто віддав дань нашій реальній історії. Благословінням вважаю те, що ми всі тоді вижили. Я вирішив все це показати на полотні. Якось так – передав емоції, те бачення, враження. Метушню таку, як люди рятувалися. Воїни, образ воїна. Вояки, з обмундіруванням, з шинелями. З патронними лєнтами. [Вказує на іншу картину]. «Азовсталь» – в такому, цілісному, образі. Ось вояки, які поранені, до останнього там стояли. За правду, за Україну. [Фактично для вас Ірпінь – це малесенька

частинка того, що пережили на «Азовсталі» люди?] Моє відчуття було жахливе, але я уявляю, які їхні відчуття – не порівняти... як машиніст управляє поїздом, так вони ведуть уже власноруч бойову тактику. І вбиваючи, і тримаючи удари, і всі витікаючі звідси наслідки – поранення там і жахи́ взагалі.

Записала Л. Боса в серпні 2022 р.
в м. Ірпені від Володимира М.,
1992 р. н., проживає в м. Бучі

Я бачив, як ангар біля нашого будинку повністю покрився димом, оце все – ну, корочє, просто жах. Десь били сєкунду, таке відчуття, мабуть, штук сорок ракет – били. І бити почали десь з сьомої і до четвертої ранку, безперестану! Оце гатили, я не знаю, просто жах… Я думаю: у них шо, мозгів немає? Це ж там уже ніщо не виживе, взагалі… 25-го [березня] я там само через міст на річці Ірпінь вийшов. Я картини свої познімав з подрамників. Декілька рулонів скрутив, вклав у туристичний рюкзак і пішки пішов з двома собаками. Але одна собака втікла назад, додому. Я коли приїхав у Київ до брата, то з'ясувалося, шо у мене нічого нема [усміхається]. Є картини, і є що перекусити. Дружина брата каже: «А ти щітку взяв?». – «Ні, забув...» «Носки взяв?» – «Забув!» «А труси взяв?» [усміхається] – «Забув!» Головне, що паспорт з собою взяв і картини…

Записала Л. Боса у серпні 2022 р.
в м. Ірпені Бучанського району Київської області
від Сергія М. (позивний «Письменник»), 1962 р. н.

«Локальних очагів спротиву було дуже багато…»

[Чи могли б Ви пригадати епізоди з військових подій в Ірпені?] Якось до мене мої вартові приве́ли чоловіка. Високий, міцний, хольоний, от. Стос паперів якихось. Ну, і він мені гово́рить – видно,

шо українська мова для нього, як для мене арабська, але він намагається говорити. Він мені говорить: «От я, заслужений чєлавєк. От у мене такі награди, такі от, я палковнік, вот». Мені стало огидно. Я задав одне питання: «Ти полковнік, а я – капітан. Де ти, сука, був 24 лютого зі всіми своїми нагородами? Чого ти зараз – місяць війни уже, ми вже відігнали кацапів – а ти прийшов і показуєш свої нагороди». Куда мої хлопці його пове́ли. я не знаю. Де він – я його більше не бачив. Я просто попросив його більше туда не приходити. Таких ви́падків було багато. Тому не вважайте, шо війна – це те, що вам показують по телебаченню. Війна це – кров, сльози, і – це я зрозумів ще у [20]14 році на війні – спочатку стріляєш, потім питаєш, хто там. Багато можу розказати... Можу розказати, що приходили люди записуватись, начебто вони йдуть в територону… Коли хлопцям задаєш питання…відповідають: «Я от хочу служити, я живу там на такій-то вулиці». Добре, нема питання. – «В яку школу ти ходив?» – «В десяту». А коли людина починає плавати, розумієте, до неї виникають питання… Я сам не місцевий . Я Ірпеня не знаю добре, які там є малі вулички. Я до цього жив деякий час в Ірпені, зранку їхав в Київ на роботу, а приїжджав увечері, в кращому випадку ми гуляли увечері з дружиною по набережній, в парку «Центральному» або ходили в парк «Нєзнайка» послухати концерт. [Як сталося, що Ви переїхали жити саме в Ірпінь?] Чого я переїхав до Ірпеня? Ну, в Ірпінь я закохався ще в [20]14 році. Ми тоді проїжджали… з Майдану їхали на Гостомель, це був січень місяць. Бо нам сказали, що на Гостомелі стоїть якийсь ІЛ-76-й і там сидить підрозділ якихось псковських дєсантников. Ми їхали псковським дєсантнікам просто пояснить: «Хлопці, летіть додому, бо в нас не вистачить землі вас тут всіх поховати. Ви нам тут не треба». Це було вечором. Ну, я пройшовся, подивився, мені Ірпінь сподобався. Потім приїхали сюда з дружиною, мені сподобався пам'ятник Тарасу Григоровичу Шевченку. Я завжди казав про портрет Шевченка тільки одне: «Зніміть оцю дебільну шапку і кожуха з Тараса Григоровича, зробіть його нормальним чоловіком». А тут в Ірпіні пам'ятник нормальний. Це комуняки на нього натягли кожух і шапку та зробили якимось

дідуганом. Я прийшов подивився на пам'ятник Шевченку і зрозумів, що я тут хочу жити. Якщо поставили такий пам'ятник Шевченку, значить, тут живуть нормальні молоді, продвинуті люди. [А до цього Ви були в Ірпені? Ви знали, що тут літератори збиралися постійно?] Ні, не був… Я хочу ще раз наголосити, що величезну роль в обороні Ірпеня зіграли перші добровольці. Локальних очагів спротиву було дуже багато. Одні вирішили захищати свою прибудинкову територію. Інші вирішили не пустити ворога до «Жирафа» [торгівельно-розважальний центр] або організували оборону біля шпиталя – розумієте? Перший штаб був організований у Будинку творчості письменників, коли зрозуміли, що сюда (до адміністрації) зможуть прилітати і одним снарядом можуть накрити всіх. Розумієте? І ше раз хочу підкреслити: величезну роль в тому, шо Ірпінь став величезною оцією територіальною обороною, зіграв мер міста. Олександр Григорович Маркушин. Він їздив по всіх локальних точках і пояснював просто: «Хлопці, дивіться – єднаємось всі разом, єднаємось, єднаємось, єднаємось…» У нього була і своя військова команда, і був зв'язок зі Збройними силами України, бу́ли й інші люди, і жінки з міської адміністрації, які з ним все це робили. Тому що, по-перше, необхідне забезпечення, по-друге, в Будинку письменників функціонувала гаряча їжа – сніданок, обід, вечеря. Ти міг там спокійно попити каву. Даже привозили волонтери величезну кількість їжі, води і цигарки. [А Ви пам'ятаєте вулицю Університетську? Такий рубіж між нашими і окупантами був біля Центрального парку.] Я погано знаю ту місцевість, я там був один раз, і то ми там були вночі. Знаєте, я хочу Вам сказати, ми часто виїжджали на Караван-гала [ресторан «Караван-Гала»] і на «Жираф». Перший раз коли приїхали, це було восьме березня. З Києва тоді приїхали зробити ротацію хлопцям, то будинки, які були поруч, були, якось так, вибірково пошкоджені. Приїхали ми, побули чотири дні, і потім ротація пройшла і в нас. А потім ми приїхали другий раз, буквально через тиждень, там уже практично будинків не бу́ло…, розумієте. Тобто там, де був спротив, шалений спротив, то вони туди й гатили. І їм було без різниці, куда гатити. А лиш би туда,

де був активний спротив, в «Жирафі», і Будинок культури пошкоджений. Я не можу сказати Вам, чи там були люди. Але то, шо поцілили по Будинку культури, а він у нас в Ірпені, знаєте, був такий особливий і гарненький був. [Ну да, в стилі ампір сталінський.] І то, шо попали по ньому, то це зробили навмисно. Це якийсь дебіл, або хтось з ждунів, знаєте? Ждуни «руского міра» корегували… Цей будинок досить зруйнований… [Будь-які розриви снарядів, пов'язані з коригувальниками, так?] На початку – да. А потім уже коли, розумієте, коли були стабільні очаги спротиву – це був ТРЦ «Жираф», з самого першого дня, стабільною точкою спротиву і був Караван-Гала… Рашисти гатили в місті просто по певній вибраній площі, розумієте. Я сам артілєріст… Є в артілерістів таке поняття «стріляєм по площадям». Тобто площа 400 на 400 метрів, головне щоб приціл постійний, а ти тіки коригуєш – називався «бєглий» вогонь. Була команда – «четирі, бєглий». Там, там, там... Просто стріляють по площадям. Я Вам ще таке хочу сказати. Я знаю тих людей, що охороняли «Жираф», і можу Вам дати їхні номери тєлєфонів, шоб Ви поговорили, з Валєнтіном, я його називав «Валіко», він був у мене в відділенні. Він перший підбив топливозаправщик на Вокзальной, коли зупинили колону рашистів. А потім вони від'їхали назад і їх усіх накрили на вулиці Вокзальній в Бучі. Але треба мені спитати, чи вони погодяться з Вами поговорити. Я знаю, хто скерував туда вогонь. Це коригувальник наш був, він був у нас в Будинку творчості, і наша артілєрія тоді накрила оціх всіх орків, але перший, хто підбив топлівозаправщик – це був Валентин. Там у нього брали інтерв'ю вже і французи, і нємци, і японци, і хто там тіки не брав. Наші так самі останні взяли, да. Я Анаконду спитаю, і Каскада, чи можна [зустрітися]. Сергій З. <…> він… – людина-скеля, розумієте. Він сам по со́бі такий мощний чоловік. І він дуже велику роботу тоді зробив для людей, які проходили вишкіл, які там «купляли» або готувалися, знали шо це буде. Я звичайно, хотів би, щоб він по Ірпіню провів Вас. [А із жінок хтось відзначився, саме як бійці, а не як волонтери?] Дуже багато. Мені треба спитати, чи вони погодяться Вам дати інтерв'ю. Багато хто з них в команді Маркушина. Розумієте. Вони

працювали з ним в міській раді. Вони й зараз працюють. Я на них ко́ли ди́влюся – я в них закоханий. Вони гарненькі дівчата, їм народжувати, треба, щоб їх любили. А вони, як справжні чоловіки, носили зброю і стріляли. Я пишаюсь ними! У мене є одна фотографія, де я з мисливською зброєю, це мені зробила оця дєвочка, якій ще немає тридцяти років. Я сказав, шо це буде в архів для мене особисто, коли переможемо, шоб я міг там показати це. Я сам хочу написати про це книжку. Зараз вийде збірка моїх віршів, там 13 віршів. Я писав їх в окопах. Одну строчку я написав у Романівці, а дописав на Каравангалі, да. Я зараз віддав збірку, шоб мені її підготували до друку і відредагували. Але я не хочу нічого міняти в текстах віршів. Про мене написали статтю і в Вікіпедії, як я боронив Ірпінь. Ви можете продивитися там. Також «Армія Інфо» брала у мене інтерв'ю. Але! Шановна пані, я не хочу бути героєм, а хочу шоб це дойшло до людей. От я зараз подарував бронєжилєт свій у музей, а на броніжелєті написано два гасла: «Я українець і маю розум переможця». А на задній пластіні написано: «Українці народжені перемагати. Слава Україні!». Під час боїв я написав тоді ручкою. Я хотів, якщо зі мною щось трапиться і я загину, шоб ці б…ді – кацапи подивилися, хто іде проти них. Розумієте? Нас можна завоювати, але підкорити нас неможливо. Не кожний зміг би зробити такого забезпечення різним провіантом і продуктами, якби не допомога мера міста Маркушина і колишнього мера Карплюка зі свого боку та їх команд. Тепер що стосується Карплюка – дивіться. Давайте будемо говорити таким чином. Я погано знаю Ірпінь. Я погано знаю людей. З Карплюком зустрічався один раз.. Чому я вважаю, що це людина якоїсь нової формації? Він створив в Ірпіні товариство відважних, так і назвав – «Відважні». Багато молоді йому повірило, пішло до нього. Вони уже дихають українським світом – світом від-важ-них. Нє «отважних», нє «смєлих», а українською – «відважних». Він побудував будинок і назвав «Товариство відважних». Тепер дивіться, ще одне: він створив нову політичну силу, Цю політичну силу можна сварити, ненавидіти, а можна і любити. То ж само і Карплюка любили або ненави́діли. «Нові́ обличчя». Але почекайте, він же не назвав так «Но́вие

ліца», а «Нові обличчя». Він хоче, шоб поруч з ним бу́ли нові обличчя. А тепер подивіться на склад депутатського корпусу політичної партії «Нові обличчя». Я з ними був на першому штабі. Вони всі молоді, до тридцяти років. І вони проявляли, як це сказати?… «чудєса храбрості». Я в них, в їхніх очах не бачив страху. Розумієте? Я їх бачив – вони нікуди не втікли. Він сто́яв зі своїми людьми, забезпечував евакуацію потягів. Як проводилась евакуація? Ви не бу́ли ні разу на евакуації? От, наприклад, моя дружина з дітьми́ захотіла евакуюватися. Я провожаю її, як чоловік, який зі зброєю в руках, а сам залишаюся боронити свою землю! А провожаю дружину, дітей, шоб вони виїхали, шоб вони залиши́лись живі. А там було зовсім не так – деякі чоловіки відштовхували дітей і жінок, які хотіли їхати першими. Чо-ло-ві-ки! Це ті, хто хаяли Карплюка? В чому різниця? Я це бачив своїми очима, бо я декілька разів був на евакуації. Мені було соромно за цих чоловіків, які носили штани. Тому тут – і проблема, як на це дивитися. Але дивитися то одне, а ми всі чудово розуміли, що якщо впаде Ірпінь, то впаде і Київ. Тому стояли на смерть.

Записала Л. Боса у липні 2022 р.
в м. Бучі від Юрія М., 1956 р. н.

«Якшо ти сидиш і до тебе орки ходять з автоматами – це вже окупація…»

[Як змінилося Ваше життя після початку рашистського вторгнення 24 лютого?] Де я тіки вже не був за ці три місяці. А скільки ми у подвалах сиділи! Якшо ти сидиш і до тебе орки ходять с автоматами – це вже окупація. Дуже завіряли, що машини [будуть]. В пів десятого сказали: «Вже розбомбили це… по́ром розбомбили». І усе, я оставався. Я бачив, як летіла ракета… В мене вікна якраз виходять назад туда. Де сонце виходить. А перед моїм будинком поле, а на полі катеджі. І я так бачу, шо летить НЛО, просто НЛО! Под кутом 45 градусів і бомбить щось. Ну, так я не зрозумів, а крило

вверху і крило внизу. І це він під таким кутом стріля це, по лісосмузі аеропорту. Трошки пізніше, в той самий день, з'явився гелікоптер. 24 і 25 мочили вони – ми і вони. Ну, а потім уже водокачку розстріляли. Саме перше вони розбивають і нафтобази, а потім ідуть водокачки. Я на собі це все прочувствовав. Аж до десятого березня! Ракєта була така, шо вона встряла в землю, в мене є фото таке. Отака осьо. 25 чи 24 я її сфотографіровав. Прямо з землі торчала. Торчала! Отакого роста! Отакого роста! Отака здорова на вулиці Богдана Хмельницького. А у церкву цю, шо приїзжають кожен день дєлєгації. Посли всі приїзжають. З різних країн представники дипломатічні… Хто там не був вже тіки! Тому шо там багато людей поховано. Я бачив зі свого вікна, я бачив, шо вони перелазять – хлопчики. А отам, де «387» написано. Оце так прямо іде вулиця, яка виходе на моє вікно. От, я з другого поверху все бачив. Все бачив. І в той час, коли розбомбили «Епіцентр», бах-бах, і я бачу… Бахали, бахали, а потім дим ішов. Потім пішла колона, я в цей час якраз одкрив вікна, шоб теплота була. Бо нема ж ні води, не тепла, ні їжі – нічого нема. О, думаю, хоть тепло. Сонце тоді було, в нас теплий такий будинок. Бачу, їде колона БТРів, повертає і там «387» написано. Іде, уже четирє вийшло. От, йолкі-палкі, а в мене вікна одкриті. Я думаю, хоть би мене не пристрелили. Ну, я не знаю, як до міської Ради добратися, така відстань була. Як виходив з под'єзда – білу тряпку, простинь на палку, і пішов. І не знаю, хто де. Ну, бомбьожка, кругом бомбять. Строчать, строчать. Особенно отут так бомбили. Я відчував, що земля… гуділа, просто коливалася як і в тих регіонах, де землетруси бували, і я бував у молоді роки, я вспомнив це, думаю: «Да!». І чув гуркіт їх танків ноччю. А стояли вони біля будинків наших! Вони ховалися біля котеджів і так прикривалися. Стріляли на Київ і на Ірпінь. Там вони на Садовой тоже багато побили. У нас нічого – ні їсти, нічого не було. А перед цим всі знали, що вони тут нас брали в кільце. У АТБ, вони відкрили двері… і передавали так один по одному все. Один підвозе тєлєжку, а вони так фью-фью-фью. Носкі, труси, манка, все оце вивозять на тєлєжках. Позакривались аптєкі, і ліки зникли моментально. А ми передавали

ліки в міську Раду, і організували видачу ліків людям. На жаль, їх було недостатньо і фармацевтів було недостатньо. В зв'язку з тим, я розумію як організатор, як воно повинно бути, або може мало було фармацевтов, тому шо там було багато волонтерів і записочки надо було собрать. Люди записочки писали і в міській Раді ліки видавали людям, то, шо написано. А потім, коли вже бомбили сильніше і надо було ліки якісь взять від тиску чи ще шось, то йдеш прямо в лікарню, бо аптєкі ж не працювали. [А де люди брали їжу?] З харчуванням дуже тяжко було. Дуже тяжко було. Тому шо коли розбомбили магазін, то люди бігли туди, де розбомблено: оці орки гребуть, і ми рядом з ними гребемо. Заходиш в магазін, оце там, де холодільники стоять оці, заморожені горошки, там все інше, і каждий хапає все, шо може… Шо мені досталось? Пачку мороженого найшов, нагрів – і це вже молочко, посмоктав – і вже поїв… Ціни в магазині пригнули на 20 гривень. Буханочку я по 40 гривень брав. [Магазин ще працював?] Працювали приватні, але не супермаркети. Но вони сразу поподимали цену. Нажилися моментально. Потом поставили пєчку і випікали та продавали чорний хліб. Якийсь час вони працювали. І то швидко розбирали – фью і нема хліба. Бо навколо всі стріляють і постоянно бах, бах, бах… Можна собі представить – це не те, шо січас: кинули одну-дві ракети – їх позбивали, і все тихо. А це зовсім інша ситуація. «Голос Амєріки» казав, шо вони (орки) скоро підуть! Вони предупредили народ… потім вони масово пішли. [Ви бачили вбитих городян? Чи загинули Ваші сусіди?] Було, чого ж не було? Да, багато було. Да, багато було, а як же. Бачили ж ви скільки в Ірпіні машин розбитих і прострелених кулями: хью-хью-хью-хью Це було під час евакуації десятого числа, зранку. Обіцяли евакуацію, всі чекали з валізками. Діти йдуть, мамочки йдуть. Холодно було, і вітер був такий: фью! А вона дитинку везе, сама напівроздягнена, начебто вона в туристичну поїздку собралась. Стоїмо ждемо транспорт. Я ситуацію ж маю знати, тож пройшовся до поліклініки, а там людей – півтори тисячі чєловєк. Їм обіщали 70 автобусов, я прикинув – як на двадцять [місць в маршрутці помножити], десь тисячі півтори, мабуть є. А поруч бачу сто-

їть БТР орків, і їх чєлавєк 10 с автоматами сидять. Може, яка «скора помощь» привезла́ в той час когось їхнього. Так само бачив, як їде впєрєді «скора помощь», а їхній БТР ззаді їде. Чи хоронять вони, чи шо. В перші дні після 24 лютого було дуже дивно і страшно, коли вони попали ракетами на бучанське кладбіщє, яке довго диміло. Хлопці вилізли на дах подивились, і сказали, що там горить кладбіщє. А я кажу: «Як же тепер люди прийду́ть поминати (після Великодня)?» Ми ж не знали, шо це затянеться. Як то воно буде. Ось так воно й получилося. Ну, потом люди (які чекали на евакуацію) простояли біля міської Ради до четвертої години, а транспорту так і не було, тобто все обіцянки-цяця́нки. От, вийшла одна людина з будинку міської Ради (я дуже добре всіх знаю) і каже в рупор: «Будуть 50–70 автобусов, подождітє». У чотири години сказали: «Йдіть додому, в п'ять годин приходьте і будуть автобуси». А мені іти недалечко. Нема де'вять, нема дєсять, одінадцать. Після третього разу бачимо, що це обман. А у військовий час це є дуже велика проблема. Я потім уже подумав собі: «Якшо не буде транспорту, то надо любими путями виїзжать звідси». Прийшов я додому, піднявся на свій поверх, дивлюсь – а під вікнами у мене стоять купа легкових машин. На кожній наклеєно на стіклі «діти», «діти», «діти» і прапорець білий висить. І починають вони рухатися. Я думаю, тоді не буде вже питання, шо автобуси не піду́ть. А я тіки кожуха зняв, а потім уже і вийшов зразу, свій смартфон та папери деякі забув. Друга машина мене взяла, і ми з Бучі до Бєлогородки 62 кілометри їхали 12 годин. Виїхали з Бучі на перехрестя, яке йде на Варшавську трасу і наліворуч на Ворзель, там розвилка така. І саме там була куча цих розбитих, прострєляних машин, на яких було написано «діти», «діти», «діти». Це ще раніше люди старалися виїхати з Ірпіня. Не получилось, а з лівої сторони стояла підбита наша військова машина. Я таку бачив на бігбордах, де наші військові стоять біля машини. І така машина була одкрита, розбита. Тут був бій. Поруч автотранспортне підприємство, велике, там теж фури знищено. Це відбувалося до 10 березня. Да, десятого я вже бачив наслідки війни, наслідки уже були. Нашу машину провіряли – діда з бабою, і ми здивовані

були. Бо впєрєді їхали молоді, а нас зупинили. Открили, це було «Рено Кенго». Я на задньому сидінні сидів, дід за кермом і баба рядом. Ну, окупант двері открив, подивився, а поруч стояла снайперка їхня. Але нас пропустили. ми в пів пятого почали рухатися. І ми їдемо ввечері, і отакі тучі були, й червоні снаряди летять по небу. Тьшью-тьшью. Думаєш, хоть би тебе не зачепило. А ми на Бєлогородку поїхали. Там наші стояли, і було багато дуже людей та волонтерів. Вони допомагали – хто чай варить, хто варєніки, хто кашу. Я вийшов, трусився, бо холодно було. Там стояли й два ірпєньскі автобуси. Мені повезло, і я потрапив на Київський вокзал. Десь в п'ять, пол шестого ранку ми були там. А в десять уже подали поїзд-експрес, а потім «Інтер-сіті». Мене занесли [натовпом] у вагон, там один на одному лежав. І в шість вечора я був уже у Львові, ночував в спортивному залі, думав перепочити трошки, набратися сил. І десь на третій-четвертий день почали оп'ять бомбити. То я вже й там – у центрі, де інваліди були, недільку я побув. Нам німці на мікроавтобусі «Мерседес» привезли гуманітарку, [а потім поїхали] за інвалідами. А для того, щоб їм виїхати бистріше і без клопіту, вони запланували з собою взяти інваліда. Взяли одного колясочніка, ну, і я підрядився туда в їхню машину. Приїхали ми в Польщу, від Перемишля 100 кілометрів. Німці казали, шо поїдуть на Перемишель, і представте собі, я бачу українські наші знаки, шо ми їдем зовсім в сторону іншу. Не один не переводчік, ніхто нічого не розуміє, не українська не російська мова, от, і ми сіли вдвох і поїхали. Вони обіцяли в Німеччину висадить. А в мене тиск появився, вже за кордоном. Переживав я. Пообіцяв німець – поїде одной дорогой, а поїхав другою. Сказав, шо на Перемишль, а виїхав на 100 кілометрів правіше від Перемишля. Здорові такі, міцні хлопці німці. І ми їдем не по той трасі. І в мене вже тиск піднявся, на тєріторію Польші як я виїхав, в мене вже 190 вже був. І там сразу шпіталь, польовий госпіталь, начали там оказувать помощь, а я говорю: «Ноу шпиталь, амбуласе». Бистро врач, потом туда-сюда, говорю: «Шпиталь, в больніцу». І всьо, вони мене одвезли, вже на теріторії Польщі, в реанімацію положили, откапали мені, три капельниці сюда зробили в праву

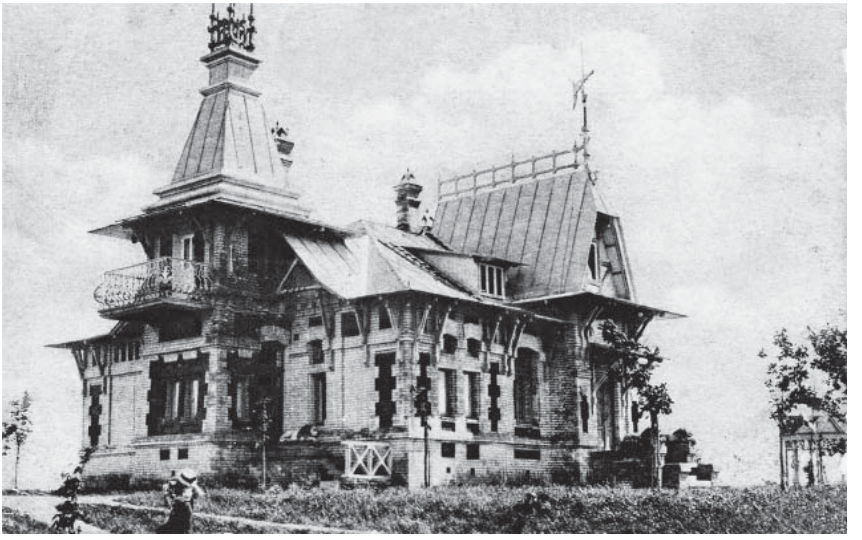

Дача Чоколова. м. Ірпінь. Світлина початку ХХ ст.
З фондів Ірпінської міської бібліотеки ім. Максима Рильського

Залізничний вокзал. м. Ірпінь Київської обл. 2021. Світлина Л. Босої

Зруйнований армією РФ Будинок культури в м. Ірпені. 2022. Світлина Л. Босої

Розбиті будинки на вул. Соборній в м. Ірпені. 2022. Світлина О. Босого

ТРЦ «Жираф» після обстрілів. м. Ірпінь. 2022. Світлина О. Босого

Житловий комплекс «Ірпінські Липки» після деокупації. 2022.
Світлина О. Босого

Житловий комплекс «Ірпінські Липки» після деокупації. 2022.
Світлина О. Босого

Графіті Бенксі «Гімнастка» на зруйнованій споруді в м. Ірпені. 2022. Світлини О. Босого

Розбита скульптура в Центральному парку м. Ірпеня

Наслідки російської «демілітаризації» в м. Бородянці Київської обл. 2022. Світлини З. Куценко

«Кладовище» авто жителів м. Ірпеня. 2022. Світлина Л. Босої

Спалена техніка окупантів на околиці с. Дмитрівка Бучанського р-ну Київської обл. 2022. Світлина Л. Босої

Розмова з командиром ротно-тактичної групи «Ірпінь» Володимиром Коротею. 2022. Світлина О. Босого

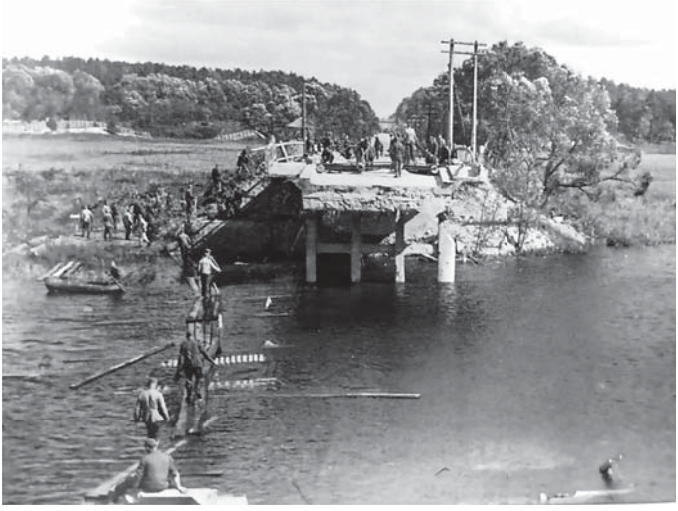

Підірваний міст через річку Ірпінь. Житомирське шосе. 1941.
Світлина з архіву Ірпінської міської бібліотеки ім. Максима Рильського

Підірваний міст у с. Романівка через річку Ірпінь на трасі Київ–Ірпінь.
2022. Світлина Л. Босої

Забродський В. Ріка Ірпінь восени. 2022. Світлина Л. Босої

Річка Ірпінь. 2022. Світлина О. Босого

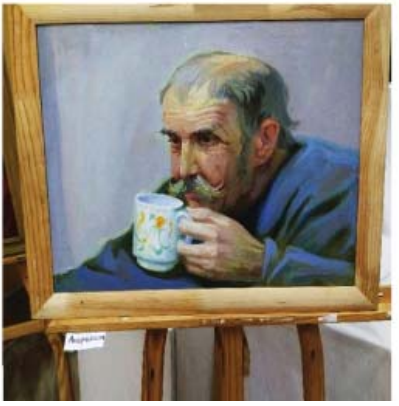

Забродський В. «Андрійович. Чай після полону». 2022.

Бронежилет учасника тероборони з позивним «Письменник». Світлини Л. Босої

Виставка художника Владислава Забродського в краєзнавчому музеї м. Ірпеня. 2022. Світлина Л. Босої

Забродський В. Тероборона Ірпеня. 2022. Світлина Л. Босої

Забродський В. Евакуація з Ірпеня в березні 2022 р.
Підірваний міст через річку Ірпінь. 2022. Світлина Л. Босої

Жертви російсько-української війни. Міське кладовище. м. Ірпінь. 2022. Світлина Л. Босої

Меморіал Воїнів АТО. 2022. Світлина Л. Босої

руку. На ранок мене накормили все, волонтьорську машину дали «Шкоду Октавію», в мене фотографія єсть того мужика, і він мене 100 кілометров віз бесплатно одного! Аж у Перемишель. Німці пішли за своїм маршрутом. А того хлопця-інваліда… Коли мене висажували, я сразу набрав Львів, там де я був. Вони мене дуже добре знають, кажу: «Пані(ну, я знаю її, тричі у них був), найдіть цього інваліда, його родня, шоб зв'язок підтримували з ним. Ну, так. Тому шо у мене тоді 190, я сам ніякий був тода. І це моя радість була така. Ну, а потом погнали дальше. Він собі поїхав не знаю де, а я вже тода вже з лікарні мене в Пермишлі – «Пєско» називається, величезний центр для бєженців. Здоровєнний центр, і в том центрі – цікаво, я там був десять діб, там, ну, десь у людей кімната – там багато кімнат, розкладушки, ну, людей десь, навєрно, сто лежить там. То с собаками, то с котами, то дітями маленькими. Старі люди, гомін, клопіт… Це харчування там, їжа, тряпки, це все, секонд-хенд… Я потіряв тєлєфон. І дома, і потім у мене не було зв'язку. Попалася мені волонтерша якась, не знаю, українка, з якого города не знаю, і каже, що тут є волонтер, з Амєріки, і він купить тєлєфон новий <…>. Богу дякуючи, з любих обставин виповзати треба було. [А в Бучі чим займалися?] На пенсії. [Буча чим привабила?] Повітря. Повітря! Повітря тут лісо́ве. Коли я приїзжав завжди в Кіровоград, працював на різних посадах, важке там повітря. [В новобудові квартира?] Нє. Але не зашмалений. Будинок трошки там зачепило його, але ж таки, квартіра ціла. Ну як, не розбомблена квартіра. Ну, а уже ні битовой тєхніки, нічого. Орки открили топорами. Вверх ногами все. Перерито все, ну таке ось, бачите? Оце так воно й зараз у мене єсть! Богу дякую… Ми составляєм списки і підписуєм… Перед Вами людина, яка пережила окупацію. Я десятого числа поїхав у Львів. 15 днів окупації. Це мало?

Віталіна Горова

СУЧАСНІ ФОРМИ САМООРГАНІЗАЦІЇ ТА ІНТЕРАКЦІЇ У ГРОМАДАХ МАЛИХ МІСТ УКРАЇНИ

Сьогочасні події в Україні, пов'язані з російсько-українською війною, кардинальним чином змінили становище та умови існування людей, що вплинуло на колективні дії суспільства в цілому та кожної взятої особи окремо. Насамперед набули широкого розмаху доброчинність та взаємодопомога, проявлені жителями тієї чи іншої території з власної ініціативи. Перед українським суспільством постають ще більші виклики, пов'язані з розкриттям себе в максимальній організованості, зібраності та активації. Життєво важливою є мобілізація його інтелектуальних, фізичних та духовних сил. Постає розуміння надважливості й цінності спілкування і єднання, посилення в людині позиції суб'єктності соціальної взаємодії. Різностронньої уваги та реалізації потребують соціонормативні практики та проєкти, спрямовані на консолідацію суспільства (підвищення згуртованості на різних соціальних рівнях) й об'єднання людських зусиль (у тому числі й у напрямі реалізації сучасного культурного національного проєкту «Відновлення України»), адже об'єднання народу та держави є вирішальним фактором самозбереження й розвитку нації.

Крім того, актуальним залишається збереження дослідницького фокусу в бік вивчення реалій сучасних процесів реформування в Україні у площині її регіонального розвитку. Дискурс-аналіз процесу децентралізації влади і механізмів утворення спроможних об'єднаних територіальних громад (як первинних суб'єктів місцевого самоврядування) змушують пристальніше звернути увагу на концепт «самоорганізація», її історичні форми та сучасні вияви, що є важливим фактором розвитку й ефективного функціонування новостворених територіальних спільнот. У цьому контексті поняття

«самоорганізація» сучасні дослідники розглядають як «здатність до колективних дій і практик, спрямованих на розв'язання проблем громади і забезпечення належної якості життя уній» [1]. У ширшому значенні ідею самоорганізації (синергетики – у перекладі з грец. мови – співдружність) сформулював у 1970-х роках. Г. Хакен, згідно з якою «самоорганізація – це процес упорядкування (просторового, тимчасового чи просторово-часового) у відкритій системі, за рахунок узгодженої взаємодії безлічі складових її елементів» [2]. Наявність в основі вищезазначеного терміна частини «само» засвідчує, що система запрацювала через внутрішні зрушення, без зовнішніх на неї впливів. Таким чином, відома раніше думка вчених щодо потреби вивчення суспільства й місця людини в ньому (у категоріях «суспільство з людським обличчям» і «людина з суспільним обличчям» [3]) в нинішніх реаліях набуває ще більшої ваги.

Для позначення безпосередньої міжособистісної взаємодії варто послуговуватися поняттям «інтеракція», що в дослівному перекладі з латинської означає «діючий» (з англ. – «взаємодія»). Інакше кажучи – це «повсякденна взаємодія людей» [4]; «соціально-психологічні процеси, що відбуваються під час міжособистісної взаємодії» [5]. Похідним є поняття «соціальна інтеракція» – процес взаємообумов-

[1] Слозанська Г. І. Самоорганізація як фактор розвитку територіальної громади. *Соціальна робота: виклики сьогодення : збірник наукових праць за матеріалами VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (Тернопіль, 26–27 квітня 2018 року).* Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. С. 130.

[2] Haken H. Synergetics. An Introduction. (Springer Series in Synergetics). Berlin : Springer-Verlag, 1977. 325 p.; Кожина А. В. Особливості поняття, сутності та природи органів самоорганізації населення. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2015. № 4. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2015_4_8.

[3] Горинь Г. Громадське самоврядування: народні традиції і сучасні проблеми села. *Самоврядування та самоорганізація територіальних громад : матеріали науково-практичної конференції (Львів, 24–25 червня 1999 року).* Львів, 1999. С. 22–27; Горинь Г. Роль громади у формуванні особи (історичний досвід українців). *Народознавчі зошити.* 2008. Вип. 3–4. С. 440–444.

[4] Великий тлумачний словник сучасної української мови (з доп і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 508.

[5] Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1 : А–Л. С. 427.

леного впливу індивідів, соціальних груп і систем одне на одного, планування та організація спільної діяльності [6]. Це поняття сформулював американський філософ і соціолог Дж. Мід (1863–1931), який визнавав переважаюче значення соціальних факторів над індивідуальними. Також його вважають засновником «символічного інтеракціонізму». Він розглядав взаємодію людей як безперервний діалог, у процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміри одне одного та реагують на них. У цьому випадку «символічний інтеракціонзім» – це соціологічна парадигма, яка ґрунтується на тому, що всі форми взаємодії людей у суспільстві потрібно розуміти як спілкування, що базується на певних соціальних символах, – мові, рухах, жестах, культурних символах, інтонаціях тощо [7].

Проблема самоорганізації населення фіксується в науковій літературі переважно у сфері державного управління та соціології. У працях сучасних дослідників розкривається сутність дефініції «органи самоорганізації населення», завдання та тенденції їх розвитку, нормативно-правове підґрунтя для реалізації самоорганізаційних практик [8]. Ґрунтовною є праця А. Осипова, у якій проаналізовано провідне значення процесу самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування, проведено різницю та взаємозв'язок між термінами «самоорганізація» та «самоврядування» [9]. Важливі тези містить стаття Л. Самойленко стосовно необхідності створення сприятливих економічних, правових, соціальних умов для розвитку нових форм самоорганізації населення з урахуванням світових зразків, набутого власного досвіду, менталітету українського

[6] Інтеракція. Тлумачення. *Словник. UA. Портал української мови та культури.* URL : https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%96%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F.

[7] Городяненко В. Г. Соціологія : підручник. 3-є вид., перероб. і доп. Київ : Видавничий центр «Академія», 2008. С. 51.

[8] Мішина Н. В. Термін «органи самоорганізації населення»: законодавчий та доктринальний зміст. *Право України*. 2008. № 3. С. 68–71; Кожина А. В. Особливості поняття, сутності та природи органів самоорганізації населення. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2015. № 4. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2015_4_8.

[9] Осипов А. В. Місце та роль самоврядних процесів у демократизації сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02. Одеса, 2008. 17 с.

народу [10]. Акцентуючи увагу на понятійному аналізі словосполучення «місцеве самоврядування», варто звернутися до міркувань Л. Мазура, який уважно розглянув його етимологію. На думку дослідника, поняття «місцеве» створює ілюзію, що таке самоврядування може бути лише місцевим і на рівні соціального організму про самоорганізацію не йдеться. Однак потрібно звернутися до вже відомого уподібнення суспільства з живим організмом, у якому так само протікають процеси саморегуляції й самоконтролю. З іншого боку, дослідник розділяє терміни «самоврядування» і «управління». Він вбачає недоцільним розглядати самоврядування як те саме управління, лише віддалене від центральних органів державної влади, що може надавати йому применшеного й неповноцінного значення. Насправді ж «головною сутнісною ознакою самоврядування є те, що воно виконує роль найбільш ефективного засобу вловлювання і акумуляції спонтанної активності людей, їх прагнення до самореалізації в умовах свободи. Саме цей елемент свободи корінним чином відрізняє самоврядування від управління». Дослідник зауважує, що «самоврядування базується на мобілізації внутрішньої, спонтанної активності людини, її бажанні бути самій собі господарем». Та й етимологічно поняття «самоврядування» тлумачиться як «давати собі раду». Слушними є зауваги Л. Мазура стосовно того, що «самоврядування – це такий рівень соціальної взаємодії, який робить людину суб'єктом соціальної взаємодії, вищою самодостатньою цінністю цивілізації і культури» [11].

Проблема самоорганізації сучасного суспільства розкривається в різних наукових аспектах, що засвідчує наявність і соціально-філософських досліджень даних процесів, їх механізмів та чинників

[10] Самойленко Л. Я. Основні підходи до реформування системи місцевого самоврядування як чинники самоорганізації і волевиявлення населення в громадянському суспільстві. *Інвестиції: практика та досвід.* 2009. № 20. С. 84–88; Самойленко Л. Я. Розвиток місцевого самоврядування як чинник волевиявлення та самоорганізації населення у громадянському суспільстві : дис. ... канд. наук. з держ. управління : спец. 25.00.04. Київ : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. 256 с.

[11] Мазур Л. Національна освіта та розвиток місцевого самоврядування в Україні. *Самоврядування та самоорганізація територіальних громад : матеріали науково-практичної конференції (Львів, 24–25 червня 1999 року).* Львів, 1999. С. 15–16.

оптимізації [12]. Окремої уваги варте діалектичне бачення процесу самоорганізації В. Вовка як «цілісного процесу в природі й суспільстві, у багатовимірній структурі якого унікальна самобутність культур та цивілізацій гармонійно поєднується (але не зливається) з неповторною винятковістю їхнього багатофакторного розвитку. У цьому процесі людина виступає як «клітинка» громади, громада – як «клітинка» суспільства, а останнє – як «клітинка» людства» [13]. Як правильно зазначає С. Вовк, «громада є тією силою, яка здатна до саморозвитку, самоорганізації та саморегуляції і покликана здійснити якісну трансформацію як самої себе, так і всього суспільного організму в цілому. Її багаторівневість детермінована диференційованістю за інтересами, потребами, духовно-ціннісними орієнтаціями кожного її члена і соціальних груп. Завдяки цьому акумулюються, поглиблюються та розвиваються етнологічні корені народу, забезпечуються необхідні умови для творчого й вільного становлення особистості, заперечення державного тиску на таємничі підвалини громадського духу, в яких твориться віра, ідейно духовний фундамент суспільного та індивідуального буття» [14]. Потрібними й важливими є погляди С. Вовка щодо значення громади для особистісного розвитку людини, її внутрішнього потенціалу й саморозвитку, самоорганізації та самовдосконалення з урахуванням національних потреб і інтересів, що є основою для виховання в молоді почуттів любові та поваги до власної історії та культури. Не можна не погодитися із твердженнями дослідника, який підкреслює, що «громада не лише активно виробляє національно-духовні та морально-етнічні цінності й орієнтири суспільного поступу, але й надійно оберігає

[12] Спиця Н. В. Оптимізація процесів самоорганізації сучасного суспільства : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03. Запоріжжя, 2008. 198 с.; Спиця Н. В. Стійкість соціальної системи в контексті самоорганізаційних процесів суспільства. *Культурологічний вісник : науково-теоретичний вісник Нижньої Наддніпрянщини.* Запоріжжя : Просвіта, 2008. Вип. 20. С. 222–228; Спиця Н. В. Суспільство як самоорганізуюча система. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Зб. наук. праць.* Запоріжжя : ЗДІУ, 2007. Вип. 30. С. 82–92.

[13] Вовк С. Місцеве самоврядування: сенс, тенденції, перспективи. *Самоврядування та самоорганізація територіальних громад : матеріали науково-практичної конференції (Львів, 24–25 червня 1999 року).* Львів, 1999. С. 126.

[14] Там само. С. 127.

і творчо розвиває традиції, досягнуті успіхи в усіх сферах життєдіяльності особи і суспільства. Громада виступає джерелом самостановлення цінностей, зрілості свободи духу, «вільного розуму». Місцеве самоврядування і самоорганізація населення – важливий інструмент захисту права на певний спосіб життя цілого народу» [15]. Філософський підхід до розуміння явища самоорганізації як основи самозбереження сформульований у статті Н. Гронської. У ній передусім ідеться про те, що «самозбереження – це процес удосконалення і розвитку природних, техногенних і соціальних систем, утворення і підтримання в динамічній рівновазі їх елементів при дії внутрішніх і зовнішніх сил» [16]. Основне, на чому наголошує дослідниця, є те, що «самоорганізація є основою для вирішення проблеми самозбереження, яка має трирівневу структуру: на індивідуальному (у фізичному плані), на громадському (у територіально-екологічному плані) і на державному (у політичному плані) рівнях». Для ефективного функціонування запропонованої схеми має бути реалізація ресурсів (інформаційних, матеріальних, енергетичних), нарощення «інтелектуальних, фізичних і духовних сил народу», якими володіють регіони, громади, громадські організації і наявність організаційних можливостей при розподіленні функцій та повноважень у відповідних органах державного управління й місцевого самоврядування [17]. Дослідниця вимальовує умовну структуру моделі самозбереження соціальної системи, яка базується на наявності свідомих програмних дій і вимагає чіткої координації цих дій. Авторська вибудована схема реалізації моделі самозбереження соціальної системи має такі ланки: «задум – слово – діло». Модель самозабезпечення соціальної системи має двосторонню дію: з одного боку, самоорганізація є умовою, що забезпечує існування соціальної системи, а з іншого – самозбереження є призначенням самоорганізації. Так само проявляється взаємозалежність самозбереження і само-

[15] Там само. С. 129.

[16] Гронська Н. Самоорганізація – основа самозбереження. *Самоврядування та самоорганізація територіальних громад: матеріали науково-практичної конференції (Львів, 24–25 червня 1999 року).* Львів, 1999. С. 151.

[17] Там само. С. 152–153.

організації відносно «величини» (можемо додати – злагодженості, інтенсивності) цих процесів: «самозбереження як міра охорони і збереження соціальної системи, зміниться залежної від величини самоорганізації» [18].

Короткий огляд наявних наукових доробків у царині громадсько-публічної природи процесів самоорганізації свідчать про те, що переважна їх більшість стосуються сфери соціальної філософії, соціології та державного управління. Наявні напрацювання розкривають теоретичні проблеми сутності, мети та принципів місцевого самоврядування й самоорганізації населення, правових норм, що регулюють діяльність органів самоорганізації населення. Натомість етнологічний зріз проблеми вимагає пошуку відповідей на додаткові питання. Поза увагою залишається історичний аспект цього соціального явища, давні форми вияву, проблеми їх трансформації та поява нових особливостей внутрішньої взаємодії (взаємовпливів) в таких самоорганізуючих ініціативах (комунікативних практиках). Окремо варто розглянути причини та стимулюючі чинники, які спонукають до такої взаємодії, наскільки тісними і тривалими є контактування, визначення взаємозалежності рівня згуртованості територіальної спільноти та самоорганізації. Показовим буде розкриття особливостей проявлення самоорганізаційних заходів залежно від сфери побутування – вирішення господарських проблем, питань соціального захисту населення, організації дозвілля тощо.

Упевнені кроки в бік осмислення та зіставлення народних традицій і вимог сучасності стосовно соціонормативного досвіду українського народу зробила Г. Горинь [19]. Вивченню самоорганізації як фактора розвитку територіальних громад присвячена стаття Г. Слозанської [20]. Також маємо підбірку сучасних історій успіхів (з вирішення місцевих соціально-економічних і культурних проблем) у міських та сільських громадах України (у містах Київ,

[18] Там само. С. 153–154.

[19] Горинь Г. Громадське самоврядування: народні традиції і сучасні проблеми українського села. С. 22–27.

[20] Слозанська Г. І. Самоорганізація як фактор розвитку територіальної громади. С. 130–133.

Луцьк, Львів, Миколаїв, Херсон, Черкаси, Ужгород, Кременчук, Вознесенськ, містечку Миколаїв (Львівщина), селищі Варва (Чернігівщина), с. Бобриця (Київщина), які стали можливими завдяки об'єднанню зусиль, проявленню потреби та вдалої реалізації самоорганізаційних заходів їхніми мешканцями [21]. Підготовкою та укладанням збірника займалися члени Всеукраїнської громадської організації «Асоціація сприяння самоорганізації населення», яка активно працює в напрямі аналітичного дослідження сучасного стану та тенденцій розвитку органів самоорганізації населення в умовах зростання запиту на цей інститут в українських територіальних громадах [22]. Законодавчо діяльність органів самоорганізації населення закріплено в Законі України «Про органи самоорганізації населення» (2001) [23]. Ураховуючи наявність суспільного запиту на створення та належну підтримку з боку влади органів самоорганізації населення, дослідження сучасних проблем самоорганізації населення в українських громадах необхідно продовжувати.

Нині для України важливим є вирішення ряду концептуальних питань, пов'язаних із розвитком місцевих співтовариств (громад) із залученням ідей урбанізму, цінностей гуманізації суспільства, його спрямування в русло національних ідеалів. У попередніх працях авторки проаналізовано різні підходи дослідників щодо трактування поняття «громада», в основу якого покладено географічний або ціннісний (на основі спільних інтересів) чинник об'єднання людей [24]. У визначенні Г. Горинь, «громада – це структурна одиниця (у місті чи селі), яка має спільну територію й певну власність (насамперед земельну), свій уряд і згідно з установленими нормами регулює всі

[21] Самоорганізація населення в громадах. Історії успіхів : збірник матеріалів / К. Д. Златіна, Г. С. Трепалюк ; під ред. А. С. Крупника. Одеса : ПП «Євродрук», 2016. 54 с.

[22] Асоціація сприяння самоорганізації населення. SAMOORG. URL : https://samoorg.com.ua/.

[23] Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 року №2625-III (зі змінами від 17.01.2019). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text.

[24] Горова В. Проблеми соціокультурного розвитку об'єднаних громад в Україні: сучасний стан та перспективи досліджень. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 6. С. 48–57; Горова В. Українська громада у контексті глобальних викликів: соціокультурні аспекти децентралізації. *Трансформація етнокультурного простору в умовах інформаційного суспільства* / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2019.

аспекти життя своїх мешканців». У такому трактуванні йде мова про територіальну громаду [25].

У нинішніх умовах важливими є питання сучасного стану та розвитку малих міських поселень, які під впливом урбанізації, суспільних трансформацій та міграційних процесів зазнають істотних змін. Вивчення проблем культури повсякдення, етнокультурних процесів в урбаністичному середовищі потребує належної уваги. Виявлення традиційних і новітніх чинників впливу на їх розвиток допоможе розкриттю потенціалу малих міських громад. В Україні сучасні міста стали місцем для проживання більшості її населення, переважна частина яких належить саме до категорії малих міст. На 1 січня 2003 року в Україні нараховувалося 350 малих міст (3/4 загальної кількості міст України), у яких проживало майже 13 % населення країни (близько 19 % міського населення). У тому числі налічувалося 15 міст з чисельністю населення до 5 тис. чоловік, 66 міст – від 5 до 10 тис. чоловік, 160 міст – від 10 до 20 тис. чоловік, 109 міст – від 20 до 50 тис. чоловік [26]. Категорію «мале місто» одним із перших описав А. Мозговий, указавши на те, що це «населений пункт, адміністративно-територіальна одиниця, яка має офіційний статус районного (обласного) значення, з чисельністю населення менше 50 тисяч осіб, виконує систему функцій та має виняткову роль в організації та управлінні розвитком прилеглих територій» [27].

У сучасних дослідженнях про особливості проживання людей у малих містах виявлено факт збереження деяких елементів традиційної культури українців, яка є важливою складовою їх культурної самобутності. Підґрунтям для цього слугує історичний досвід місцевої спільноти та наявність великого бажання бути дотичним

[25] Горинь Г. Громада і громадський побут. *Українське народознавство: навч. посіб.* / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва та ін. Львів : Фенікс, 1994. С. 242.

[26] Загальнодержавна програма розвитку малих міст до 2010 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1580-15#Text.

[27] Петрук С. Малі міські поселення України: аналіз сучасного соціально-економічного стану та проблем розвитку. *Український географічний журнал*. 2011. № 4. С. 51; Мозговий А. А. Функціональний розвиток малих міст в регіональній системі розселення (на прикладі Подільської регіональної системи розселення) : дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.02. Київ, 2004. 186 с.

до відтворення локальної культурної ідентичності. Важливим аспектом у цих проявах є наявна система комунікацій і соціальних зв'язків [28]. Потрібно зауважити, що в багатьох областях України малі міські громади зазвичай стають опорною базою (так би мовити, каркасом) для прилеглої сільської місцевості. Малі міста – це простір для проявлення локального активізму, низових суспільних починань та ініціатив, взаємодопомоги та вибудовування людських стосунків. Вони мають великий потенціал для популяризації традиційної культури в нових модерних формах відповідно до викликів сучасного урбанізованого суспільства.

Метою нашого дослідження є вивчення малих міст як специфічної форми суспільного та етнокультурного буття в тісній взаємодії між собою членів соціуму; з'ясування чинників, що сприяють усвідомленню культурної ідентичності у громаді малих міст; виявлення культурно-історичного потенціалу місцевих спільнот, що сприяють формуванню їх унікальності та закріпленню за ними певного бренду.

Джерелами дослідження є місцеві ЗМІ та регіональні цифрові ресурси, зокрема офіційні сторінки міських громад у соціальній мережі «Фейсбук», відеоматеріали, збережені на відеохостингу You Tube; матеріали польових досліджень (проведене інтерв'ювання населення).

Проблематика наукового осмислення потенціалу малих міст потребує окремої уваги дослідників, оскільки вона ще не має належного висвітлення у вітчизняній гуманітаристиці. На противагу цьому зарубіжні дослідники в галузі культурної антропології, етнології та соціології мають наукові розробки, присвячені малим містам [29]. Відомим в Україні є культурологічний проєкт – «Малі міста – великі враження» (з 2017 р.). Він функціонує на грантовій основі [30]. На загальнодержавному рівні розроблено «Програму розвитку малих міст України» (до 2010 р.), у якій закладено основні положення щодо

[28] Бондаренко Г. Велика краса малого міста. *Світ*. 2022. № 1–2. Січень. URL : https://svit.kpi.ua/2022/01/03/.

[29] Там само.

[30] Малі міста – великі враження. URL : http://bigimpression.uccs.org.ua/.

відведення малим містам особливого місця в історичному розвитку України, оскільки в них формувалася національна культура. Також вони є основою прогресу та створення великих виробничих та містобудівних комплексів [31].

Серед сучасних напрацювань етнологів у царині духовної і матеріальної культури мешканців малих міст варто відзначити статті О. Соболєвої, О. Овсіюк, Т. Полек [32], М. Беха, В. Іванчишена, Б. Сауляка [33], В. Юрченко [34], Г. Бондаренко [35] та ін. [36]. У широкому діапазоні феномен малих міст, їх теоретичні і практичні вияви (функції в територіально-господарській системі Львівщини) розкрито в монографії М. Назарука, Ю. Жука, О. Бота [37]. Етносоціальний аспект розвитку м. Винники в другій половині XX ст. висвітлено в дисертації З. Комаринської [38]. У статті С. Петрук проаналізовано підходи вчених щодо поняття «малі міські поселення», показано особливості соціально-економічного стану малих міст, їх основні проблеми та роль у територіальній структурі господарства й системі розселення в сучасних умовах [39]. Т. Полек здійснила історіо-

[31] Загальнодержавна програма розвитку малих міст до 2010 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1580-15#Text.

[32] Соболєва О., Овсіюк О., Полек Т. Антропологічне дослідження локальної міської спільноти Ірпеня. *Українознавство.* 2017. № 3 (64). С. 214–231.

[33] Бех М.В., Іванчишен В. Р., Сауляк Б. М. Господарська культура Південно-Східної Слобожанщини в динаміці історичного розвитку протягом XX – на початку XXI століття. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 5. С. 78–83.

[34] Юрченко В. О. Сучасні вияви і трансформації традиційних форм торгівлі українців у XX – на початку XXI ст. (на прикладі Слобожанщини). *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 2. С. 77–87; Юрченко В. О., Волковічер Т. М. Науково-практичний семінар «Соціокультурний розвиток децентралізації: старий / новий досвід українських громад». *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 3. С. 61–64.

[35] Бондаренко Г. Б. Канів: етнокультурний ресурс. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 4. С. 115–118.

[36] Бех М. В., Бондаренко Г. Б., Коваль-Фучило І. М. та ін. Лохвиччина: етнографічне обстеження козацького краю. *Народна творчість та етнологія.* 2021. № 1. С. 95–109.

[37] Назарук М., Жук Ю., Бота О. Малі міста Львівської області: конструктивно-географічне дослідження : монографія. Львів, 2020. 200 с.

[38] Комаринська З. М. Етносоціальний розвиток міста Винники з часу Другої світової війни до наших днів (1944 – 1999) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05. Львів, 2000.

[39] Петрук С. Малі міські поселення України: аналіз сучасного соціально-економічного стану та проблем розвитку. *Український географічний журнал*. 2011. № 4. С. 50–54.

графічний огляд досліджень, присвячений міській проблематиці від XIX ст. до сучасності [40]. Свої подальші міркування щодо теоретичних підходів до вивчення міста в контексті розрізнення позицій «місто» і «село», розуміння особливостей міського способу життя дослідниця продовжила у статті «Село і місто, або як конструюються культурні коди» [41]. Попри критику, вони й надалі вживаються на позначення протилежностей і продовжують бути об'єктами досліджень соціального, академічного та адміністративного конструювання [42]. Історії і становлення етнології міста присвячена стаття Т. Момот [43], у якій виокремлено три етапи становлення містознавчих досліджень: функціонування урбаністики у 1920–1930-х роках; 1950–1980-хі роках (радянський період вивчення міської культури); етнологія міста на сучасному етапі (з 1990-х рр. до сьогодення).

Методологічним проблемам етнологічного вивчення міської культури присвячені праці М. Борисенко [44], К. Стоянової [45]. Цінними зауваженнями М. Борисенка в дослідженні міського середовища є «спрямованість на необхідність розгляду міста як сфери взаємодії матеріально-просторового світу і соціальної комунікації

[40] Полек Т. «Із села в місто: на шляху до урбаністичної антропології в Україні». URL : https://www.researchgate.net/publication/322698565_IZ_SELA_V_MISTO_NA_SLAHU_DO_URBANISTICNOI_ANTROPOLOGII_V_UKRAINI.

[41] Полек Т. Село і місто, або як конструюються культурні коди. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2019. № 6 (1). С. 27–36.

[42] Горинь Г. Взаємозв'язок міст і сіл у традиційній господарсько-виробничій культурі українців Карпат і Прикарпаття. *Наукові записки ІН НАНУ*. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2001. Вип. 5–6. С. 97–102; Горинь Г. Соціокультурні контакти міста і села в процесах урбанізації (на матеріалах Львівщини та Івано-Франківщини). *Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі XX ст. : міжнародна науково-практична конференція.* Івано-Франківськ, 2006. С. 34–36.

[43] Момот Т. Етнологія міста в Україні: становлення та історія. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 19–24.

[44] Борисенко М. Етнологія міста. Методика та методологія дослідження. *Методологічні проблеми культурного антропології та етнокультурології.* Київ, 2011. С. 291–310; Борисенко М. Етнологія міста як перспективний напрям українознавства. *Українознавство*. 2011. № 3. С. 102–107.

[45] Стоянова Г. Проблеми методології етнографічного вивчення міської культури: постановка питання. *Чорноморський літопис : науковий журнал*. Миколаїв, 2011. Вип. 3. С. 119–121; Стоянова Г. Вступ до етнографії міста: методичні вказівки до курсу. Одеса, 2006. 24 с.

у ньому». При цьому важливими аспектами є взаємовплив міської і сільської культур. Спільної думки дослідники дійшли у вивченні проблематики функціонування міст щодо необхідності дотримання міждисциплінарного підходу («антропологія міста – це синтетична галузь знань про людину, яка повинна використовувати досягнення архітектури, культурології, соціології, соціальної психології та історії») [46]. Обґрунтовуючи актуальність вивчення міської культури в етнографічному аспекті, Г. Стоянова погоджується з думкою дослідників щодо вивчення міської культури за такими ж напрямами, що й при дослідженні сільського населення – характер поселення, групи населення, заняття жителів, матеріальна і духовна культура, сім'я, суспільний і домашній побут. Серед розроблених програм у другій половині XX ст. дослідниця наводить розробку М. Рабіновича та М. Шмельової, яка містить такі напрями: монографічне вивчення одного міста або групи міст за належністю до одного регіону, які пов'язані між собою історичним розвитком; міста певного соціально-економічного типу; монографічне дослідження за конкретною стороною міського життя (господарство, житло, одяг, сім'я, обряди тощо) на прикладі групи міст у певний історичний період; загальні проблеми міста на базі певної групи джерел (походження міст, етнічні процеси, становлення міського способу життя, традиційне і нове в житті городян, місто та етнічні традиції, зв'язок міста із селом та ін.) [47].

Вивчення сучасного суспільного та етнокультурного буття (форм самоорганізації і звичаїв людського співжиття) і майбутніх перспектив взаємовпливів індивідуума та міської української громади вимагає звернення до досвіду минулих часів. Окреслення традиційних способів впливу локальної спільноти на особу, її залучення (інтеракцію) до суспільного життя та тісної співпраці в ньому

[46] Борисенко М. Етнологія міста. Методика та методологія дослідження. С. 308; Полек Т. «Із села в місто: на шляху до урбаністичної антропології в Україні». URL : https://www.researchgate.net/publication/322698565_IZ_SELA_V_MISTO_NA_SLAHU_DO_URBANISTICNOI_ANTROPOLOGII_V_UKRAINI.

[47] Стоянова Г. Проблеми методології етнографічного вивчення міської культури: постановка питання. С. 119–121.

допоможе розкрити можливості вдосконалення норм громадського співжиття, осмислити феномен малого міста постколоніального періоду загалом. А відродження самоорганізації як традиційного інституту допоможе зберегти й проявити самобутність української народної культури, яка базується на глибинних історичних національних традиціях.

Потрібно розпочати з того, що Україна володіє великим історичним багажем закономірностей облаштування суспільного життя. Сучасний погляд на проблему взаємодії та взаємовпливу індивідуума і соціуму має опиратися на глибинні історичні основи специфіки та функціонування української громади (територіальної спільноти) як соціокультурної інституції. До питання ролі громади у формуванні особи в історичному контексті зверталася Г. Горинь [48]. Варто зауважити, що дослідниця зробила вагомий внесок у дослідження громадського побуту українців і має потужні результати своїх етнологічних розробок [49]. Під кутом національної специфіки українську громаду докладно вивчав М. Костомаров, погляди якого ґрунтовно проаналізувала Г. Горинь. М. Костомаров у своїй праці «Дві руські народности» зауважує, що «українська громада це добровільне товариство людей... хто хоче – належить до громади, а не хоче – ви-

[48] Горинь Г. Роль громади у формуванні особи (історичний досвід українців). С. 440–444.

[49] Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). Київ : Наукова думка, 1993. 200 с.; Горинь Г. Громадське самоврядування. *Українське народознавство : навч. посіб.* / за ред. С. П. Павлюка. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2004. С. 233–236; Горинь Г. Громадські функції соціального захисту селян. *Українське народознавство : навч. посіб.* / за ред. С. П. Павлюка, 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2004. С. 239–244; Горинь Г. Матеріальні засади та види громадської діяльності громад. *Українське народознавство : навч. посіб.* / за ред. С. П. Павлюка, 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2004. С. 244–248; Горинь Г. Громадські стосунки у позавиробничій сфері. *Українське народознавство : навч. посіб.* / за ред. С. П. Павлюка, 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2004. С. 248–252; Горинь Г. Громадські традиції в поліських селах XIX – поч. XX ст. *Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції*. Київ, 1996. С. 233–238; Горинь Г. Громада і громадський побут. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат :* у 4 т. Львів, 2006. Т. 2. С. 409–432; Горинь Г. Громада. Громада виробнича. Громада дівоча. Громада парубоча. Громада церковна. Десятники. Досвітки. Оденки. Пастух громадський. Присяжні. Рада громадська. Свято храмове. Старійшина. Староста. Старшина громадського уряду. Супряга. Сход громадський. Толока. *Мала енциклопедія українського народознавства.* Львів, 2007. С. 133–135, 150, 164, 402, 421, 483, 492, 530, 568, 580, 581, 597.

ходить з неї...Кожний громадянин є сам про себе людиною незалежною, самостійним господарем; обов'язки його супроти громади не йдуть дальше поза сферу тих відносин, які установлює зв'язок її членів ради спільної безпечності й добра кожного» [50]. Таким чином український народ окреслював принципи демократії у формуванні громади. Відображенням такої позиції є також прислів'я – «громада – великий чоловік» [51].

Спеціальні дослідження специфіки соціонормативної культури українців вченими-етнологами розглядалися й активно розглядаються нині переважно в контексті вивчення «селянської культури», «етнокультурного середовища села» [52]. Незважаючи на це, вони є цінними і для осмислення процесів вибудовування громадського життя в околицях малих міських територіальних спільнот. Цікавими є погляди вчених щодо притаманної українцям риси, яка стосувала-

[50] Горинь Г. Роль громади у формуванні особи (історичний досвід українців). С. 441; Костомаров М. Дві руські народности / пер. О. Кониського. Київ ; Ляйпціг, б. р. С. 92–95.

[51] Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклав М. Номис ; упоряд., приміт. та вступ. ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 475.

[52] Кувеньова О. Громадський побут. *Українці: історико-етнографічна монографія. Т. 1. Народна культура і побут дожовтневого періоду. Ч. 2. Культура та побут українського селянства в дожовтневий період* / ред. К. Г. Гуслистий. Київ : Видавництво АН Української РСР, 1960. С. 521–580; Сироткін В. Община та общинні звичаї. *Поділля : історико-етнографічне дослідження.* Київ : Доля, 1994. С. 138–144; Сироткін В. Громада. *Українці : історико-етнографічна монографія.* Кн. 1. Опішне : Українське народознавство, 1999. С. 343–350; Сироткін В. Звичаєве право і правові уявлення українців. *Українці : історико-етнографічна монографія.* Кн. 1. Опішне : Українське народознавство, 1999. С. 351–364; Сироткін В., Святкове дозвілля громади. *Українці : історико-етнографічна монографія.* Кн. 1. Опішне : Українське народознавство, 1999. С. 383–386; Сироткін В. Традиції колективної трудової взаємодопомоги. *Українці: історико-етнографічна монографія*: Кн. 1. Опішне : Українське народознавство, 1999. С. 371–377; Сироткін В. Центри громадського життя. *Українці: історико-етнографічна монографія.* Кн. 1. Опішне : Укр. Народознавство, 1999. С. 377–382; Громада, громадський побут. *Етнографія України* / за ред. С. А. Макарчука. Львів, 2004. С. 302–320; Гаєвська Т. Громада (сільська община) як інститут селянського самоврядування в Україні. *Культурологічна думка.* 2017. 311. С. 112–119; Шульга А. А., Краснянська О. В. Історичний аналіз виникнення та формування територіальних громад на теренах сучасної України. *Наукові праці. Державне управління.* Вип. 278. Т. 290. С. 133–139; Гурбик А. Сільська громада в Україні XIV–XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм. *Український історичний журнал.* 1997. № 5. С. 52–66; Гурбик А. Типологія територіальної громади в Україні XIV–XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XIII ст.).* 2000. Вип. 1. С. 75–96.

ся проявлення потягу до гуртування малими спільнотами (у малій сім'ї, родині, із сусідами, жителями сільського кутка, вулиці і т. ін.). Отже, їх спілкування і співпраця відбувалися в малих соціогрупах, а поєднання інтересів – за територіальним принципом (у межах населеного пункту) [53]. Унаслідок такої взаємодії в системі громадських зв'язків окрема особа мала контакти з малими соціальними групами (вони, на відміну від широких соціальних груп – «спілок», об'єднаних загальною метою і спільними завданнями, опиралися на «почуттєву близькість» [54]), що складало найближче її оточення. Співпраця з ними давала людині більше можливостей для проявлення ініціативи й допомагало формуванню її активної позиції.

Також варто звернути увагу на чітку структуру територіальної громади як діючу і злагоджену систему, що складалася з різних ланок. Вона включала в себе такі малі соціальні спільноти (сім'ю, родину, родинно-споріднені (кумівство, побратимство, посестринство)), статево-вікові (парубочі і дівочі громади), конфесійні (церковні братства, паломницькі гурти), господарсько-виробничі (толочно-супряжні об'єднання, ремісничі цехи, артілі та інші групи), яким, за ствердженням О. Кульчицького, були притаманні «рефлексивні настанови, спрямовані на самозаглиблення і самопізнання» [55]. Подібна громадська система вимагала від членів громади дотримання ними правил та узвичаєних норм, що в подальшому накладало свій відбиток на результативності співпраці. Кожна соціогрупа мала свої конкретні завдання і, виходячи із цього, були й різні форми впливу на особу. Основи розвитку духовності та привиття навичок до праці закладалися в сім'ї та родині. Набуті знання надалі поширювалися у взаємодії із сусідами, однолітками та в інших соціальних колах, які утворювалися відповідно до віку, статті та виробничих потреб. Зважаючи на це, особа була задіяна до кон-

[53] Горинь Г. Громадське самоврядування: народні традиції і сучасні проблеми українського села. С. 23.

[54] Кульчицький О. Світовідчуття українця. *Українська душа* : зб. наук. праць / відп. ред. В. Храмова. Київ : Фенікс, 1992. С. 12.

[55] Кульчицький О. Світовідчуття українця. С. 12; Горинь Г. Роль громади у формуванні особи (історичний досвід українців). С. 441.

тактів у групах і ставала співучасником колективного процесу пізнання культурних цінностей, набувала певних знань і досвіду. Малі угруповання мали вплив на особу в процесі виконання спільних робіт по господарству, участі у святкуваннях, здійсненні обрядів тощо. Активно стосунки громади проявлялися в разі потреби вирішення соціальних питань, а саме: усуненню наслідків стихійного лиха, матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, колективній допомозі тощо. Проявом допомоги громади були доброчинні заходи та меценатство [56]. Важливими є висновки Г. Горинь стосовно чинників, які спонукали до проявлення ініціативи й самореалізації особи, яких «у патріархальному селі було значно більше, ніж сьогодні. Активна позиція в громаді завжди була поміченою, отримувала оцінку авторитетних людей, а це передбачало неминучий успіх особи, сприяло реалізації планів на майбутнє. Громада не пригнічувала й не нехтувала проявами особи, удосконалення і самовияв якої були можливі лише в певній спільноті» [57]. На це варто опиратися і в наш час, розуміючи велику роль оточення на становлення і розвиток людини, її бажанні самовдосконалюватися й самореалізовуватися в оточенні однодумців. Крім цього, колективна діяльність у певній соціальній групі так чи інакше сприяла передаванню і збагаченню досвіду майбутнім поколінням.

Протягом історичного розвитку територіальної громади в Україні, який тривав століттями, на неї покладалися важливі функції. Першочергове її призначення – це забезпечення життєдіяльності села (міста), що включало сферу управління, господарсько-виробничий сектор, проведення культурно-просвітницької діяльності, функцію соціального захисту, забезпечення правопорядку. У минулі часи, коли українські землі були у складі іноземних держав і не було належних умов для створення повноцінної системи місцевого самоуправління, існування сільських і міських громад забезпечувалося завдяки наявному контролю на місцях за вищезазначеними сферами діяльності. Також важливим фактором було проявлення

[56] Горинь Г. Роль громади у формуванні особи (історичний досвід українців). С. 441–442.
[57] Там само. С. 444.

територіальною спільнотою ініціативності з боку її членів та керівників. Указані функції є базовими для територіальних громад й нині (із врахуванням інноваційних впливів на суспільний розвиток). Вони не лише не втратили своєї актуальності, а й отримали ширший обсяг повноважень та відповідальності.

Сьогодні господарська функція громади малого міста найчастіше пов'язана з вирішенням побутових питань і поліпшенням благоустрою її території. У малих містах активно створюються будинкові комітети – об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), першочерговим обов'язком яких є утримання свого будинку в належному стані (обслуговування та, за потреби, ремонтування). Найбільший приріст у створенні ОСББ відбувся у 2016 році. На це вплинуло прийняття у 2015 році Закону України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку». Після цього надавався один рік для самостійного вибору форми управління в багатоквартирному будинку. За зведеними даними Міністерства розвитку громад та територій України, на 20 січня 2020 року в Україні налічувалося 32 982 ОСББ. Функціонування таких об'єднань та ефективне управління спільним майном є передумовами формування й успішної реалізації житлової політики держави. Найбільшу кількість ОСББ було зареєстровано в Донецькій та Дніпропетровській областях (4214 та 3279 відповідно), дещо менша – у Львівській (2912) та Одеській (1885) областях, найменше – у Чернівецькій (428), Кіровоградській (442), Чернігівській (445) областях. Розподіл ОСББ за населеними пунктами показує, що найбільша кількість ОСББ зареєстрована в містах. Проте такі організації створено й у селищах міського типу та селах [58]. Будинковим комітетам надається право обирати собі керівні органи (голову, секретаря), отримати статус юридичної особи з можливістю розпоряджатися власними коштами, які надходять на рахунок ОСББ

[58] Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку: Закон України від 14 травня 2015 року № 417-VIII (зі змінами від 09.11.2017) URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/417-19#Text; Кількість ОСББ за регіонами – дослідження Мінрегіону. URL : https://www.minregion.gov.ua/press/news/v-ukrayini-diye-32-982-osbb-doslidzhennya-minregionu/.

від власників помешкань. Такі об'єднання тісно співпрацюють з міською радою та виконавчими комітетами, і така співпраця дозволяє вирішувати різнопланові завдання, що стосуються утримання будинку. За сучасними тенденціями у світі така форма управління житловим фондом є популярною і покладає на власників помешкань додаткову відповідальність та опіку за власне майно.

Також сьогодні варто приділити увагу поширеному в господарському житті українців звичаю взаємодопомоги, зародження якого дослідники вбачають із часів існування родового суспільного устрою, коли було обов'язковим допомагати членам свого роду [59]. З часом відбулося трансформування добровільної взаємодопомоги, яка поширилася на сусідні родини. Надалі така добровільна участь у допомозі стала звичаєм, частиною морально-етичної поведінки й сприймалася членами громади як обов'язок.

Важливо відзначити сучасні форми взаємодопомоги, які активно проявляються в малих містах. Найпоширенішою формою взаємодопомоги є толока. Залежно від способів організації її можна поділити на такі види: скликання за ініціативою громади, як правило, у благодійних цілях; за ініціативою когось із членів громади; встановлена як почергова взаємодопомога. Також окремо можна виділити організацію толоки для громадських потреб або ж для потреби конкретної приватної особи. Етичний зміст толоки розкривається у статті Г. Євсєєвої, О. Жак і К. Мірзоян, у якій відзначається, що «толока – це прояв кооперативної демократії, у ній брали участь і "малі і старі", і "майстри і чорноробочі", але кожен з повагою ставився до праці іншого» [60]. Толока має важливе виховне значення. Через долучення членів громади до вирішення суспільних проблем відбувається їх орієнтація на громадську діяльність, що сприяло підвищенню рівня згуртованості територіальної спільноти та зміцненню громадської позиції.

[59] Шульга А. А., Краснянська О. В. Історичний аналіз виникнення та формування територіальних громад на теренах сучасної України. С. 135.

[60] Євсєєва Г. П., Жак О. Д., Мірзоян К. Г. Толока – вид колективної взаємодопомоги в українському хатобудуванні. Строительство, материаловедение, машиностроение: сборник научных трудов. Днепр, 2017. Вып. 99. С. 55.

Сьогодні частими в малих міських громадах є організація толоки, яка проводиться з метою покращання благоустрою місцевості, облаштування публічного простору (міських парків, прибирання вулиць та площ, прибережжя річок, лагодження доріг та ін.). У малих містах України напередодні Великодня щорічно проводяться «передвеликодні толоки». Так, у Теребовлянській територіальній громаді в місті та прилеглих до нього селах протягом 4–5 квітня 2018 року установи та організації прибирали громадський простір (висаджували дерева, квіти, фарбували бордюри) [61]. У рамках всеукраїнської весняної акції «За чисте довкілля» обласною державною адміністрацією Івано-Франківщини було оголошено традиційну весняну передвеликодню толоку в населених пунктах усієї області (з упорядкування їх територій, територій підприємств та організацій, приватних дворів, місць громадського відпочинку, прибережних смуг річок) [62]. Приміром, жителів Калуської міської громади міська влада запрошувала12 квітня 2022 року долучитися до участі в передвеликодньому прибиранні біля Ратуші та на старому цвинтарі. У дописах у соціальних мережах про проведення толоки мешканці громади часто висловлювали бажання щодо участі в таких заходах [63].

З місцевої періодики дізнаємося про долучення Новоукраїнської територіальної громади на Кіровоградщині до Всеукраїнського проєкту зі створення алей Слави ЗСУ, що є прикладом надання символічного значення в облаштуванні простору міста. Таких громад, які взяли участь у подібній акції налічується близько ста. Акцію ініціювала газета «Сільський вісник» у партнерстві з Асоціацією сільських, селищних та об'єднаних громад України за підтримки торговельної компанії, що займається продажем посадкового матеріалу для благоустрою території. У Новоукраїнській громаді висадили

[61] Теребовлянська територіальна громада. Передвеликодні толоки. URL : https://terebotg.in.ua/peredvelykodni-toloky/.

[62] На Івано-Франківщині розпочалася загальнообласна толока. *Firtka: агенція новин.* URL : https://firtka.if.ua/blog/view/na-ivanofrankivsini-rozpocalas-zagalnooblasna-toloka34663.

[63] Калушан кличуть на міську толоку прибрати Ратушу і цвинтар. *Firtka: агенція новин.* URL : https://firtka.if.ua/blog/view/kalushan-klichut-na-misku-toloku-pribrati-ratushu-i-tsvintar.

сто цибулин лілій на честь незламності українського народу, який бореться з військовою агресією РФ проти України. Лілія символізує мир і перемогу, є символом незламності, свободи і надії. У заході взяли участь працівники закладів освіти і культури, вихованці Центру дитячої та юнацької творчості «ЗОРІТ» та внутрішньо-переміщені особи. Подібні акції з озеленення міста вже стали традицією. Вони проходять у м. Новоукраїнці разом з внутрішньо-переміщеними особами [64].

Прикладом високого ступеня самоорганізації місцевого населення й успішного управління Новоукраїнською міською об'єднаною територіальною громадою в Кіровоградській області є факт пробудження місцевої ініціативи та зацікавлення різних статево-вікових груп діяти й творити задля розвитку спільноти. Це підтверджується виявленням добровільної участі (толоки) в ремонті приміщення для новоствореного Інституту розвитку громади вчителями, приватними підприємцями та всіма охочими [65].

Такий інститут добровільної взаємодопомоги, як толока, існує й дотепер, використовуючись у приватних цілях. З місцевої періодики одного з міст на Житомирщині дізнаємося про проведення сучасної толоки під час валькування хати, який описано в замітці Г. Євсєєвої, О. Жак і К. Мірзоян. Так, у Корнині на толоку заздалегідь запрошували людей, потім звозили матеріал (глину, солому) і на подвір'ї його місили. Потім жінки вимащували ним стелю і стіни. Після закінчення робіт толочанам влаштовували обід. Учасник толоки із захопленням розповідає про атмосферу, яка панувала при цьому. Робота супроводжувалася жартами, піснями. Усі були в піднесеному настрої [66]. Потреба українців в об'єднанні до спільної праці реалізується й через створення для цього спеціальних інтернет-

[64] У Новоукраїнській громаді висадили 100 цибулин лілій. URL : https://novoukr-otg.gov.ua/news/1653569836/.

[65] Юрченко В., Іванчишен В., Головко О. Об'єднані територіальні громади: виклики і перспективи сучасних етнологічних досліджень. URL : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2070&Itemid=356.

[66] Євсєєва Г. П., Жак О. Д., Мірзоян К. Г. Толока – вид колективної взаємодопомоги в українському хатобудуванні. С. 56–57.

ресурсів, про що свідчить факт наявності значної кількості сайтів під назвами «toloka.to»,«toloka.net.ua», «toloka.hurtom.com» та ін. Ці сайти надають можливість колективно брати онлайн-участь у різних видах робіт та заходах [67].

Важливо, із врахуванням сучасних подій, пов'язаних із російсько-українською війною, зазначити, що різні верства населення беруть участь у волонтерському русі, який набув великого розмаху й ґрунтується на давніх традиціях взаємодопомоги. Він є проявом соціальної згуртованості та діє на добровільних засадах. Волонтери надають посильну допомогу в задоволенні потреб української армії (ремонт військової техніки, продукти харчування, амуніції та ін.). Прикладів участі в допомозі військовим є безліч. Серед мешканців міської спільноти із записаного інтерв'ю в м. Гайвороні дізнаємося, що «люди дуже помагали отим першим добровольцям, що на фронт пішли. Все збирали, і гроші, і одежу, їжу. Мені сказали, що дуже там моє варення понравилося, то я цілий ящик їм приготувала. У нас багато пішло добровольцями, но багато і загинуло… Зараз мої два племінника на контракті служат» [68]. Популярною ініціативою на місцях є організована праця, пов'язана з приготуванням різних страв для бійців Збройних сил України і територіальної оборони. Зокрема, на Хмельниччині, Чернівеччині, Вінниччині щодня у значній кількості готували вареники, пельмені, голубці та різні салати. Населення охоче відгукується на волонтерські ініціативи. Учасниця цього процесу зазначила: «Ми, жінки, не можемо спокійно спостерігати за тим всім, що відбувається в нашій країні. Тому годуємо наших хлопців зі Збройних сил України і тих, які пішли в територіальну оборону Хмельницького. Щодня виготовляємо більше, ніж десять п'ятилітрових відер вареників, п'ять-шість відер вінегрету. А ще й голубці не в маленькому об'ємі. Я думаю, що хлопці наші не будуть

[67] Портал «Hurtom–торрент толока». URL : https://toloka.to/; toloka.hurtom.com; Євсєєва Г. П., Жак О. Д., Мірзоян К. Г. Толока – вид колективної взаємодопомоги в українському хатобудуванні. С. 57.

[68] Записала Л. Боса 21 травня 2021 р. у м. Гайвороні Кіровоградської обл. від Бовкун Ліни Степанівни, 1960 р. н.

голодні. Ми забезпечимо їм тил» [69]. Поширеною практикою є організація і моральної підтримки від населення, у якій беруть участь діти. Дитячі малюнки, які створюються для військовослужбовців, фактично стають для них своєрідними оберегами. Військовий волонтер розповідає про випадок біля м. Щастя, коли «один наш боєць понапихав дитячі малюнки по колу у підклад кевларової каски. Коли бронебійна куля пробила його каску і влетіла під саму каску, зробила коло, пройшла саме між дитячими малюнками, де була шпарина, і зупинилася за вухом, зовсім не пошкодивши його. Ті, хто носять дитячі малюнки за пластинами бронежилетів, я не чув жодного випадку, щоб їх прострелили. Ці малюнки мають надзвичайну магічну силу, сприймаються як оберіг» [70].

Однією із форм взаємодопомоги та важливою складовою вирішення соціальних проблем населення є формування грошового фонду громади в різних варіантах, який можна використовувати на загальні потреби. Сьогодні одним із механізмів його накопичення є краудфандинг (фінансування громадою, народне фінансування). У європейських країнах воно активно впроваджується як можливість збору фінансових ресурсів, що є способом співпраці людей заради досягнення спільної цілі, у процесі якого відбувається об'єднання ресурсів для підтримки діяльності інших людей чи організацій [71]. Приміром, про потребу збору коштів на українську армію оголошується в соціальних мережах, під збори добровільних подарунків або пожертвувань («донатів») організовуються спеціальні заходи (як офлайн-, так і онлайн-стріми), на офіційних сайтах благодійних фондів повідомляється про можливість узяти участь у складчині.

---

[69] «Не можеш тримати зброю – ліпи вареники» – заявили в екоінспекції й організували виробництво їжі для захисників. URL : https://ye.ua/syspilstvo/57992__Ne_mozhesh_trimati_zbroyi___lipi_vareniki____zayavili_v_ekoinspekciyi_y_organizuvali_virobnictvo_yizhi_dlya_zahisnikiv.html.

[70] Записав Т. П. 05 червня 2015 р. у м. Кам'янському Дніпропетровської обл. від військового волонтера.

[71] Бовсунівська І. В., Бутник О. О. Децентралізація в сфері культури: досвід ефективної реформи європейських країн для України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 24. С. 82.

Важливо функцією громади в сучасних реаліях є культурно-просвітницька функція, на яку покладається значна виховна робота, що сприяє підвищенню духовно-морального потенціалу населення. У цьому контексті важливими є вибудовування суспільних відносин, пов'язаних зі створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей і доступу до них. Пріоритетна роль у відродженні української культури, залученні широких верств населення до надбань народного мистецтва, самобутніх фольклорних традицій належить клубним закладам (сучасна назва – Центр дозвілля та культури). Вони є саме тим осередком, що бере активну участь в організації дозвілля населення малого міста, яке обмежене в отриманні культурних послуг з інших джерел. За даними Міністерства культури та мистецтв України, на 1 січня 2016 року в Україні мережа закладів культури складала 17 195; у них налічувалося 94 879 клубних формувань [72]. Останні є структурними підрозділами закладів культури, серед яких самодіяльні творчі колективи, гуртки, секції, любительські об'єднання, клуби за інтересами та інші культурно-дозвіллєві об'єднання. Основним завданням клубних формувань є задоволення різноманітних духовним запитів, культурних і творчих потреб населення у сфері дозвілля на основі вільного вибору видів занять, спільності інтересів, добровільності членства. Клубні формування організовують систематичні навчання, проводять репетиції, концерти, вистави, тренування, походи тощо; здійснюють організаційно-методичну роботу; організовують творчий показ роботи колективу за звітний період, використовують інші форми творчості, групової, індивідуальної роботи та організації дозвілля населення [73]. Діяльність та-

[72] Семенюк А. В. Діяльність клубних закладів в контексті збереження та перспектив розвитку традиційної культури України. *Традиційна культура України XXI століття як складова культурної політики: сучасний стан, загрози, перспективи : зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, Київ, 21 жовтня 2016 рок :* у 2 т. / Український центр культурних досліджень ; заг. ред. О. А. Буценка та ін. ; упор. Босик З. О. ; відп. ред. Телеуця В. В. Київ : НАКККіМ, 2016. Т. 1. С. 36–37.

[73] Загальне Положення про клубне формування закладу культури системи Міністерства культури і мистецтв України, затверджено наказом Міністерства культури і мистецтв України від 07. 12. 2004 р. № 835; Примірне Положення про клубний заклад, затверджено наказом Міністерства культури і туризму України від 23. 05. 2007 р. № 35.

ких об'єднань поширена по всій Україні. Скажімо, на 1 січня 2019 року в Запорізькій області налічувалося 632 любительських об'єднань та клубів за інтересами, у яких брало участь 13 719 людей. Напрями, за якими діяли культурні формування: громадсько-політичний, військово-патріотичний, виробничо-технічний, художньо-естетичний, природничо-науковий, фізкультурно-оздоровчий, колекційно-збиральницький, культурно-національний, багатогалузевий. Серед них було 216 дитячих, 44 молодіжних, 111 жіночих, 19 сімейних, 6 фольклорних, 176 об'єднань змішаного типу [74].

Вагоме значення у збереженні духовної етнокультурної спадщини України мають самодіяльні творчі колективи, які діють при клубних формуваннях. Так, на прикладі Іршавського міського Будинку культури Іршавської міської ради Закарпатської області функціонують аматорські фольклорні ансамблі «Кирниченька» (має звання «зразковий») та «Іршава» (має звання «народний»), обрядово-фольклорний ансамбль «Іршавська родина» (має звання «народний»), народний гурт «Коло друзів». Його учасники беруть участь у фольклорних експедиціях на теренах регіону й записані фольклорні зразки втілюють у своєму виконанні [75]. Локальні складові збереження фольклорного матеріалу дають змогу глибше осягнути народну пісенну традицію окремих регіонів відповідно до географічно-територіальних та культурно-історичних особливостей. Із урахуванням цього важливою є допомога аматорським фольклорним колективам та їх популяризація через проведення фольклорних фестивалів, які є надбанням національної системи української цілісної культури.

Клубні формування сприяють популяризації та збереженню різних видів народних художніх промислів і декоративно-прикладного мистецтва, організовуючи майстер-класи. Одним із таких є ор-

[74] Любительські об'єднання та клуби за інтересами. URL : http://www.zomc.org.ua/majstri-i-kolektivi/lyubitelski-ob-ednennaya-ta-klubi-za-interesami.

[75] Семенюк А. В. Діяльність клубних закладів в контексті збереження та перспектив розвитку традиційної культури України. С. 37; Іршавський міський будинок культури. URL : http://irshavakultura.blogspot.com/; Іршавська міська рада. URL : https://irshavaotg.gov.ua/news/1657176673/; Іршавська районна державна адміністрація. URL : https://www.irda.gov.ua/storinka/sektor-kultury-molodi-ta-sportu-rda.

ганізація майстер-класу з писанкарства «Чорноморська писанка в м. Чорноморську Одеської області [76]. На Великодні свята у 2022 році в школах та бібліотеках сільських і міських громадах Одещини діти розписували писанки, а також створювали обереги для українських військовослужбовців [77].

Варто відзначити народні об'єднання художників і народних майстрів, які функціонують у малих містах України та впливають на розвиток культурно-мистецьких смаків у населення. До таких об'єднань творців можна віднести відомі об'єднання художників та майстрів народної творчості «Колорит Боржави» (Іршавський міський Будинок культури), народне творче об'єднання художників «Митець Верховини» (Хустський міський Будинок культури) на Закарпатті та ін. [78] Об'єднання народних умільців «Митець Верховини» в рамках відзначення 31-ої річниці Незалежності України та Дня державного прапора в Хустській міській картинній галереї представили виставку під назвою «Війна очима художників», у якій взяло участь 30 художників (було виставлено понад 50 картин) [79]. Зазначені об'єднання відіграють важливу роль у збереженні української традиційної культури, сприяють подальшому розвитку нематеріальної культурної спадщини, вихованню молоді в патріотичному дусі, формуванню національної свідомості загалом.

[76] Семенюк А. В. Діяльність клубних закладів в контексті збереження та перспектив розвитку традиційної культури України. С. 37–38.

[77] Великодні клопоти громад Одещини. *Чорноморські новини : одеська обласна громадсько-політична газета.* 2022. № 31–32 (четвер-субота 28–10 квітня 2022 р.) URL : https://chornomorka.com/archive/22354-22355/a-15977.html.

[78] Телеуця В. В. Загальнодержавна культурна політика як чинник збереження фольклорної традиції в сучасних умовах. *Традиційна культура України XXI століття як складова культурної політики: сучасний стан, загрози, перспективи* : *зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, Київ, 21 жовтня 2016 рок :* у 2 т. / Український центр культурних досліджень ; заг. ред. О. А. Буценка та ін. ; упоряд. Босик З. О. ; відп. ред. Телеуця В. В. Київ : НАКККіМ, 2016. Т. 1. С. 38; Іршавська районна державна адміністрація. URL : https://www.irda.gov.ua/storinka/sektor-kultury-molodita-sportu-rda.

[79] Війна очима художників. URL : https://khust-miskrada.gov.ua/news/viyna-ochyma-khudozhnykiv-ponad-pivsotni-robit-predstavleno-na-vystavtsi-foto/.

Культурно-просвітницька функція громади реалізується й через суспільні практики, пов'язані з відзначенням державних і народних свят. Ураховуючи нинішні обставини, пов'язані з військовою агресією росії проти України, працівники галузі культури змушені відходити від звичних форм колективного святкування і вдаються до інших заходів, приурочених до певних дат. Приміром, на Хмельниччині до Дня Незалежності України (2022) організовано мистецький захід, який передбачав створення стилізованої карти Хмельницької області із 60 рушників від кожної громади, виготовлених місцевими майстринями. Майстрині вишили маленькі українські рушники розміром 10 х 30 сантиметрів, кожен з яких відображав особливості кольорової гами, стиль, притаманний певній місцевості. *«Всі громади дуже творчо підійшли до наповнення проєкту, як то кажуть, вклали душу», – зазначає директорка Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва.* Вона додає, що «деякі передали нам не по одному, як було заплановано, а по три, по п'ять рушничків. Ми відібрали по одному на карту. Всі інші стануть окрасою мистецького панно в нашому центрі». Уже виготовлена композиція (карта вишиваної Хмельниччини) 24 серпня була окрасою Майдану Незалежності в обласному центрі. Згодом її мали перемістити в хол приміщення обласної ради. Для детальнішого ознайомлення з інформацією про культурну спадщину Хмельниччини, ідею створення карти, майстринь, котрі долучилися до процесу вишивання, та мистецькі досягнення кожної окремої громади області можна дізнатися, натиснувши на розміщені на карті QR-коди [80]. *Такі місцеві ініціативи є прикладом гуртування задля створення спільними зусиллями проєкту місцевого значення, що водночас допомагає відзначити локальну ідентичність місцевості, а також етнокультурні особливості тієї чи іншої громади.*

Центри культури та дозвілля в малих містах організовують заходи, які мають патріотичне спрямування. Для популяризації

[80] Водяна С. На Хмельниччині створили карту області із 60 рушників від кожної громади. URL : https://ye.ua/kultura/60470_Na_Hmelnichchini_stvorili_kartu_oblasti_iz_60_rushnikiv_vid_kozhnoyi_gromadi.html.

своєї діяльності вони активно використовують соціальні мережі (зокрема «Фейсбук»). Так, у рамках мистецько-патріотичного марафону в День державного прапора України в м. Благовіщенське (Кіровоградська обл.) відбувся четвертий етап благодійного мистецько-патріотичного марафону на підтримку Збройних сил України. У святі брали участь народний аматорський естрадно-духовий колектив «Ретро», вокальний колектив «Водограй», танцювальний колектив «Грація» Будинку культури і мистецтв. Відео та світлини про захід розміщено на офіційній фейсбук-сторінці Центру культури та дозвілля Благовіщенської міської ради. Віртуальна сторінка міської спільноти є транслятором поетичної творчості містян на патріотичну тематику. Зворушливими є рядки з вірша Надії Г., який читає дев'ятирічний місцевий житель: «Ми й не знали, що так її любимо... Ми за неї Тобі, Боже, дякуємо й благодаті для рідної просимо». Офіційна сторінка в соціальних мережах міської громади дає можливість представити активну участь у відзначенні державних свят, учасниками яких стають сільські громади, які є прилеглими до неї. З нагоди святкування Дня державного прапора і Дня Незалежності України в с. Мечиславка школярі взяли участь у флешмобі «Хай буде мир на Україні». До нього було долучено духовий оркестр, який зачаровував усіх своєю грою. У сільському Будинку культури с. Шамраєве спільно з місцевою бібліотекою теж було проведено ряд місцевих заходів під назвою «Непереможна Україна». Працівниками закладів оформлено зону патріотичної символіки, дитячих малюнків «З вірою в серці», фотовиставку «Вклоняємось доземно землякові» – українському солдату, здійснено покладання квітів до пам'ятників та меморіальної дошки, відтворено відеопривітання з нагоди свята від старости округу та односельців [81].

Малі міста, які є центрами об'єднаної територіальної громади, стають опорою для громади й часто працюють на поліпшення туристичної привабливості краю загалом, намагаючись віднайти свою

[81] Центр культури та дозвілля Благовіщенської міської ради. URL : https://www.facebook.com/groups/1103665483822804/?ref=share.

особливість та призначення. Так, на Вінниччині м. Бар називають спортивною столицею Поділля. А споруджений там скейт-парк для молоді взяв участь у конкурсі «Комфортні громади». Серед вдалих громадських ініціатив цієї малої міської громади є створення освітньо-розважального простору для спілкування людей старшого віку (середній вік учасниць 82 роки, найстаршій – 86 років) під назвою «Придибенції по-Барськи» (проєкт діє на грантовій основі і започаткований у 2021 р.). Кожен захід відвідувало в середньому близько сорока жінок. У рамках проєкту проходять спільні зустрічі, на яких відбуваються різноманітні практики, пов'язані з народними традиціями краю. Зокрема, знайомство з елементами одягу жінок Східного Поділля, демонстрація різних технік зав'язування української хустки (зі слів учасниці, «українські хустки варто зберегти і передати онукам за традицією, як робила її матір), колективних співів українських народних пісень. Долучаючись до подібних заходів, люди пенсійного віку мають можливість проявити свої здібності у творчості (розфарбовують імбирне печиво, плетуть прикраси до ліхтарів у місті та ін.), можуть розширити коло свого спілкування. Подібні ініціативи сприяють об'єднанню людей, активізують у них бажання бути реалізованими й задіяними в корисних справах. У перспективі в місті планують розширення такого простору, аби він працював на постійній основі, створивши навчальний заклад під назвою «Університет третього віку». Як відзначають учасники проєкту, головною його метою є проявлення уваги до особистості, передавання їм відчуттів, що вони не покинуті. За відгуками самих учасниць, вони почувають себе в колі друзів, що ніби ходять ««надвечір'я» (у сенсі – вечорниці) досі» [82].

Сьогодні широко побутує святкування Храмового (Престольного) свята, про що свідчать польові дослідження. Ці свята є проявом суспільного єднання та однієї з форм святкового громадського

[82] «Придибенції по-Барськи»: простір для спілкування літніх людей – проєкт Барської територіальної громади. URL : https://www.youtube.com/watch?v=Xd4BpBfZBzE; «Придибенції по-Барськи». На Вінниччині створили освітній простір для людей пенсійного віку. URL : https://www.youtube.com/watch?v=7PAInBkKdIk.

дозвілля й притаманні всім регіонам України. По-іншому його називають «Храм», «Празник» (у західних районах Поділля і Галичини), «мед» (побутувала до середини ХХ ст. на Середній Наддніпрянщині, збереглася дотепер на Звенигородщині та Канівщині). За дослідженнями Н. Стішової, назва «мед» і сьогодні побутує на Київському Поліссі. Подекуди існують такі місцеві назви Храмових свят – «заложення» або «кармаш». Вони існують і нині на Рівненському Поліссі [83]. Це свято влаштовується щорічно й приурочується до дня вшанування пам'яті святого, на честь якого названо місцеву церкву або ж до дня її освячення. У своїх дослідженнях В. Сироткін відзначав, що в 1990-х роках у церквах на Поділлі зберігся посуд, призначений для громадських колективних трапез. Витоки Храмового свята сягають давньоруських часів Київської Русі [84]. Нині в селах та малих містах відзначення Храмового свята, як і було раніше, поєднують зі святкуванням Дня міста, приуроченого до дня його заснування [85]. Воно й дотепер характеризується такими ознаками, як спільність у відправленні церковних обрядів (ранкового богослужіння), колективні обіди, бажання прийняти у своїй родині гостей не лише зі свого, а й із чужих сіл та міст. Взаємні гостини в дні Храмових свят (Престол, Празник, Храм) були традиційною формою контактування членів громади, а також з членами сусідніх громад. Храмове свято відіграє велику роль у зміцненні локальних громадських зв'язків і є однією з сучасних формам громадського дозвілля в місті. У м. Смілі Черкаської області респонденти розповідають про готування трапези біля місцевої Покровської церкви – «обіди справляють великі». Серед страв – капусняк, котлети, голубці, каша, з напоїв – чай і компот. «Обіди робить батюшка для бідних

[83] Стішова Н. Храмове свято в українських календарних святах осіннього циклу та його походження. *Етнічна історія народів Європи.* 2017. Вип. 51. С. 5.

[84] Сироткін В. Святкове дозвілля громади. *Українці : історико-етнографічна монографія.* Кн. 1. Опішне : Українське народознавство, 1999. С. 156.

[85] Храмове свято Свято-Іллінського собору міста Дубно. URL : http://www.rivne-cerkva.rv.ua/news/5256-dybno02.html; 29 серпня 2020 року на честь великого релігійного свята – Успіння Пресвятої Богородиці в селі Велика Слобідка відзначається храмове свято – День села «Моє село – маленька Батьківщина».URL : https://slobkulchiev-gromada.gov.ua/news/1598603404/.

людей. Всіх бідних людей зазивають і всіх кормлять». На свято священники приїжджають з Черкас. Також на гостину до людей додому приїжджають діти й родина. «На Покрову вже все є. І порося можна зарізать, і гуску зарубать, курку або півня. Холодець вже можна на Покрову зварить. Я гуся зажарю або качку, кролів заб'ю. Є і перець, і голубці з чого зробить. Вареники з капустою можна наробить» [86]. Колективні трапези міцно закладені в традиціях українського народу, які організовувалися на відзначення якихось важливих заходів чи подій. Нині спостерігаємо громадські частування в такій формі, як «складка» (складчина) до Дня міста / села (місцеві жителі приносять продукти, готують різні страви, печуть солодощі).

Сьогодні місцем популяризації культурних традицій українців є сучасний ярмарок. Малі міські громади активно використовують комунікаційні можливості виставково-ярмаркової діяльності. Варто відзначити відроджені ярмарки районного значення на Сумщині, що вже давно стали традиційними, такі як Хрестовоздвиженський ярмарок у м. Кролевці (з вересня 1999 р.), виставка-ярмарок «Конотопська сотня» в м. Конотопі (з вересня 2002 р.). Такі ярмарки слугують відновленню звичаїв і традицій краю. А головним їхнім завданням є сприяння економічному розвитку району, зв'язкам з іншими областями та країнами зарубіжжя. На цих ярмарках охоче реалізовують свою продукцію народні майстри Сумщини. Загалом, на Сумщині щороку організовувалися різні торговельні виставки та ярмарки [87].

Отже, короткий огляд сучасних форм самоорганізації та громадських звичаїв людського співжиття в малих міських громадах України, які проявляються залежно від їх функціонального навантаження (вирішення господарських питань територіальної спільноти, проблем соціального захисту її мешканців, організації культурно-

[86] Записала М. Курінна 05 серпня 2016 р. у м. Сміла Черкаської обл. від Лякіної Катерини Олександрівни, 1939 р. н.

[87] Литвинчук Н. В. Сучасні форми збереження й популяризації традиційних промислів та ремесел Сумщини. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 354; Литвинчук Н. В. Традиційні промисли та ремесла Сумщини кінця XIX – початку XX століття : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05. Київ, 2015. 230 с.

просвітницької діяльності та громадського дозвілля), дав змогу простежити певну особливість суспільного та етнокультурного буття малих міст України, яка ґрунтується на можливості та потребі активного залучення членів соціуму до громадського життя й тісної співпраці в ньому. Варто відзначити дотримання мешканцями малої міської території принципів взаємодопомоги та колективного спілкування, що відіграє велику роль у створення дієвої системи духовного єднання людей і має позитивний вплив для українського народу в питанні відродження територіального самоуправління, його вдосконалення, піднесення на вищий рівень демократії в нашій країні. Неабияке значення в цьому процесі відводиться традиційним способам взаємодії індивідуума й локальної спільноти (через його активну участь у менших соціальних групах). Відродження самоорганізації як традиційного українського інституту сприяє збереженню та проявленню самобутності української народної культури, яка базується на глибинних історичних національних традиціях. Здатність населення самоорганізовуватись є важливим фактором формування цілісної спільноти людей у категоріях «громада» (як первинного суб'єкта місцевого самоврядування) «народ», «нація». У цьому процесі вагоме місце займає наявність сформованої усвідомленої громадянської позиції. Самоорганізація населення як діючий механізм гуртування людей навколо спільної цілі покликана врівноважити й проявити прагнення українського народу до самовдосконалення та самореалізації. А це у свою чергу стане серйозним підґрунтям для високодуховного та забезпеченого життя українців у своїй країні.

Незважаючи на складні соціально-економічні обставини, нові виклики та загрози, пов'язані з російсько-українською війною, малі міські громади мають великий потенціал, аби стати об'єднуючим фактором для вирішення проблем суспільства та збереження національних традицій. Саме на освітні та культурні заклади, міські центри дитячої та юнацької творчості, регіональні ЗМІ має покладатися обов'язок щодо активного нарощення і збільшення інтересу в молодого покоління до дослідження та висвітлення етнокультурного надбання краю, місцевих фольклорних пам'яток, їх поширення се-

ред українського населення. Це сприятиме усвідомленню культурної ідентичності в громаді малих міст, виявленню культурно-історичного потенціалу місцевих спільнот, історичної самобутності регіону.

Завершимо поданням оцінки ролі територіальної громади, окресленої в документах Українського національно-демократичного об'єднання (найбільшої і найвпливовішої української політичної партії Західної України міжвоєнного періоду ХХ ст.), яка була дана у 20-х роках ХХ ст. й залишається актуальною в наш час: «Побіч родини, котра є основою всякої людської суспільної організації, громада є основою сучасної культурної і суспільної організації чоловіка. На громадській організації спирається організація повітів, країв, округів, воєводств і самої держави... і наша сила, як народу, опирається і зберігається у наших громадах. Наші громади є джерелом нашої господарської сили, є основою, на котрій опирається наша політика, громада є кадрою, звідки рекрутуються всі наші борці-герої за краще завтра народу. Є кузнею, де гартується національна сила і свідомість» [88].

Стратегічні й далекоглядні перспективи розвитку українського суспільства вбачаються в об'єднанні українського народу на базових принципах національної ідеї та формуванні багатовимірного національного світогляду, який є постійним супутником життєдіяльності громадських організацій та інституцій. Створені на сьогодні в регіонах України добровільні об'єднання громадян вирішують різноманітні інтереси людей, відносини в яких побудовані на принципах вільного вибору, множинності ідей та соціальних ініціативах.

Підсумовуючи вищезазначене, варто наголосити на важливому значенні національної громади як соціокультурної інституції, яка бере на себе право відповідальності в соціумі та державі як важеля впливу на консолідацію народу та збереження його духовних цінностей.

[88] Гураль П. Поняття і сутність місцевого самоврядування в Україні. *Самоврядування та самоорганізація територіальних громад : матеріали науково-практичної конференції (Львів, 24–25 червня 1999 року).* Львів, 1999. С. 9–10; Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. С. 65.

Людмила Пономар

СУЧАСНІ МАРКЕРИ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В МІСТАХ ДОНЕЧЧИНИ ТА ЛУГАНЩИНИ: ВИШИВКА

Дослідження присвячено ролі народного вбрання, зокрема вишитої сорочки як виразника української ідентичності прифронтових міст Донеччини та Луганщини в період з 2014 року до сьогодення. Історичні події в Україні в період Помаранчевої революції та Революції гідності стали початком процесу, у якому українське народне вбрання виконує важливу об'єднавчу місію – як національну, так і міжнаціональну; є провідником цивілізаційних цінностей. Народне вбрання стало символом спротиву за демократію, мову, культуру українців. Світова історія засвідчує, що відродження традиційного одягу, поширення народного стилю в повсякденні безпосередньо пов'язане з періодом національного піднесення. Такі процеси відбувалися з кінця XVIII ст. у різних країнах Європи – Франції, Польщі, Австрії, Іспанії, Норвегії, Фінляндії, а також в Америці, Азії. О. Матюхіна зазначає: «Спільним є одне – підйом національної самосвідомості має зв'язок із відродженням народного костюма, зростанням його престижності, значимості. Він виступає символом національних переконань, патріотичних почуттів. Тим більше, що національний костюм завжди є виразом ментальності народу; у закодованому, символічному вигляді зберігає, фіксує притаманну йому систему естетичних, етичних цінностей, відповідає природним умовам» [1]. Авторка показала, що народний одяг є популярною формою святкового одягу в багатьох країнах Європи. Спільним для такого зацікавлення народним вбранням для всіх

[1] Матюхіна О. А. Національний стиль в одязі як вираз національної самосвідомості. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2006. № 1. С. 142–148.

країн є підкреслення національної самобутності, вияв патріотизму до своєї країни. Найвагомішим «смислом» народного одягу, що об'єднує українців і світову спільноту, є громадянська позиція його носіїв. Зі здобуттям незалежності змінюється його ідентифікаційна семантика – як народне вбрання вільного народу, а не частини Союзу. З Помаранчевої революції та Революції гідності почався всенародний інтерес до вишитої сорочки. У період другої вишиванка стала виразником єдності та спротиву в національному масштабі. Ця революція ламала залишки всієї пострадянської системи, надію путіна на відродження Радянського Союзу, яке росія почала, загарбавши республіки Ічкерію, Дагестан на Кавказі. Цінності, які почала відстоювати Україна після Революції гідності, базуються на цінностях демократії, що є основоположними для країн Заходу, Америки. Рішуче відстоювання їх поєднало наш народ з європейцями, американцями та отримало підтримку більшості країн світу. Українська вишита сорочка стала символом національного спротиву, вираженням солідарності міжнародної спільноти. Саме слово «вишиванка» широко увійшло в побутове вживання українців у період піднесення після подій Помаранчевої революції та Революції гідності. З часу агресії Росії у 2014 році й дотепер окупанти ведуть пропаганду, що Донбас ніколи не був українським, а Донецька та Луганська області – це частина так званого руского міра, «іскониє» землі російської імперії [2]. Проте всі ці заяви спростовуються історичною правдою. Вбрання цього краю виявляє типологічну близькість народних строїв з іншими українськими регіонами [3]. Їхній одяг так само пов'язаний із минулим українського народу. У ньому збереглися кращі традиції з часів Київської Русі, позначені вмінням поєднати їх з культурами сусідніх народів, із Запорізькою

[2] [Б. а.]. Сурков заявив, що «України немає» і що для Донбасу бути в ній – «приниження». URL : http://www.pravda.com.ua › news › 2020/02/26.

[3] Віхрова Т. В. Особливості українського костюма. *Традиційно-побутова культура Луганщини кінця XIX – початку XX століття : зб. наук. статей.* (Серія «Краєзнавчі записки». Вип. VI). Луганськ : Прес-експрес, 2013. С. 222–242; Матейко К. І. Український народний одяг. Київ : Наукова думка, 1977; Ніколаєва Т. Історія українського костюма. Київ : Наукова думка, 1996.

Січчю, яка стала символом національної гідності та свободи для всієї України. Яскраві риси національного вбрання виявляв, зокрема, жіночий костюм. З одягом Середньої Наддніпрянщини територію Луганщини, Донеччини поєднує вишита білими нитками сорочка – гладдю, вирізуванням, з мережаним подолом; багатокольорна ткана плахта, парчеві запаски, очіпки, верхній одяг. Історичні відомості засвідчують тяглість формування українського населення Донеччини та Луганщини, що є важливим для розуміння формування вбрання цього краю. У різні періоди історії на цих українських землях народний костюм так само ставав національним символом. Як зазначає Дмитро Журавльов, «у період Української народної республіки (УНР), з 1917 по 1921 роки вишиванка та загалом український народний костюм перенесли модний бум. Тоді зробити фото у вишиванці вважалося модним і прогресивним» [4]. Як у ті роки, так і сьогодні використання народного одягу виявляє ідентифікаційну функцію. У положенні про щорічний пісенний фестиваль, що відбувся в Маріуполі у 2016 році, записано: «На початку 2014 року в Маріуполі був свій Майдан. Завдяки громадським і волонтерським діячам на тисячних акціях, що пройшли в центрі міста, громада рішуче заявила: "Донбас – це Україна!" [5]. Виявляючи свою громадянську позицію, підтримуючи вимоги Революції гідності, мешканці Донецька, Краматорська та інших міст одягали вишиванки» [6]. У цьому контексті народне вбрання трактується не тільки як цінність народної культури, а і як носій культурної інформації. Ця теза особливо актуальна в час війни, коли російські нацисти у своїй доктрині проголошують знищення українського народу та його тисячолітньої культурної спадщини.

[4] [Б. а.]. Українська вишиванка. *Обереги українського народу.* Вип. 8. URL : https://nibu.kyiv.ua › exhibitions. 18 травня 2022 р.

[5] Боса Л., Таран О. Українське Приазов'я в контексті міжкультурних комунікацій (з експедиційних рефлексій 2018 року). *Народна творчість та етнологія.* Київ, 2019. № 1. С. 75–81.

[6] [Б. а.]. «Це громадянська позиція», – мешканці Донеччини розповіли про своє розуміння Дня вишиванки. *Інформаційне агентство «Вчасно».* URL : https://vchasnoua.com/donbass/65407-tse-hromadianska-pozytsiia-meshkantsi-donechchyny-rozpovily-pro-svoie-rozuminnia-dnia-vyshyvanky. 21.05.2020 р.

Для українців Донбасу, що змушені лишити землю, вишите вбрання – це втілення рідної української землі. Петро Слободяник, донецький айтішник, який через війну у 2014 році переїхав у Київ, а у війну 2022-го – у Вінницьку область, розповідає: «Першим, що поклав в тривожну валізу, була саме ця вишиванка!» [7]. «Вишиванка – духовна броня українців», «Українці – броня світу» – під такими гаслами вийшли українці на акцію у вишиванках у Варшаві, щоб підтримати один одного в боротьбі в тилу. Учасниця (переселенка) розповідає, що тікала з одним телефоном. Коли чоловік мав змогу передати, то перше, що попросила, це була вишиванка [8]. Актуалізується знакова функція народного одягу, що визначає українську належність. Про це свідчать також історії майстрів вишивки Донечини та Луганщини, на чиї долі припали випробування війн 2014 та 2022 років, розв'язані росією. Починаючи з 2015 року, у містах Донецької та Луганської областей відбувалися паради вишиванок.

Стають популярними такі флешмоби, як «вишиванкова» (розфарбована або орнаментально викладена) дорога, яка вперше з'явилася в Луганську у 2012 році. Тротуарна плитка нагадує канву для вишивання, що дозволяє перенести й розфарбувати малюнок орнаменту. Слушно зазначає Г. Бондаренко, що «Прагнення означити свою нову національну, громадянську ідентичність реалізується за допомогою етнічних, національних, державних символів. Небувалий попит нині мають вишиванки; у вишиванки "вбралися" навіть автомобілі. Державний прапор, жовто-блакитні стрічки, зображення тризуба, поширені раніше в західних областях, сьогодні стають ознаками "українського характеру" міст і сіл Півдня та Сходу України» [9].

У Донецькій області День вишиванки набув особливого значення після подій 2014 року через російську агресію на Донбасі.

[7] Gurska M. День вишиванки 2022. Як українські айтівці відзначали цю дату в умовах війни. URL : https://dou.ua › lenta › articles › vyshyvanka. 20 травня 2022 р.

[8] Черняхівська М. Українці у вишиванках прийшли на акцію у Варшаві. *Espreso TV*. URL : https://www.youtube.com/watch?v=yXdwr63Z6PE. 20 травня 2022 р.

[9] Бондаренко Г. Українська етнокультура в контексті глобалізаційних викликів / [голов. ред. Г. Скрипник]. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2014. 226 с.

Інтерес до народної культури, народного вбрання сприяв появі майстерень з пошиття народного одягу, розвитку традицій у сучасному вбранні. Щороку День вишиванки був пов'язаний із суспільно значимою проблемою – збереженням спадщини, екології тощо. У 2015 році цей день став знаком єдності. Була започаткована акція «Подаруй вишиванку захиснику», щоб підтримати бойовий дух українських воїнів у зоні АТО. Для майстрині Вероніки Романькової, яка до війни 2022 року проживала в Краматорську, вишиванка – це свідомий вияв громадянської позиції, національної єдності: «Я познайомилася з дівчатами та хлопцями військовими, – розповідає Вероніка. – Саме один з них попросив пошити йому вишиванку. Казав, що коли приїде додому, на Західну Україну, то розкаже, що на Донеччині є чудова майстриня, яка зробила йому сорочку – оберіг з родинним орнаментом. З цього моменту й почала шити вишиванки для себе, рідних, для друзів, щоб підкреслити свою громадянську позицію. Я вирішила, що це моя народна дипломатія, і саме так буду боротися за свою країну. Згодом жителі нашого міста зацікавилися моїми виробами, і пішли замовлення. Це підкреслює, що Донеччина – це Україна» [10]. До війни в Краматорську дизайнерка мала власну майстерню з пошиття одягу «Пані». Вона реалізувала проєкт «Шість історій етноодягу для повсякдення від пані Веронічки» до Дня вишиванки з метою популяризації етноодягу. Майстриня підбирала різні образи людей у вишитому вбранні для фотосесії – охочих узяти участь у проєкті було багато [11]. Вероніка – одна з перших, хто почав створювати сучасний національний одяг у Донецькій області, зацікавившись дослідженнями українських етнографів, колекціями в краєзнавчих музеях у різних містах України, використовуючи сучасні технології для створення візерунків. У своїй майстерні вона створила платформу, де збиралися патріотичні творчі люди, проводилися різноманітні майстер-класи для дітей, організовувались виставки

[10] [Б. а.]. Вероніка Романькова: «Вишиванка – це моя народна дипломатія на Донеччині». *Інформаційне агенство «Вчасно».* URL : https://vchasnoua.com/donbass. 19 травня 2021 р.

[11] Там само.

етноодягу [12]. Дизайнерка зазначає, що на Донеччині дуже багато людей, які цінують свою історію та традиції. Вони пам'ятають та зберігає родинні традиції з покоління в покоління. Як підмітила пані Вероніка, важливим є зацікавлення народним вбранням молоддю, для якої важливо продовжувати традиції свого роду, малої батьківщини. Майстриня прагне бачити вишиванки на людях не тільки на свята, але «щоб цей національний одяг зайняв почесне місце в гардеробі українців». Вона визначила для себе напрям своєї творчості – «створювати етноодяг для повсякденного вжитку», «впроваджувати міську моду на вишиванки» [13].

Вероніка почала створювати одяг (сучасні сорочки, піджаки, сукні) з конопляного полотна. Її краматорські сорочки відомі за кордоном. Для посла Японії в Україні Шігекі Сумі створила вишукану сорочку: донецькі терикони майстриня вдало поєднала із символом Японії – горою Фудзіяма. Після вторгнення російських військ *Вероніка Романькова* переїхала до Львова, лишивши в Краматорську свою вишивальну майстерню. Із собою вивезла лише старовинні зразки українського вбрання, колекцію «Живі речі». Зокрема, вбрання часів Івана Франка, сорочка з Полтавщини XVIII ст., відтворений автентичний стрій, давні прикраси. У Львові майстрині вдалося знову працювати дизайнеркою на одному з підприємств Львова, що спеціалізується на вишивці [14]. Її увагу привертає різний крій українських керсеток з багатим декоративним вирішенням. Свої ідеї втілює в сучасних виробах – жакетах у стилі керсеток тощо.

Так само рідний дім у Донецьку покинув майстер вишивки Олександр Копцов. Про себе розповідає: «Хист до голки з ниткою у мене вроджений: дід та прадід були шевцями» [15]. У 2014 році був

[12] Самосват І. Вишиванка з Краматорська: як на Донеччині створюють іменний національний одяг. URL : https://shotam.info › vyshyvanka-z-kramators-ka-iak-n. 11.04.2019.

[13] Там само.

[14] [Б. а.]. Жителька Краматорська мріє одягати у свої вишиванки львів'ян. URL : https://suspilne.media/262444-zitelka-kramatorska-mrie-odagati-u-svoi-visivanki. 25 липня 2022 р.

[15] Коломієць В. Відмова бойовикам – обстріляли будинок. Історія майстра вишивки з Донеччини. URL : https://shotam.info/vidmovyv-boyovykam-obstrilialy-budynok-istoriia-maystra-vyshyvky-z-donechchyny-iakyy-hotuietsia-vidkryty-inkliuzyvnu-m. 06.02.2022 р.

змушений залишити рідний Донецьк і переїхав у містечко Часів Яр через погрози бойовиків-ополченців ДНР вбити його та сім'ю, бо він відмовився шити для них бронежилети [16]. Майстер працює в м. Часовому Яру Бахмутського району Донецької області, що потерпає від ворожих обстрілів. У січні 2022 року росіяни завдали удару касетними снарядами, загинула людина, одинадцять осіб було поранено, і дотепер тривають обстріли міста. Вишиті роботи майстра – це вияв незламності, нескореності, віри в Перемогу та відродження України. Мешканці купують ці сорочки – це українська позиція, патріотизм і підтримка воїнів. Тому такими вагомими були слова, які звучали на День вишиванки 2022 року: «Вишиванка – духовна броня світу» [17]. Про патріотизм мешканців Маріуполя, Бахмута, Луганська та інших міст, роль народного вбрання як коду ідентичності свідчать численні історії майстрів. Етнологи ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України Л. Боса та О. Таран, чиї експедиційні дослідження охоплювали Маріуполь, Нікольське, справедливо зазначили: «Культурна складова не менш важлива, а то й визначальна для українського вибору місцевих мешканців, незалежно від того, до якої етноспільноти вони належать» [18]. Важливо, щоб дослідники історії, культури Приазов'я розвивали не лише «сучасну культуру, яка цікавить молодь», а й вивчали та доносили до сучасників знання про культурну й історичну спадщину, бо інакше, як підкреслюють авторки, «ми отримаємо нові зони конфлікту» [19]. Зокрема, важливо глибоко вивчати козацьку спадщину краю, Кальміуської паланки Вольностей Війська Запорозького, козаків Азовського війська, вихідців із Задунайської Січі. Такі приклади зацікавлення місцевою культурою показали жителі Нікольського. У їхній музейній «родовій» збірці зразки українського вбрання – вишиті сорочки, керсетки, спідниці, що показують тяглість спадщини українців.

[16] Там само.

[17] [Б. а.]. Вишиванка – духовна броня українців. URL : https://uu.edu.ua/news/vishivanka_dukhovna_bronya_ukrayintsiv. 19.052022.

[18] Боса Л., Таран О. Українське Приазов'я в контексті міжкультурних комунікацій.

[19] Там само.

Про прагнення маріупольців пізнати та відкрити світу самобутність цього українського міста свідчили бібліотека української літератури імені Василя Стуса – понад 7000 українських книг, культурні осередки в храмі Святого Петра Могили й соборі Успіння Пресвятої Богородиці Православної церкви України. Волонтер Кирило Долімбаєв разом з громадою організували тут справжній культурний центр Донеччини, де проводили майстер-класи з різних видів народного мистецтва, уроки гри на бандурі, вивчали українську та італійську мови. Саме Кирило Долімбаєв став ініціатором створення Приазовської вишиванки – візитівки міста Маріуполя. Його ідею реалізувала Тетяна Нафтель, переселенка з Луганська після агресії росії 2014 року, яка нині проживає в Черкасах [20]. Волонтер згадує, що до 2014 року багато уваги громадській діяльності чи українській культурі не приділяв. Але Революція гідності та війна з росією змінили його погляди. Народилась ідея створити рідну маріупольську вишиванку як символ українства маріупольців: «...започаткувати своє та передати це нащадкам. Маріупольський стиль гарний і яскравий» [21].

Графічний дизайнер Тетяна Нефтель займається комп'ютерною вишивкою з 2016 року, відкривши для себе світ цього багатого спадку українців. Кирило Долімбаєв звернув увагу на її творчий підхід до справи – «*додати власне бачення та ідеї до традиційного орнаменту та крою*». Він цілковито поклався на розсуд майстрині: «Я надав Тетяні повну свободу творчості. Лише запропонував обіграти у візерунку петриківський орнамент, яким розписаний наш храм у Маріуполі. І попросив синьо-жовті кольори!» [22]. *До цього орнаменту майстриня додала ідею: птах, що летить угору, у середині якого зображене Дерево життя.* Після агресії росії Кирило Долімбаєв виїхав у Дніпро, де ор-

[20] Курцановська Г. Приазовська вишиванка народилася в Маріуполі. Тепер вона – один із символів українського міста. URL : https://svoi.city › articles › mariupolska-vishivanka. 19 травня 2022 р.

[21] Там само.

[22] Богуцька С. Дерево життя та птах, що летить угору – як маріупольці розробили Приазовську вишивку. URL : https://vikna.tv/styl-zhyttya/podorozhi/derevo-zhyttya-ta-ptah-shho-letyt-ugoru-mariupolczi-rozrobyly-pryazovsku-vyshyvku-v-ukrayinskyh-kolorah/. 18 травня 2022 р.

ганізував гуманітарний хаб «*Доброго ранку, ми з Маріуполя!*», *допомагаючи маріупольцям-переселенцям. Водночас тут знову відновлюють знищене окупантами: збирають книги для відновлення маріупольської бібліотеки, підтримують виготовлення приазовської сорочки, щоб передати кошти біженцям зі Сходу України. У власній майстерні «Срібний птах» Тетяна Нафтель створює вишиванки, які носять в Україні та за кордоном.* Свої образи малює на аркуші паперу, потім фотографує і переводить на комп'ютер, доопрацьовує. Є сорочки з традиційними орнаментами, є тематичні. Особливо значущою в доробку майстрині є «бойова» вишиванка [23]. Це вишиванка для 503-го окремого батальйону морської піхоти «Борсук», який дислокувався в Маріуполі. Ідея створити вишиванку для друзів-морпіхів належала *другу Тетяни Нафтель Валерію Горбенку. волонтеру-стоматологу, що з 2015 року лікує воїнів. Майстриня розповідає про цю роботу:* «Але рада, що нам свого часу вдалося зробити вишиванку для 503 окремого батальйону морської піхоти. Там мав бути тризуб Посейдона, борсук, восьмикінцева зірка й український орнамент. Я досить довго це розробляла! Врешті, вдалося. І це була неймовірна робота. Таких вишиванок ми більше не робимо, тобто це був ексклюзив для наших захисників» [24]. З*нову в руках майстрів народжується Приазовська вишивка з її незгасною ідеєю відродження Маріуполя. 70 % від вартості вишиванок перераховуються у фонд, який підтримує гуманітарний хаб «Доброго ранку, ми з Маріуполя!»*.

Майстрів Донеччини, Луганщини об'єднує громадянська позиція – показати своєю творчістю головне: їхня земля – це українська земля, споконвічна, з багатою культурою народного вбрання. Дуже точно це виражено у назві статті Вільного радіо – «Вишиванка як злам свідомості. Як майстрині з Бахмута руйнують стереотипи про "руський" Донбас» [25]. Ідеться про учасниць майстерні «Оберіг»

[23] Вівчарик Н. Від традиційних орнаментів до бойової вишиванки: луганчанка в Черкасах зайнялася вишивкою. URL : https://procherk.info ›tabloid›99-cherkassy-news. 27 травня 2022 р.

[24] Там само.

[25] [Б. а.]. Вишиванка як злам свідомості. Як майстрині з Бахмута руйнують стереотипи про «руський» Донбас. *Вільне радіо.* URL : https://freeradio.com.ua/vyshyvanka-iak-zlam-svidomosti-iak-maistryni-z-bakhmuta-ruinuiut-stereotypy-pro-ruskyi-donbas. 20 травня 2021 р.

із м. Бахмута, що зібрали колекції народного одягу, світлин із музейних експонатів та родинних фотоальбомів бахмутчан у традиційному вбранні. За цими світлинами майстрині відтворюють строї та проводять фотосесії для виставок і календарів. Майстрині Світлана Кравченко, Тетяна Гольц, Наталя Роменська та Лариса Комісарова створювали колекцію народного вбрання свого краю в 2014 році з метою «довести, що схід України має глибоке народне коріння» [26]. Показ костюмів відбувся до Дня вишиванки у 2016 році. Про значення цієї події свідчило те, що бахмутчани додали свої костюми та виступили моделями. Патріотичною була сама ідея майстринь: «моделями мають бути жінки, які в 2014 році визначилися зі своєю громадянською позицією. За кожною з них є історія» [27]. Це волонтерка Ліліана Зіньковська, яка приймала поранених бійців з Дебальцевого, Наталя Зубар, мати юного бахмутчанина Петра, який під час окупації сховав вдома український герб, збитий бойовиками з будівлі міськради» [28]. Для дослідників одягу це дуже важливі факти як джерело осмислення сучасних функцій вбрання. Колекцію українського одягу під назвою «Генетичний код Бахмута» показали у багатьох містах: у Кременчуці, Запоріжжі, Рівному, Львові та інших. Моделями були дружини військових, які захищали Україну на сході. Їхні покази важливі як свідчення всьому світу, що Донбас – українська земля. У 2019 році, коли бахмутчани святкували День вишиванки, журналісти Вільного радіо розпитали п'ятеро з них про їх ставлення до вишиванки. Мешканці розповідали, що у їх родинах у всіх є вишиванки, що це символ рідної землі, ідентичність. Зберігають і вишиванку бабусі, передають наступному молодому поколінню, вірять, що ця традиція не перерветься. За словами мешканки Оксани: «Це оберіг та символ українського народу. Вишиванку одягають патріоти. А ті, хто не люблять одягати її, це для них, як кадило для чорта» [29]. Одягти

[26] Там само.

[27] Там само.

[28] Там само.

[29] [Б. а.]. «Вишиванка обеззброює ворогів». 5 аргументів берегти та носити вишиванку від бахмутян. *Вільне радіо.* URL : https://freeradio.com.ua › vishivanka-obezzbrojuie-vor. 16 травня 2019 р.

вишиванку у 2014 році – це був вияв великої мужності бахмутчан і ризиком для життя. І це був спротив окупантам, попри велику небезпеку. Такою незламною є вчителька біології школи НВК № 11 Вікторія Бак: «Вишиванка була саме ознакою національної гідності для мене. Вона була ознакою сміливості. Бо одягти вишиванку у 2014 році – це означало відкрито сказати: "Я відстоюю свою землю. Це моя земля! Я на цій землі народилася, і вона є моїм корінням українським"» [30].

Майстри вишивки, дизайнери прагнуть своїми роботами зробити внесок у боротьбу проти російських агресорів. У Львові почали виготовляти вишиванки з орнаментами регіонів України, які найбільше охопила війна. Ідею подала Світлана Недодаєва, що змушена була виїхати у 2015 році з Донецька. Вона розробляє вишиванки для львівської компанії «Сварга». Вишивка для майстрині – нерозривний зв'язок з малою батьківщиною: «Це дуже важливі моменти та символи, які асоціюють з ідентичністю, історією, корінням та філософією народу. Я запропонувала ідею з орнаментами, бо знаю, наскільки це допомагає людям у складні часи не втратити віру, розуміти, що ми все подолаємо. Ми повинні розповісти про ці регіони й підтримати людей, котрі покинули свої домівки, чиї помешкання знищили окупанти. Для того, щоб вони відчули родинний дотик та коріння» [31]. Цю колекцію представили 19 травня 2022 року, у міжнародний День вишиванки. Першими були сорочки з Луганщини та Донеччини – з традиційними орнаментом і колористикою, осучасненого крою. Про віру, невідворотність покарання росії та її розгрому свідчить виготовлення блакитно-жовтої сорочки з кольоровою символікою прапора – сорочки для зустрічі перемоги: «Я думаю, до Дня Перемоги ми їх зробимо дуже багато, і всі одягнуть блакитно-жовті вишиванки, будуть красивими та яскравими і тішитимуться нашій перемозі» [32]. Про те, що українці переконані в Перемозі

[30] Там само.

[31] [Б. а.]. Стародавня вишивка Донеччини, Луганщини, Харківщини, Миколаївщини та Київщини відтепер буде на сорочках. У Львові почали виготовляти. *Espreso*. URL : https://zahid.espreso.tv/vishivanki-z-traditsiynimi-ornamentami-okhoplenikh-viynoyu-regioniv-ukraini-vigotovlyayut-u-lvovi-foto. 2 квітня 2022 р.

[32] Там само.

над рашистами й обирають свої вишиванки для її зустрічі, свідчать також історії жителів різних міст і сіл цього краю. Покидаючи окуповані міста і села, лишаючи своє майно, жителі Донецької та Луганської областей вивозили свої вишиванки.

Народний одяг – один із особливо значущих маркерів українства, тому окупанти нищать експонати, зокрема народний одяг. У 2015 році в різних містах була показана виставка колекції одягу з Луганщини «Скарби родоводу України» [33]. Цю збірку боєць добровольчого загону «Айдар» Микола Павлюченко придбав у Єлизавети Главацької, жительки Старобільська, патріот з розумінням того, що народний одяг, як і мова, включають людину у визначене етнічне поле. Це патріотизм сучасного покоління, для якого відродження національної культури є символом національної свободи народу. Самобутній одяг Луганської землі експонувався на тлі захисної сітки, над сіткою – фотографія молоді Старобільська в народному вбранні, посередині на столі – фото бійців-айдарівців і напис: «Ми обов'язково повернемось!» Народний костюм зберігає для сучасників і майбутніх поколінь величезну інформацію про традиції свого населення, вироблені від найдавніших часів. Традиційне вбрання зі Старобільська та сіл Луганського краю – це не тільки мистецькі витвори, це водночас свідчення належності до українського етносу. Сорочки, керсетки, юпки демонструють уміння жінок творити довершене за кроєм і декоруванням вбрання. Відразу згадуєш Полтавщину. Козацькі поселенці з цього краю, освоюючи та охороняючи степи Старобільщини, крізь віки донесли у візерунках коди пращурів. Конструктивно-декоративні особливості сорочок – суцільно кроєні («цілі») сорочки з плечовими вуставками, пришитими по основі, із призбируванням у верхній частині рукава «пухликами» («пухлями») та без них. Полотняні сорочки пошиті у три пілки, з перкалю – у дві, мають вишукане оздоблення, що втілює різні естетичні вподобання. Старовинні сорочки прикрашені класичним настилуванням «білим по білому», вирізуванням, мережкою з висо-

[33] Пономар Л. Евакуйована колекція в Кіровоградському обласному художньому музеї. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 1. С. 96–100.

ким художнім і технічним рівнем виконання: майстрині бездоганно клали білі стібки, створюючи мистецькі композиції, вироблені народною традицією впродовж століть. Рослинні та геометризовані орнаменти на сорочках нагадують полтавські узори з Гадяччини, Миргородщини – «ламане дерево», стилізовані квітки, вишиті білими нитками та з вирізуванням. Майстрині віртуозно створювали поєднанням вибілених ниток з полотном – світло-тіньовий ефект. Подолок сорочок, який завжди було видно з-під плахти, декорований мережкою «зубцюванням», вирізуванням, із давніми візерунками. Традиційно орнамент розташовано на вуставці та у верхній частині рукава, а по рукаву – вільне розміщення стилізованих квітів. Цікаві орнаменти сорочок, вишитих темними, із сіруватим відтінком нитками. Вишукані також композиції з вільно розкиданих букетів на сорочках з рослинним орнаментом, вишитим технікою «хрест» у червоно-чорній та червоно-синій гамі.

Це вбрання руйнує міфи про «ісконний рускій мір» на землі Старобільщини. У цьому контексті інтерес становить багатотомна праця архієпископа, історика церкви Філарета Гумілевського. Один із томів присвячений опису культури, а також етнічній належності сіл Старобільського, Біловодського, Новопсковського, Білокуракинського, Марківського та Сватівського районів, яка засвідчує українську етнічну традицію краю [34]. Ця традиція є основою формування культури іншої частини Слобожанщини. Наприклад, села Слов'янського району Донецької області (Хрестище, Прилісне та ін.) здавна заселені українцями. Про українську нішу, домінуючу в XIX ст., свідчить асиміляція російських селян у с. Маяки цього району: як показало експедиційне опитування в 1997 році, вони вважають себе українцями, розмовляють українською мовою (слобожанською говіркою), дотримуються українських традицій у народній культурі. Тільки деякі елементи вказують на збереження російської етнокультури – російська піч, звертання до батьків

[34] Віхрова Т. Формування етнічної структури Луганщини (XVII – поч. XX ст.). *Традиційно-побутова культура Луганщини кінця XIX – початку XX століття : зб. наук. статей.* (Серія «Краєзнавчі записки». Вип. VI). Луганськ : Прес-експрес, 2013. С. 16–52.

«папєнька», «мамєнька». Село Маяки було засноване як сторожова фортеця на південному кордоні в 1663 році. Його землі було подаровано за царську службу російському дворянину, який і прибув сюди зі своїми кріпаками, які, потрапивши в українську «нішу», асимілювались. У костюмах Луганщини, Донеччини простежуються риси вбрання селян з Полтавської, Київської, Чернігівської областей. Дослідниця народного костюма Луганщини Т. Віхрова справедливо зазначає, що він «зберігає значення одного з найважливіших етнодиференціюючих маркерів» [35], оскільки поєднує українські риси вбрання вихідців із різних етнографічних регіонів та локальних місцевостей України.

Вишите вбрання – символ українства – лякає окупантів, як мова, як уся українська спадщина. Тому в Мелітополі «денацифікацію» російські нацисти почали з дитячих вишиванок – із розпорядження спалити дитячі вишиванки у дитячому садку «Ластівка»: «У садку нуль вихованців. Ніхто не ризикнув довіряти окупантам своїх дітей. Перше завдання, яке поставила окупаційна влада в нашому новому дитячому садку "Ластівка", відкритому на початку року, – спалити дитячі вишиванки. Ми їх купували на свята, урочисті та знаменні дати. Мабуть, інших важливіших завдань, крім як спалити вишиванки, в окупантів немає», – розповів мер Мелітополя Іван Федоров [36].

Є митці, для яких вишивка є літописом історії України. Народна майстриня, громадська діячка (голова Донецького відділення «Союзу українок»), письменниця Людмила Огнєва створює колекцію сорочок відомих поетів, художників, а також історичних постатей та сучасних героїв – героїв АТО. Серед авторських робіт – вишиті сорочки, присвячені князям Володимиру та Святославу, Олексі Довбушу, Устиму Кармелюку, Данилу Галицькому, Богдану Хмельницькому, Івану Мазепі, героям визвольного руху – Василю

[35] Віхрова Т. В. Особливості українського костюма. *Традиційно-побутова культура Луганщини кінця XIX – початку XX століття : зб. наук. статей.* (Серія «Краєзнавчі записки». Вип. VI). Луганськ : Прес-експрес, 2013. С. 222–242.

[36] [Б. а.]. Українська вишиванка. *Обереги українського народу.* Вип. 8. URL : https://nibu.kyiv.ua › exhibitions. 18 травня 2022 р.

День вишиванки. м. Слов'янськ Донецької обл. За: URL : https://www.6262.com.ua/news/3391699/ak-slovansk-vidznacav-den-visivanki-u-rizni-roki

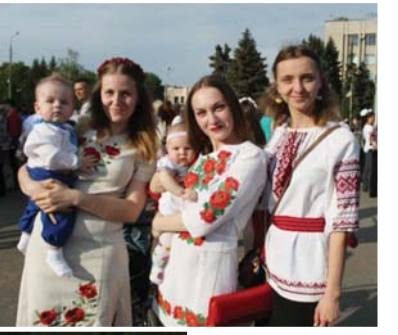

День вишиванки. м. Краматорськ Донецької обл. Світлина з архіву Г. Бондаренко.

Волонтер з м. Маріуполя Донецької обл. Кирило Долімбаєв. За: URL : https://novynarnia.com/2022/09/27/kyrylo-dolimbayev/

Родина з м. Краматорська Донецької обл. у вишиванках. За: URL : https://shotam.info/vyshyvanka-z-kramators-ka-iak-na-donechchyni-stvoriuiut-imennyy-natsional-nyy-odiah/

Узор «бойової» вишивки. За: URL : https://procherk.info/tabloid/99-cherkassy-news/102606-vid-traditsijnih-ornamentiv-do-bojovoyi-vishivanki-luganchanka-v-cherkasah-zajnjalasja-vishivkoju

Жіночий народний стрій із фондів
Нікольського краєзнавчого музею
Донецької обл. 2018.
Світлина О. Таран

Виставка евакуйованої
колекції одягу з Луганщини
«Скарби родоводу України».
Кіровоградський обласний художній
музей. Вересень 2015 р.
Світлина Л. Пономар

Стусу, В'ячеславу Чорноволу, Героям Крут, Небесної Сотні, ветеранам ОУН-УПА Степану Бандері, Роману Шухевичу, Євгену Коновальцю та ін. Майстриня також шукає зразки і створює традиційні сорочки Донеччини. Її збірку сорочок вдалося вивезти з окупованого Донецька [37].

Про те, якою особистою цінністю, скільки смислів для українців (утілення рідної української землі, ідентичності, патріотизму) має вишите вбрання, вишита сорочка, свідчать їхні мужні історії. Одна з них про дивовижно сміливу людину, волонтерку з Маріуполя, а в мирному житті продавця кульок – Ганну Ворошеву, яка, попри небезпеку для життя, робила все, аби врятувати й вивезти людей з окупованого міста. Після оголошення загарбниками волонтерів «терористами» була кинута до Оленівської в'язниці, справжньої фашистської катівні, де підступно вбили наших воїнів. Ця мужня жінка після 100 днів полону у в'язниці зуміла винести з камери записки, імена полонених героїв і дані про їхніх катів – усе це разом з її свідченнями має стати доказами в судах. Коли будинок Ганни опинився під небезпекою зруйнування від нескінченних бомб рашистів, головне, що взяла з квартири, – це свою вишиту сукню: «...Я навряд чи потім пізніше зможу потрапити взагалі до своєї квартири. Місто розрізалося все лініями вогню. За звичкою склала там халат, ще щось. Потім зрозуміла, що все це неважливо. Я зрозуміла, що я візьму сукню цю червону вишиту сукню (червону вишиванку – ред.) обов'язково. Вона мені дуже личить. Я так мріяла в Оленівці, що я вийду десь в міжнародному аеропорту і буду стояти в цій вишиванці. Це для мене такий символ свободи. Нарешті, нарешті я буду вільна», – розповідає жінка» [38]. Її вишите вбрання – це переможна відповідь людяності цілодобовим знущанням та постійним фразам жінки-конвоїрки: «Пожирували у своєму Маріуполі, виста-

[37] Чорна С. Вишивки з Донецька у столиці. *Голос України.* URL : http://www.golos.com.ua/article/271714. 2 липня 2016 р.

[38] Паскевич А. «Пожирували в своєму Маріуполі – будете жити, як ми»: волонтерка, яка 100 днів була в Оленівці, розповіла про полон і катування. *Obozrevatel.* URL : https:////war.obozrevatel.com/ukr/pozhiruvali-v-svoemu-mariupoli-budete-zhiti-yak-mi-volonterka-yaka-100-dniv-bula-v-olenivtsi-rozpovila-pro-polon-i-katuvannya.htm. 1 вересня 2022 р.

чить. Все, тепер житимете, як ми живемо»; це символ свободи і протистояння «ментальності звірів, садистів». Волонтерка з Маріуполя вийшла з Оленівської катівні після обміну полоненими.

Народний одяг є символом національної свободи народу. Коріння цього явища – у його культурній значимості для українців. У концепції Всеукраїнського історико-культурологічного фестивалю «Мамай-Fest» у м. Кам'янському Дніпропетровської області було зазначено: «Вже стало очевидним фактом усвідомлення того, що перед суспільством стоїть надзвичайно важливе і складне завдання, від вирішення якого, без перебільшення, залежить доля країни, її цивілізаційний вибір, і власне саме існування як незалежної суверенної держави – злиття українців в єдиний народ, в одну політичну націю. Механізм такої конвергенції – виокремлення спільних для Сходу і Заходу культурних цінностей як базових для народного єднання» [39]. До таких цінностей, безперечно, належить національне вбрання, вишита сорочка як символ України.

День вишиванки 2022 року має особливу символіку: «Відбудуємо, відродимо» розбиті міста та села. Цього дня на телебаченні прозвучали слова «Вишите відродження», а на екрані з руїн знову виростали будинки, міста разом з вишитим на них квітковим орнаментом. Кожна вишиванка – символ незламності та відродження України. Це переконання озвучила також ІТ-фахівець Ярина Чубата: «Це день, коли ми стверджуємо, що ми були, є і будемо у цьому світі! А кожен вишитий хрестик немов зшиває рани від нестерпного болю за Україну й водночас зцілює нас, даючи надію на перемогу, яка прийде вже зовсім скоро!» [40]

У цьому ще один значущий код вишиванки – відновлення України, Миру.

Зоя Гудченко

КУЛЬТУРА ПОВСЯКДЕННЯ ТА СОЦІОНОРМАТИВНІ ПРАКТИКИ КИЇВСЬКОЇ ОБОЛОНІ

Історичні та ландшафтні характеристики Оболоні. Оболонь – це урочище на правобережній заплаві річки Дніпра, вище північної околиці київського Подолу. Археологічні розкопки на цих теренах виявили залишки ранньослов'янських поселень. Найбільше за площею та найщільніше городище (25 м^2) у формі трьох видовжених валів I ст. до н. е. – II ст. н. е. було досліджене у верхів'ях річки Почайни 1964–1974 років; належало до зарубинецької археологічної культури й безперервно існувало в означеному часовому проміжку. У ньому було вивчено залишки заглиблених жител і 918 господарських ям.

Поселення VI ст. належало вже до празької археологічної культури. На півночі Оболоні був знайдений також культовий об'єкт – капище часів язичництва, присвячене покровителю худоби, богу Волосу (Велесу). Наведені артефакти є вагомими доказами заселення цих теренів людністю задовго до заснування Києва.

Стародавня назва «болоньє» («болонь») означає низовину, заплавні луки біля річки. З року в рік цю місцевість затоплювали весняні води, утворюючи озера, болота, стариці. Коли ж теплішало й підсихало, між ними буяли трави та квіти розкішних пасовищ і сіножатей. Із півночі на південь через Оболонь протікала легендарна річка Почайна, права притока Дніпра, згадувана вперше в Лаврентіївському літописі в контексті визначної події історії Київської Русі – хрещення киян. Ця доленосна акція відбулася 988 року за велінням князя Святого Володимира в гирлі Почайни біля її впадіння в Дніпро [1].

[1] Київ : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : Гол. ред. УРЕ, 1981. С. 432.

Під час прокладення через Поділ гілки метро в Оболонському напрямку під Поштовою площею археологи виявили в культурному шарі давньоруської доби зруби припортового кварталу, причалів, металеві стрижні («притики»), до яких прив'язували судна, ділянки первісного дна почайнинської гавані. Це місце в різних історичних джерелах і на давніх планах дістало власну назву «Притика».

Дещо вище за течією Почайни, на розі вул. Почайнинської, 2 та вул. Набережно-Хрещатицької, стоїть Іллінська церква 1692 року, збудована нібито на місці попереднього дерев'яного храму, згадуваного в «Повісті минулих літ» Нестором Літописцем у зв'язку з підписанням у ній 945 року мирної угоди русичів із греками за часів князя Ігоря. Тож існувала версія про хрещення 988 року біля Іллінської церкви. Проте достеменних доказів цьому немає. Могло бути й таке, що нині існуюча Іллінська церква перейняла ймення давньої, яка стояла поблизу гирла Почайни, нижче «Притики». Так чи інакше, факт хрещення киян у водах Почайни на Подолі в 988 році не викликає наразі сумнівів, як і те, що цій річці надавалося в історії особливе сакральне значення давньоруського Йордану, її вода вважалася священною. Назва річки (Почайна, Пічаня, Ручай) пов'язана з ідеєю вологи, води, рідини, а також ковша для рідини [2].

Витоки Почайни дослідники з Вишгородського краєзнавчого музею локалізують у районі сучасного міста Вишгорода й пов'язують із проривом постльодовикових озер. За припущеннями краєзнавців, природною «чашею із священною вологою» є болотиста місцина Імшане й Винниця, далі – яруга Ровчак, Шелюги, болотисте урочище Мантиш, затока Покал під Вовчими горами, озера Дем'янове, Озоринове, болота та озера проти колишнього хутора Редьки вже в Оболоні. Усі ці різного роду джерела води, вливаючись у Почайну, наповняли її до розмірів досить глибокої судноплавної річки, що плинула рівнобіжно Дніпру й була відокремлена від нього великою піщаною косою. На півдні Вишгорода рівень її русла був на 8–10 м

[2] Почайна. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%87%D0%B0%D0%B9%D0% BD%D0%B0 (дата звернення: 18.08.2022).

вище Дніпрового. Але коли траплялися великі повені, місцями води Почайни могли потрапляти в Дніпро [3]. Далі вниз – через Оболонь – Почайна протікала краєм Подолу, приймала води річечок Сирець і Глибочиця, і, минувши Київську гору, нижче теперішньої Поштової площі впадала в Дніпро між колоною магдебурзького права і пішохідним мостом [4].

У часи існування первісного русла Почайна для Києва мала не менше значення, ніж Дніпро, оскільки її гирло слугувало першою гаванню і причалом Подолу біля підніжжя Старокиївської гори. Дніпро ж ніс свої води поряд із Почайною. Як і в районі Вишгорода, між ними була довга коса, на яку спиралися два дерев'яні мости – один з правого берега через Почайну, другий – через Дніпро на лівий берег. Їх видно на карті Івана Ушакова 1695 року. Ширина русла Почайни біля її гирла в XIX ст. сягала 85 м, довжина – 8 км [5].

У давнину русло Почайни часто змінювалося, залишаючи по собі озера (стариці), розкидані по Оболоні. Проте основний напрямок річки зберігався від часів Київської Русі аж до початку XVIII ст. Однак кількість водних перевезень барками з півночі й заходу (із Десни) униз по Дніпру збільшувалася. Зазвичай судна в пошуках тихої води заводили в гавань нижньої течії Почайни. Вигин Дніпра перед заворотом на Поділ істотно подовжував водний шлях. Аби пришвидшити транспортування, київська міська влада ініціювала, профінансувала і в 1712 році реалізувала ідею спорудження судноходного каналу між Почайною та Дніпром вище його вигину по межі Оболонь – Поділ, перегородивши при цьому греблею верхню течію Почайни з притоками. Унаслідок кардинального втручання в русло Почайни протягом кількох десятиліть течія Дніпра наблизилася безпосередньо до правого берега, змивши косу проти Старокиївської гори, поглинувши нижню течію Почайни й північний кут Подолу,

[3] Литвиненко В., Перегуда В. Почайна і її витоки. URL : https://expedicia.org/pochayna-i-ii-vitoki/ (дата звернення: 18.08.2022).

[4] Почайна. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%87%D0%B0%D0%B9%D0% BD%D0%B0 (дата звернення: 18.08.2022).

[5] Почайна. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%87%D0%B0%D0%B9%D0% BD%D0%B0 (дата звернення: 18.08.2022).

а також зруйнувавши близько 300 помешкань киян [6] (іл. 15). На Оболоні ж у колишній заплаві верхньої течії Почайни утворився ланцюжок озер як пунктирний слід колись повноводної легендарної річки.

На початку XX ст. рівну ділянку між Куренівкою та Оболонню було використано для спорудження (за спонсорства Федора Терещенка з відомої родини меценатів) Куренівського цивільного аеродрому (1910–1911). Із нього в небо злітали відомі авіатори І. Сікорський, О. Свєшников, Сципіо дель Кампо та ін. [7]

А перед Першою світовою війною (1939) здійснилися початкові роботи з прокладання під руслом Дніпра стратегічної залізниці. Від тунелю збереглися залізобетонний кесон в урочищі Наталка [8].

Незабудовані підтоплювані терени Оболоні використовувалися людьми як пасовища, сіножаті, угіддя для риболовлі та полювання.

Після Другої світової війни урочище Оболонь для багатьох киян, особливо малозабезпечених прошарків населення, було улюбленим місцем відпочинку в «дикий» спосіб. Приваблювало воно й представників творчих професій (художників, літераторів), а також любителів риболовлі. Тож була тут база відпочинку «Журналіст» (1960–1970-ті).

Колоритну інформацію про цей «райський» куточок столичних околиць напередодні тотальної урбанізації Оболоні наведемо зі слів учасників спільноти у групі «Громадська організація "Київські історії"» соціальної мережі «Facebook». *«Ще якихось 50 років тому місце, де зараз Оболонь, було диким заливним лугом з унікальною екосистемою. Там можна було зустріти величезну кількість куріпок, зайців, лисиць та іншої живності. Мій дід розповідав про велику кількість*

[6] Див.: Берлинський М. Ф. Історія міста Києва. Київ : Наукова думка, 1991. 318 с.; Закревский Н. Описание Киева : вновь организованное и значительно умноженное изд. с прил. рис. и чертежей. Москва : Тип. В. Грачева и комп., 1868. Т. 1. 455 с.

[7] Куренівка.URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B0_(%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2) (дата звернення: 19.08.2022).

[8] Парк «Наталка». URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%BA_%C2%AB%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%B0%C2%BB (дата звернення: 19.08.2022).

в'юнів, які, як маленькі змійки, перебиралися від затоки до затоки у бік Дніпра. <…> Ближче до того місця, де зараз <…> [Північний міст. – *З. Г.*], *розташовувалися напівлегальні дачі, більше схожі на літні курені. Деякі з них стояли на імпровізованих сваях. <…> Коли починалася весняна повінь <…>, Дніпро ніс своєю течією ці будиночки <…>. І щовесни <…>, як вода йшла, люди поверталися <…>, відновлювати будівлі, розбивати городи, готуватися до відпочинку на Наталці. <…> Пляжів майже не було, стрімкі береги, зате були величезні луки з польовими квітами і травами. Велика місцевість складалася із затонів, що створювали ареал проживання для рідкісних у наш час тварин та птахів. Молодь* [*19*]*50–70-х років проводила свій час на так званому "трикутнику" – озері з ключовою водою. Дістатися Наталки можна було <…> – за допомогою водного транспорту або пішки. У сезон туди ходили невеликі катери "лапті" – малий 102 × 53 м з рубкою на кормі, великий 23 × 105 м з рубкою по центру, лавки біля бортів. <…> Місце відправлення у бік сучасної Оболоні здійснювалося зі Спаського причалу. <…> Моє перше знайомство з Урочищем Наталка – 1979 р. Місцевість нагадувала пустелю, суцільний пісок, місцями сміттєзвалища. <…> Так сталося перетворення природнього раю на кам'яні джунглі*» (Helg Smith. Урочище Наталка. 2017 р.; пер. *З. Г.*) [9].

Вибрані текстові коментарі, залишені під опублікованим дописом учасниками спільноти в групі «Громадська організація "Київські історії"»:

– «*Перші "оболонці" були генералами піщаних кар'єрів*» (Larysa Lytvyn; пер. З. Г.) [10].

– «*Я з* [*19*]*76 р. тут мешкаю. Дійсно – зайців, їжаків, лисиць, бобрів та навіть лосів було тут. Взимку з дітьми ходили підхарчовувати зайців, бо зими були справді лютими*» (Valentin Shcherbachev) [11].

[9] Helg Smith. Урочище Наталка. URL : https://m.facebook.com/groups/story.kiev.ua/permalink/13333 29496863848/ (дата звернення: 20.08.2022). Тут і далі вказуємо прізвища та імена (можливо, і псевдоніми) користувачів соціальної мережі «Facebook» відповідно до найменувань їхніх зареєстрованих акаунтів. Процитовані дописи, здійснені російською мовою, подаємо у перекладі авторки українською, про що зазначаємо в тексті за допомогою скорочення «пер. З. Г.».

[10] Larysa Lytvyn. Коментар під дописом Helg Smith «Урочище Наталка»…

[11] Valentin Shcherbachev. Коментар під дописом Helg Smith «Урочище Наталка»…

– «*Збереглися тополі, під якими стояли наші намети і будиночок на сохах, який поплив до моря*» (Лариса Федосеева; пер. *З. Г.*) [12].

– «*У мене вкрали там дачу. Причепили до трактора і потягли до Вишгорода. Дача була на санях, капітальна буда*» (Георгий Освинский; пер. *З. Г.*) [13].

– «*Пам'ятаю ці заливні луки, простір, чистота у повітрі і скрізь, ще багато квітів: ромашки та іриси*» (Наталия Решетник; пер. *З. Г.*) [14].

– «*Я пам'ятаю Наталку, її заливні луки, берег, забудований нелегальними дачами*» (Ольга Еремеева; пер. *З. Г.*) [15].

– «*Риболовля була – очманіти*» (Владимир Хворо; пер. *З. Г.*) [16].

– «*Природа і озера <…>, але невеликі, ми там руками в'юнів ловили та карасиків, а ввечорі посиденьки з сусідами… А потім нагнали зеків – собак постріляли, дачі попалили, і почалась стройка Оболоні*» (Надежда Малиборская; пер. *З. Г.*) [17].

– «*Чудові там були місця. Шкода, що цивілізаційні процеси вимагають таких жертв*» (Марія Якусевич) [18].

Житловий масив Оболонь. Генеральний план м. Києва, затверджений 1967 року, надав законні підстави для кардинальних змін у подальшій долі історичної місцевості Оболонь для її перетворення в один із найбільших житлових масивів столиці. Разом із Мінським масивом, Куренівкою та Пріоркою Оболонь отримала адміністративне підпорядкування Мінському району міста, утвореному в 1975 році. Із 2001 року територіально збільшений за рахунок приєднання Пущі-Водиці Мінський район було перейменовано на Оболонський, і ця назва наразі зберігається [19].

---

[12] Лариса Федосеева. Коментар під дописом Helg Smith «Урочище Наталка»…

[13] Георгий Освинский. Коментар під дописом Helg Smith «Урочище Наталка»…

[14] Наталия Решетник. Коментар під дописом Helg Smith «Урочище Наталка»…

[15] Ольга Еремеева. Коментар під дописом Helg Smith «Урочище Наталка»…

[16] Владимир Хворо. Коментар під дописом Helg Smith «Урочище Наталка»…

[17] Надежда Малиборская. Коментар під дописом Helg Smith «Урочище Наталка»…

[18] Марія Якусевич. Коментар під дописом Helg Smith «Урочище Наталка»…

[19] Оболонський район. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D0%BE%D0%BB% D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD (дата звернення: 29.08.2022).

Будівництво нового масиву більше ніж на 300 тис. населення вимагало, ураховуючи складні гідрологічні умови місцевості, забезпечення найвищого рівня якості інженерної підготовки: влаштування захисної дамби вздовж узбережжя дніпровських заток, гідронамиву піску й ґрунту на висоту 4–5 м. Це відповідало максимально можливому підйому води в Дніпрі в разі паводків. За розробку проєкту інженерних робіт колектив інституту Київпроєкт отримав премію Ради Міністрів СРСР. Для формування піщаної подушки під майбутню забудову масиву, окрім привозного піску, використовували місцеві ресурси: вирили невеликі кар'єри в межах урочища, а також поглибили наявні озера, дещо змінивши їхні природні параметри. Як наслідок, у колишній заплаві р. Почайни утворилася водна система Опечень (шість озер, з'єднаних колекторами), що впадає в дніпровську затоку Вовкувата південно-західної околиці Оболоні. Ось назви складових цієї системи:

1. Йорданське (або Нижнє) – Опечень–1 (іл. 13);
2. Кирилівське (або Верхнє) – Опечень–2;
3. Андріївське (або Богатирське, Пожежне) – Опечень–3;
4. Лугове (або Пташине) – Опечень–4;
5. Опечень (або Лугове) – Опечень–5;
6. Мінське – Опечень–6 [20].

Озера системи Опечень дугою із заходу та півдня оточують Оболонь. Їхній перелік подано в послідовності з півдня на північ. У дренажних водоймах Опечень Йорданському озеру призначена (2002) роль технічного накопичування дощових стоків [21]. До витоків р. Почайни дослідники відносять також озеро в північно-західному кутку Оболоні біля м. Вишгорода, що мало назву Редьки, а під час гідронамиву було значно збільшене, відтоді отримавши назву Міністерське озеро. У центрі масиву збереглося здавна відоме Біле

[20] Опечень озера. Веб-енциклопедія Києва. URL : http://wek.kiev.ua/uk/% D0%9E%D0% BF%D 0%B 5% D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%8C_%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0 %B0 (дата звернення: 29.08.2022).

[21] Йорданське озеро. URL : https:// uk.wikipe dia.org/wiki/%D0% 99%D0%BE%D1%8 0%D0 %B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1 %80%D0%BE (дата звернення: 29.08.2022).

озеро, що живиться численними джерелами й має чисту прохолодну воду [22]. Проте його планують засипати для наступних новобудов, як це сталося з багатьма дрібними водоймищами в 1960-х роках перед початком будівництва. Поблизу Північного моста тоді ж утворилося Вербне озеро на місці піщаного кар'єру [23]. До штучних утворень належить також видовжена затока Верблюжа, яка обмежує масив із півночі. Зі сходу Оболонь омивається водами дніпровських заток, що мають назви Оболонська та Собаче гирло (колишня протока), та власне Дніпром.

На північному заході Оболонь сусідить із лісом Пуща-Водиця.

Усі ці природні фактори були враховані проєктувальниками в генеральному плані масиву (автори проєкту: архіт.: Г. М. Слуцький, Ю. А. Паскевич, Л. І. Філенко, М. І. Кульчинський, З. Г. Хлєбнікова, І. Г. Верімовська) [24].

Вулична мережа Оболоні нагадує великомасштабну стільникову структуру, де кожна чарунка відповідає мікрорайону. Лише на прибережних теренах уздовж дніпровських заток і біля озер Опечень цей принцип порушується – там мікрорайони мають вільні окреслення. Головна планувальна вісь – Оболонський проспект – проходить із півночі на південь посередині масиву, а на схід від згаданої транспортної артерії прокладено проспект Володимира Івасюка [25] Обидві ці майже рівнобіжні магістралі приєднуються до мережі вулиць і далі – до Подолу та центру Києва. На захід від Оболонського проспекту прокладена вулиця Богатирська в напрямку Вишгород, Димер. Західні береги дніпровських заток обіймаються Прирічною вулицею і її продовженням в південному напрямку – Оболонською набережною. Вулиці Героїв Дніпра, Левка Лук'яненка [26], Зої Гайдай за-

[22] Біле озеро. URL : https://uk.wikipedia. org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%B5%D0% BE% D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BE_(%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2) (дата звернення: 29.08.2022).

[23] Вербне озеро. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0% BD%D0%B5_%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BE (дата звернення: 29.08.2022).

[24] Див.: Київ : енциклопедичний довідник. С. 432.

[25] До 2022 р. – проспект Героїв Сталінграда.

[26] До 2022 р. – вул. Маршала Тимошенка.

кільцьовують середню частину Оболоні. Вулиці Полярна та Лугова пов'язують Оболонь із Мінським масивом, Пріоркою та Куренівкою, а також виводять на зовнішню Кільцеву автомагістраль навколо Києва. Доповнюють систему основних вулиць другорядні [27].

Позитивна особливість планування масиву Оболонь полягає в тому, що вулиці збігаються із зовнішніми межами мікрорайонів, не перетинаючи їхнього внутрішнього простору. Транспортні ж під'їзди до житлових будинків та об'єктів інфраструктури не мають продовження вглиб територій, що сприяє чистоті повітря, безпеці дітей та дорослих.

Забудова масиву розпочалася в 1970 році з промислової зони. У 1972 році з'явилися перші житлові будинки на Оболонському проспекті. Основне ж житлове будівництво виконувалося протягом 1973–1982 років [28].

Відповідно до наших автоетнографічних спогадів, терени поміж будинками формували сипучі піски, де громадилися купи тари, у якій переселенці перевозили своє майно. Певний час побут новоселів мав особливу специфіку. Діти захоплено палили ящики, коробки тощо, на вогнищах пекли картоплю та смажили сало на шпичках. Дорослі носили відрами воду із затоки Собаче гирло, поки не підключили водопостачання. Вода тоді була ще досить чистою, тому використовувалася не тільки для технічних потреб, але й для приготування їжі. (Щоправда, такими преференціями могли похвалитися лише мешканці прибережних територій). Відмивали заляпані крейдою вікна, нашвидку перефарбовували темно-зелені стіни кухонь у більш оптимістичні кольори, тобто створювали для себе, по змозі, сприятливі умови побутування. Ніхто не нарікав на тимчасову необлаштованість. Дихали на повні груди чистим повітрям, що пахло плавнями, слухали ранками жаб'ячі хорали, а головне – раділи довгоочікуваному житлу і свято вірили: «Все буде добре».

[27] Детальніше про вуличну мережу Оболоні див.: Вулиці Києва : довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. 352 с.

[28] Історія. Поява на Оболоні нового житлового масиву. *Моя Оболонь. Незалежний портал Оболонського району Києва*. URL : https://my-obolon.kiev.ua/ua/istorija/poyava-na-obolon%D1%96-novogo-zhitlovogo-masivu.html (дата звернення: 20.09.2022).

А поки не захлинула цивілізація, люди тішилися природними вигодами Оболоні, її озерами, заплавами, луками, прибережними заростями. Ще можна було влітку на косі наштовхнутися в траві на зграйку куріпок, злякати зайця, зібрати жменьку ожини, букет чудових лугових квітів і плавати досхочу майже поряд із власним будинком. На кінчику коси тоді ще зберігалися «халабуди» на палях – спомин про побут відпочивальників 1960-х років, а серед бур'янів – клаптики колишніх маленьких городів, здичавілі кущі смородини, аґрусу, полуниці, вишневі деревця. На березі ж Дніпра довго лишалася низка вимосток.

Після настання холодів новосели знаходили собі цікаві розваги відповідно до зимового сезону – каталися на ковзанах поблизу берега, розчистивши від снігу ковзанки; схил дамби використовували як гірку для саней; у зоні плеса послідовники системи Іванова прорубували ополонки і по черзі занурювалися в крижану воду. Глядачі заохочували «моржів» схвальними вигуками, а родичі стояли на березі, тримаючи напоготові махрові рушники й гарячі напої в термосах. Хто ж мав лижі, каталися скрізь, де можна прокласти лижню. Прихильники ж зимової риболовлі з пішнями і ящиками виходили на крижану затоку, просвердлювали лунки, шукаючи кращі місця для кльову, а надибавши, гуртувалися так, як те роблять пташині зграї. Принаймні з берега це мало такий вигляд [29].

Поступово місцевість уздовж затоки Собаче гирло (вул. Прирічна, зона узбережжя, залишки коси) набувала рис окультуреного природного середовища. Правий, незабудований, бік вулиці (дамба) нині має багатопрофільне використання, насамперед як «стежка здоров'я». Тут влаштовано турніки, спортивні драбини, бруси, колоди, нанесено позначки кілометражу. Хтось тренується на цих знаряддях, інші займаються спортивною ходьбою, бігом, їздою на велосипеді. Більшу ж частину дня вул. Прирічна задіяна як прогулянкова алея, де можна зустріти мешканців різних вікових категорій: пенсіонерів, малечу на возиках у супроводі матусь чи бабусь,

[29] Автоетнографічні спогади З. Гудченко, записані до польового щоденника у вересні 2022 року в м. Києві.

школярів, які радісно повертаються з навчальних закладів після занять. Плеса на піщаних берегах, порівняно з «диким» періодом існування, отримали деяке (але недостатнє) облаштування. Є нагальна потреба значно збільшити кількість роздягалень, «грибків», баків для сміття, а головний недолік – це відсутність туалетів. Уздовж вулиці – на плесі і через дорогу в проміжках між будинками оснащені два спортивні майдани з великими наборами знарядь для тренувань прихильників важкої атлетики.

На косі (Острові) вже понад 35 років функціонує дитячий яхт-клуб – тепер спеціалізована дитячо-юнацька спортивна школа олімпійського резерву з вітрильного спорту на базі яхт-клубу «Оболонь». Під час регат юних спортсменів широкий водний простір заповнюється безліччю яхт різних класів із кольоровими спенакерами та білими вітрилами, що подібні до крил метеликів. Такі своєрідні шоу на воді завжди привертають увагу місцевих глядачів і прихильників з інших районів міста (іл. 16).

Транспортна інфраструктура теж уводилася в дію поступово, коли заселення масиву значною мірою вже відбулося. Спочатку чи не єдиним видом громадського транспорту був трамвай № 16. Та із запуском на Оболонь метрополітену ця проблема почала вирішуватися. У 1980–1982 роках були відкриті три станції: «Оболонь», «Мінська» та «Героїв Дніпра». Лінія неглибокого залягання в напрямку з півдня на північ прокладена під Оболонським проспектом. Невдовзі транспортна мережа розширилася за рахунок автобусних, тролейбусних маршрутів та маршрутних таксі. На головних транспортних магістралях, на деяких вуличних перехрестях, а також біля виходів зі станцій метро влаштували підземні переходи.

Об'єкти соціальної інфраструктури (медичні установи, школи, дитячі садочки, будинок побуту, громадська пральня, універсами, кінотеатри тощо) зводилися майже одночасно з житлами. Проте за таких величезних обсягів будівництва траплялися запізнення щодо їхнього введення в дію. Не вистачало місць у дитсадках, були переповнені заклади середньої освіти. Наприклад, у школі № 226 на початок 1983 навчального року нараховувалося понад десять перших

класів. Коли батькам пропонували записати їхню дитину в перший клас з позначкою «Й», до того ж групу подовженого дня могли забезпечити лише для 20 % учнів, то вони вимушені були везти свого «першачка» в одну із центральних шкіл. Такою була й ситуація з магазинами [30].

Як мешканка Оболоні з 1980 року можу засвідчити, що, скажімо, у мікрорайоні № 10 під час заселення універсам ще не функціонував, а продукти першої необхідності продавалися в тимчасовому магазинчику, який було розміщено у квартирному блоці одного з будинків житлового комплексу. В інших будинках таким чином облаштували аптечний пункт і бібліотеку, а у дворі поставили ларьок для продажу розливного молока з бідонів.

Будівлі універсамів «Сільпо» тоді перебували в процесі завершення, зате важливий об'єкт культури – кінотеатр «Братислава» зі сквером і фонтаном – на радість оболонцям відкрили вже в 1976 році, тож не треба було діставатися до центру Києва, аби подивитися фільм. Із часом мережа торговельних закладів досягла потрібного рівня розвитку, до них додалися ринки і значно пізніше, після 2000-х років, – торгово-розважальні комплекси.

Після низки реформ у галузі освіти збільшилася кількість середніх та вищих навчальних закладів на теренах масиву, і, що важливо, урізноманітнились їхні профілі – тобто поглиблене вивчення певних предметів. Отже, це – загальноосвітні, спеціалізовані школи, ліцеї, гімназії, коледж морського та річкового флоту, Київський університет імені Бориса Грінченка (факультети суспільно-гуманітарних наук; права та міжнародних відносин; української філології, культури і мистецтва; романо-германської філології; східних мов). Мистецький напрям освіти забезпечують дитячі музичні та художні школи, а також Київська дитяча академія мистецтва.

На Оболоні зосереджено безліч спортивних організацій та споруд, зокрема дитяча академія футболу, спортивна дитячо-юнацька школа олімпійського резерву з футболу, дитячо-юнацька спор-

[30] Автоетнографічні спогади З. Гудченко.

тивна школа № 13 (художня гімнастика, греко-римська боротьба, волейбол), спортивна дитячо-юнацька школа олімпійського резерву з боротьби дзюдо «Юний спартаківець», спортивна дитячо-юнацька школа олімпійського резерву з вітрильного спорту – яхт-клуб «Оболонь», гольф-клуб, спортивно-оздоровчий комплекс «Акваріум», футбольний клуб «Оболонь», водно-спортивна база «Наталка» та багато інших. Ці організації готують майбутніх чемпіонів і плекають фізично здорову молодь, а також надають можливості мешканцям Оболоні та іншим киянам займатися улюбленим видом спорту.

Щодо житлової забудови, то істотні зміни в її архітектурному обличчі припадають на 1990-і роки, особливо на 2000-і роки. Якщо в мікрорайонах першої черги реалізації будинки утворювали свого роду двори з елементами замкненості, де вільні площі переважали забудовані (іл. 6), то на пізніше освоєних теренах значно збільшилася щільність споруд, і ця тенденція (втрата вільного простору між будинками) підсилюється щороку (іл. 3; 5).

Рівнобіжно цьому процесу в раніше сформовані архітектурно-містобудівні комплекси періодично намагаються «убгати» непередбачені генеральним планом об'єкти. Таких негативних прикладів можна навести чимало, а саме:

– уздовж Оболонського проспекту споруджено (2009 р, 2014 р.) два триповерхові видовженіх торгово-розважальні комплекси під спільною назвою «Dream» (початково – «Dream-Town»): перший – Dream Yellow, другий – Dream Berry. Ці громіздкі споруди не тільки не збагачують урбаністичного простору головного проспекту Оболоні, а радше його нищать;

– біля перехрестя Оболонського проспекту та вулиці Левка Лук'яненка з боку північних входів до станції метро «Мінська» спорудили два висотні житлові комплекси, один з яких включає торговий центр «Smart Plaza» і три «висотки», інший – з протилежного боку Оболонського проспекту – «висотку», збудовану на місці будинку побуту «Оболонь», що функціонував упродовж 1983–2012 років, тобто загалом 29 років;

– на цьому ж перехресті існує загроза спорудження ще трьох «висоток» на місці ринку «Мінський», що буде для цього знесений, і суміжної ділянки. Здійснення цих намірів остаточно «розчавить» візуально архітектурний простір Мінської площі;

– на перехресті Оболонського проспекту та вулиці Героїв Дніпра просто над платформою станції метро «Героїв Дніпра» споруджено торгово-розважальний комплекс, що значно погіршило ситуацію з наземним транспортом на цьому місці;

– на вул. Північній, 1 збираються знести автостоянку і звести житловий комплекс.

Загалом, згідно з оновленим детальним планом тотальної забудови Оболоні, ухваленим Київрадою 1 вересня 2021 року, передбачено спорудження 3082 квартир на 8 тис. мешканців, проте не враховано потреби в нових школах та лікарнях. Ущільненню підлягають терени першої черги формування масиву: проспект Володимира Івасюка, вулиці Північна, Прирічна, Героїв Дніпра, Героїв полку «Азов» [31] тощо [32].

Благоустрій та озеленення масиву на початках гальмувалися через те, що не всі передбачені об'єкти завершували вчасно як усередині мікрорайонів, так і вздовж вулиць. Фронтальна забудова вулиць, що визначає її архітектурне обличчя, на певних ділянках реалізовувалася в останню чергу, тож не було сенсу їх озеленювати і впорядковувати. Скажімо, на вулиці Маршала Тимошенка (тепер – вул. Левка Лук'яненка), між станцією «Мінська» і проспектом Героїв Сталінграда (тепер – просп. Володимира Івасюка), на початку 1980-х років перехожі бігли до метро повз піщані висипи з бур'янами та шелюгами. Перспектива ж у бік Дніпра завершувалася великим пагорбом піску [33]. На цій платформі тільки наприкінці XX ст. постав п'ятибанний Свято-Покровський собор по центральній осі, ближче до набережної (іл. 2), а на флангах – 5–9-поверхові

[31] До 2022 р. – вул. Маршала Малиновського.

[32] Київрада схвалила план забудови Оболоні. Що він передбачає? URL : https://hmarochos.kiev. ua/2021/09/01/kyyivrada-shvalyla-plan-zabudovy-oboloni-shho-vin-peredbachaye/ (дата звернення: 23.09.2022).

[33] Автоетнографічні спогади З. Гудченко.

житлові будинки оригінальної композиції. Тож наразі це – один із знакових архітектурних мотивів Оболоні.

У процесі перетворення «кам'яних джунглів» у комфортне для життя середовище величезну роль відіграли фактори озеленення та благоустрою масиву. Знадобився не один десяток років, аби крони кленів, тополь, осокорів, акацій, лип, каштанів змогли частково приховати нижні поверхи аскетичних фасадів масового житла першої черги забудови. Їхню непривабливість виправдовують тими вигодами, що за короткий час вдалося економним способом забезпечити квартирами значну кількість киян. В озелененні мікрорайонів, яке виконувалося головним чином «Київським зеленбудом», брали активну участь і мешканці, зацікавлені в якнайшвидшому покращенні простору своїх дворів, прибудинкових смуг тощо. Тож завдяки спільним зусиллям скрізь на вільних ділянках розрослися, окрім декоративних, ще й фруктові дерева (вишні, марелі, шовковиці, горіхи, яблуні, груші, алича) та кущі (шипшина, глід, бузок, жасмин, троянди). З ранньої весни до пізньої осені попід вікнами буяють, змінюючи одне одного, фіалки, барвінок, тюльпани, нарциси, іриси, півонії, маки, ромашки, чорнобривці, айстри, жоржини, хризантеми… Вони посіяні та дбайливо доглянуті оболонцями, і ніхто не зазіхає на цю красу. А на землях, прилеглих до об'єктів інфраструктури і на Острові милують око дикі рослини, як у ті часи, коли Оболонь була урочищем. Це – деревій, дрібна ромашка, цикорій (Петрів батіг), звіробій тощо.

Коли дерева й кущі достатньо виросли, значно покращилися естетичні якості середовища побутування, екологічні умови Оболоні. Цей фактор позитивно вплинув ще й на місцеву фауну. У деяких скверах, парках, на пришкільних ділянках розплодилися їжачки, птаство збагатилося породами більш рідкісними, ніж голуби, горобці та ворони, з'явилися, наприклад, сороки, дрозди, стрижі, шпаки, дикі качки, навіть лебеді. А голуби почуваються настільки безпечно, що виводять пташенят у закутках балконів. Траплявся й заліт у людські квартири соколів (зафіксовано на вул. Прирічній та проспекті Володимира Івасюка) [34].

[34] Автоетнографічні спогади З. Гудченко.

На упорядкованих і озеленених теренах масиву, де простір одного житлового комплексу вільно перетікає до іншого, створено сприятливі можливості для різноманітних прогулянкових маршрутів. Це заохочує багатьох оболонців на утримання собак, аби прогулюватися разом із чотирилапими друзями. Наразі в мікрорайонах можна зустрітися з такими породами собак, які не завжди побачиш на виставках.

Поступово на Оболоні разом з озелененням здійснювався і благоустрій, насамперед – асфальтування під'їздів до будинків, пішохідних доріжок, майданчиків різного призначення. Біля парадних входів встановлювали лави. Шанувальники шахів, пінг-понгу облаштовували відповідні місця для гри.

Деякі креативні мешканці проти своїх вікон створювали мінісади з казковими персонажами, героями мультфільмів, муляжами тварин, пташок. Один із самодіяльних проєктів на етнографічну тематику отримав навіть нагороду на міському конкурсі, присвяченому кращому благоустрою житлового простору. Це відбулося чотири роки тому, але автор і сьогодні підтримує своє «дітище» в доброму стані (вул. Прирічна, 27).

Композиція включає огороджений по колу мініатюрний ставочок із живими коропами, що плавають у воді поміж осокою, поряд – різьблений місточок, колодязь-«журавель» і чотириколісний віз. Доповнюють кітчевий «фрагмент давнього сільського побуту» муляжі жабок, черепах та відро, зачеплене за гачок зводу колодязя. Ділянка біля ставочка вимощена керамічною плиткою, інші об'єкти розміщено на зеленому газоні (іл. 9).

Усередині простору житлових комплексів, а подекуди між сусідніми групами будинків відгороджено спортивні майдани для волейболу, баскетболу, футболу. Осібно облаштовано дитячі ігрові майданчики з яскравими гірками, драбинками, гойдалками, турніками, колодами, спортивними стінками (іл. 7). На решті ділянок розпланованo скверики з вимощеними доріжками, лавками, перголами, декоративними насадженнями (іл. 10). Окремі місця у дворах передбачено для сушіння білизни, для вибивання килимів.

Обладнано спортивні майданчики і для тренувань дорослого населення (іл. 8).

Громадські терени масиву – біля адміністративних, торгово-розважальних, культових об'єктів – озеленено та упорядковано невеликими скверами, як, наприклад, сквер із фігурою архистратига Михаїла поряд із будинком Оболонської районної в м. Києві державної адміністрації; біля Центру родинного дозвілля «Дивоцвіт» на вулиці Героїв полку «Азов»; біля Покровської церкви, між вул. Прирічною і проспектом Володимира Івасюка навпроти Оболонської податкової інспекції. Останній приклад ілюструє випадок, коли можливий, але небажаний транспортний проїзд перепрофілювали у сквер і відповідно обладнали. Вхід із боку затоки підкреслили металевою декоративною аркою. Розпланували затишні місця для відпочинку дорослих і міні-майданчики для дитячих забав. Добре облаштовано сквер проти Свято-Покровської церкви на вигині Прирічної вулиці. Тут – чудовий дитячий куточок із безліччю пристосувань для ігор і фізичного розвитку дітей, багато лавочок, різноманітних зелених насаджень листяних та хвойних порід, малі архітектурні форми.

Загальна ж кількість і площа подібних зелених зон недостатня. Цей недолік значною мірою компенсується природними ресурсами, що, завдяки майстерності дизайнерів та архітекторів, подекуди набувають додаткових естетичних якостей.

Третій етап становлення житлового масиву Оболонь позначився насамперед інтенсивною забудовою земель вздовж Дніпра вище Північного моста – біля урочища Наталка. За першопочатковим проєктом тут передбачалися унікальні споруди, які б увиразнювали панораму забудови з південного сходу. Можливості для реалізації цих задумів виникли лише на початку 2000-х років. Тоді ж на цих теренах виріс житловий мікрорайон № 3а («Оазис», «Оболонські Липки»). Автори – архітектурна майстерня Валентина Ісака – за першу чергу були удостоєні Державної премії в галузі архітектури у 2003 році [35].

[35] Оболонська набережна. URL : https://uk. wikipedia.org/wiki/% D0%9E%D0%B1%D0%BE%D0%B B%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D0%B0 (дата звернення: 21.09.2022).

За кілька років тут виникли новітні житлові будинки різних типів – елітна нерухомість із квартирами підвищеної комфортності, покращеним зовнішнім та внутрішнім опорядженням. У них застосовано сучасні будівельні технології та матеріали, вільне планування, паркінг під будинком або поряд [36]. Видовжені 9–12-поверхові будинки з елементами замкненості створюють комплекси, насичені необхідною інфраструктурою. Точкові висотні споруди між протяжними урізноманітнюють вуличний фронт Оболонського проспекту, а вздовж Оболонської набережної згруповані 2–4-поверхові котеджі [37].

Визначною спорудою мікрорайону є оригінальний п'ятибанний Собор Різдва Христового з дзвіницею (2006–2007), збудований коштами архітектора-автора Валентина Ісака та Олега Калиновського в необаркових формах. Прозорі скляні бані собору мають внутрішнє підсвічування. Іконостас у неовізантійській стилістиці виготовлено в Індії з білого мармуру. Живопис в інтер'єрі – художника Івана Балдуха, монументальне панно-ікона на західному фасаді «Різдво Христове» (38 м^2) – Людмили Мєшкової [38]. Воно не тільки відіграє знакову роль у храмі, але й збагачує навколишнє середовище (іл. 1).

Оболонська набережна вздовж однойменної затоки між вул. Прирічною і урочищем Наталка – найкомфортніша прогулянкова локація, обмежена із заходу постмодерністською житловою забудовою, зі сходу – береговою смугою Дніпра. Покриття дороги плиткою розраховано на пішоходів та велосипедистів, допускає лише обмежений заїзд службового транспорту. Тут безліч кав'ярень, пабів, ресторанів, барів, є міні-гольф-клуб, а на затоці – причал яхт-клубу, пляжна зона. Набережну прикрашають декоративні світильники, озеленення, скульптури, доповнюють – лавочки.

[36] Див. сайт житлового комплексу «Oasis». URL : http://www.oasis-obolon.com/index.php (дата звернення: 21.09.2022).

[37] Оболонська набережна. URL : https://uk. wikipedia.org/wiki/% D0%9E%D0%B1%D0%BE%D0%B B%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D0%B0 (дата звернення: 21.09.2022).

[38] Кальницький М. Б. Храми Києва. Вид. 2-ге, уточн. та допов. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. С. 207.

Чи не найбільшу цікавість відвідувачів цього притягального куточка Оболоні викликає парк в урочищі Наталка. Тут влаштовують різноманітні свята, пікніки, весільні фотосесії, працюють спортклуби, проводяться громадські акції, фестивалі. Культурно-мистецький простір збагачують сад каменів, 24 високі базальтові композиції, бронзові скульптури, гранітний водограй тощо (іл. 11; 12; 14).

З-поміж мешканців «Оазису» – політики, успішні бізнесмени, діячі шоу-бізнесу та інші прошарки населення елітного та середнього класу. Урбаністичний простір цього району наближається до європейських стандартів сучасного житлового середовища, де якісна забудова та повноцінна інфраструктура здатні забезпечити комфортне життя [39] (іл. 3; 4).

Практики громадських організацій та об'єднань Оболоні. Із самого початку заселення житлового масиву Оболонь його мешканці для вирішення тих чи інших спільних питань створювали громадські об'єднання чи організації (ГО) різного спрямування (за певними інтересами, заняттями, за проблемами благоустрою, озеленення, порушення громадянських прав тощо). Деякі з цих об'єднань функціонували тривалий час, інші – періодично або взагалі разово, за потреби.

Розвиток зв'язків усередині спільноти та підтримка її сталості залежить зазвичай від активності мікрогромад. Зв'язки можуть бути в межах будинку, житлового комплексу, району. Серед активних мешканців завжди знаходяться потенційні агенти створення місцевих спільнот, які долучають до ініціатив інших людей, зокрема, до заходів районного та міського рівнів (вибори, громадські обговорення, слухання, підписання петицій тощо).

Співробітники Аналітичного центру «CEDOS» у співпраці з офісом розвитку Оболонського району у 2016 р. провели соціологічне дослідження потенціалу мешканців району до об'єднання в міські, сусідські спільноти та їхнє залучення до процесів прийняття

[39] Див. сайт житлового комплексу «Oasis». URL : http://www.oasis-obolon.com/index.php (дата звернення: 21.09.2022).

рішень. Виявилося, що 39 % жителів «готові долучатися до активностей щодо покращення життя в районі, щодо спільної роботи над оновленням та благоустроєм публічних просторів та територій біля водойм» [40].

Сталу зацікавленість оболонці виявляють до громадських об'єднань та клубів, пов'язаних зі спортом. Для прикладу, один із перших у районі, вже згадуваний дитячий яхт-клуб «Оболонь» (колишній «Зеніт») функціонує на косі затоки Собаче гирло з 1985 року. Відомий СК дзюдо «Спартаківець» відзначив своє 28-річчя. Завдяки високопрофесійним тренерам і результативним спортсменам цього клубу Оболонь називають столицею українського дзюдо.

Мистецька громада – народний хор «Гомін» імені Леопольда Ященка (1928–2016), що був заснований видатним фольклористом і диригентом ще 53 роки тому, наразі дислокується на Оболоні у волонтерському штабі при школі № 210 на Йорданській вулиці. Сюди на заняття з'їжджаються хористи з різних районів столиці. Прикметно, що протягом усіх місяців російського військового вторгнення в Україну учасники репетицій не тільки співають, але й плетуть маскувальні сітки для наших воїнів, допомагаючи тим самим фронту.

Із метою всебічної допомоги людям, що постраждали від війни, створено громадську організацію «Волонтери Оболоні», члени якої займаються забезпеченням медикаментами, їжею, одягом тих, хто цього потребує.

Представники громади ЖБК «Озерний» у перший період війни розносили сусідам літнього віку обіди, передавали у волонтерський штаб матеріали камуфляжних кольорів для сіток, а також збирали кошти для українських воїнів [41].

Найбільшою потенційною проблемою оболонців є зазіхання забудовників на мікрорайони першої черги, де немає такої скупче-

[40] Вербицький І., Грищенко М., Поднос В., Тищенко І. Оболонський район: потенціал до громадотворення. URL : https://mistosite.org.ua/uk/articles/obolonskyj-rajon-potencz%D1%96al-do-gromado tvore nnya (дата звернення: 25.09.2022).

[41] Див. сторінку «Свириденко Ганна – "Правозахист Оболоні"» в соцмережі «Facebook». URL : https://www.facebook.com/ganna.svyrydenko/ (дата звернення: 27.09.2022).

ності споруд, як у пізніших, а також намагання незаконним шляхом зменшити міжбудинковий простір.

Два подібні інциденти мали місце, зокрема, 2007 року на вул. Прирічній. Житловий комплекс за № 19 у плані є чотирикутником трапецієподібної форми. У дворі, обрамленому 9-поверховими житловими будівлями, улаштовано спортивний та дитячий майданчики і міні-сквер для відпочинку мешканців. І ось несподівано посеред двору екскаватори вдень і вночі почали рити котлован для точкового висотного будинку з підземним паркінгом. Обурена місцева громада вийшла на цілодобову безстрокову протестну акцію, поставивши поруч намети, аби припинити подальшу роботу техніки. Разом з тим ініціативна група звернулася зі скаргами у відповідні органи влади. Урешті мешканцям вдалося перешкодити рейдерському захопленню прибудинкового терену. Аналогічний випадок майже одночасно стався й у дворі за № 5, де на частині великого скверу поблизу Покровського собору теж вирили глибоку будівельну яму, сподіваючись нахрапом, за короткий термін звести «висотку». Але громада розгорнула непримиренну боротьбу, що тривала кілька місяців, і виграла справу. Як і в попередньому випадку, котлован довелося засипати [42] (іл. 6).

Однак далеко не завжди публічні виступи і звернення мешканців впливають на вже запущений процес. Тому порушуються права жителів, і до того ж породжується різностильове архітектурне середовище, а також через неконтрольоване проникнення забудови в зони охоронного ландшафту виникає загроза природному оточенню.

Не випадково соціальні мережі рясніють повідомленнями небайдужих громадян про чергові наміри щось руйнувати або ущільнювати. Скажімо, єдиний на Оболоні басейн пристойного рівня «Акваріум» перебуває під загрозою знесення заради будівництва «хмарочосів» на цьому місці і суміжній ділянці біля озера Біле. А втім, багато мешканців сусідніх будинків відпочивають на берегах водоймища і полюбляють плавати в ньому навіть у холодну пору.

[42] Автоетнографічні спогади З. Гудченко.

На терені коси затоки Собаче гирло виникла огорожа оздоровчого комплексу «Антей», що затуляє прохід до Дніпра і є спробою забудови прибережної зони острова.

Спільнота «Життя Оболонського району та Мінського масиву» в соціальній мережі «Facebook» б'є на сполох через наміри спорудження за будівлею Київської дитячої академії мистецтв багатоповерхового паркінгу [43].

Історія парку «Наталка» ілюструє практики того, як боротьба громади проти забудови на теренах охоронного ландшафту трансформувалася у творчий процес облаштування чудового рекреаційного простору. Більша частина урочища 2013 року була відведена для заснування там однойменного ландшафтного парку. Окремі ж сусідні ділянки охоронної зони Дніпра належали орендарям, які планували спорудити на них багатоповерхівки. Це викликало категоричний супротив місцевих активістів та наполегливу боротьбу за збереження зеленої зони урочища. У ході довготривалих баталій із бюрократичними перепонами з'явилося громадське об'єднання «Парк Наталка». Зрештою громаді вдалося добитися повернення спірних площ у комунальну власність міста. «Паркова» ініціатива оболонців почала реалізовуватися з 2016 року, у 2017 році відбулося відкриття першої черги, а з 2018 року – подальші роботи щодо другої черги. (Автор проєкту парку – архітектор О. А. Калиновський) [44]. Та що найважливіше, – небайдужі мешканці брали безпосередню участь у розробці плану благоустрою урочища, перетворення його в упорядкований парк «Наталка».

Облаштування парку «Наталка» є прикладом низової громадської ініціативи в Україні – це так званий партисипативний і акти-

[43] Див. сторінку спільноти «Життя Оболонського Району та Мінського Масиву» у соцмережі «Facebook». URL : https://ru-ru.facebook.com/minskiymassiv/ (дата звернення: 27.09.2022).

[44] Калиновський Олег Олександрович. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%B3_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87#%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%BA_%C2%AB%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%B0%C2%BB (дата звернення: 28.09.2022).

вістський дизайн, що залучає до основних процесів проєктування користувачів результату, тобто мешканців.

Процес творення парку «Наталка» триває, але вже тепер це є одним із найкращих місць для відпочинку та розваг людей різного віку, де вони можуть взяти участь у спортивних заходах, громадських акціях і просто відчути приємність від споглядання краєвидів на Дніпро й Північний міст чи відвідати затишні куточки природного та штучно створеного середовища.

Нещодавно, у вересні 2022 року, на міжнародній акції «Чисті береги єднають», що відбулася в парку «Наталка», була прийнята ще одна гуртова ініціатива, цього разу від мешканців Йорданської вулиці – створити громадський екопатруль для захисту берегів Оболонських озер від вандалів. Ідею підтримали в Оболонській райдержадміністрації та Добровольчому формуванні територіальної громади району (ДФТГ). Спочатку зібралася ініціативна група з десяти людей, готових на громадських засадах виконувати цю місію. Після відповідного навчання має бути оформлений статус групи юридично [45].

Серед різнопланових практик громадських об'єднань, груп, особистих ініціатив, пов'язаних із удосконаленням урбаністичного простору Оболоні, особливого значення набувають ті, що скеровані на повернення історичної пам'яті про урочище Болоньє і його головну водну артерію – річку Почайну. Цей напрям репрезентує громадський рух «Почайна» під головуванням його ініціаторки, журналістки, мешканки житлового масиву Оболонь Ганни Гончаренко, що відома за псевдонімом Анабелла Моріна. Знайомлячись з історичними та археологічними матеріалами, дослідниця 2015 року відкрила для себе, що літописна річка Почайна плинула з глибини тисячоліть луками Оболоні, а в наші часи слідами її колишньої заплави є система озер Опечень, з'єднаних підземними бетонними колекторами між собою і каналом від озера Йорданського до дніпровської затоки Вовкувата. Ще в 1930-х роках тогочасні вчені за допомогою топозйомки 1897 року і карти 1902 року мали змогу впевнитися,

[45] Новосвітня К. На Оболоні створили спеціальний патруль. URL : https://vechirniy.kyiv.ua/news/71 611/ (дата звернення: 28.09.2022).

що Йорданське й Кирилівське озера збігаються з руслом Почайни. Наразі ж низка озер Опечень і канал в бік Дніпра, відповідно до наказу Київської міської державної адміністрації № 200 від 8 лютого 2002 року, існують у статусі технічних накопичувачів дощових стоків. І майже ніхто не здогадується, що ця стічна канава в бетонному обрамленні є гирлом священної річки Почайни. Точніше, є вторинним гирлом, оскільки в 1737 році київські представники імперської російської влади знищили її природне нижнє річище попід Старокиївською горою і перепрямували його в Дніпро – місце впадіння біля теперішнього Північного мосту. У 2015 році з'явилася інформація про те, що на розгляд КМДА подано детальний план території. У ньому передбачалося прокладення над річищем Почайни дороги, а водойма Вовкувата підлягала знесенню, як це сталося з багатьма іншими озерами житлового масиву Оболонь. Отже, попереду активістів ГО «Почайна» чекала боротьба.

Для досягнення бажаної мети з порятунку Почайни Анабеллі Моріній та її команді з краєзнавців, учених, архітекторів, художників і просто небайдужих до вітчизняної історії людей знадобилося кілька років звитяжного протистояння. За цей час громадське об'єднання «Почайна» набуло статусу й значення Руху «Почайна». Нарешті, після десятків мітингів, петицій, розглядів у відповідних інстанціях Київська міська рада підтримала ініціативу громадськості, проголосувавши за створення парку. Тим часом (у 2016 році) волонтери, до яких пізніше долучилися комунальні служби, прибрали стихійне сміттєзвалище та виливи мазуту на берегах річки. Крім того, активістами й самою Анабеллою Моріною постійно через соціальні мережі провадилася величезна інформаційно-просвітницька робота серед киян стосовно планів ГО «Почайна», на які відгукувалися люди різних вікових категорій та професій [46]. У 2017 році Департамент містобудування та архітек-

[46] Детальніше див.: Як врятувати київські річки? Анабелла Моріна про Почайну та озеро Лугове. URL : https:// www.youtube.com/watch?v=mWp8pRD1kmE (дата звернення: 29.09.2022); Анабелла Моріна. Почайна – Хрестителька Русі: розсекречення. URL : https://www.youtube.com/watch?v=vcB6Ze2_fxY (дата звернення: 29.09.2022); Історія Києва: Як захистити минуле? Анабелла Моріна в Київ Leaks. URL : https://www.youtube.com/watch?v=23M4PJbHafk (дата звернення: 29.09.2022).

тури провів всеукраїнський конкурс на створення парку. Серед низки пропозицій перемогла концепція В. Уварова, В. Ткача і Д. Казакова, які були включені у групу проєктувальників ТОВ «Ріальто» [47]. Головний задум парку полягає у відображенні мистецькими засобами за допомогою релігійних символів і художніх образів ідеї переходу праукраїнців від язичництва до християнства. У парку заплановані малі архітектурні форми, місточки, лавочки, пішохідні й велодоріжки, тунелі, підпірні стінки, частина яких буде використана для муралів із певним змістовим навантаженням. На одній із підпірних стін передбачена інсталяція «Дванадцять брам біля р. Йордан». На ній будуть вирізьблені літописні тексти про р. Почайну.

Оскільки Почайна уособлювала в давньоруських релігійних уявленнях біблійну річку Йордан зі священною водою, головним притягальним об'єктом парку має стати символічне місце хрещення. Це архітектурна споруда на двох берегах у вигляді східчастого спуску до води у формі хреста. Тут на Водохреще можна буде занурюватися у воду. Центром зустрічі для відвідувачів запланований амфітеатр поблизу, де можна також проводити громадські заходи.

Важливу мистецьку роль у загальній композиції парку відведено чавунній скульптурі дракона (змія), що виривається з лещат бетону. Скульптура планується посередині маленького водоймища. Це – символ Почайни, що отримала волю.

В озеленення парку, крім різних порід дерев, будуть уключені рослини, характерні для оболонських луків: чагарники, осока, очерет, трави як пам'ять про урочище. Перша ревіталізована ділянка річища є лише початковою ланкою величного стратегічного задуму – формування водно-зеленого ланцюга навколо Оболонського масиву, що з'єднає всі озера та р. Почайну у спільний маршрут із виходом до Дніпра [48].

[47] Зелені зони Почайни: якими будуть парк і набережна вздовж річки? URL : https://hmarochos.kiev.ua/2020/09/18/zeleni-zony-pochajny-yakymy-budut-park-i-naberezhna-vzdovzhrich ky/ (дата звернення: 30.09.2022).

[48] Ревіталізація Почайни: першу частину парку здадуть в липні, з'явилися нові фотовізуалізації. URL : https://kyiv.media/news/revitalizacziya-pochajny-pershu-chastynu-parku-zdadut-v-lypni-zyavylysya-novi foto vizualizacziyi (дата звернення: 30.09.2022).

Іл. 1. Собор Різдва Христового (2006–2007 рр. побудови). м. Київ, Оболонь. 2022 р. Світлина Д. Гавриш

Іл. 2. Свято-Покровський собор (вигляд зі сходу). м. Київ, житловий масив «Оболонь». 2022 р. Світлина І. Гавриш

Іл. 3. Баштові будинки.
м. Київ,
проспект Володимира Івасюка, 8.
2022 р. Світлина Д. Гавриш

Іл. 4. Будинки ОСББ
«Вітрила Оболоні».
м. Київ, Оболонська набережна, 1.
2022 р. Світлина Д. Гавриш

Іл. 5. Офісний центр. м. Київ, на розі вул. Левка Лук'яненка та просп. Володимира Івасюка. 2022 р. Світлина Д. Гавриш

Іл. 6. Внутрішній двір будинку. м. Київ, житловий масив «Оболонь», вул. Прирічна, 19. 2022 р. Світлина З. Гудченко

Іл. 7. Дитячий майданчик. м. Київ, житловий масив «Оболонь». 2022 р. Світлина З. Гудченко

Іл. 8. Спортивний майданчик для тренування дорослих. м. Київ, житловий масив «Оболонь». 2022 р. Світлина З. Гудченко

Іл. 9. Облаштування прибудинкової ділянки
(композиція на етнографічну тематику). м. Київ, вул. Прирічна, 27.
2022 р. Світлина З. Гудченко

Іл. 10. Сквер усередині простору житлових будинків.
м. Київ, житловий масив «Оболонь». 2022 р. Світлина З. Гудченко

Іл. 11. м. Київ, Оболонь. Парк «Наталка». Скульптурна композиція «Пасе гуси». 2022 р. Світлина Д. Гавриш

Іл. 12. м. Київ. Благоустрій парку «Наталка». Панорама Дніпра. 2022 р. Світлина Д. Гавриш

Іл. 13. Благоустрій узбережжя Йорданського озера
неподалік вул. Йорданської. м. Київ. 2022 р. Світлина Д. Гавриш

Іл. 14. Оболонь. Парк «Наталка» (південний мис).
м. Київ. 2022 р. Світлина Д. Гавриш

Іл. 15. *С. Світославський.* «Розлив Дніпра на Оболоні».
Полотно, олія. 1902 р.
За: Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII–XX ст.
Живопис. Графіка / упоряд.: Ю. В. Белічко, В. П. Підгора.
Київ : Мистецтво, 1982. С. 311. Іл. 204

Іл. 16. Юні яхтсмени в затоці «Собаче гирло».
м. Київ, Оболонь. 1985 р. Світлина З. Гудченко

Процес повернення р. Почайни з небуття може слугувати прецедентом для інших занедбаних річок м. Києва.

Підсумовуючи, зазначимо, що будівництво житлового масиву Оболонь триває вже понад пів століття. Цей період в історії українського народу позначився грандіозними економічними, соціальними й політичними змінами, що є наслідками краху Радянського Союзу та проголошення незалежної держави Україна, що, відмовившись від соціалістичної, узяла курс на ринкову економіку, демократію, загальнолюдські та європейські цінності. Перший етап передбачених генеральним планом м. Києва робіт на теренах Оболоні здійснювався ще на радянському нормативно-правовому підґрунті в умовах гегемонії правлячої влади та державних служб в усіх сферах людської діяльності, зокрема і в архітектурі та містобудуванні. На другому етапі (1991–2000) в системі «Влада – Бізнес – Професіонали – Громадськість» спостерігається гіперактивність бізнесу. У містах це вилилося в стихійну точкову забудову, знищення скверів, парків, пам'яток архітектури, у захоплення окремих ділянок земель на теренах заповідних зон задля спорудження власних маєтків. Але в подальшому роль громад у формуванні урбаністичного простору стає все вагомішою. Архітектори з прогностичним мисленням закликають до широкого запровадження в практику ідеї про долучення на всіх стадіях проєктування та реалізації будівництва кола зацікавлених сторін (споживачів, службовців, партнерів, мешканців). За таких умов слід чекати найефективніших рішень у спільнотворенні комфортного публічного середовища.

Марина Олійник

ТЕМА МАЛИХ МІСТ В ОДЯГОВІЙ КУЛЬТУРІ ЯК ФОРМА ІНФОРМАЦІЙНОГО СПРОТИВУ У ВІЙНІ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Повсякдення малих міст, яке до початку повномасштабної російсько-української війни підпорядковувалось усталеному ходу подій, наповнилося завданнями виживання та організації опору агресії. У цих умовах багато звичних речей, локальних традицій набули нового символічного значення та звучання. Це вплинуло на формування культури інформаційного спротиву: вона проявилась у сміливих і трагічних сюжетах з реального життя, які яскраво відбились у культурно-мистецьких новотворах. Так, у споживчій сфері поширилася мода на патріотичний одяг, зокрема на футболки з принтами, пов'язаними з темою війни.

Українська культура серед інших європейських культур вирізняється помітною орієнтацією на пошуки «ідеального» у «звичайному». Чимало національних героїв є вихідцями саме з демократичних соціальних кіл, нерідко малих міст, містечок та сіл. Теми «простоти» життя людини належать до наскрізних опорних пунктів української ментальності. Визнання героїчного в діях пересічних мешканців українських міст і сіл є великою консолідаційною силою, яка об'єднує в спільній боротьбі за перемогу. Увага до звитяги опору невеликих населених пунктів, безумовно, відображає гуманістичну філософію важливості життя й вагомості вчинків кожного, що, по суті, є глибинно українським імперативом буття нашої нації.

Тема малих міст на патріотичних футболках як новітні символи опору в російсько-українській війні. Тематика патріотичної знаковості футболок стала предметом наукового вивчення в контексті сплеску національної свідомості та суспільних рефлексій щодо української ідентичності після Революції гідності й розгор-

тання гідридної російсько-української війни. Розглянемо стан вивчення проблеми.

Увагу на необхідність дослідження інформаційної функції футболок з патріотичним посилом звернула Н. Хома. У своїх статтях вона простежила історію виникнення моди на появу принтів на одязі, зокрема на футболках. Авторка справедливо зауважила, що саме історично-політичні зміни, такі як Революція гідності, тимчасова окупація частини українських територій у Криму та на Сході України, мали суттєвий вплив на поширення патріотичного одягу [1]. Вона наголосила, що футболки з національними маркерами є частиною буденного гардеробу сучасної молоді. Аналіз ученою побутування патріотичних футболок виявив такі мотиви його використання, як демонстрація свідомого українства, вплив модної хвилі, мімікрія під патріота [2].

Ізраїльська фольклористка Л. Фіалкова у співпраці з М. Єленевською зафіксували російськомовний суспільний дискурс у соціальній мережі «Facebook» довкола реакції на вдягання ізраїльтянами родом з України футболок із зображенням С. Бандери [3]. Це дослідження цінне для нас. Воно показує, який великий вплив на соціальні настрої може здійснювати трансляція патріотичних ідей через одягову культуру. Власне трансляція певної ідеологічної конструкції через індивідуальний простір, а саме футболки з принтом символічного меседжу, є одним із чутливих способів тестувати існуючі соціальні установки та просувати нові ідеї. Об'єктивно висвітлюючи характер дискурсу проукраїнських та проросійських настроїв в Ізраїлі у 2014 році, самі автори чомусь беруть до уваги старі радянські міфи від «КДБ» та сучасні російсько-імперські «методички» демонізації історичної постаті С. Бандери [4].

[1] Хома Н. Патріотична мода чи мода на патріотизм: одяг як спосіб самоідентифікації. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2015. № 12. С. 322–329.

[2] Хома Н. Символізація політичної реальності: тіло й одяг як самоідентифікаційне вираження. *Політичні інститути та процеси*. 2016. № 1. С. 132–139.

[3] Fialkova L., Yelenevskaia M. The crisis in Ukraine and the split of identity in the Russian-speaking world. *FOLKLORICA – Journal of the Slavic, East European, and Eurasian Folklore Association*. 2015. № 19. С. 101–131.

[4] Fialkova L., Yelenevskaia M. The crisis in Ukraine. С. 110.

Потребу пропозиції сучасних футболок з інтерпретацією широкого спектру національних маркерів української модерної міської культури висвітлено в доповіді М. Олійник [5].

Уважаємо за доцільне залучити напрацювання філологів, фольклористів, культурологів, які вивчають мем-культуру творення інформаційного опору російській агресії. Це пов'язано з тим, що до друкування на футболках найчастіше залучаються саме меми – хіти сучасного фольклорного / постфольклорного життя й дискурсу в інтернет-просторі. Збір польового матеріалу показав, що інтермедіальність вдалих мемів проявляється в продовженні їхнього «життєвого циклу» в споживчій культурі через нанесення на вироби.

Цінними для нашої тематики є дослідження філологині Т. Храбан, яка дослідила знаковий вимір функціонування інтернет-мемів гібридної російсько-української війни. У першій її розвідці показано, що образ українського воїна в інтернет-мемах відбиває мілітарний, сакральний, національний, світоглядний, історичний вимір його інтерпретації [6].

У другій статті Т. Храбан розкрито контентне прочитання образу жінки. Серед його аспектів можна виокремити жіноче втілення Батьківщини (через використання кольорів прапора України, вишитої сорочки, віночка, пшеничного поля, тла обрядовості); українку як антипод росіянки; красуню-українку з багатим духовним світом; берегиню роду; жінку-воїна [7].

Третю статтю дослідниці спрямовано на узагальнення комунікаційного ефекту функціонування мемів російсько-української війни через порівняння наративів мемів обох таборів. Тут наочно показано, що сама природа мемів є засобом оприлюднення полярних цивілізаційних смислів і національних ідей українців – захисників

[5] Олійник М. Пошуки нових форм та етнокультурних інтерпретацій національно маркованого одягу: проєкт «Дякую за мову» українського бренду «Зерно». *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасного дизайну».* 2020. Т. 1. С. 208–211.

[6] Храбан Т. Образ українського військового в інтернет-мемах. *Молодий вчений.* 2018. № 7. С. 440–444.

[7] Храбан Т. Образ українки в інтернет-мемах. *Молодий вчений.* 2018. № 8. С. 333–339.

рідної землі та російських військових – загарбників. Інформаційна війна мемів має на меті поширити власну сферу ідентичності та розмити й деконструювати систему противника [8] .

Питання впливу мем-культури на цільову аудиторію дослідили О. Поліщук і М. Слюсар. Вони дійшли висновку, що донесення меседжів до споживчих груп через використання мемів у рекламі є ефективним каналом комунікативного впливу [9].

У сучасній історіографії проблема дефініції терміна «мале місто» не є такою, що висвітлена повною мірою. Т. Дерун у своїй статті порушила проблему визначення смислового навантаження понять «місто» та «мале місто» [10]. Дослідниця спирається на визначення радянського вченого Б. Хорєва, який визначає великі міста, у яких мешкає понад 100 тис. осіб, середні міста, у яких мешкає 50–100 тис. осіб, а малі з населенням до 50 тис. осіб [11].

Визначення малого міста через критерій кількості населення до 50 тис. присутнє у статях, які висвітлюють проблематику дослідження урбаністики невеликих міст та містечок О. Кравченко [12] та Г. Бондаренко [13]. М. Отрішко також визначає мале місто таким, що має численність до 50 тис. населення, спираючись на Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» [14].

У нашому дослідженні увагу буде спрямовано не на оцінку кількісних показників життя малого міста, а на якісні характеристики

[8] Храбан Т. Прагматичний аспект функціонування інтернет-мемів під час російсько-українського конфлікту. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2018. Вип. 20. С. 78–83.

[9] Поліщук О., Слюсар М. Інтернет-мем і його гедоністична функція в ситуації невизначеності й ризиків повсякденного життя сучасної людини. *Вісник Житомирськоо державного університету імені Івана Франка.* 2020. № 1. С. 76–85.

[10] Дерун Т. Теоретичні підходи до визначення понять «місто» та «мале місто». *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при президентові України*. 2009. Вип. 2. С. 174–184.

[11] Дерун Т. Теоретичні підходи до визначення понять «місто» та «мале місто». С. 179.

[12] Кравченко О. Проблеми класифікації малих міст Харківської області. *Людина та довкілля. Проблеми неоекології.* 2013. № 3–4. С 88–93.

[13] Бондаренко Г. Велика краса малого міста. *Світ*. 2022. № 1–2. С. 8.

[14] Отрішко М. Використання культурних та креативних індустрій як шлях ревіталізації малого міста. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2020. № 3. С. 40–45.

та прояви етнокультури українських міст у воєнний час. Важливо по гарячих слідах розвитку трагічних подій військової агресії проти України зафіксувати саму суть події та формат організації опору окупантам, закарбувати образи героїв спротиву. Сюжети національного опору українців мали чіткий місцевий колорит, який увійшов як у стрічки соціальних мереж, держвних повідомлень, так і випуски новин про Україну в усьому світі.

Отже, опрацьована історіографія підтверджує актуальність вивчення комунікативної складової сучасних принтів на футболках. Варто зазначити, що тема присутності на них мотивів малих міст наразі ще не висвітлена.

Об'єктом вивчення є актуальна пропозиція патріотичних футболок.

Предметом дослідження є контент створених після 24 лютого 2022 року принтів на тему малих міст України, а також реактуалізованих композицій друку на футболках, які були розроблені раніше та набули нового звучання.

Мета розвідки полягає у висвітленні етнокультурної складової зображень на футболках з темою українських малих міст як символів національного опору геноцидові України.

Нами було опрацьовано ресурси в Інтернеті, на яких пропонується придбати футболки з патріотичними принтами та інші товари: «Інтернет магазин футболок Prosto Майки», «Дай вдягну», «Aviatsiya Halychyny», «Prom», «Wall 31», «Best-Print», «Soyka.art», «Facebook: Veronika Strelchenko», «Bezet», «Custom print», «Епіцентр», «Nu sho», «MFest», «Facebook Ultra All», «Vesela Mayka», «Galychanka», «Rozetka», «Support Ukranians», «Facebook: GUN», «MobiPrint», «ФутбоКраїна», «Deskgroup», «Shafa», «Dubhumans», «Pobedov», «Kadr», «Rock», «Ізі», «FatLine», «Bigl», «HomeDoors», «Klubok», «ModaLaz», «Facebook: Зерно», «Kidstaff», «Print-Art», «Film.UA», «Baby-Friends», «Futbolka.UA», «Арбуз типография», «Tandem», «Facebook: One_clr» (див. додаток).

Український народ продемонстрував світові неймовірну силу духу й відвагу в протидії смертоносній агресії Російської Федерації. Особливо потужно виокремилася героїчна стійкість мирного насе-

лення мешканців малих міст та їхньої територіальної оборони. На листопад 2022 року п'ятьом малим містам було присвоєно звання Місто-герой України, про що далі буде сказано детальніше. Такі назви, як Ворзель, Ірпінь, Гостомель, Конотоп, Охтирка, Волноваха, Краматорськ, Сєвєродонецьк, Рубіжне стали відомими на весь світ. Трагедії мешканців Бучі й Маріуполя, Ізюма зробили ці міста сучасними символами воєнного лиха.

Біль втрат і мук, гордість за мужність і сміливість, віра в майбутню перемогу стали тими меседжами, які відбились у новітніх мемах війни. Загальновідомо, що частина мемів з інтернет-дискурсу перетікає в споживчу культуру, зокрема, на принти футболок. Саме ті інформаційні посили, які суголосні внутрішньому світу та позиції сучасних споживачів, творять комунікативне поле сьогодення. Серед широкої гами патріотичних тем можна виокремити мотиви малих міст, які стали знаковою частиною сучасного українського інформаційного спротиву російській окупації.

Варто звернути увагу, що ця тематика раніше не звучала в контексті її трансляції через індивідуальний одяговий простір. На нашу думку, це пов'язано з тим, що тривалий час гібридний формат війни лише в опосередкованій формі торкався життя широкого загалу. Натомість повномасштабна війна увірвалася в життя кожного, інтегрувала українське суспільство довкола поразок і перемог, викликаючи емпатію до різних сюжетів повсякденного життя в цій новій реальності.

Опір агресії окупантів мешканців великих і малих міст України в перші дні та тижні війни оприявнив глибинний патріотизм і героїзм українського народу, продемонстрував єдність Збройних сил України з громадянським суспільством. Загарбники розраховували на теплу зустріч з простими українцями, натомість зустріли потужну стіну антиросійських настроїв, публічні акції протесту проти загарбників, диверсійні акції та партизанський рух по знищенню окупантів.

Українська влада високо оцінила вірність Батьківщині, звитягу захисту її суверенітету громадянами міст, які першими зустріли ворога та зупинили просування окупантів далі, унеможливили захоплення столиці України. Президент України В. Зеленський вста-

новив новий почесний статус «Місто-герой України». 6 березня 2022 року (через десять днів війни) цю відзнаку було присвоєно малим містам – Волновасі, Гостомелю та обласним центрам – Харкову, Херсону, Чернігову, місту обласного значення – Маріуполю [15]. 24 березня 2022 року ще три малі міста стали Містами-героями України – Буча, Ірпінь, Охтирка та обласний центр Миколаїв [16].

Ми розглянули понад 80 пропозицій принтів на футболках, які представляють образи малих міст крізь призму війни.

Опір малих міст на зображеннях футболок передається через певні значимі сторінки з літопису їхнього життя, які умовно можна представити через дванадцять етнокультурних проєкцій.

Перша з них – презентація міста через духовно-християнські цінності, місцеву церкву, герб міста й саму назву міста-героя. Такі пропозиції розроблені для Охтирки, Волновахи, Бучі, Гостомеля.

На принті «Охтирка місто-герой України» зображено Свято-Покровський кафедральний собор Охтирки Української православної церкви Московського патріархату (далі – УПЦ МП).

Принт «Місто-герой України Волноваха» представляє зображення Надворотної церкви Успенського Миколо-Василівського чоловічого монастиря УПЦ МП, що знаходиться в с. Микільське Волноваського району Донецької області. Волноваху було жорстоко розбомблено, зруйновано Храм Святого Миколая Чудотворця Православної церкви України (далі – ПЦУ) [17], зазнав ушкоджень Успенський Миколо-Василівський чоловічий монастир УПЦ [18]. Волноваха була, є і буде

[15] Указ президента України № 111/2022. Про встановлення почесної відзнаки «Місто-герой України» від 06 березня 2022 року. URL : https://www.president.gov.ua/documents/1112022-41577 (дата звернення 08 березня 2022).

[16] Указ президента України № 164/2022. Про встановлення почесної відзнаки «Місто-герой України» від 24 березня 2022 року. URL : https://www.president.gov.ua/documents/1642022-41797 (дата звернення 26 березня 2022).

[17] «Прощу тоді, коли їх відспіваю»: окупанти у Волновасі знищили храм Миколи Чудотворця. *24tv.ua.* URL : https://24tv.ua/proshhu-todi-koli-yih-vidspivayu-okupanti-volnovasi-znishhili_n1903676 (дата звернення 14 березня 2022).

[18] Від обстрілів постраждали монастир РПЦвУ під Волновахою та каплиця у Маріуполі. *Df.news.* URL : https://news.church.ua/2022/03/19/u-doneckij-jeparxiji-vid-obstriliv-postrazhdali-monastir-ta-xram/ (дата звернення 21 березня 2022).

містом України. Проте вважаємо за доцільне звернути увагу, що після окупації російською армією Волновахи та с. Микільське Волноваського району зі 150 насельників Успенського Миколо-Василівського чоловічого монастиря УПЦ залишилось близько 20, які підтримують окупантів, поширюють неправдиву інформацію про війну Росії проти України [19]. Україна поверне свою землю та храми, принесе мир та свободу. Виходячи з викладеного матеріалу, вважаємо за доцільне рекомендувати на принті «Волноваха місто-герой України» представити зображення Храму Святого Миколая Чудотворця ПЦУ в м. Волновасі, який побудували на честь вшанування пам'яті про подвиг загиблих бійців 51-ої окремої механізованої бригади України.

Дуже символічним є принт «Місто-герой Буча» із зображенням Храму Святого Андрія Первозваного та Всіх Святих Православної церкви України. Саме біля цього сакрального місця була знайдена братська могила, у якій було поховано 117 тіл, з яких 2 дітей та 30 жінок [20].

Принт футболки «Місто-герой Гостомель» показує Свято-Покровську церкву УПЦ МП, яка після 25 вересня 2022 року має новий конфесійний статус Святопокровської церкви ПЦУ [21].

Другою лінією презентації малих міст є зображення на футболках фотографій сучасних знакових місць, а також подекуди ретроспективних світлин минулих реалій життя міста.

Принт футболки «Місто-герой України Ірпінь» являє собою фотографію центральної площі міста, на якій розташований пам'ятник Тарасові Григоровичу Шевченку. Образ молодого Кобзаря, утілений у бронзовій скульптурі, є окрасою Ірпеня з 2017 року й, на щастя, зберігся без ушкоджень.

[19] Постникова Т. «До Москвы не достанут, отыгрываются на нас»: как на линии фронта живет Свято-Успенский Николо-Васильевский монастырь. *RT.* URL : https://russian.rt.com/ussr/article/1043714-donbass-monastyry-obstrel-vsu (дата звернення 02 вересня 2022).

[20] Гірко В. У Бучі закінчується ексгумація тіл, зараз відомо про 412 загиблих – мер. *Факти.* URL : https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220423-u-buchi-zakinchuyetsya-eksgumacziya-til-zaraz-vidomo-pro-412-zagyblyh-mer/ (дата звернення 23 квітня 2022).

[21] У Гостомелі парафія проголосувала за перехід від Московського патріархату до ПЦУ. *Духовний фронт України.* URL : https://df.news/2022/09/25/u-hostomeli-parafiia-proholosuvala-za-perekhid-vid-moskovskoho-patriarkhatu-do-ptsu/ (дата звернення 26 вересня 2022).

До цієї ж групи ми віднесли футболки бренду «Дай вдягну» з колекції «Футболка міста України». Композиція зображення складається з вертикального рядочка чотирьох чорно-білих світлин пізнаваних локацій кожного міста, які завершуються коротким реченням, написаним начебто від самої персони міста. Саме ці звернення є надзвичайно цікавим моментом уявної комунікації між образом міста та аудиторією. Наведемо ці меседжі: «“Ми будемо знову пити Апероль на Терасі! Обіцяю…” твій Ірпінь»; «“Ми будемо знову святкувати День міста! Обіцяю…” твоя Буча»; «“Ми будемо знову вболівати за ФК Нафтовик! Обіцяю…” твоя Охтирка»; «“Ми будемо знову разом! Обіцяю…” твій Сєвєродонецьк»; «“Ми будемо знову милуватися муралами! Обіцяю…” твій Краматорськ»; «“Ми будемо знову вдома! Обіцяю…” твоя Волноваха»; «“Ми будемо знову ніжитися на пляжах! Обіцяю…” твій Бердянськ». Дуже важливо, що проєкт «Футболка міста України» складається з великих і малих міст (у нашій розвідці звертаємо увагу саме на малі міста). Напевно, ідея розробки таких футболок, що «промовляють» від імені міст України, пов’язана з великою ностальгією містян за мирним щасливим життям у рідному місті. Особливо гостро відчувають потребу емоційної підтримки (у тому числі в такий спосіб) внутрішні переселенці та біженці з тимчасово окупованих територій.

Третя – це новітня візія культурного архетипу, зокрема конотопської відьми з однойменного твору класика української літератури Г. Квітки-Основ’яненка. Поява принтів «Загін конотопських відьом», «Пороблено в Україні. Конотопська відьма», «Конотоп» (так назвала цю ілюстрацію авторка Наталія Лі), «Конотопська відьма p. s. працюю на виїзді», «Конотопська відьма» пов’язана з погрозою конотопців російським окупантам карою втрати чоловічої сили, оскільки кожна друга з місцевих жінок є відьмою. Відповідне відео розміщено у вільному доступі в ютубі [22]; воно стало вірусним й увійшло в огляди ситуації щодо війни українських та іноземних блогерів. Літературний образ, запозичений з фольклору, повернув-

[22] Це Конотоп! Тут кожна друга баба – відьма! Телеканал ATR. URL : https://www.youtube.com/shorts/Tb0wKy9mgG8 (дата звернення 12 березня 2022).

ся в сучасний фольклор воєнної доби і став добре впізнаваним символом опору місцевого населення.

Четверта – це культурний типаж евакуації, уособлений в образі зоозахисниці Анастасії Тихої з Ірпеня. Переміщуючись у складних умовах, вона змогла врятувати 15 собак (частина з них були інвалідами) і 5 котів та інших тварин. Футболка «Ірпінь» з ілюстрацією художниці Наталії Лі розповідає про опір війні через збереження людяності й гуманного ставлення до тварин, рішучості в реалізації їх порятунку, хай навіть і з небезпекою для життя. Натомість серед росіян зафіксовані факти жорсткого поводження з тваринами, зокрема поїдання вбитих собак.

П'ята репрезентація – це коктейль Молотова у пляшці від охтирського пива (найпоширеніший посуд в Охтирці для саморобної зброї) як символ опору міста через потужну партизанську діяльність.

Шоста полягає в сакралізації покарання військових злочинів, скоєних у Бучі. Ідею цієї праведної помсти передано через зображення святої з німбом, прикрашеним тризубами. Вдягнена у вишиванку й бронежилет, вона тримає зброю в руках. Це зображення з колекції ілюстрацій Наталії Лі.

Сьома – презентація міста через образ жінок-військових. Такі опції присутні в принтах для Рубіжного і Міста-героя України Гостомеля (тут – через образ жінки-льотчиці). Це – також робота Наталії Лі.

Восьма сюжетна лінія принтів футболок являє собою творчу галерею дитячих малюнків, на яких юні ірпінці зобразили свої думки, мрії, пов'язані з рідним містом. Ідея проєкту «Ірпінь – мій дім» належить художниці Софії Дзюблюк, яка спрямувала творчий пошук дітей на зображення рідного міста таким, яким воно було до окупації, таким, яким діти бачать його в майбутньому. Ілюстрації супроводжуються персональними розповідями дітей своєї історії. Доробком проєкту стала розробка дизайну 50 футболок з малюнками дітей. Прибуток від реалізації кожної з них піде на благодійність, чи то на підтримку ЗСУ, чи на забезпечення відновлення міс-

та Ірпеня (за бажанням покупця). Депутати Ірпінської міської ради підтримали проєкт, узяли участь у флешмобі, прийшовши 22 серпня 2022 року на сесію міської ради у футболках з принтами дитячих малюнків [23].

Дев'ятий посил принту на футболках стосується міста, яке вже вісім років перебуває під окупацією російськими військами через представлення закресленої назви міста, що відбиває спробу людей приховувати будь-які орієнтири та вказівники для ворога. Ідея цієї концепції «Додому шляху немає» належить українському бренду ALCHEVSQUE. Такі футболки присвячені Алчевську; принт являє собою зафарбовану назву цього міста [24].

Десята лінія принтів на футболках являє собою репрезентацію міста через колаж символічного представлення його підприємств. Це є авторською ідеєю художниці із Сєвєродонецька Вероніки Стрельченко, яка організувала роботу студії «Це твоє місто», у якій до окупації Сєвєродонецька можна було придбати сувеніри із символікою рідного міста мисткині, зокрема футболку із зображенням серця Сєвєродонецька, артерії якого переходять у труби підприємств міста, та футболку з обрисами Сєвєродонецького об'єднання «Азот» [25]. Після евакуації до Дрогобича художниця відчула великий запит серед вимушених переселенців / внутрішньо переміщених осіб та біженців на речі, які розповідають про рідне місто [26]. Так з'явились листівки та принти на футболки у вигляді емблеми

[23] Депутати Ірпінської міськради прийшли на сесію у футболках із малюнками дітей. *ITV.* URL : https://itvua.tv/news/deputaty-miskrady-pryyshly-na-sesiiu-u-futbolkakh-iz-maliunkamy-ditey-foto/ (дата звернення 02 вересня 2022).

[24] Кудряшова В. Це футболки, присвячені Алчевську. Половина прибутку від продажу передадуть на відновлення Київщини. *The Village*. URL : https://www.the-village.com.ua/village/service-shopping/style-news/327345-os-futbolki-prisvyacheni-alchevsku-polovinu-pributku-vid-prodazhu-peredadut-na-vidnovlennya-kiyivschini (дата звернення 02 вересня 2022).

[25] Це не бізнес – це поклик серця: сєвєродончанка відновлює друк патріотичних футболок з нуля. *Вчасно.* URL : https://vchasnoua.com/donbass/73217-tse-ne-biznes-tse-poklyk-sertsia-sievierodonchanka-vidnovliuie-druk-patriotychnykh-futbolok-z-nulia (дата звернення 05 вересня 2022).

[26] Мостова Я. Вероніка Стрельченко: «Я б хотіла приєднатися до команди, яка займається відновленням Сєвєродонецька». *Сєвєродонецьк онлайн.* URL : https://sd.ua/news/15985 (дата звернення 05 вересня 2022).

із закодованими символами підприємств міст: «Лисичанськ» та «Рубіжне» з підписом Ukraine.

Одинадцятий профіль міста на принтах представлений через географічну мапу плану міста, а саме для міст Ірпеня, Ізюма.

Нарешті, дванадцята складається з представлення назви у вигляді креолізованого тексту, часто з додаванням зображення прапора, меча та інших елементів: «Wild Hunt», «Волноваха», «Гостомель», «Bucha», «Irpin», «Ірпінь». Футбольна форма Національної збірної України для Чемпіонату світу буде представляти на футболках номери гравців у вигляді списку міст, що постраждали від війни. Серед них – Буча, Ірпінь, Гостомель та ін. [27]

Усі перераховані сюжети відбивають загальноукраїнські ціннісні орієнтири, як то церква, ікона – символи духовності; жінка-захисниця, що не тільки є хранителькою домашнього вогнища, а і його охоронницею (недарма в українській мові з часом утворилась лексема «жіноцтво», яка підкреслює значимість і впливовість жінок, якої немає, наприклад, у російській мові); дитинство, що представлене через світ дитячих малюнків, сповнених щирих думок та мрій. Тема конотопської відьми на принтах являє собою поєднання давньої фольклорної теми «білої відьми» з відсилкою до української класичної літератури та з натяком на реальну розмову конотопців з російськими солдатами. Загальновідомо, що саме конкретні деталі найвлучніше зачіпають емоційний бік, дозволяють відтворити переживання подій, які вже минулися. Напевно, що коктейлі Молотова в пляшках з охтирського пива згодом стануть одним із маркерів символу опору Охтирщини загарбникам. Цілком закономірною для української вдачі, сповненої доброти, лагідності, чуйності та відповідальності не тільки за людей, а й за тварин, є поява образу зоозахисниці, яка, незважаючи на складність особистої евакуації, рятувала хворих тварин (автор ілюстрації художниця Наталія Лі). Цей сюжет є одним

[27] Ірпінь, Буча, Гостомель – на новій формі збірної України з футболу. *ITV.* URL : https://itvua.tv/news/irpin-bucha-hostomel-na-novykh-formakh-zbirnoi-ukrainy-z-futbolu/?fbclid=IwAR2ZDn4QNaMZds9yRqo0eIJHiAUje428W-TjNB1YwbWIWYHpwYejzyYWmMo (дата звернення 02 червня 2022).

з-поміж тих, що справили враження на віддану ідеям гуманізму європейську цивілізацію. Буча – місто-мученик, сакралізація помсти за всі злочини проти людяності, зчинені в цьому містечку, втілилася в образ Святої з автоматом у руках (створений згаданою Наталією Лі). Невимовна туга за містом Алчевськом, який уже вісім років перебуває під російською окупацією, проявилась у принті із заретушованою назвою цього міста. Підприємства як життєвий ресурс Сєвєродонецька, Лисичанська та Рубіжного, є важливою репрезентативною проєкцією Луганщини (дизайн Вероніки Стрельченко). Географічна мапа плану міста та креолізований текст на принтах футболок є частиною сучасного урбаністичного коду в етнокультурі.

Патріотичні футболки «Чорнобаївка» як символ України в російсько-українській війні. У цьому підрозділі увагу зосереджено на військових подіях, пов'язаних з діями Збройних сил України після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року збройних сил Російської Федерації в Україну біля населеного пункту Чорнобаївка. За адміністративно-територіальним устроєм, Чорнобаївка є селом Херсонського району Херсонської області, проте саме воно стало символом настрою перемагати для всієї України. Варто наголосити, що стабільність стратегічно-тактичних успіхів у Чорнобаєвці є заслугою професійних військових. Проте появу значної кількості інтерпретацій сюжету «Чорнобаївка» на принтах сучасних футболок доречно розглядати в координатах вивчення впливу подій у невеликому населеному пункті на хід історії. В етнологічних студіях таку проблематику прийнято називати дослідженнями малого міста, хоча Чорнобаївка за формальними ознаками є великим селом.

Об'єктом вивчення є опції споживчої пропозиції та побутування патріотичних футболок.

Предметом дослідження є етнокультурний контекст принтів під загальною назвою «Чорнобаївка», які були створені після 24 лютого 2022 року.

Метою є виявлення комунікативних посилів теми Чорнобаївки як символу всієї України, що воює за свою незалежність та територіальну цілісність.

Завдання полягали у зборі інформаційної бази футболок з тематичним принтом «Чорнобаївка»; фіксації впливу теми «Чорнобаївка» на інші явища культури повсякдення; систематизації етнокультурної конотації інформаційного посилу зображення принту.

Вивчення сайтів із пропозиціями патріотичних футболок для чоловіків, жінок і дітей дало змогу зібрати 48 варіантів інтерпретації теми «Чорнобаївка». Наведемо стислу довідкову інформацію. Населений пункт Чорнобаївка розташований за 10 км від обласного центру – Херсона, має стратегічне розташування по напрямку руху до міста Миколаєва. Чорнобаївський аеродром став місцем систематичних точних ударів по позиціях російської армії. З 27 лютого 2022 року по 13 липня 2022 року ЗСУ 27 разів розгромили противника [28].

Після кількох успішних операцій українських військових тема Чорнобаївки як символу успішного опору всієї України стала фаворитом мемотворення. Саме феномен мемів про Чорнобаївку можна назвати класичним прикладом інтермедіальності мемів. Після появи вдалої теми мему він перекочовує в інші мистецькі та прикладні сфери культури (пісня [29], пародія [30], стікер, чашка, брелок, сумка і футболка як засіб презентації особистого простору тощо). Меми «Чорнобаївка» є частиною візуального фону кліпу до однойменної пісні [31].

Тема Чорнобаївки стала всесвітньо відомим мемом, який може поступатися хіба що мему-заповіту «Рускій воєнний корабль». Вельми знаковим є допис у соціальній мережі «Facebook» від 31 березня 2022 року, у якому під коментарем «колись було модно» розміщена світлина з футболкою з написом «London/Paris/Barcelona»,

[28] Бої під Чорнобаївкою. *Вікіпедія.* URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D1%97_%D0%BF%D1%96%D0%B4_%D0%A7%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D1%97%D0%B2%D0%BA%D0%BE%D1%8E (дата звернення 14 липня 2022).

[29] Чорнобаївка. *Jalsomino.* URL : https://www.youtube.com/watch?v=pVs318gUzas (дата звернення 07 липня 2022).

[30] Серіал Чорнобаївка, якщо б його знімали NetFlix. *Shishoid yeah.* URL : https://www.youtube.com/watch?v=KeBjGSEKdCA (дата звернення 07 липня 2022).

[31] Чорнобаївка. *Spiv Brativ.* URL :
https://www.youtube.com/watch?v=uecjq0m7W_Q (дата звернення 07 липня 2022).

а біля «модно зараз» фото аналогічної футболки «Миколаїв/Ірпінь/Чорнобаївка». Це можна вважати стартом патріотичної моди на топоніми як символи нескореної землі.

З'ясуймо, які етнокультурні конотації можна розшифрувати на принтах патріотичних футболок.

Перший посил – утвердження символічності назви населеного пункту Чорнобаївка як кодового слова сили ЗСУ, знаку вдалих військових дій України та гарантії перемоги. До цієї групи зараховані такі зображення: напис «Чорнобаївка», «Chornobaivka», напис і зображення жовто-блакитного серця, креолізований напис «Чорнабаївка», що переходить у полум'я, каліграфічний напис «Chornobaivka» та воно ж доповнене стилізованим тризубом. Цікавий момент, що акцент саме на кодовості слова Чорнобаївка; наразі не зафіксовано принтів із зображенням військових ЗСУ.

Другий посил відбиває художню рефлексію на конкретні події, а саме: на початку квітня 2022 року на Чорнобаївській птахофермі через дії росіян загинуло 4 млн курей, тому з'явився мем-принт російського герба у вигляді двоголових курей з підписом «Чорнобаївська птахоферма. Завжди свіжі курчата» (підпис автора М. П. на першоджерелі мем-зображення). ЗСУ в березні 2022 року неодноразово знищували авіацію та особовий склад ворога. Бренд «Aviatsiya Halychyny» навіть описали смислову концепцію: «…ця жіноча футболка саме про Чорнобаївку – місце безславної погибелі від власної недолугості достатньої кількості кацапів… Така собі чорна діра, де зникають техніка й особовий склад. Футболка кольору хакі, як і пасує у воєнний час. На принті спереду – трохи поламаний об табличку з написом "Чонобаївка" гелікоптер московитів, а перед ним – шолом пілота, який перетворився на дим)». Принт «Chornobaivka» із зображенням російських палаючих гвинтокрилів ілюструють реальні події 07 та 16 березня 2022 року, а напис на спині «можемо повторити» бумерангом повертає зухвалі гасла-залякування російської пропаганди.

26 березня 2022 року на програмі кремлівського пропагандиста В. Соловйова присутні експерти дійшли висновку, що село

Чорнобаївка знаходиться в трикутнику Буча – Ірпінь – Гостомель. Це стало приводом для створення зображення з трикутником Буча – Ірпінь – Гостомель та підписом усередині – «Чорнобаївка». Зображення дає відсилку до перевернутого гострим кутом донизу трикутника «Всевидячого ока», яке відоме як масонська «Промениста Дельта». Невдовзі з'явився аналогічний принт футболки.

Третій месидж умовно можна назвати «Чорнобаївка / Ласкаво просимо». Саме такі слова написані на арках у центрі села, що демонструє відповідна стаття у вікіпедії. Цей вітальний слоган став лейтмотивом створення позитивного настрою, який має викликати такий принт на трикотажному виробі. У цій групі є низка розгалужень. Козацька тема представлена зображенням голови козака та напису «Welcome to Chernobayivka» або черепа з козацьким оселедцем. Це натяк на загальновідому легенду про засновників поселення козака Чорноброва, знаного ще як Чорнобая та його побратима Гусака [32], а за ще однією версією – сотника Степана [33]. Представлення Чорнобаївки як козацького краю яскраво акцентовано в пісенній творчості: «Чорнобая гнів, твоя моя доленька козацька сторона Чорно-Чорнобаївка» [34]. Футболка «Все буде Україна / Чорнобаївка / Ласкаво просимо» презентує гостинне село через соняхи і кавуни. Наступна тема стосується запевнення привітної зустрічі в пеклі з темою черепа, що символічно запнутий традиційною українською хусткою. Є варіант зображення черепа у вигляді бокала для коктейлю. Красномовними є написи «Чорнобаївка місце вічного відпочинку» чи «Chernobayivka Welcome to Hell».

Четверта конотація представлення теми Чорнобаївки в міфічних образах, насамперед у жіночому українському образі Смерті, яка навіки забере ворога. Поява цього образу є дуже важливим

[32] Костенко А., Нестеренко О. *Чорнобаївка: вчора, сьогодні, завтра (до 235-ї річниці заснування села)*. Херсон ; Чорнобаївка, 2017. 92 с.

[33] Гарматюк Й. Легенда про козака Чорнобая. *Легенди України*. URL : https://legendsukraine.at.ua/publ/legendi_ukrajini/legendarni_ukrajinci/legenda_pro_kozaka_chornobaja/62-1-0-71 (дата звернення 07 липня 2022).

[34] Чорнобаївка. *Олена Невесела*. URL : https://www.youtube.com/watch?v=7-D7eu5YJ9o (дата звернення 07 липня 2022).

індикатором тяглості традиційних архетипів фольклору в українському культурному просторі. Це принт з ілюстрацією художниці Наталії Лі, яка переконує, що миловидна красуня-українка у строї Середньої Наддніпрянщини (натяк на цитату «нравітся – не нравітся, терпі моя красавіца») має подвійне обличчя. На іншому принті Смерть в народному вбранні тримає переносний протитанковий ракетний комплекс (ПТРК) NLAW, позаду коса (традиційний атрибут смерті). Ще один принт «Чорнобаївка з прокльоном», створений художником С. Дубовиком, оприявнив значимість образу Відьми, яка служить праведній справі порчі на загарбника. Образ перегукується з кліпом пісні Енжі Крейди «Враже» на слова Л. Горової [35]. У казковому фольклорі дуже часто головний герой може вступати у змову з темною силою, проте він неодмінно обдурює її і залишає чистою свою душу. Очевидно, що поява такого образу пов'язана з психологічною потребою зануритись у казковий світ, у якому добро завжди перемагає зло, що навіть відьма вже не є частиною темних сил, оскільки цю прерогативу повністю перебрали на себе окупанти. Ще один варіант футболки з красунею-чортицею має напис «До зустрічі в Чорнобаївці». Команда «Aviatsiya Halychyny» розробила футболку «Чорнобаївка. Смали русню» із зображенням міфологічного персонажа Симаргла: «Моцний крилатий пес, що охороняв Дерево життя. Ми подумали, що Симаргл – ідеальне метафоричне втілення наших Збройних сил. Оце вони зараз боронять наше Дерево життя від рускіх загарбників. Не могли ми оминути й невеличке селище на Херсонщині, яке однаково пов'язане і з авіацією, і з позориськом другої армії світу, а саме – Чорнобаївку» [36].

П'ята лінія пов'язана з приказкою «знову наступити на граблі», тобто зробити ту саму помилку. У цьому значенні граблі стали символом дії російських військових у Чорнобаївці, тому сільськогосподарський реманент зображений щонайменше на п'яти опціях футболок.

[35] Враже (Офіційний Виднограй). *Енджі Крейда.* URL : https://www.youtube.com/watch?v=cdEEffF7_rU (дата звернення 07 липня 2022).

[36] Жіноча футболка «Симаргл». *Aviatsiya Halychyny.* URL : https://www.aviatsiyahalychyny.com/women/t-shirts/symarhl/ (дата звернення 07 липня 2022).

Шоста тема розкриває ідею, що Чорнобаївка розкидана по всій Україні. Український історик О. Алфьоров 26 березня 2022 року на своєму ютуб-каналі переконував, що історія села Чорнобаївки відбиває типові сторінки життя будь-якого нашого села: «Чому феномен Чорнобаївки? Чому там знищують російські війська? Друзі, Чорнобаївка – це всі ми. Чорнобаївка – це історія будь-якого українського села, і тому містика, не містика, військової спецоперації, не військової спецоперації… це українська земля мстить за те, що з нами робили совєти протягом окупації України. Чорнобаївка – це назва всіх сіл, де померли від розкулювання, Геноцидів-Голодоморів (трьох), від репресій, від незрозумілих військових операцій» [37]. Це пояснює появу футболки з картою України, у якій усі населені пункти носять назву Чорнобаївка. Отже, будь-який напрям руху приведе до Чорнобаївки. Художник Олександр Грехов створив ілюстрацію за билинним сюжетом, коли російський богатир вибирає шлях на три сторони, і всі вони ведуть до Чорнобаївки. Футболка із цим зображенням називається «Всюди Чорнобаївка». Є варіант напису «Всі дороги ведуть в Рим (закреслено) Чорнобаївку» [38]. Бренд «Зерно» 22 квітня презентував футболку з дорожнім вказівником на три напрями до Чорнобаївки та коментарем «Є міста-герої ... а є села-легенди». Інша футболка пропонує окупантам два пункти призначення: Чорнобиль або Чорнобаївку. Художник Юрій Журавель намалював Чорнобаївку як обертальну платформу порталу до чорної діри, що стало картинкою футболки.

Сьомий комунікаційний сенс презентує замкнену циклічність явища, що віднині відбиває український неологізм «чорнобаїти» та його англомовний варіант – Chornobaites [39]. На футболці

[37] Чорнобаївка – трикутник смерті. Пояснення українського історика. *Олександр Алфьоров.* URL : https://youtu.be/DNDLo9Myaec (дата звернення 07 липня 2022).

[38] Волонтерська допомога від LA П'ЄЦ: благодійний мерч, машина для ЗСУ та харчування для захисників. *Tomato.* URL : https://tomato.ua/blog/dopomoga-vid-la-pec-merch-mashina-ta-kharchuvannya-dlya-zakhisnikiv/ (дата звернення 07 липня 2022).

[39] Печерський А. Чорнобаїти і відукраїнити: сленг війни шириться світом. *АрміяInform.* URL : https://armyinform.com.ua/2022/06/24/chornobayity-i-vidukrayinyty-sleng-vijny-shyrytsya-svitom/ (дата звернення 07 липня 2022).

«Чорнобаївка замість тисячі слів» зображено трикутник у вигляді стрілок проти годинникового руху (цей знак є натяком на ресайкл – знак переробки сміття), який описаний по колу словом Чорнобаївка. Є пропозиція принту у вигляді кола з восьми вказівників та підпису Чорнобаївка або футболка «Чорнобаївка знову, і знову», на якій уже згаданий дорожній вказівник на три напрями, замкнений колом з повтором слів «over and over».

Восьме контекстне прочитання пов'язане з низкою асоціацій щодо кіноіндустрії. Це принт кінострічки з трьома кадрами нейтралізації базування російських військових. Коли ЗСУ вшосте вдарили по позиціях росіян у Чорнобаївці, П. Заєць провів паралель зі сценарієм фільму «День бабака» [40]. Він не помилився, футболки з принтом кадру з цього фільму доповнена діалогом: «Куда мы едем?» – «В Чорнобаївку». Візію про серіал, який можна дивитись безкінечно, викликає футболка з принтом телевізора, на екрані якого написано «Чорнобаївка». Також є принт із зображенням палацу, що певний час був емблемою кінопродукції Волта Діснея, з підписом «Чорнобаївка».

До дев'ятої групи зараховують тему котів як класичної лінії мемації. Це принт із рудим котом, що тримає радянський ручний протитанковий гранатомет РПГ-7у, та білим пухнастиком з ПТРК FGM-148 Javelin. Є опція футболки з чорним котом і підписом «Чорнобаївка».

Десята позиція презентує принти, на яких Чорнобаївка є небезпечною зоною, що передається через класичний вигляд черепа, з доповненням стилізованого зображення артилерійських петлиць (перехрещені гармати зразка XVIII–XIX ст.) чи блискавиць струму.

Чорнобаївка направду стала символом повної нейтралізації ворога, що проявилося навіть на філологічному рівні, а саме: на прин-

[40] Заяць П. День бабака для ворога: ЗСУ завдали нового удару по окупантах на аеродромі Чорнобаївка. *Сьогодні.* URL : https://ukraine.segodnya.ua/ua/ukraine/den-surka-dlya-vraga-vsu-nanesli-novyy-udar-po-okkupantam-na-aerodrome-chernobaevki-1609553.html (дата звернення 07 липня 2022)

ті футболки з темою не менш славетного топоніма Острів Зміїний стоїть підпис «Zmiebayivka».

Серіал з умовною назвою «Чорнобаївка 34:0 на користь ЗСУ», за яким уважно стежили українці, було завершено після звільнення цього села від окупації ЗСУ; за даними вікіпедії це сталося 11 листопада [41]. На сайті ЗСУ офіційна інформація про те, що цей населений пункт є під контролем ЗСУ, з'явилась 14 листопада 2022 року [42].

Патріотичні футболки загалом та безпосередньо з темою Чорнобаївки стали способом уречевлення сторінок історії російсько-української війни. Вони виконують функції комунікації через особистий простір. Такі принти транслюють меседжі віри в перемогу України, гордості за професійність ЗСУ, а також стимулюють оптимістичний настрій, що сприяє подоланню труднощів війни. Сюжети кепкування з ворога в сміховій формі, прогнозування ганебної поразки загарбників допомагають перебороти негативні емоції, зокрема і страх, сприяють утвердженню бойового духу в тилу.

Поширення такої одягової культури серед українців, які живуть в діаспорі чи знайшли тимчасовий захист в інших країнах, привертає увагу до необхідності підтримки України, формує позитивний імідж нашої держави.

Важливим стимулом функціонування сучасної патріотичної моди є той момент, що на переважній більшості інтернет-сайтів присутня інформація, що частина коштів від реалізації патріотичних футболок спрямована на волонтерську допомогу ЗСУ.

Висновки до розділу. Ми вивчили понад 120 зразків принтів на футболках, пов'язаних із символом боротьби малих міст України проти окупації Росії. 80 моделей футболок безпосередньо презентують символічні зображення таких міст. Вивчення зібраних на цю

[41] Бої під Чорнобаївкою. Вікіпедія. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D1%97_%D0%BF%D1%96%D0%B4_%D0%A7%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D1%97%D0%B2%D0%BA%D0%BE%D1%8E (дата звернення 12 листопада 2022).

[42] Оперативна інформація станом на 18.00 14.11.2022 щодо російського вторгнення. Збройні сили України. URL : https://www.zsu.gov.ua/new_page/6372abb9374b68f72e9e532c (дата звернення 14 листопада 2022).

мить зразків дало змогу окреслити дванадцять умовних етнокультурних проєкцій презентації символів опору міст навалі російських загарбників, таких як міська церква (духовно-християнські цінності); світлини знакових місць міста; український культурний архетип («Конотопська відьма»); культурний архетип рятівниці беззахисних тварин; коктейль Молотова в пляшці від місцевого бренду пива; свята зі зброєю як образ праведної помсти за злочини проти людяності; образи жінок-військових; дитячі малюнки; закреслена назва міста як символ його окупації; символічне представлення підприємств міста; мапа плану міста; стилізовані назви міста, подані через креолізований текст. У ході дослідження також було зібрано базу футболок з принтом теми Чорнобаївки. Явище розгалуження принтів на футболках із цією темою пов'язане з тим, що успішні дії ЗСУ зі знешкодження сили противника в районі с. Чорнобаївки Херсонського району Херсонської області зробили цей населений пункт символом опору всієї України. Виокремлено десять етнокультурних конотацій вивчених принтів патріотичних футболок «Чорнобаївка»: уособлення всієї України в топонімі; художнє представлення конкретних подій; «Ласкаво просимо до Чорнобаївки»; міфічні образи і Чорнобаївка; граблі як символ помилок загарбників; циклічність перспективи ситуації для ворога; кіновізії; коти і Чорнобаївка; черепи як знак небезпечної зони. Усе розмаїття чорнобаївської теми на футболках можна об'єднати однією ідеєю героїчного й переможного опору українського народу російському агресору.

Інтенсивний інформаційний спротив загарбникам розпочався з перших днів повномасштабної війни. Інтернет з мережею соціальних платформ для комунікації став віртуальним майданчиком, на якому відображались як реальні факти ходу подій, так і інтелектуально-мистецькі доробки авторської та колективної творчості. Частина створених візуальних систем інформаційного опору, які набували ознак мемів чи були такими, що могли ними стати (ідеться про авторські розробки дизайнерів), увійшли в споживчу сферу, ставши принтами на патріотичних футболках. Інша частина роз-

роблялась як соціальні проєкти, орієнтовані на цільову аудиторію. Усі розглянуті патріотичні принти футболок з темою малих міст виконують потужну комунікативну функцію, яка спрямована на привернення уваги до проблеми російсько-української війни, поширення візуального контенту повсякдення війни, утвердження віри в перемогу України та її подальшу відбудову. Частина принтів орієнтована на виконання ще й функції емоційного шлюзу виходу негативних почуттів через артикуляцію своїх драматичних переживань. Важливо відзначити, що більшість продавців патріотичних футболок передають частину прибутку від реалізації на допомогу ЗСУ та постраждалим від військових дій. Громадські діячі, активісти за підтримки органів державної влади малих міст реалізовують важливі соціальні проєкти, залучаючи як інструментарій розробку принтів футболок з тематикою свого міста. Популярність патріотичних футболок, окрім ідеологічної складово, має ще й цілком функціональне підґрунтя. Речі з трикотажу є практичними, не потребують специфічного догляду, легко перуться, за бажанням носія можуть не прасуватися. Загальновідомо, що футболки, виготовлені з бавовни (етнокультурна тематика «бавовни» заслуговує на окреме вивчення), мають високі показники гігроскопічності та повітропроникності, що є цінним у літній сезон використання такого одягу. Варто згадати, що трикотажні футболки є недовготривалими в експлуатації, оскільки їхній життєвий цикл розрахований, як правило, на кілька сезонів, тому споживачі часто оновлюють цю частину гардеробу, а отже, попит на такі речі є стабільним. В умовах побуту війни перелічені експлуатаційні характеристики футболок впливають на їхню популярність у широкого загалу.

Усі зібрані нами матеріали показують, що сучасна етнокультура повсякдення війни наповнюється як реактуалізованими традиційними сюжетами з фольклору, так і новими урбанізованими образами, що мають цілком реальну фактологічну основу.

ДОДАТОК

Список опрацьованих ресурсів у мережі «Інтернет»

Футболка чоловіча «Місто-герой Охтирка». *Інтернет магазин футболок Prosto Майки.* URL : https://prostomayki.com.ua/ua/futbolki-s-gorodami-i-regionami-ukrainy/312644-futbolka-gorod-geroy-ahtyrka.html?product_type=tshirt_man (дата звернення 02 червня 2022).

Футболка oversize «Місто-герой Волноваха». *Інтернет магазин футболок Prosto Майки.* URL : https://prostomayki.com.ua/ua/futbolki-s-gorodami-i-regionami-ukrainy/312636-futbolka-gorod-geroy-volnovaha.html?product_type=tshirt_oversize (дата звернення 02 червня 2022).

Футболка oversize «Місто-герой Буча». *Інтернет магазин футболок Prosto Майки.* URL : https://prostomayki.com.ua/ua/futbolki-oversize-s-gorodami-i-regionami-ukrainy/330329-futbolka-oversize-gorod-geroy-bucha.html?product_type=tshirt_oversize (дата звернення 02 червня 2022).

Футболка oversize «Місто-герой Гостомель». *Інтернет магазин футболок Prosto Майки.* URL : https://prostomayki.com.ua/ua/zhenskie-tolstovki-plate-s-gorodami-i-regionami-ukrainy/312980-zhenskaya-tolstovka-plate-gorod-geroy-gostomel.html?product_type=tshirt_oversize (дата звернення 02 червня 2022).

Футболка oversize «Місто-герой Ірпінь». *Інтернет магазин футболок Prosto Майки.* URL : https://prostomayki.com.ua/ua/futbolki-s-gorodami-i-regionami-ukrainy/312642-futbolka-gorod-geroy-irpen.html (дата звернення 01 червня 2022).

Футболка міста України: Ірпінь. *Дай вдягну.* URL: https://daivdiagnu.com/product/%D1%84%D1%83%D1%82%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%B0-%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D1%96%D1%80%D0%BF%D1%96%D0%BD%D1%8C/ (дата звернення 08 вересня 2022).

Футболка міста України: Буча. *Дай вдягну*. URL : https://daivdiagnu.com/product/%d1%84%d1%83%d1%82%d0%b1%d0%be%d0%bb%d0%ba%d0%b0-%d0%bc%d1%96%d1%81%d1%82%d0%b0-%d1%83%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d0%b8-%d0%b1%d1%83%d1%87%d0%b0/ (дата звернення 08 вересня 2022).

Футболка міста України: Охтирка. *Дай вдягну*. URL : https://daivdiagnu.com/product/%d1%84%d1%83%d1%82%d0%b1%d0%be%d0%bb%d0%ba%d0%b0-%d0%bc%d1%96%d1%81%d1%82%d0%b0-%d1%83%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d0%b8-%d0%be%d1%85%d1%82%d0%b8%d1%80%d0%ba%d0%b0/ (дата звернення 08 вересня 2022).

Футболка міста України: Сєвєродонецьк. *Дай вдягну*. URL : https://daivdiagnu.com/product/%d1%84%d1%83%d1%82%d0%b1%d0%be%d0%bb%d0%ba%d0%b0-%d0%bc%d1%96%d1%81%d1%82%d0%b0-%d1%83%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d0%b8-%d1%81%d1%94%d0%b2%d1%94%d1%80%d0%be%d0%b4%d0%be%d0%bd%d0%b5%d1%86%d1%8c/_(дата звернення 08 вересня 2022).

Футболка міста України: Краматорськ. *Дай вдягну*. URL : https://daivdiagnu.com/product/%d1%84%d1%83%d1%82%d0%b1%d0%be%d0%bb%d0%ba%d0%b0-%d0%bc%d1%96%d1%81%d1%82%d0%b0-%d1%83%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d0%b8-%d0%ba%d1%80%d0%b0%d0%bc%d0%b0%d1%82%d0%be%d1%80%d1%81%d1%8c%d0%ba/_(дата звернення 08 вересня 2022).

Футболка міста України: Волноваха. *Дай вдягну*. URL : https://daivdiagnu.com/product/%d1%84%d1%83%d1%82%d0%b1%d0%be%d0%bb%d0%ba%d0%b0-%d0%bc%d1%96%d1%81%d1%82%d0%b0-%d1%83%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d0%b8-%d0%b2%d0%be%d0%bb%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%b0%d1%85%d0%b0/_(дата звернення 08 вересня 2022).

Футболка міста України: Бердянськ. *Дай вдягну*. URL : https://daivdiagnu.com/product/%d1%84%d1%83%d1%82%d0%b1%d0%be%d0%bb%d0%ba%d0%b0-%d0%bc%d1%96%d1%81%d1%82%d0%b0-%d1%83%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d0%b8-

%d0%b1%d0%b5%d1%80%d0%b4%d1%8f%d0%bd%d1%81%d1%8c%d0%ba/_(дата звернення 08 вересня 2022).

Футболка oversize «Загін конотопських відьом». *Інтернет магазин футболок Prosto Майки.* URL : https://prostomayki.com.ua/ua/patrioticheskie-futbolki/313594-futbolka-otryad-konotopskih-vedm.html?product_type=tshirt_oversize (дата звернення 02 червня 2022).

Жіноча футболка «Конотопська відьма». *Aviatsiya Halychyny.* URL : https://www.aviatsiyahalychyny.com/women/t-shirts/konotopska-vidma/ (дата звернення 02 червня 2022).

Жіноча футболка з дівчиною Конотоп. *Prom.* URL : https://prom.ua/ua/p1623748777-zhenskaya-futbolka-devushkoj.html (дата звернення 02 жовтня 2022).

Жіноча футболка «Своя Конотопська відьма». *FatLine.* URL : https://www.fatline.com.ua/ua/futbolka-woman-svoya-konotopskaya-vedma.html (дата звернення 02 червня 2022).

Футболка жіноча «Конотопська відьма». *Wall 31.* URL : https://wall31.com/t-shirts/women-t-shirt/konotopska-vidma/445?sizeID=6&colorID=5&gclid=Cj0KCQiAm5ycBhCXARIsAPldzoWSemJY92sJ2DdEhPIh5WRbvgEsitoEOtJYlF4PsaWmldZn3eOHmlsaAsv3EALw_wcB (дата звернення 02 жовтня 2022).

Футболка чоловіча з принтом «Ірпінь – Місто-Герой». *Best-Print.* URL : https://best-print.com.ua/ua/futbolka-cholovicha-z-printom-irpin-misto-geroj-22042177 (дата звернення 02 червня 2022).

В Охтирці випустили футболки з «коктейлем Молотова» – символом місцевих партизан. *Укрінформ.* URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3464173-v-ohtirci-vipustili-futbolki-z-koktejlem-molotova-simvolom-miscevih-partizaniv.html (дата звернення 02 червня 2022).

Футболка чоловіча з принтом «Буча – Місто Герой». *Best-Print.* URL : https://best-print.com.ua/ua/futbolka-cholovicha-z-printom-bucha-misto-geroj-22042174 (дата звернення 02 червня 2022).

Футболка чоловіча з принтом «Рубіжне – Місто Герой». *Best-Print.* URL : https://best-print.com.ua/ua/futbolka-cholovicha-z-printom-rubizhne-misto-geroj-22042181 (дата звернення 02 червня 2022).

Футболка чоловіча з принтом «Гостомель – Місто Герой». *Best-Print.* URL : https://best-print.com.ua/ua/futbolka-cholovicha-z-printom-gostomel-misto-geroj-22042175 (дата звернення 02 червня 2022).

Ірпінь мій дім. *Soyka.art.* URL : https://soyka.art/sotsialni/irpin-miy-dim/halereia/ (дата звернення 02 вересня 2022).

Ірпінь мій дім. *Soyka.art.* URL : https://soyka.art/category/irpin-miy-dim/ (дата звернення 02 вересня 2022).

Veronika Strelchenko. 06 серпня 2022. URL : https://www.facebook.com/Krejda.ua/posts/pfbid0fhsRfbkHnc5kqE5LWkjNVAsiu8ymLM7xQGeJ7djqZNMkjhTDsP5BiNv3yacSyVw9l_(дата звернення 05 вересня 2022).

Veronika Strelchenko. 07 серпня 2022. URL : https://www.facebook.com/Krejda.ua/posts/pfbid02ZiUKVh33DRmSDoBxL4bZ9hsUvVwFwrhYV6X2MGa9SXHtEChNBpqkYx7HMNvybprwl (дата звернення 05 вересня 2022).

Футболка біла з мапою Irpin MS. *Bezet.* URL : https://www.bezet.com.ua/product/futbolka-bila-z-mapou-irpin-ms (дата звернення 02 листопада 2022).

Футболка чоловіча патріотична біла City (Ізюм). *Bezet.* URL : https://www.bezet.com.ua/product/futbolka-cholovicha-patriotichna-bila-city--ll-izum-rr-_(дата звернення 02 листопада 2022).

Футболка жіноча з принтом «Witches From Konotop – Wild Hunt». *Best-Print.* URL : https://best-print.com.ua/ua/futbolka-zhinocha-z-printom-witches-from-konotop-wild-hunt-22042117 (дата звернення 02 червня 2022).

Зерно. 22 квітня 2022. URL : https://www.facebook.com/zerno.fashion/posts/4553243664776720 (дата звернення 10 червня 2022).

Футболка чоловіча з принтом «Місто Герой – Буча». *Best-Print.* URL : https://best-print.com.ua/ua/futbolka-cholovicha-z-printom-misto-geroj-bucha-22042108 (дата звернення 02 червня 2022).

Футболка чоловіча з принтом «Місто Герой – Ірпінь». *Best-Print.* URL : https://best-print.com.ua/ua/futbolka-cholovicha-z-printom-misto-geroj-irpin-22042115 (дата звернення 02 червня 2022).

Футболка дитяча «Ірпінь». *Custom print*. URL : https://customprint.market/uk/product-sku-tksc-i0052c1lwh0t3n (дата звернення 02 червня 2022).

Стікери Happy Aks Чорнобаївка. *Епіцентр*. URL : https://epicentrk.ua/ua/shop/mplc-stikeri-happy-aks-chornobaivka-18x25-sm-1ecd5ccc-01e3-6c0e-bfe2-df23a8fe8f5d.html (дата звернення 07 липня 2022).

Чашка «Чорнобаївка». *Nu sho*. URL : https://nusho.com.ua/product-chashka-chornobaivka-ua (дата звернення 07 липня 2022).

Брелок прямокутний – Чорнобаївка – MFEST. *MFest*. URL : https://mfest.com.ua/show-product/chornoba-vka-97 (дата звернення 07 липня 2022).

Сумка Чорнобаївка. *Asap service*. URL : https://www.asapservice.com.ua/product/patriotichne/sumka-chornobaivka/ (дата звернення 07 липня 2022).

Ultra All. 31 березня 2022. URL : https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=5083140101734765&id=612185568830263 (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка Чорнобаевка. *Vesela Mayka*. URL : https://veselamayka.com.ua/ua/p1599034487-futbolka-chornobaevka.html (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка чоловіча Чорнобаївка. *Galychanka*. URL : https://galychanka.com.ua/futbolki-casual/dlya-cholovikiv/mft-bt-1-cholfutkr-bavovna-chorna-chornobavka-8051 (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка чоловіча Чорнобаївка (Welcom to Hell). *ProstoМайки*. URL : https://prostomayki.com.ua/ua/futbolki-s-nadpisyami/310009-futbolka-chernobaevka-welcome-to-hell.html?product_type=tshirt_man (дата звернення 07 липня 2022).

Чоловіча Патріотична футболка Чорнобаївка. *Rozetka*. URL : https://rozetka.com.ua/ua/342181624/p342181624/ (дата звернення 07 липня 2022).

Чорнобаївка від Івана Павленка. Унісекс бавовняна футболка. *Support Ukranians*. URL : https://support.ukrainians.lu/uk/products/chornobaivka-by-ivan-pavlenko-unisex-cotton-t-shirt-1 (дата звернення 07 липня 2022).

Чорнобаївка від Івана Павленка. Унісекс бавовняна футболка. *Support Ukranians*. URL : https://support.ukrainians.lu/uk/products/chornobaivka-by-ivan-pavlenko-unisex-cotton-t-shirt (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка чоловіча «Чорнобаївська птахоферма». *ProstoМайки*. URL : https://prostomayki.com.ua/ua/patrioticheskie-futbolki/310011-futbolka-chernobaevskaya-ptitseferma.html?product_type=tshirt_man (дата звернення 07 липня 2022).

Жіноча футболка «Чорнобаївка». *Aviatsiya Halychyny*. URL : https://www.aviatsiyahalychyny.com/women/t-shirts/chornobaivka/ (дата звернення 07 липня 2022).

GUN. 14 червня 2022. URL : https://www.facebook.com/GUNbrandteam/posts/158573020035269 (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка жіноча Чорнобаївка. *MobiPrint*. URL : https://mobiprint.in.ua/ua/p1605110716-futbolka-zhenskaya-chernobaevka.html (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка «Welcome to Chernobayivka». *ФутбоКраїна*. URL : https://futbokraina.com.ua/ua/63761-futbolka-welcome-to-chernobayivka (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка чоловіча «Welcome to Chernobayivka». *ProstoМайки*. URL : https://prostomayki.com.ua/ua/futbolki-s-nadpisyami/310606-futbolka-welcome-to-chornobayivka.html?product_type=tshirt_man (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка жіноча «Чорнобаївка Ласкаво просимо!». *Deskgroup*. URL : https://deksgroup.com/futbolka-zhinocha-chornobaivka-laskavo-prosimo-chorna-wcsfutbl5cnrb/ (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка з принтом «Чорнобаївка». *Shafa*. URL : https://shafa.ua/uk/men/futbolki-i-maiki/futbolki/92929767-futbolka-s-printom-chornobayivka-muzhskaya-sinyaya (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка чоловіча «Чорнобаївка». *Dubhumans*. URL : https://dubhumans.com/mens-tshirt-chornobayivka-white-m/?fbclid=IwAR0uGgpR29XT0Z7YSj5Xmo-QZWz6g7ISdglY_MB0CnhvvNl8gXG5xpIyN6c (дата звернення 07 липня 2022).

Мужская футболка «Peremoga. Чорнобаївка місце». *Pobedov.* URL : https://pobedov.com/product/muzhskaja-futbolka-peremoga-chornobai-vka-misce-zheltaja/ (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка чоловіча з принтом «Chernobayivka – Welcome to Hell». *Best-Print.* URL : https://best-print.com.ua/ua/futbolka-cholovicha-z-printom-chornobaivka-welcome-to-hell-22042116 (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка чоловіча з патріотичним принтом «Чорнобаївка». *Kadr.* URL : https://kadr.lviv.ua/reklamnyi-tekstyl/futbolky/futbolka-z-patriotychnym-pryntom-chornobaivka-cholovicha-bila (дата звернення 07 липня 2022).

Майка «Welcome To Chornobaïvka». *Rock.* URL : https://rockway.biz/ua/majka-welcom-chornobayivka (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка «Чорнобаївка». *Ізі.* URL : https://izi.ua/p-48200768-futbolka-chornobayivka-z-proklonom-avtorskiy-malyunok-sergiya-d (дата звернення 07 липня 2022).

Чоловіча футболка «Чорнобаївка Хіт». *FatLine*. URL : https://www.fatline.com.ua/ua/futbolka-chjornobaevka-hit.html (дата звернення 07 липня 2022).

Жіноча футболка «Симаргл». *Aviatsiya Halychyny.* URL : https://www.aviatsiyahalychyny.com/women/t-shirts/symarhl/ (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка «Чорнобаївка – скільки ще». *ФутбоКраїна.* URL : https://futbokraina.com.ua/ua/63476-futbolka-chornoba%D1%97vka---sk%D1%96lki-shche (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка принтована «Чорнобаївка». *Bigl.* URL : https://bigl.ua/ua/p1603958722-futbolka-printovannaya-chornobayivka?click_track_data=.eJwdzlsLgjAYgOH_8l0bTOeceWeRSAeoSLIiQueaw2yms9Lov3e4fHlvnhdUtcpapk8yA890EB4Sl1qWASwpq0SK639g00XUHhrQqLZmHDxIpbiAAVoV_PrNENHLtIvRYE_3ImA8u2f1OZhvqW8vhK2eZr5CRZRbrdz0brV14xZp2Ug_D4lf9jjmk4TjSN4es-DGdqNyPV6mYz2Bn0Nzoeru62jAO2BCkHN8fwDp8zsP.IJ4vayDHCNEctXVu7KQ-LxFxSHs (дата звернення 07 липня 2022).

Патріотична футболка «Чорнобаївка». *Prom.* URL : https://prom.ua/p1157544255-muzhskaya-futbolka-naturalnogo.html (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка патріотична з написом «Чорнобаївка». *HomeDoors.* URL : https://homedoors.com.ua/uk/futbolka-patriotichna-z-napisom-chornobajivka (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка «Чорнобаївка». *Klubok*. URL : https://klubok.com/ua/item-futbolka-chornobavka-32506010 (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка чоловіча «Чорнобаївка (мапа для окупанта). *ProstoМайки.* URL : https://prostomayki.com.ua/ua/patrioticheskie-futbolki/309163-futbolka-chernobaevka-karta-dlya-okkupanta.html?product_type=tshirt_man (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка «Всюди Чорнобаївка». *ModaLaz.* URL : https://modalaz.com.ua/ua/futbolki-s-ukrainskoy-simvolikoy/167287-futbolka-vezde-chernobaevka.html (дата звернення 07 липня 2022).

Зерно. 22 квітня 2022. URL : https://www.facebook.com/zerno.fashion/photos/pcb.4553243664776720/4553239351443818/ (дата звернення 07 липня 2022).

Патріотичні футболки. *Kidstaff.* URL : https://www.kidstaff.com.ua/tema-32770595.html#&gid=mngallery&pid=mg16947931 (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка Чорнобаївка. *Print-Art.* URL : https://print-art.com.ua/product/futbolka-chornoba%D1%97vka/ (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка «Чорнобаївка, замість тисячі слів». *Film.UA*. URL : https://store.film.ua/uk/shop/tshirts/631-chernobaevka (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка чоловіча з українською символікою Чорнобаївка. *Baby-Friends.* URL : https://baby-friends.com/ua/p1610451916-futbolka-muzhskaya-ukrainskoj.html (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка з принтом «Чорнобаївка, знову і знову». *Futbolka.UA*. URL : https://futbolka.ua/ua/prints/futbolka-s-printom-chyernobayevka-snova-i-snova (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка з принтом «Кінолента “Серія Чорнобаївка”». *Арбуз типография*. URL : https://arbuz.in.ua/ua/p1603547476-futbolka-printom-kinolenta.html (дата звернення 07 липня 2022).

Чоловіча патріотична футболка з принтом «Чорнобаївкк день бабака». *Prom*. URL : https://prom.ua/ua/p1606976309-muzhskaya-patrioticheskaya-futbolka.html (дата звернення 07 липня 2022)

Футболка мужская «Чорнобаївка». *Costom Print*. URL : https://customprint.market/ru/product-sku-t1am-i0051ecorg00mn (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка «Chornobaivka». *Tandem*. URL : https://tandem-prazdnik.com.ua/ua/p1617920207-futbolka-chornobaivka.html (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка 4profi з принтом «Welcome to Чорнобаївка». *Shafa*. URL : https://shafa.ua/uk/men/futbolki-i-maiki/futbolki/93576203-futbolka-4profi-s-printom-welcome-to-chornobayivka-chernaya (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка 4profic принтом «welcom to Чорнобаївка». *Shafa*. URL : https://jcook.com.ua/products/copy-of-105 (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка дитяча з принтом «Чорнобаївка». *Best-Print*. URL : https://best-print.com.ua/ua/futbolka-dityacha-z-printom-chornobayivka-220405 (дата звернення 07 липня 2022).

Чоловіча футболка Чорнобаївка Хіт. *FatLine*. URL : https://www.fatline.com.ua/ua/futbolka-chjornobaevka-hit.html (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка жіноча патріотична Чорнобаївка. *Prom*. URL : https://prom.ua/ua/p1608825930-zhenskaya-futbolka-patrioticheskaya.html (дата звернення 07 липня 2022).

One_clr. 25 квітня 2022. URL :

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=732120318197877&id=101533614589887 (дата звернення 07 липня 2022).

Футболка жіноча «Змієбаївка – остров Зміїний». *Dubhumans*. URL : https://dubhumans.com/womens-tshirt-zmiebayivka-black-m/ (дата звернення 07 липня 2022).

Олена Таран

СТАТУС СМЕРТІ В СУЧАСНИХ ВІЙСЬКОВИХ РЕАЛІЯХ: НОВІ ФОРМИ МІСЬКОЇ КОМЕМОРАЦІЇ

Будь-яка війна – це передусім втрата людських ресурсів, а війна за відстоювання цілісності й територіальної незалежності України у XXI ст. – величезна кількість жертв серед цивільного населення та особового складу. Згідно з офіційними джерелами, лише за перший місяць повномасштабного вторгнення Росії за період з 24 лютого по 23 березня 2022 року внаслідок бойових дій загинуло понад тисячу цивільних, з них 124 дитини; станом на 4 вересня, за офіційною інформацією ювенальних прокурорів, загинуло 382 дитини; станом на 28 листопада – 440 дітей.

У нашому дослідженні ставлення до смерті в суспільстві розглянуто як індикатор ставлення до життя. Якщо в умовах мирного життя смерть і поховання становлять, безумовно, кризову ситуацію насамперед для сімейно-родинної групи, а також для інших соціальних спільнот, до яких був причетний померлий (локальної, професійної тощо), то в умовах війни громадяни опиняються перед фізичними та психологічними проблемами контакту зі смертю. У цьому контексті особливо складним усвідомлення смерті є для містянина, оскільки категорія смерті й пов'язані з нею моральні практики в урбаністичному середовищі перебувають десятиліттями у площині ритуальних послуг. Контакт із мертвим тілом традиційно зведений у жителя міста до мінімуму.

Військове повсякдення спричинює порушення звичних правил поведінки містянина, коли смерть або її загроза перманентно наявна й вимагає порушення звичних правил. Війна змусила вийти містянина з усталеного ритму життя. Вимушені реагувати на виклики

воєнного часу, мешканці міст опиняються перед знищенням стандартів мирного життя і через неможливість проведення мортальних практик в усталених межах кладовищ переносять їх у простір живих – на прибудинкові території, дитячі ігрові майданчики. Якщо для селянина поєднання життєвого й мортального простору є цілком органічним і зрозумілим (достатньо згадати практику родинних або поодиноких поховань на городах чи в садках, яка зафіксована етнографами ще на початку 2000-х рр. на Сумщині, Полтавщині, Гуцульщині[1]), то для містянина це є шокуючим досвідом.

Ставлення до смерті та мертвих є своєрідним локусом моральних норм і базовим чинником, який віддзеркалює сутність світоглядних засад будь-якого суспільства[2].

Десять місяців повномасштабного вторгнення російських військ засвідчують, що людська емпатія українців у часи війни сягає найвищого рівня: в українців не існує зараз приватного горя, уся жалоба – спільна.

Джерельною базою дослідження стали офіційні заяви представників влади, державних та громадських установ, мерій малих міст, соціальні мережі з офіційними представницькими майданчиками «Інстаграм», «Твітер», «Телеграм», а також відеохостинг «Ютуб». Додатковим джерелом вивчення ставлення до смерті по обидва боки лінії фронту (як на підконтрольній, так і на окупованій територіях України) є опубліковані родичами загиблих унаслідок воєнних дій некрологів, спогадів, жалобних та комеморативних практик. Усі вищеназвані джерела існують у відкритому доступі та мають публічний характер.

---

[1] Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 5. Поховально-поминальні звичаї та обряди / [голов. ред. Г. Скрипник; упоряд. О. Таран та ін.] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. 464 с.

[2] Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / пер. с фр. ; общ. ред. С. Оболенской ; предисл. А. Гуревича. Москва : Прогресс – Прогресс-Академия, 1992. 528 с.; Blustein J. The Moral Demands of Memory. Cambridge : Cambridge University Press, 2008; Hobbs W. and Burke M. Connective Recovery in Social Networks After the Death of a Friend. *Nature: Human Behavior*. 2017. N 1 (92). P. 1–6; Howarth G. Death and dying: a sociological introduction. Cambridge : Polity Press, 2007.

Про високий рівень співчуття українців при здійсненні мортальних практик свідчать численні факти, зафіксовані в мережі Інтернет. Це допомога в похованні цивільних, які загинули від російських обстрілів на підконтрольній Україні території, намагання попри ризики в умовах окупації поховати загиблих воїнів ЗСУ (як це відбувалося в тимчасово окупованому м. Ізюмі, коли працівники ритуальних служб та небайдужі громадяни здійснювати інгумацію решток захисників), виїзд на тимчасово окуповані території родичів загиблих, волонтерів, священнослужителів з метою вивезення тіл загиблих військових та цивільних для поховання на підконтрольній території або малій батьківщині (на кладовищах міст, містечок, селищ, де проживають родичі загиблих), а також здійснення поховань загиблих цивільних воїнами ЗСУ у прифронтових містах (як у Лисичанську, де станом на 16 червня 2022 р. облаштоване масове (братське) поховання близько 300 цивільних[3]).

Соцмережі рясніють інформацією про взаємодопомогу в пошуках та ідентифікації жертв російсько-української війни. Так, у с. Богданівка Броварського району Київської області місцеві жителі із власної ініціативи за номером розстріляної машини шукають родичів загиблих у ній пасажирів з метою перетворення безіменних могил на верифіковані. «Російські нацисти вбили мирних людей, які просто проїжджали повз. Потім, помітивши сліди, окупанти спалили тіла», – пише Сергій Кондратенко, який на своїй сторінці у фейсбуці опублікував цю світлину. Відтепер номерний знак машини над могилою – це єдиний спосіб віднайти родину загиблих та бодай якусь інформацію про тих, у кого відняли життя. Могилу облаштували біля воріт одного з будинків, імовірно, біля якого й розстріляли цивільних.

Перманентний обстріл з усіх видів зброї не дає можливості провести поховальний обряд за всіма християнськими канонами. У перші місяці війни цивільні громадяни змушені ховати загиблих

[3] Yermak N. In My Homeland, the Smell of Death on a Summer Afternoon. URL: https://www.nytimes.com/2022/08/08/world/europe/ukraine-war-funeral-death.html?searchResultPosition=2 (дата звернення 25 липня 2022 р.).

близьких та родичів у братських могилах, часто без трун, загорнутих лише у простирадла або легенькі ковдри (Чернігів[4], Маріуполь, Харків, Лисичанськ). В окремих містах і населених пунктах цивільні змушені здійснювати поховання на прибудинкових територіях (у квітниках, на дитячих або спортивних майданчиках), установлюючи виготовлені з підручних матеріалів надмогильні хрести та іменні таблички з датою смерті. Так, промовистою для всього світу стала публікація в Інтернеті подвійної могили матері та сина-підлітка з Ірпеня, а також записки жителя Маріуполя зі схемою місця поховання матері адресата. У разі смерті громадян у лікарнях міст, що перебували в облозі (як, зокрема, Маріуполь), до тіл немовлят клали іконки як ідентифікатори православних душ (відеосвідчення працівника маріупольського моргу при міській лікарні, викладене в мережу Інтернет). Відспівування тіл загиблих українців у перші тижні широкомасштабного вторгнення росіян були унеможливлені через постійну загрозу ворожих обстрілів.

Шокуючим для XXI ст. є доля оточеного й захопленого Маріуполя, коли під постійними обстрілами родичі не тільки не могли поховати покійника за усталеними обрядами на кладовищі, а навіть просто виявити свою жалобу, оскільки пересуватися містом було дуже небезпечно, і померлий залишався без комплексу передпоховальних обрядодій. У мережу потрапило фото дверей квартири багатоквартирного будинку одного з мікрорайонів міста, де на зовнішній стороні написано приблизну дату смерті літньої маріупольчанки Карякіної Валентини Опанасівни. В інших випадках сусіди ховали убитих і залишали для родичів покійних записки-схеми або написи на стінах квартир з місцями поховань. Могили облаштовували з підручних матеріалів, тіла загортали в простирадла або ковдри. Із приходом окупаційної влади росіяни почали здійснювати масові ексгумації стихійних поховань, проводячи ці дії без дотримання санітарних норм та ри-

[4] Як повідомив голова міськради Олександр Ломако, у Чернігові загинуло понад 700 мирних жителів: через три тижні після того, як звідти вибили російських військових, на головному цвинтарі все ще копали нові могили. На частині могил родичі вже поставили квіти, на решті – поки лише ідентифікаційні таблички.

зикуючи епідеміологічною ситуацією в місті. Роботу з ексгумації тіл росіяни переклали на місцевих колаборантів. Очевидці в соціальних мережах («Твітер», «Телеграм») повідомляють, що окупанти залучили до спеціальних бригад зачистки місцевих колаборантів і терористів із незаконних збройних формувань. Вони збирають та спалюють тіла замордованих і вбитих у результаті російського вторгнення жителів Маріуполя. Координує роботу цих груп беспосередньо самопроголошений мер-колаборант Костянтин Іващенко, колишній директор маріупольського крематорію. «Масштабу трагедії в Маріуполі світ не бачив від часів існування концтаборів нацистів. Рашисти перетворили все наше місто на табір смерті. На жаль, моторошна аналогія отримує все більше підтверджень. Це вже не Чечня чи Алеппо. Це новий Освенцим та Майданек. Світ має допомогти покарати путінських нелюдів», – заявив мер Маріуполя Вадим Бойченко. Також він констатував, що за два перші місяці повномасштабного вторгнення росіяни вбили більше цивільних маріупольців, ніж німці за два роки окупації міста під час Другої світової війни. Тіла загиблих для перезахоронення звозять на кілька локацій навколо Маріуполя: у райони селищ Виноградне, Старий Крим, Мангуш, а також у межах міста – супутникові знімки зафіксували нову ділянку біля Центрального кладовища. Про використання цих ділянок для масових поховань свідчать супутникові знімки *Planet*, *Maxar*, які дозволяють побачити поступове збільшення ділянок під траншеї та математично вирахувати кількість похованих тіл. Наразі мовиться про десятки тисяч жертв російської воєнної агресії. В останні місяці відбувся стрибок природної смертності через переохолодження (проживання в неопалюваних приміщеннях за низьких температур), несвоєчасне або повністю відсутнє надання медичної допомоги в м. Маріуполь. Сектор поховань біля селища Мангуш уже вдвічі більший за кладовище, яке розміщується поряд, при чому тіла вбитих маріупольців зводять самоскидами, без дотримання ритуальної шани до мерців: так, у смт Старий Крим у секторі № 21 зростають масові поховання щодня, «траншеї, навіть незаколочені труни, частини тіл в коробках. Вже навіть не на всі могили встановлюють таблички, просто зариваючи, як є». Величезна кіль-

кість фільтраційних блок-постів не дає можливості або ускладнює маріупольцям відвідування могил загиблих родичів.

Традиційний обряд поховання передбачає тісну взаємодію між інститутами церкви та сім'ї, а також активну участь громади. Церква виконує важливу роль на заключному етапі похорону – безпосередньо перед похованням та після нього (служіння панахиди). Добре відомі за етнографічною літературою ритуальні правила, що зберігаються в окремих випадках, які регламентують поведінку членів сім'ї покійного, в умовах війни фактично нівельовані. Близькі родичі самі можуть виконувати ті дії, які, згідно з міфо-ритуальними нормами, є для них небажаними, оскільки, по-перше, передбачають безпосередній контакт із мертвим тілом, по-друге, вимагають активних дій, що суперечать ритуальному статусу тих, хто найближчий до померлого. Конфлікт традиційності й повсякденних реалій в умовах війни викликає світоглядний дисонанс, психологічну провину перед мертвою близькою людиною. Радник мера м. Маріуполь Петро Андрющенко зазначив: «Окупаційна влада забороняє проводити поховання українських військових, що загиблі під час Битви за Маріуполь. Фактично, це єдині тіла загиблих в місті, що досі лишаються на вулицях, правда, здебільшого в мертвих мікрорайонах міста. <…> Не ховаючись, окупанти кажуть, що це "в назидание и устрашение". Березень, квітень, травень – місяці загибелі. Що з тілами наших Героїв – можете уявити». Відмови окупаційної влади щодо дозволу поховати тіла загиблих цивільних – непоодинокі[5]. Так, мешканці Бородянської громади Київської області кілька днів не могли поховати вбиту окупантами 77-річну Ольгу Чередніченко: «Чотири дні не давали поховати маму – стояли поряд із подвір'ям на танку. Мама лежала на подвір'ї у труні. Саму труну мої друзі несли городами, під кулями, із розбомбленого магазину ритуальних послуг. І вона теж була вся в дірках. На четвертий день колишні учні

[5] Gettleman J. Russian Retreat Reveals Signs of an Atrocity in a Ukrainian Village. URL: https://www.nytimes.com/2022/11/29/world/europe/ukraine-russia-pravdyne-grave.html (дата звернення 30 листопада 2022 р.).

моєї мами прийшли до російських солдатів і дуже просили, щоби дали поховати їхню вчительку. Тоді вони зжалилися».

Попри таку ситуацію, українці в умовах окупації намагаються дотримуватися пост-похоронних ритуальних практик, пов'язаних із вшануванням пам'яті померлого. У смт Старий Крим та інших місцях масових захоронень серед тисяч братських могил трапляються індивідуальні поховання із зазначенням імені та віку покійника на хресті. Хрести – типові чотири- та восьмираменні дерев'яні або металеві з реєстровим номером або прізвищем, ім'ям та по батькові. Усі маркери нанесені лише російською мовою. На могили дітей родичі приносять дитячі іграшки, зберігаючи ритуальну традицію: наприклад, на місці поховання трирічної Вероніки Орфиняк рожевий брелок-тваринка, прикріплений до хреста, маркує могилу як дитячу.

Схожу з Маріуполем ситуацію масових поховань зафіксовано і в інших окупованих населених пунктах. Так, лондонська правозахисна організація Центр інформаційної стійкості (*CIR*) відстежує низку поховань і цвинтарів в окупованих Росією районах, а також у регіонах, поряд з якими перебуває російська армія. На основі супутникових знімків компанії *Planet Lab*, отриманих з 28 лютого до 15 квітня, на міському цвинтарі Херсона з'явилося щонайменше 824 нові могили, що підтверджує жорстоке поводження окупантів із цивільним населенням.

Статистика масових поховань збільшується по мірі звільнення окупованих територій. Так, після звільнення м. Ізюма 15 вересня 2022 року було знайдено кількасот тіл цивільних та захисників. «Наразі ми працюємо над ексгумацією тіл військовослужбовців. Потім тіла будуть передані експертам для подальшої ідентифікації осіб загиблих. На жаль, це тільки початок нашої роботи тут, скільки локацій ще буде знайдено на деокупованих територіях, поки невідомо, але сувора реальність вказує на те, що кількість загиблих в Ізюмі може в рази перевищувати Бучанську трагедію», – заявив уповноважений з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, Олег Котенко.

***

Одним з видів збереження пам'яті та вшанування жертв серед цивільних громадян України стали мережеві мартирологи, серед яких «Меморіал: вбиті росією»[6]. Цей портал публікує поіменні короткі некрологи про громадян України, яких убили російські загарбники: на чорному тлі чорно-біла світлина загиблого з інформацією – ім'я, професія, місце загибелі. Лаконічність дизайну має за мету створити фокус на персоналізації жертви. Мета «Меморіалу…» – збереження національної пам'яті через інтернет-некролог. Спортивний комітет України запустив сайт-реквієм «Янголи спорту» на вшанування пам'яті спортсменів, загиблих від рук путінських загарбників. У ньому станом на травень 2022 року внесено прізвища 33 представників українського спорту, а станом на 1 вересня – вже 81 спортсмена: легкоатлетів, футболістів, гімнасток, боксерів, важкоатлетів, веслувальників, кікбоксерів, регбістів, гирьовиків, шахістів, самбістів, біатлоністів. Значну частину інтернет-публікацій присвячено некрологам та сторінкам пам'яті про уродженців малих міст та місцевих громад, уміщених на порталі «Малі міста України». Сучасні ІТ-технології дозволяють висловлювати жалобу в новому форматі: як у суспільному, так і приватному порядку, у спільнотах, що не обмежені родинним або дружнім колом спілкування. Вибудовуючи віртуальні зв'язки в Інтернеті у формі соціальних мереж, форумів, кола підписників, колег чи знайомих, офіційні або приватні особи створюють свою віртуальну спадщину в Інтернеті в режимі реального часу. Ця спадщина лишається в мережі необмежений час, дозволяючи іншим користувачам висловлювати жалобу та долучатися до спогадів про фігурантів некрологів через «емоційні вподобайки» або коментарі під дописами. Заголовки некрологів сайту «Малі міста України» мають емоційне навантаження для спонукання членів

[6] Назву країни написано з малої літери навмисно – це форма «лінгвістичного спротиву», що наразі розвивається шаленими темпами. Звичні форми – різноманітні неологізми типу «рашист», але є й незвичні. Це написання слів «РФ», «Росія», «росіяни» не просто малими літерами, але й нижнім регістром. Візуалізація огиди на порушення людських норм.

громад долучитися до висловлення колективної жалоби за загиблими односельцями. Акцентовано на громадянській позиції загиблих: «Миргородщина втратила свого захисника: загинув воїн Краснопір Ярослав»; «Тростянець у жалобі: в бою на Луганщині загинув захисник Чигрин Станіслав»; «Народицька громада прощається з артистом балету, який загинув, захищаючи на фронті Україну»[7]; «Буринщина провела в останню путь героя Сергія Волкогона, який загинув на Донеччині»; «Красилівська громада провела воїна-захисника у Вічність»; «Подвійна жалоба огорнула Шепетівську громаду: двох воїнів провели у Вічність в один день»; «Бахмаччина у скорботі провела в останню путь свого захисника Пирогова Володимира»; «Вічна пам'ять: на війні трагічно загинув шосткинець Пластун Богдан»; «Героя із Чуднівської громади провели до місця останнього спочинку»; «Він був готовий пройти через пекло: воїн з Гайсина загинув в гирлі війни»; «Воїн з Немирівської громади поклав життя на вівтар української свободи»; «Героїчно захищаючи Батьківщину, на полі бою загинув білоцерківець Назаренко Олександр»; «Ладижинці навіки попрощалися з Воїном, який загинув на Херсонщині»; «Ворожа зброя увірвала життя воїна зі Жмеринської громади»; «Коридорами, сплетеними зі сліз, до Гайсинської громади повернувся на щиті воїн»; «На Прилуччині провели в останню путь солдата Національної Гвардії України Олександра Сердюка»; «Шосткинщина втратила захисника Гоя Сергія, який віддав своє життя за вільну Україну»; «Охтирщина провела в останню путь волелюбного героя Чигирина Станіслава»; «Розвідник з Бердичівського району поліг смертю хоробрих, захищаючи Херсонщину»; «Липовецька громада провела у Вічність двох своїх синів»; «Жмеринку огортає скорбота: ще один воїн злетів у Вічність». Вищеназвані некрологи – це трагічні звістки для родичів, близьких та жителів громад і малих містечок лише за один день листопада 2022 року. Тексти некрологів спрямовані на емпатичний відгук читача, орієнтовані на моральні чесноти за-

[7] У заголовку некрологу помилка: у бою під Бахмутом в бою з окупантами загинув воїн ЗСУ, артист Київського національного академічного театру оперети Вадим Хлуп'янець.

гиблого; констатують передчасну смерть, а відтак і нездійснення певних життєвих планів. Шляхетність і рішучість, сміливість та безмежна, неймовірна життєрадісність – саме такими епітетами рясніють офіційні некрологи загиблих захисників.

Сучасними комеморатами вшанування пам'яті загиблих є популярні на Заході інсталяції. Одну з таких улаштував на Галицькій площі у Львові американець Лео Сото, який має досвід подібних перформансів. Його «Стіна пам'яті» розміщена на звичайній огорожі у вигляді портретів жителів Київщини, убитих російськими військовими. Серед інших на «Стіні…» – медійні обличчя: відомого українського фотографа й документаліста Макса Левіна, голови Гостомельської громади Юрія Прилипка, заслуженої артистки України Оксани Швець, яка працювала в Молодому театрі, соліста балету Національної опери України Артема Дацишина, актора Паші Лі, який віддав свій бронежилет дитині.

Стихійними меморіалами пам'яті стають місця загиблих захисників і цивільних громадян України, а також дотичні до цих місць локації. Прикладом може слугувати встановлення «народного Меморіалу» у вигляді пам'ятного хреста в Бузковому гайку (парку) м. Херсон бійцям Херсонської тероборони, які полягли 1 березня 2022 року, захищаючи місто від навали російських окупаційних військ[8]. Облаштували меморіал херсонці в умовах російської окупації ще навесні 2022 року, він складається із прикріплених до нижньої частини стовбура дерева, пошкодженого уламком снаряда, хреста й таблички з написом «1 марта 2022 г. Ушли на небо бойцы тероборонs Херсона». Хрест оздоблений притаманними українській мортальній культурі поминальними атрибутами – рушниками, іконою. У цьому випадку конструкція меморіалу – обламаний стовбур дерева і хрест на його верхівці – несвідомо відсилає до символізму дерева в меморіальній культурі (у такому контексті – хрис-

[8] «Пішли на небо бійці тероборони Херсона»: ексклюзивні фото з Бузкового парку, де херсонці вийшли проти російських танків. URL: https://news.obozrevatel.com/ukr/society/pishli-na-nebo-bijtsi-teroboroni-hersona-eksklyuzivni-foto-z-buzkovogo-parku-de-hersontsi-vijshli-proti-rosijskih-tankiv.htm (дата звернення 17.11.2022 р.).

тиянській, для якої живе дерево є вітальним символом, а усічене / обламане – мортальним) – смерті та передчасної втрати.

Знаковими також є масові акції з принесенням живих квітів, дитячих іграшок та свічок на місця масової загибелі цивільних від російських обстрілів: 27 червня в м. Кременчуці до ТЦ «Амстор», після ракетного обстрілу 14 липня 2022 року у м. Вінниця; маркування пасажирських місць під № 52 у вагонах краматорського евакуаційного потяга, як прокоментували працівники Укразалізниці, «у пам'ять про всіх, хто загинув під час потрапляння російської "Точки-У"» 8 квітня 2022 року.

Одним з видів комеморативних практик є закріплення в міській топонімії знакових імен. Прикладом може слугувати рішення засідання сесії Васильківської міської ради VIII скликання від 6 вересня 2022 року про перейменування вулиць на честь загиблих Героя України льотчика В'ячеслава Єрка, Героя України льотчика Олександра Бринжали, Героя України, волонтера, учасника Євромайдану і громадського діяча Дмитра Гончаренка, які віддали свої життя за вільну Україну. Одна з вулиць м. Васильків також перейменована на честь легендарної 40-ї бригади тактичної авіації Повітряних сил і має назву «Вартові неба». З'явився й інший вид вшанування пам'яті: надання звання «Почесного громадянина», як то відбулося в Хмельницькому, де 94 загиблим військовослужбовцям присвоєно звання «Почесного громадянина міста Хмельницький» посмертно.

***

За останні десять місяців в Україні сформувалася державна політика з ушанування пам'яті загиблих захисників України й повернення їхніх тіл на підконтрольну територію, оскільки, за словами головнокомандувача ЗСУ Валерія Залужного, «нова Українська армія – це насамперед люди, а вже потім озброєння та стандарти». Евакуація загиблих захисників із прифронтових зон на офіційному рівні відбувається в рамках гуманітарного проєкту «На щиті» під егідою Центрального управління цивіль-

но-військового співробітництва ГШ ЗСУ. Фактично до початку серпня евакуація загиблих військових функціонувала під грифом «Евакуація 200», послуговуючись радянським кодуванням означення непоправних втрат – «Вантаж-200». Реформі сприяла громадянська позиція відмови від радянщини та вшанування загиблих відомими українськими інтернет-блогерами й волонтерами, підтримана лідерами ветеранського руху та громадськістю на початку червня 2022 року. Леонід Остальцев запропонував фразеологізм «На щиті», а Тата Кеплер утілила ідею в життя; таким чином у підрозділах цивільно-військового співробітництва, які беруть участь у здійсненні транспортування тіл полеглих захисників України, відбулося реформування Гуманітарного проєкту Збройних Сил України «Евакуація 200» у Гуманітарний проєкт «На щиті». Саме вживання фразеологізму «на щиті» відносить до давньогрецького спартанського вислову «зі щитом чи на щиті», яке є мірилом сучасних гуманістичних європейських цінностей. Процес повернення тіл загиблих воїнів відбувається відповідно до норм Женевської конвенції.

За вісім років неоголошеної війни та перші місяці широкомасштабного вторгнення в українському суспільстві (зі збереженням локальних традицій) сформувався сценарій поховання загиблих за незалежність і територіальну цілісність Української держави. Це насамперед живий коридор із громадян фактично по всьому маршруту перевезення тіла загиблого захисника до місця поховання; супровід державною символікою та лемківською тужливою народною піснею, яка стала реквієм – символом від часів Революції Гідності. Окрім пісні «Пливе кача...», під час похорону іноді звучить «Мелодія» Мирослава Скорика, масовість її використання як реквієму в перші тижні широкомасштабного вторгнення надав виступ Президента України перед світовою громадськістю, який презентував відео зруйнованої війною України в супроводі саме цього музичного твору. Під час прощань із полеглими захисниками використовують також інші мелодії, які набувають функцій траурних маршів. Наприклад, прощання в Полтаві 20 червня 2022 року з ко-

мандиром батальйону «Карпатська Січ» Олегом Куциним, який загинув 19 червня в боях під Ізюмом (О. Куцин був засновником та багаторічним керівником «Легіону Свободи», а також командував 49-м окремим стрілецьким батальйоном ЗСУ «Карпатська Січ»), відбувалося під українську народну пісню «Ой полечко, поле туманом повито»:

Ой полечко, поле туманом повито,
А на тому полі два козаки вбито.
Один козак вбитий – багата родина,
Другий козак вбитий – бідна сиротина.
На багатім сині – вишита сорочка,
А на сиротині нема ні шнурочка.
Над багатим сином плаче вся родина,
А над сиротою – молода дівчина.
Над багатим сином – висока могила,
А над сиротою – червона калина.

Під час прощання з О. Куциним були використані елементи реконструйованого похорону козака часів Запорозької Січі, коли до труни загиблого підводили коня й обходили тричі навколо домовини.

Глибоку шану отримують військові-іноземці, які загинули, захищаючи незалежність та територіальну цілісність України, як, зокрема, командир роти білоруського батальйону Кастуся Калиновського Павло Волат. Відгуки на фейсбук-сторінці пам'яті загиблого воїна рясніють тисячами коментарів: «Жыве Беларусь»; «R.S.P.»; «Вічна пам'ять»; «Схиляю голову» тощо.

З метою висловлення туги за загиблою людиною рідні та близькі в соціальних мережах та ютубі викладають жалобні відео чину поховання. Коментарі таких публікацій переповнені фразами: «Вічна пам'ять»; «Біль! Переяслав, тримайся!»; «Герої не вмирають! Вмирають вороги!»; ці відео мають значну кількість «лайків» та поширень, що засвідчує повагу і пам'ять про воїнів, які боронили Батьківщину та стали мірилом моральних чеснот українців.

Російська збройна агресія на Сході України привнесла в українську некрополістику ще одну сумну главу – поховання й ушанування пам'яті полеглих захисників України на муніципальному рівні. Так, керуючись ст. 42 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», 13 січня 2015 року був оголошений Днем жалоби в Переяславі у зв'язку із загибеллю переяславця Романа Володимировича Гриценка, який брав участь у зоні АТО / ООС. Днями жалоби муніципальною владою м. Жмеринки офіційно оголошені 17 вересня, 26 листопада, 12 та 14 грудня 2022 року, «щоб вшанувати пам'ять доблесних Героїв, які поклали життя, відстоюючи територіальну цілісність України, захищаючи наші цінності, права й свободи», на будівлях місцевого самоврядування приспускається державний прапор із чорною траурною стрічкою. У м. Мукачевому 4 квітня 2022 року міськрада оголосила Днем жалоби за загиблими на Київщині та «по усій країні українцями, що були вбиті російськими військами»; 2 вересня 2022 року на Закарпатті оголошено Днем жалоби за бійцями 128-ї окремої гірсько-штурмової Закарпатської бригади, які загинули під час виконання бойового завдання із захисту суверенітету, територіальної цілісності та незалежності України, на знак скорботи на території області приспущено Державний Прапор України на адміністративних будівлях місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, у військових частинах. Також встановлено обмеження на проведення розважальних заходів і транслювання розважальних програм, у храмах проведено панахиди й молебні за полеглими захисниками України.

15 липня 2022 року оголошено Днем жалоби за загиблими від ракетного удару напередодні у Вінниці. Унаслідок обстрілу в місті загинуло 23 громадян (ще четверо померли в лікарні внаслідок отриманих травм, несумісних із життям), серед яких троє дітей, зокрема, відома тепер на весь світ маленька чотирирічна Ліза із синдромом Дауна.

24 серпня 2019 року Президент України Володимир Зеленський підписав Указ про затвердження Дня пам'яті захисників України

29 серпня. Дата пов'язана з днем найбільших втрат української армії на Донбасі – днем виходу з оточення в Іловайську 29 серпня 2014 року.

Останній спочинок захисникам України облаштовують у секторі почесних поховань, як, наприклад, на Личаківському кладовищі (м. Львів), Міському (Берковецькому), Лісовому, Байковому кладовищах (м. Київ), Алеї Слави Центрального кладовища (м. Кривий Ріг), Алеї Слави (м. Золотоноша), Міському кладовищі (м. Бердичів), Алеї слави Міського кладовища (м. Козятин), Харківському кладовищі № 18, Алеї Героїв Свіштовського кладовища (м. Кременчук), Алеї Слави Годилівського кладовища (м. Чернівці), Алеї Героїв Микулинецького цвинтаря (м. Тернопіль), Алеї Слави центрального міського кладовища (м. Миколаїв), Алеї почесних поховань на цвинтарі в с. Гаразджа (неподалік м. Луцьк), Центральному кладовищі (м. Марганець) та багатьох інших.

У звільненому від окупантів Ірпені встановили перший в Україні пам'ятний знак на честь воїнів-добровольців із сил ТрО. Російські окупаційні війська натомість нищать і плюндрують пам'ятники, пам'ятні знаки та стели, присвячені національним героям України, історичним особам, а також загиблим воїнам, учасникам АТО / ООС. Так, на початку липня 2022 року в смт Луганське Бахмутського району Донецької області окупанти знищили пам'ятник на місці загибелі в зоні АТО всесвітньо відомого оперного співака Василя Сліпака. Відповідальність за вандалізм взяв на себе «Суспільний рух "Донецька республіка"». Виконаний у вигляді невеличкого стилізованого кургану з козацьким хрестом на верхівці, пам'ятник має ідейно-змістове навантаження, протилежне до російського концепту історичної спадщини України: дух свободи й демократичних засад суспільства неприйнятний для путінського авторитарного режиму.

***

Соціальні катаклізми новітньої історії України, насамперед сучасна російсько-українська війна та пов'язані з нею масштаби ма-

сової загибелі людей, не могли не накласти відбиток на ментальність українців. Смерть і поховання в такому контексті становлять кризову ситуацію (подію) передусім для сімейно-родинної групи, а також інших соціальних спільнот, до яких був причетний померлий: локальної, професійної, дружньої та інших – аж до загальнонаціональної та міжнародної, якщо йдеться про пов'язаних із владою, широковідомих особистостей, які відзначилися суспільними або культурними досягненнями. Прикладом може слугувати звістка про загибель українського бізнесмена, засновника аграрної компанії «НІБУЛОН» Олексія Вадатурського внаслідок потрапляння російської ракети в його будинок 31 липня 2022 року. Кризова подія потребує адаптації, отже, мобілізації різних соціальних ресурсів (психологічних, культурних, економічних тощо). Ритуальні сценарії, що включають певні ролі їх учасників, виконують регулятивну й соціально-стабілізуючу функції. У соціально-антропологічному ракурсі поховання сприймається як відповідна соціальна практика.

Аналіз фото- та відеоматеріалів, які поширюються мережею Інтернет, дає можливість констатувати активне побутування в сучасному похоронному обряді поховально-поминальних атрибутів, притаманних традиційній українській обрядовості[9]. Це насамперед поминальні хліби, цукерки, рушники (як на надмогильних хрестах, іконах, портретах померлих, так і на учасниках траурної процесії), весільні короваї та / або гільця на похоронах неодружених[10].

Державна політика документальної фіксації смерті громадянина вимагає юридичного підтвердження. Із цією метою на звільнених територіях проводиться ексгумація тіл з індивідуальних та

[9] Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 8. Культура народного харчування / [голов. ред. Г. Скрипник ; упоряд.: О. Таран та ін.] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2018. 496 с. : іл.; Таран О. Переяславщина: Традиції та сучасні мортальні практики / ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» : зб. наук. ст. Переяслав, 2022. Вип. 21 (23). 168 с. С. 137–144; Kukharenko S. Traditional Ukrainian Folk Beliefs about Death and the Afterlife. FOLKLORICA. 2011. Vol. XVI. P. 65–86.

[10] Ткач Х. Весільні обрядові особи та атрибутика в поховальному ритуалі неодружених. *Сіверянський літопис*. 2008. № 4. С. 130–133.

масових захоронень. Відповідні слідчі дії відбувалися в Бучі, Ірпені, Ізюмі, інших деокупованих містах та населених пунктах. Після опізнання чи ДНК-експертиз родичі отримують тіла й ховають їх згідно з усталеними обрядодіями. Цивільні перепоховання відбуваються із дотриманням християнських канонів. Так, у м. Буча, за словами заступника мера Михайлини Скорик, станом на 2 вересня 2022 року поховано 419 людей, які загинули за період окупації міста російськими військами в березні 2022 року. Частину тіл поховали неідентифікованими.

***

Елементи поховальної атрибутики, обіграні в гумористичному ключі, як, наприклад, похоронний вінок із траурною стрічкою з написом «Путіну від васильківців» на в'їзді до смт Василівка Дніпропетровської області; фотоколажі вбитих російських солдатів з «поминальними стравами» біля тіл (скибка хліба, пакет соку, грудка землі); значна кількість мемів про Чорнобаївку як місце масового й багаторазового відправлення на той світ російських окупантів, запрошень російських військових на «концерти Кобзона», віртуального вербального спілкування Степана Бандери з російським очільником Чечні Кадировим тощо, спрацьовують як психологічна розрядка для українського споживача віртуальної інформації та підвищують морально-психологічний стан захисників України.

Аби відчути культурологічну прірву у ставленні до смерті по той бік фронту, достатньо проаналізувати відношення до масових смертей, спричинених воєнними діями з боку росіян. Впадає в око зовсім інше ставлення російської офіційної сторони до «Вантажу 200». Перші офіційні дані щодо вбитих солдатів у російському інформаційному просторі з'явилися 2 березня 2022 року: у цей день МО РФ уперше й поки що востаннє (станом на 6 квітня 2022 року) офіційно відзвітувало про втрати: 498 убитими (у той час як Україна офіційно заявила про 5840 убитих російських військових). Відомо, що у війні в Україні беруть участь і інші силові структури РФ: ФСБ («Альфа»,

«Вимпел», прикордонники) та МВС (Росгвардія), які наприкінці другого місяця війни дотримуються мовчанки щодо кількості вбитих під час війни в їхніх відомствах. Моніторинг російських соціальних мереж «ВК» та «Одноклассники» красномовно свідчить про значно зменшену цифру людських втрат РФ в Україні. Покинуті й непоховані після боїв трупи російських солдатів, функціонування пересувних крематоріїв свідчать про ставлення офіційної влади окупантів до «нікто нє забит». Прикладом цинізму у ставленні до мертвого солдата є організований російською владою запис-звернення дружин російських десантників про їх «мужність та очікування вдома з перемогою», у той час як ці десантники вже тиждень, як ліквідовані в Україні (про що відомо російській стороні). З 1 лютого 2022 року в Росії вступив у силу національний стандарт, який визначає дії влади для швидкої організації масового поховрону людей і тварин, які загинули в результаті військових конфліктів або надзвичайних ситуацій у мирний час. Документ розробив відомчий науково-дослідний інститут з проблем цивільної оборони та надзвичайних ситуацій. Стандарт був прийнятий ще у вересні 2021 року. Документ містить інструкцію щодо організації братських могил. Як приклад наведена ситуація, коли протягом трьох діб потрібно поховати тисячу людей. У документі описується, зокрема, скільки часу потрібно на створення братської могили, які вона повинна мати розміри і який бульдозер краще використовувати, щоб її засипати.

Станом на кінець першого місяця війни знищено 15 600 російських окупантів, станом на 14 грудня 2022 року – 96 000. Більшість трупів росіян залишається на території України, місцеві громади не встигають ховати тіла, що може призвести до екологічної катастрофи. У звільнених населених пунктах Харківської області українські військові знаходять десятки покинутих тіл російських солдатів. Трупи загарбників лежать на вулицях, у будинках і навіть на звалищах, про що офіційно повідомив голова Харківської обласної військово-цивільної адміністрації Олег Синєгубов. У Маріуполі запрацювали російські мобільні крематорії. Після широкого між-

народного розголосу геноциду в Бучі вище керівництво РФ наказало знищити будь-які ознаки злочинів своєї армії в Маріуполі. Після звільнення Херсона 11 листопада до Нацполіції надходять свідчення очевидців про те, що представники російської окупаційної влади спалювали тіла своїх військових та викидали їх на міському сміттєзвалищі. Усі ці приклади засвідчують не просто низький, а відверто нульовий рівень емпатії в ставленні до смерті російських військових.

Отримана та проаналізована за допомогою етнологічних методів візуальна й наративна інформація дає змогу констатувати, що емпатія в часи війни сягає найвищого рівня: в українців не існує зараз приватного горя, уся жалоба – спільна.

Олександр Коломийчук

РОЛЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ПАРАФІЇ В м. ДОЛИНІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УТВЕРДЖЕННІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У розділі колективної монографії на прикладі парафії церкви Серця Ісуса і Серця Марії Української греко-католицької церкви (УГКЦ), що в м. Долині Калуського району Івано-Франківської області, розглянуто тісне переплетення релігійного життя з культурно-просвітньою та громадською діяльністю в повсякденному і святковому просторі мешканців міста. Визначено пріоритетні напрямки та основну соціальну базу подібних форм діяльності. Охарактеризовано місце й роль обраної греко-католицької громади в релігійному житті міста, простежено її участь у міжконфесійному діалозі та пошуку свого простору в толерантному співіснуванні в умовах поліконфесійного середовища. З'ясовано, що подібні пріоритети загальногромадського й національного значення було закладено також місцевою владою та артикульовано в чинному міському статуті.

Крізь призму міжконфесійних стосунків і міжпарафіяльної співпраці виділено основні культурно-мистецькі та соціальні вияви релігійної громади невеликого міста. Установлено, що через різноманітні форми творчої й культурно-мистецької роботи з дітьми та молоддю, ґрунтуючись на принципах християнської моралі, зусиллями парафії Серця Ісуса і Серця Марії та особисто її пароха о. Вітольда Левицького вдалося відродити кращі традиції української духовної пісні в краї та вивести їх на новий, національний рівень.

На прикладі парафії Серця Ісуса і Серця Марії УГКЦ досліджено й проаналізовано різні форми соціальної підтримки та благодійної діяльності, що активно функціонують у сучасному урбаністичному

просторі Прикарпаття. Причому частина з них заснована на давніх культурних традиціях України, приурочених до відзначення дня Святого Миколая. Ревіталізовані традиційні практики в сучасних формовиявах, що діють у середовищі релігійної громади, в умовах військового сьогодення доповнюються різноманітною волонтерською та соціальною діяльністю: збором коштів на підтримку українського війська, морально-психологічною і соціально-культурною реабілітацією внутрішньо переміщених осіб, матеріальною підтримкою та допомогою постраждалим у війні.

У повсякденному та святковому просторі будь-якої територіальної громади релігійна сфера становить її невід'ємну складову. Події військового сьогодення чітко продемонстрували, що якою б сильною не була тенденція до секуляризації релігії і чіткої диференціації суспільства за принципом світське / релігійне, у кризових ситуаціях вона набуває абсолютно нового, часто протилежного змісту, проникаючи в більш віддаленні сфери людського життя. Проте подібна дифузія релігійного в секулярне й, навпаки, секулярного в релігійне не є наслідком процесу десекуляризації українського суспільства, а криється в його історичному минулому. Ідеться про те, що українці ніколи не жили в ситуації чи добі виключно світській або ж релігійній [1]. Особливо ця грань зникає в досвіді громадського життя часів незалежної України, де релігійна й світські сфери впродовж усього періоду дуже часто тісно співпрацювали, переплітались та взаємодоповнювали одна одну. Згадані процеси проявляються і в сьогоднішні дні суспільних потрясінь і морально-психологічної напруги, де на окремих мікро- та макрорівнях громадського життя з допомогою релігійного чинника згладжується певна соціальна стратифікація суспільства, докладаються зусилля до інтеграції соціально ізольованих груп населення, на новий рівень підносяться власні національні й культурні здобутки.

[1] Филипович Л. Релігійні і секулярні світи: проблеми взаємин з огляду на суспільні трансформації XXI ст. *Історія релігій в Україні: актуальні питання* / за заг. ред. О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук; Львівський музей історії релігії; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів : «Логос», 2019. С. 196.

Тому за мету цього дослідження ставимо на прикладі конкретної парафіяльної спільноти простежити переплетення різних форм її релігійного життя з культурно-просвітньою та громадською діяльністю, визначити її пріоритетні напрямки та соціальну базу. Фактично в ракурсі такого тісного взаємозв'язку прагнемо ширше подивитися на громадсько-культурні й релігійні вияви міської громади, проаналізувати певні здобутки на цьому шляху та окреслити їх подальшу перспективу. Окрім того, саме така оптика наукової проблеми відкриває перед нами подальші перспективи у вивченні різних форм взаємопідтримки та допомоги в умовах сучасного російсько-українського протистояння.

Основу джерельної бази праці становлять матеріали польових досліджень у формі біографічних і глибинних інтерв'ю, сучасна газетна періодика, а також дані із соціальних мереж. Власне, що стосується матеріалів інтерв'ювань, то тут слід відзначити, що, з огляду на їхній значний обсяг, у цьому дослідженні використано лише певну основоположну інформацію, яка дає нам змогу належним чином їх аналізувати та інтерпретувати. Висвітлення більш повного інформативного потенціалу зібраних матеріалів знайде своє відображення в подальших студіях над обраною проблематикою. Також відзначимо, що діяльність досліджуваної парафіяльної громади, її активне життя останніх років широко представлені в соціальній мережі «Фейсбук», а тому в цій публікації зосередимось на певних ключових аспектах означеної проблеми.

Методологічний інструментарій дослідження опирається на принципи холізму та есенціалізму, де ми намагалися цілісно поглянути на сформульовану проблему, окреслити в ній суттєві зв'язки та структуроутворювальні елементи. Окрім того, у цій розвідці, базуючись на методологічних принципах американської антропологині К. Ваннер, при вивченні явищ релігійного життя ми застосовували часткове (мікрорівень)для розуміння цілого (макрорівень) [2]. Значна роль від-

[2] Ваннер К. Вступ. Використання антропології для розуміння релігії та культурних змін. *Антропологія релігії: порівняльні студії від Прикарпаття до Кавказу* / уклад. К. Ваннер, Ю. Буйських. Київ : Дух і Літера, 2019. С. 18.

ведена методам глибинного інтерв'ю, а також фотофіксаціям, що дозволило більш виважено й ґрунтовно підійти до окресленої проблеми.

Сучасне релігійне обличчя м. Долини (населення становить понад 20 тис. осіб на 2017 р. [3]), що розташоване в межах Калуського району Івано-Франківської області, формувалося впродовж довголітньої історії й за специфічних культурно-історичних обставин. Подібна своєрідність полягає в активному функціонуванні на теренах міста як так званих традиційних церков і релігійних громад, так і малочисельних громад протестантської течії християнства, що з'явилися тут значно пізніше. До цього ще потрібно додати іудейську релігійну громаду, що в другій половині XIX ст. складала третину всього населення міста, а в роки Другої світової війни фактично була ліквідована в рамках тотального винищення євреїв німецькою окупаційною владою [4].

Незважаючи на фактор поліконфесійності, місцеві релігійні громади м. Долини доволі гармонійно вживаються, принаймні так це виглядає в баченні їх духовних провідників (настоятелів).Часи відродження релігійного життя краю і значних протистоянь на ґрунті боротьби за власні святині змінилися мирним й у певному сенсі конструктивним міжконфесійним діалогом і порозумінням. Курс на толерування гармонійних міжконфесійних відносин прописаний також у міському статуті 2013 року, де чітко задекларована християнська спрямованість місцевої громади в її співжитті на засадах національних традицій краю: «Долинська міська рада від імені територіальної громади міста Долини, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, нинішнім та прийдешнім поколінням, що підтверджує збереження національних, християнських та духовних традицій громади та турботу про майбутнє міста Долини…» [5].

---

[3] Долинська міська рада. Офіційний сайт. URL : https://dolyna.if.ua/dolynska-terytorialna-hromada/ (дата звернення: 22.11.2022).

[4] Козій Р. Релігійне життя. Сакральні споруди міста Долини. *Історія Долини: Долинська міська рада, Долинський краєзнавчий музей «Бойківщина» Тетяни і Омеляна Антоновичів.* Долина, 2015. С. 205.

[5] Про Статут територіальної громади міста Долини. URL : https://dolyna.if.ua/doc/rishennya-sesiji/pro-statut-terytorialnoji-hromady-mista-dolyny/ (дата звернення: 11.11.2022).

Торкаючись питання толерантності в релігійному житті міста, показовими є слова ксьондза-настоятеля єдиної римо-католицької громади на теренах Долини Кшиштофа Панасовця: «У нас просто є дуже толерантна Долина і толерантна… Ми тут не сваримося. Ми відвідуєм, наші прихожани, я ходжу до церкви також на різні празники. Вони до нас приходят. Ми просто зробили таку обстановку, що людям це подобається, коли ми мирно живемо, нема між нами проблем таких релігійних, нема релігійної війни, ворожнечі нема, і для того люди також кажут: "Є один Бог, я де можу, там піду помолитися"» [6].

Християнське життя м. Долини протікає в межах таких релігійних конфесій: Українська греко-католицька церква, Українська православна церква (ПЦУ), римо-католицька церква, протестантські конфесії (церква Христа Спасителя євангельських християн-баптистів, церква адвентистів сьомого дня, церква християн віри євангельської (п'ятидесятники), громада «Свідків Єгови» [7]. Донедавна в місті також активно діяла Українська православна церква Московського патріархату, представлена парафією церкви Святого Пророка, Предтечі і Хрестителя Господнього Іоанна (храм освячено в 1999 р.) [8]. Однак в умовах російської війни в Україні та під тиском громадських активістів і небайдужих мешканців міста у квітні 2022 року ця православна спільнота припинила своє існування [9].

Греко-католицька громада є найчисленнішою в релігійному складі населення м. Долини. Вона об'єднує вірян чотирьох парафій: Різдва Пресвятої Богородиці, Святого Архистратига Михаїла, Серця Ісуса і Серця Марії і Святого Апостола Андрія Первозваного [10]. Найстарішою громадою цієї конфесії є парафія церкви Різдва Пресвятої Богородиці, що розміщена в історичній частині міста

[6] Записано О. Коломийчуком 04.11.2022 р. від Панасовця Кшиштофа, 1966 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[7] Козій Р. Релігійне життя. С. 192–215.

[8] Там само. С. 213.

[9] У Долині закрили церкву московського патріархату. URL : https://galychyna.if.ua/2022/04/03/u-dolini-zakrili-tserkvu-moskovskogo-patriarhatu/ (дата звернення: 20.11.2022).

[10] Козій Р. Релігійне життя. С. 193–214.

під назвою Стара Долина [11]. Саме тут під час виходу УГКЦ з підпілля в 1989-1990 роках і знаходився один із осередків відродження релігійного життя краю [12]. Водночас однією з наймолодших греко-католицьких парафій на території міста є парафія церкви Святого Апостола Андрія Первозваного, що була заснована у 2004 році на чолі з о. Тарасом Керницьким, а її храм було освячено у 2016 році в тій частині міста, що називається «Городок» [13].

Сучасне життя православної громади міста концентрується довкола її величної головної святині – Собору Успіння Пресвятої Богородиці. Наріжний камінь храму було закладено ще 28 серпня 1991 року, а саму церкву освячено у 2001 році. Фактично початку будівельних робіт зі спорудження релігійної святині посприяло проголошення державної незалежності України, а тому архітектурна пам'ятка присвячена саме цій доленосній події національної історії [14]. Життя цієї парафії складно уявити без її довголітнього настоятеля – о. Йосифа Жовніровича, який стояв біля витоків релігійної громади та відповідно будівництва її головної святині. Упродовж свого душпастирського служіння (Й. Жовнірович висвячений у сан священника в 1959 р.) він зумів створити міцну й численну православну громаду, що залучена в громадсько-культурне життя м. Долини. У січні 2022 року о. Й. Жовнірович у віці 85 років відійшов у засвіти [15], залишивши по собі своє дітище – релігійну спільноту, згуртовану довкола її соборної церкви, що є окрасою всього міста.

---

[11] Козій Р. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. *З історії Долини. Збірник історико-краєзнавчих статей, доповідей і повідомлень за матеріалами науково-практичної конференції «Долина: історії та сучасність»*. Долина, 2009. Вип. 1. С. 7–9.

[12] Записано О. Коломийчуком 14.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[13] У Долині згоріла церква Андрія Первозваного. URL : https://typical.if.ua/u-dolini-zgorila-tserkva-andriya-pervozvannogo (дата звернення: 12.10.2022 р.).

[14] Козій Р. Релігійне життя. С. 208–210.

[15] Помер настоятель Свято-Успенського Собору в Долині Йосиф Жовнірович. URL : https://kurs.if.ua/society/pomer-nastoyatel-svyato-uspenskogo-soboru-u-dolyni-josyf-zhovnirovych/ (дата звернення: 20.11.2022).

Релігійну картину сучасної Долини неможливо уявити без її римо-католицької громади на чолі з її першим настоятелем часів легалізації церкви – ксьондзом Кшиштофом Панасовцем. Місцевий римо-католицький костел частково повторив долю забороненої в радянські часи греко-католицької церкви – його приміщення атеїстична влада спершу використовувала як склад для зерна, а потім віддала під спортивний зал однієї з місцевих шкіл. Фактично в 1990 році (коли врешті святиню було повернуто її громаді) костел перебував у стані руїни. Утім, згуртованість вірян парафії, чисельність яких із 50 осіб у 1990 році [16] зросла до 400 осіб у 2022 році [17], принесла свої плоди. Під мудрим та енергійним керівництвом ксьондза Кшиштофа Панасовця парафія Народження Пресвятої Богородиці сьогодні є релігійним осередком, що бере активну участь у суспільно-культурному житті міста. У 1998 році тут почала діяти парафіяльна школа. Її вихованці беруть участь у найрізноманітніших конкурсах, виїжджають за кордон, до Львова, Києва, Івано-Франківська, де здобувають призові місця. В останні роки все частіше здобувають перші місця у Варшаві й уважаються кращою закордонною групою щодо прийняття участі в різних олімпіадах, спартакіадах, конкурсах тощо [18].

При парафії постійно діють дитячі гуртки співу, танцю і спортивний гурток. У 2007 році в парафії був заснований дитячий танцювальний колектив «Перла», який упродовж своєї короткотривалої історії побував у багатьох великих і малих містах України – Києві, Львові, Чернівцях, Хусті, Ужгороді, а також за кордоном – у Польщі, Німеччині, Австрії, Італії, Угорщині та ін. При цьому щоразу, вирушаючи на подібні фестивалі, учасники колективу дають не менше десятка виступів, а на конкурсах часто завойовують перші місця. У репертуарі ансамблю є як польські, так і українські народні танці, а також гуцульські, бойківські й лемківські танки. При цьому до складу ансамблю, за словами ксьондза-настоятеля,

[16] Матвєєва Т. Двері костелу відкриті для всіх. *Добра справа*. 2010. 2 липня. С. 9.

[17] Записано О. Коломийчуком 04.11.2022 р. від Панасовця Кшиштофа, 1966 р. н.

[18] Матвєєва Т. Двері костелу. С. 9.

входить творча дітвора й молодь, незалежно від віросповідання й релігійних поглядів [19].

Невід'ємною рисою сучасного релігійного й міжконфесійного життя м. Долини є різноманітні форми екуменічних відправ та богослужінь. У складний час російсько-українського протистояння вони часто зосереджені на спільних похоронних і поминальних богослужіннях за українськими воїнами. У таких відправах беруть участь представники всіх традиційних церков міста [20]. Так само виразний міжконфесійний діалог засвідчено під час відзначення важливих національних, патріотичних і місцевих пам'ятних дат: Дня Незалежності, Дня пам'яті жертв голодоморів, Шевченківських днів, річниці від створення УПА, Дня міста тощо [21]. Так, цьогоріч День Української повстанської армії було відзначено греко-католицьким та православним духовенством спільно з представниками влади та громадськості міста [22].

Раніше важливою частиною екуменічних відправ у громадському просторі Долини завжди були Хресні дороги вулицями міста. У новій частині м. Долини ініціатива започаткування подібних релігійних дійств у 1990-х роках належить пароху парафії Серця Ісуса і Серця Марії о. Вітольду Левицькому [23]. Так само у справі впровадження хресної ходи вулицями міста в щорічну релігійну практику його мешканців не можна не відзначити підтримки вже покійного міського голови Володимира Гаразда [24].

Взагалі, у перших подібних Хресних дорогах тоді брали участь усі без винятку традиційні християнські конфесії. Однак запалила любов до подібних відправ у місцевих мешканців дещо інша подія, що набула резонансного характеру. У 1990-х роках на тери-

[19] Записано О. Коломийчуком 04.11.2022 р. від Панасовця Кшиштофа, 1966 р. н.

[20] Записано О. Коломийчуком 03.11.2022 р. від Котовича Зореслава, 1967 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області; Записано О. Коломийчуком 04.11.2022 р. від Панасовця Кшиштофа, 1966 р. н.

[21] Там само.

[22] Записано О. Коломийчуком 03.11.2022 р. від Котовича Зореслава, 1967 р. н.

[23] Записано О. Коломийчуком 07.11.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[24] Записано О. Коломийчуком 04.11.2022 р. від Панасовця Кшиштофа, 1966 р. н.

торії тодішнього Долинського району відбувалась хресна хода із Чудотворною іконою Божої Матері Зарваницької. У цій ході тоді взяли участь тисячі людей, а сама ікона побувала ледь не в кожному селі Долинського району, незважаючи на конфесію. Приблизно тиждень ікона перебувала в стінах і римо-католицького костелу м. Долини [25]. Учасник того дійства о. В. Левицький пригадує: «Ну, то дійсно образ Матері Божої Зарваницької, ну, будем казати, збудоражив весь район. Ми тоді робили, ну, непосильні речі. Ми були в кожному селі. Ви собі не уявляєте, якій то був підйом людей. Діти переважно одівались в білі плаття, шлюбні і т. д. Ну, квіти і т. д. В кожному, підкреслюю, в кожному селі, незважаючи уваги, що то було православне село» [26]. Крім того, за словами о. В. Левицького, у кожному селі, де приймали тоді цю чудотворну ікону, із концертною програмою виступав творчий ансамбль «Діти Світла», що діяв при церкві Серця Ісуса і Серця Марії [27].

Треба зазначити, що такі творчі колективи, як «Діти Світла», уже згадуваний ансамбль «Перла» та інші наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років плідно наповнювали своєю діяльністю культурний простір м. Долини. Фактично активна творча робота з обдарованою молоддю в рамках релігійної громади й церковного осередку на теренах вказаного населеного пункту була започаткована місцевою римо-католицькою церквою в особі її настоятеля ксьондза К. Панасовця. Уже з часом подібні форми діяльності, які давно увійшли в соціальну сферу церков латинського обряду, активно впровадили у своє життя місцеві греко-католицькі громади, і тепер кожна з них на теренах міста розвиває свій напрямок роботи з дітьми та обдарованою молоддю. Так, зокрема, не в останню чергу завдяки досвіду спілкування й співпраці поміж парафіями Народження Пресвятої Богородиці римо-католицької церкви та

[25] Там само.

[26] Записано О. Коломийчуком 07.11.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[27] Там само.

Серця Ісуса і Серця Марії УГКЦ було досягнуто значного творчого й культурно-мистецького розвитку кожною з них [28].

Власне, цю ділянку соціальної роботи церкви на прикладі парафії Серця Ісуса і Серця Марії в м. Долині в рамках пропонованого дослідження розглянемо більш детально. Задля осягнення специфіки означеної парафії звернемось спершу до її історії.

Потрібно сказати, що однією з початкових форм самоорганізації парафіяльної громади Серця Ісуса і Серця Марії в м. Долині було гуртування довкола ідеї та наміру будівництва власної греко-католицької святині. Однак у тій частині міста, де мешкали представники аналізованої громади (а це колишня німецька колонія Брочків), уже була культова споруда, яка в радянський період слугувала значно іншим цілям в дусі комуністичного атеїзму. Утім, її історія своїм корінням сягає ще періоду Австро-Угорської імперії і пов'язана з представниками німецької етнічної спільноти, котрі тоді компактно проживали на теренах усієї Галичини. Щоб більш цілісно осягнути значення храму для функціонування досліджуваної релігійної громади, звернемось більш детально до його історії.

Відомо, що на околицях Долини було дві німецькі колонії: Бро́чків і Обли́ски, у яких проживали католики і євангеліки. На Брочкові була збудована дерев'яна кірха, яку в 1904 році перебудували на цегляну [29]. Саме з будівництвом кірхи німцями-євангеліками й пов'язаний початок історії церкви Серця Ісуса і Серця Марії однойменної парафії в м. Долині, що на Івано-Франківщині.

Кірха була прямокутною спорудою, збудованою в готичному стилі. Вхід у святиню був у формі чотиригранної вежі зі стрімким дахом, увінчаний хрестом. У 1939 році зі вступом радянських військ на територію Галичини, розпочалися масові репатріації етнічного німецького населення цих теренів до Третього Рейху. Така сама доля спіткала мешканців Брочкова і Облісок в Долині. Згідно зі свід-

[28] Записано О. Коломийчуком 04.11.2022 р. від Панасовця Кшиштофа, 1966 р. н.; Записано О. Коломийчуком 07.11.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[29] Козій Р. Церква Серця Ісуса і Серця Марії. *З історії Долини. Збірник історико-краєзнавчих статей, доповідей і повідомлень за матеріалами науково-практичної конференції «Долина: історії та сучасність».* Долина, 2009. Вип. 1. С. 24.

ченнями О. Котули, усі німці тоді масово виїжджали на возах до Німеччини [30]. З від'їздом німецьких колоністів перестала виконувати свої функції і протестантська святиня.

Релігійна споруда фактично перебувала в занедбаному стані близько десяти років. Такою її застали й українські переселенці, що прибували до Долини в другій половині 40-х – на початку 50-х років XX ст. у зв'язку з масовими депортаціями з етнічних земель на польсько-українському пограниччі.

У 1949 році з відкриттям у Долині потужного нафтового родовища постало питання забезпечення інфраструктури промислу. Тому було вирішено в занедбаному й запустілому приміщенні колишньої німецької кірхи облаштувати механічну майстерню [31]. Усередині розмістили токарні станки, стелажі, станки для свердління та інше токарне приладдя [32]. Проте обсяг бурових робіт зростав дуже інтенсивно, тому це приміщення зовсім скоро виявилося замалим. Майстерню перевели в інше місце, а тут у 1952 році відкрили клуб нафтовиків [33]. Усередині було сформовано бібліотеку технічної літератури [34]. Цього ж року влада розробила проєкт реконструкції з добудовою приміщення кірхи під клуб. Було прибудовано зі східного й північного боків різні підсобні та допоміжні приміщення, а в церкві влаштували зал для глядачів. Клуб ввели в експлуатацію в 1953 році. Тут відбувалися урочисті партійні збори, концерти, демонстрації кінофільмів, танці молоді [35]. Також у прибудованій частині церкви були сходи на другий поверх. Зверху працювали дитячі гуртки. А в тій частині церкви, де тепер вівтар, був буфет [36]. Парох

[30] Записано О. Коломийчуком 11.08.2022 р. від Котули Олекси Івановича, 1927 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[31] Козій Р. Церква Серця Ісуса. С. 24.

[32] Записано О. Коломийчуком 07.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[33] Козій Р. Церква Серця Ісуса. С. 24.

[34] Записано О. Коломийчуком 11.08.2022 р. від Дубей Ірини Іванівни, 1936 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[35] Козій Р. Церква Серця Ісуса. С. 24.

[36] Записано О. Коломийчуком 07.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

парафії Серця Ісуса і Серця Марії о. Вітольд Левицький зізнається, що в часи своєї юності також бував на подібних молодіжних розвагах у приміщенні церкви, ще коли навіть і не задумувався про своє майбутнє священиче покликання. Окрім того, у часи атеїзму молодому поколінню часто не було відоме справжнє призначення будівлі, а радянська влада всіляко намагалась укорінити думку про неї як про Будинок культури, а згодом Будинок піонерів [37].

У 1971 році після побудови нового Будинку культури нафтовиків старе приміщення передали під Будинок піонерів [38]. Упродовж усього часу перебування святині в «користуванні» радянської влади було старанно замасковано, а то й знищено всі ознаки культової споруди. о. Вітольд Левицький пригадує: «Звичайно, що шпиль зняли з церкви. Розпис був знищений, заштукатурений, забілений, хоть там німці-лютерани не мали такого особливого розпису» [39].

Крах тоталітарного режиму й проголошення державної незалежності України створив передумови для відродження релігійного життя на всій території країни загалом і на теренах м. Долини зокрема. Говорячи про боротьбу підпільної Української греко-католицької церкви за свою легалізацію саме на теренах м. Долини й околиці, не можна обійти увагою таку постать дисидентського руху в краї, як Ярослав Лесів [40]. Я. Лесів був членом підпільного Українського національного фронту. За участь у цій організації в 1967 році 22-річного Я. Лесіва, учителя фізкультури, позбавили волі на 6 років. Відбував покарання у таборах ГУЛАГу в Мордовії [41]. Після свого звільнення Я. Лесів вступив до Української Гельсінської спілки, за що в

[37] Записано О. Коломийчуком 14.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[38] Козій Р. Церква Серця Ісуса. С. 25.

[39] Записано О. Коломийчуком 07.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[40] Записано О. Коломийчуком 08.11.2022 р. від Дубей Ірини Іванівни, 1936 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[41] 192 дні голодування не зламали священника УГКЦ Ярослава Лесіва. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/rokovyny-zahybeli-otcia-lesiva-9-zhovtnia/29532524.html (дата звернення: 11.11.2022).

1979 році був арештований повторно. Ще в ув'язненні він твердо вирішив стати священником [42].

Я. Лесів був відомим в краї діячем через свою громадянську позицію. Вийшовши на волю, він увійшов до складу новоствореного громадського органу – Комітету захисту Української католицької церкви (УКЦ) [43]. У 1988 році Я. Лесів підпільно закінчив духовну семінарію. Уже як священник він активно долучився до боротьби за легалізацію УГКЦ. Поета о. Я. Лесіва наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. називали «запеклим греко-католиком». Він володів великим масивом секретної інформації, зокрема, про діяльність на теренах Долинщини мережі КДБ, а тому був дуже незручною персоною для тодішньої влади. У перехідний період виходу УГКЦ з підпілля часто до о. Я. Лесіва в Гошеві стояли черги людей на сповідь. Священника неодноразово викликали в прокуратуру м. Долини на допити. Досі залишаються до кінця нез'ясованими обставини його резонансної загибелі, яка сталася в ніч із 9 на 10 жовтня 1991 року внаслідок загадкової автомобільної аварії. Масовий похорон священника з Болехова Я. Лесіва укотре засвідчив його авторитет серед вірян УГКЦ на теренах Долинщини [44].

Значну роль у духовному відродженні УГКЦ на теренах Долини й околицях, а також підтримці релігійного життя серед вірян краю, безсумнівно, відіграв Гошівський монастир Преображення Господнього оо. Василіан. У березні 1950 року його закрили, а ченців, що там залишились, заарештували й кинули до Станіславської тюрми [45]. Монастирські келії віддали під дитячий будинок. Проте, коли розпочалися процеси виходу УГКЦ з підпілля вже наприкінці 1980-х років XX ст., сюди все частіше прибували прочани, потайки молилися й па-

[42] Терещук Г. «Не великими будьте, а святими». 18 років від загибелі священника Ярослава Лесіва. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/1842412.html (дата звернення: 19.11.2022).

[43] Кобута С., Кобута Л. Місце Гошівського монастиря у процесах боротьби за леґалізацію УГКЦ на Долинщині наприкінці 1980-х років. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2017–2018. Вип. 7–8. С. 148.

[44] 192 дні голодування не зламали священника УГКЦ Ярослава Лесіва. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/rokovyny-zahybeli-otcia-lesiva-9-zhovtnia/29532524.html (дата звернення: 11.11.2022).

[45] Андрухів І. Цариця Карпатського краю. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. С. 100–103.

лили свічки, спільно із греко-католицькими священниками відправляли богослужіння в дерев'яній каплиці на монастирському цвинтарі. У ніч із 16 на 17 липня 1988 року на честь 1000-ліття хрещення Русі була організована хресна хода на Ясну Гору до Гошівського монастиря. Тоді великі маси людей зібралися в центрі Гошева та із кількома священниками, з-поміж яких був вищезгаданий о. Я. Лесів, вирушили в хресну дорогу до монастиря [46]. Участь у цьому святковому дійстві, за офіційними даними тогочасної міліції, узяли понад 5 тисяч осіб. В урочистих проповідях лунали заклики до влади повернути монастир церковній громаді, відновити його церковно-релігійний статус [47]. Подібна публічна акція сильно занепокоїла тоді місцеве православне духовенство, водночас підсилила роль Гошева як важливого релігійного осередку відродження духовного життя краю.

Слід наголосити на тому, що саме в наближеності до Гошівського монастиря Чину Святого Василія Великого формувалася духовність і молитовна ревність Катерини Бабич, Катерини Михайлишин, Катерини Онуфрик та Анни Шепетак – фактичних засновниць парафії Серця Ісуса і Серця Марії в Долині. Усі жінки входили до так званого Третього чину св. Василія Великого – мирянської спільноти [48], яка мала багато спільних елементів духовності із чернечим Чином Святого Василія Великого [49]. Відновлення її діяльності на Прикарпатті розпочалося в 70-х роках XX ст. [50] Відповідно до спогадів респондентів у Долині цю спільноту очолювала К. Бабич [51].

[46] Борис М. Сяйво Ясної Гори. Івано-Франківськ, 1993. С. 60–61.

[47] Кобута С., Кобута Л. Місце Гошівського монастиря у процесах боротьби за легалізацію УГКЦ на Долинщині наприкінці 1980-х років. С. 150.

[48] Записано О. Коломийчуком 09.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області; Записано О. Коломийчуком 13.08.2022 р. від Г. О., 1950 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[49] Жерноклеєв О. Василіанська духовність у Третьому чині. *Карпати: людина, етнос, цивілізація.* Івано-Франківськ, 2017–2018. Вип. 7–8. С. 192.

[50] Жерноклеєв О. Третій чин у підпіллі: організації мирян-греко-католиків на Прикарпатті в 70–80-х роках XX ст. *Карпати: людина, етнос, цивілізація.* Івано-Франківськ, 2014. Вип. 5. С. 79.

[51] Записано О. Коломийчуком 12.08.2022 р. від Смолій Оксани Василівни, 1947 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

Власне, у часи перебування УГКЦ в підпіллі члени Третього чину василіан потайки часто ходили молитись на Ясну Гору до Гошева, по змозі брали участь у підпільній Службі Божій [52].

Відомо, що, починаючи від 1946 року, Українська греко-католицька церква перебувала в підпіллі й щойно, у листопаді 1989 року, отримавши офіційний дозвіл радянської влади на реєстрацію релігійних громад [53], розпочала засновувати і творити власні парафії. Однак на теренах західної частини України, де проживала більша частина вірян відродженої УГКЦ, цей процес зустрів опір з боку православного населення краю, що до цього вільно користувалося місцевими святинями, оскільки належали до єдиної легальної Церкви в атеїстичному просторі радянського режиму. Тому відновлення релігійного життя УГКЦ в краї проходило на фоні значного протистояння з місцевими православними громадами. Подібна проблема вирішувалася шляхом повернення колишніх греко-католицьких святинь у користування новостворених громад, а для православного населення різних населених пунктів Долинщини зводили нові храми. Щодо церкви Серця Ісуса і Серця Марії, то тут ситуація розгорталась в дещо іншому ключі, адже до того святиня ніколи не була частиною греко-католицької громади.

Частина місцевих жителів греко-католицького віросповідання почали вимагати у влади дозволу повернути приміщення колишньої кірхи саме під релігійну споруду. Великих зусиль у цій справі докладали місцеві мешканці К. Бабич, К. Михайлишин, М. Стефківський, І. Смолій [54]. Саме вони оббивали пороги райкому з вимогою повернути споруду в користування релігійної громади. Однак такі наміри ініціативних осіб викликали на початках шквал емоцій у певної час-

[52] Голомідова М. (сестра Християна, МЧСВВ). Мирянський Чин святого Василія Великого – динаміка розвитку. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. Івано-Франківськ, 2017–2018. Вип. 7–8. С. 215.

[53] Вегеш М., Концур-Карабінович Н., Марчук В., Палінчак М., Голонич Я. Українська Греко-Католицька церква: минуле і сучасне. 2020. С. 133.

[54] Записано О. Коломийчуком 10.08.2022 р. від Шиміна Василя Васильовича, 1930 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області; Записано О. Коломийчуком 12.08.2022 р. від Смолій Оксани Василівни, 1947 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

тини мешканців міста, зокрема тих, що були православного віросповідання. Останні обурювалися, мовляв, як можна відроджувати релігійну споруду на місці колишнього Будинку культури, де раніше панували світські забави й гульби. Тому представники греко-католицької громади віднайшли потрібні документи, які засвідчували, що приміщення колишнього Будинку культури колись слугувало саме релігійним потребам місцевого населення, хоч і протестантського віросповідання [55]. Урешті, так як церкви в тій частині міста на той час не було, місцева влада своїм рішенням передала будівлю релігійній громаді УГКЦ [56].

Облаштування приміщення саме під культову споруду вимагало надзвичайно ґрунтовної реконструкції та ремонту. В. Шимін, один із активних членів місцевої греко-католицької громади, пригадує, що ремонтні робити з відновлення святині тривали достатньо довго, близько двох років. Люди часто, незважаючи на втому, приходили сюди після своєї основної роботи, аби допомогти якомога швидше відбудувати храм: «Або ввечері йшли. Робили допізна ввечері, чистили цеглу, всьо складали так, як повинно бути» [57].

Богослужіння у храмі розпочалися в 1992 році. Настоятелем заснованої парафії було призначено о. Вітольда Левицького, який щойно в серпні того ж року прийняв священницьку хіротонію з рук преосвященного владики Софрона Дмитерка [58]. Створена громада під керівництвом о. В. Левицького з великим ентузіазмом взялася за подальше відновлення Божого храму. Місцеві парафіяни пам'ятають, як вони в передріздвяний вечір до пізньої ночі з величезним запалом і бажанням поспішали впорядкувати храм перед його освяченням наступного дня [59]. 7 січня 1993 року на Різдво Кир Іриней Білик освятив першу частину храму, так звану прибудову,

[55] Записано О. Коломийчуком 11.08.2022 р. від Дубей Ірини Іванівни, 1936 р. н.

[56] Козій Р. Церква Серця Ісуса. С. 25.

[57] Записано О. Коломийчуком 10.08.2022 р. від Шиміна Василя Васильовича, 1930 р. н.

[58] о. Вітольд Левицький. Слуга Божий і місіонер-просвітянин. URL : https://dubrova.if.ua/tserkva-sv-vasiliya-velikogo-ugkts/o-vitold-levitskiy/ (дата звернення: 08.09.2022)

[59] Записано О. Коломийчуком 12.08.2022 р. від Смолій Оксани Василівни, 1947 р. н.

де до відкриття оновленого основного залу церкви відбувалися всі богослужіння [60].

Присвята церкви в Долині «Серцю Ісуса і Серцю Марії» є доволі незвичною для релігійних святинь і дана в дусі католицької християнської традиції. А все пов'язано з тим, що біля витоків цієї назви стояли глибоко релігійні особи, які навіть у часи переслідувань греко-католицької церкви підпільно продовжували сповідувати власну віру. За словами пароха о. В. Левицького, таку назву парафії, а згодом і церкві дали фактичні її засновниці – Катерина Бабич і Катерина Михайлишин [61].

Свято Найсвятішого Серця Христового в Українській греко-католицькій церкві відзначається в п'ятницю на 19-й день після Зіслання Святого Духа (Зелені свята) і зазвичай переноситься на неділю. Власне, у Галичині, яка впродовж століть перебувала у складі Речі Посполитої, культ Христового Серця є достатньо поширеним. Свято найчастіше припадає на червень [62]. В останні роки в умовах поширення коронавірусної хвороби, а пізніше – повномасштабного російського вторгнення на терени України, за словами о. В. Левицького, Парафіяльне (Храмове) свято відзначається доволі скромно; головними подіями цього дня є урочисте богослужіння та освячення води на подвір'ї храму [63]. Проте до того, особливо в останні роки перед введенням обмежень у зв'язку з пандемією, парафія надзвичайно яскраво й гостинно відзначала своє Храмове свято, про що скажемо пізніше.

Свого сучасного вигляду святиня набула завдяки архітектору Мирону Далявському. Із завершенням основних будівельних робіт у 2001 році приступили до оздоблення головного залу церкви. Розписи стін виконували художники з м. Дрогобича під керівни-

[60] Там само.

[61] Записано О. Коломийчуком 09.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[62] Свято Найсвятішого Серця Ісуса. URL : https://dyvensvit.org/top/1025875/ (дата звернення: 06.10.2022).

[63] Записано О. Коломийчуком 14.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

цтвом І. Орищака. 7 січня 2006 року Кир Володимир (Війтишин) разом з Кир Іринеєм (Біликом) довершили освячення храму, посвятивши новий обрядовий зал церкви [64]. Сьогодні це тепле й затишне приміщення, не в останню чергу завдяки, що тут зроблене підлогове опалення, а над ним вистелена плитка. Аби придбати це підлогове покриття, що є достатньо вартісним, у 2017 році був організований збір коштів, що вийшов поза рамки парафіяльної спільноти [65].

Церква становить неабиякий інтерес як сакральна споруда. Її особливістю є два іконостаси. Це спричинене тим, що, як уже йшлося вище, до відкриття нового залу святині у 2006 році всі богослужіння проводились у прибудованій частині храму. Увесь час у церкві знаходиться різдвяна шопка (вертеп), яку можна побачити в будь-яку пору року. Так само в приміщенні храму розміщено катехитичні класи; а також спальний корпус, який слугує для ночівлі учасників духовних таборів та потребуючих прочан-паломників; є ігрова дитяча кімната, де батьки разом з дітьми можуть брати участь у Службі Божій [66].

Становлення й розвиток парафіяльного життя громади (як колись, так і тепер) не можна уявити без її першого, а тепер уже вислуженого пароха – о. Вітольда Левицького. Він народився 19 квітня 1950 року в с. Оболоня на Івано-Франківщині в польсько-українській сім'ї. Незважаючи на польське коріння, В. Левицький завжди відчував себе частиною українства: «Прадід, – розповідає священник, – приїхав сюди – женився. На українці. Дідусь народився вже як поляк від нього, але женився теж на українці. Тато рахувався поляк, і женився на українці. Ну, а я вже не чув себе поляком ніяким, то моя була воля, може, батько був, може, і ображений трошки, ну, я казав, шо я є українцем, бо я чув себе українцем, я тут жив на тій землі, знаєте» [67].

---

[64] Церква «Серця Ісуса і Серця Марії» м. Долини. URL : https://sertsia-isusa-i-sertsia-marii.business.site/ (дата звернення: 06.10.2022 р.).

[65] У Долині церква «Серця Ісуса і Серця Марії» просить про допомогу. URL : https://styknews.info/novyny/sotsium/2017/12/13/u-doly-ni-tserkva-sertsya-isusa-sertsya-mariyi-prosy-t-pro-dopomogu (дата звернення: 06.10.2022 р.).

[66] Там само.

[67] Записано О. Коломийчуком 14.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

В. Левицький закінчив стаціонарно Івано-Франківське музичне училище ім. Д. Січинського. Відтак працював за фахом у Вигодській та Долинській музичних школах. Працюючи педагогом і маючи великий талант до музики, пішов шляхом священницького служіння. В. Левицький зізнається: «Я був вчителем і ніколи не думав собі, шо я буду священником. Навіть коли в дитинстві мені шось пропонували там вже… вже закінчив школу. Я махав руками: "Нє-нє-нє". То не для мене. Я вважав, що це велика відповідальність. А тут так сталося, що коли наша Греко-Католицька церква виходила з підпілля, в Старій Долині під церквою молилися. <…> Там в той час служив такий о. Рафаїл [68], який пізніше мені дав рекомендацію до священства. Ну, і я так молився з ними, там шось трохи підспівував. Ну, я так Літургію знав <…>, колись ходив до церкви – бабуся водила. Я не можу сказати, шо я був далекий від церкви, але не можу сказати, шо я був близький до церкви, знаєте. Мене те не дуже захоплювало. Тим більше пізніше я почав працювати в школі, я бачив себе добрим музикантом і т. д. Я працював добре в школі, в мене добрі учні були і т. д.» [69].

Священник твердить, що чи не вирішальну роль у його виборі духовного покликання відіграла зустріч з одним із національно свідомих мешканців Долини, чия родина свого часу була репресована й виселена в Сибір. Після розмови з ним В. Левицький приїхав додому до матері своєї дружини, яка його остаточно й переконала. «І тоді, – твердить парох, – я собі так, знаєте, дав таке слово – випробування: кажу, якщо я зможу бути священником таким, як має бути, ну, то я буду священником. Якщо я відчую, що я не зможу бути, тому що треба покінчити з попередніми думками, різною такою працею, яку я… від якої я діставав задоволення і так дальше. Треба все залишити. Тому що це… не можна одне з другим поєднювати. І я пішов

[68] о. Рафаїл (Роман) Процiв – підпільний греко-католицький ієромонах чину св. Василія Великого, переслідуваний у часи радянської влади. З 1958 року перебував у Долині, де своєю душпастирською й жертовною працею надзвичайно багато зробив для відродження УГКЦ в краї.

[69] Записано О. Коломийчуком 07.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

на такий випробувальний термін» [70]. Отож, майбутній священник вступив на навчання до Івано-Франківського теологічно-катехитичного духовного інституту, який закінчив у 1993 році [71].

Очоливши парафію Серця Ісуса і Серця Марії в м. Долині з метою духовного й національного відродження українських християнських традицій та моралі, о. В. Левицький у порозумінні з органами державної влади та різними громадськими й політичними організаціями розпочав широку місіонерсько-просвітницьку діяльність. Передусім слід відзначати, що о. В. Левицький доклав чимало зусиль для поглиблення вивчення християнської етики у всіх школах м. Долини; де заняття стали проводити не звичайні педагоги, а спеціалісти-катехити з вищою освітою [72]. На цьому шляху були чималі перепони, зокрема в особі директорів шкіл тодішнього Долинського району Івано-Франківської області, котрі твердили, що церква, як і релігія, відокремлені від держави, а тому подібної співпраці бути не може. Однак тверда й цілеспрямована позиція настоятеля парафії, який іще в роки навчання в семінарії розпочав катехитичну працю в школах району, дала свої плоди [73].

Окрім того, за ініціативи й діяльної активності пароха було розпочато надзвичайно плідну й різносторонню роботу з молоддю. Було створено різні духовно-мистецькі колективи, зокрема творчий ансамбль, гуртки, а також спортивний клуб, де діти, молодь і дорослі могли на засадах християнської моралі та національних традицій розвивати свої таланти і в такий спосіб примножувати культурну спадщину України [74].

У червні 1996 року о. В. Левицький створив дитячий вокальний ансамбль «Діти Світла», з яким розгорнув надзвичайно активну

[70] Записано О. Коломийчуком 14.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[71] о. Вітольд Левицький. Слуга Божий і місіонер-просвітянин.

[72] Там само.

[73] Записано О. Коломийчуком 07.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[74] о. Вітольд Левицький. Слуга Божий і місіонер-просвітянин.

просвітницьку роботу не лише на теренах Долинщини, а й у різних областях України. Цей ансамбль поставив за мету «нести світло в душі людські, сіяти там плодородні зерна добра, благословенні ласкою Божою» [75]. Окрім того, треба відзначити значне місце цього духовного ансамблю в релігійному житті місцевої громади другої половини 1990-х років, його роль в утвердженні моральних та християнських цінностей не лише на Прикарпатті, а й далеко поза його межами. Його учасники, будучи ще школярами, усвідомлювали високу мету, заради якої постав цей колектив: «Ми добре розуміємо, що основна наша мета – бути місіонерами серед наших краян, які по спустошливім часі атеїстично-комуністичної руїни прагнуть духовної обнови, мають взаєморозуміння з нами та взаємний обов'язок» [76].

Перший склад колективу налічував 40 осіб, пізніше – у середньому 8-10 осіб. Однією з колишніх учасниць цього талановитого ансамблю була Таїсія Шафранська – тепер ведуча солістка Одеського національного академічного театру опери та балету. Оскільки його засновник і перший керівник о. В. Левицький мав багатий досвід роботи викладачем музики, то відповідно було вдало підібрано формат колективу – естрадно-симфонічний. Його репертуар був багатий різножанровою українською мелодикою – сюди входили духовні, національно-патріотичні, ліричні та інші пісні. Композитором ансамблю став виходець із Долинщини Володимир Домшинський. На посаду музичного керівника ансамблю було запрошено Божену Сіркович. А о. В. Левицький залишився його засновником та духовним наставником [77]. Перші свої виступи, що відбувалися в школах Долинського району, творчий колектив у вдалий спосіб поєднував із священичо-місійною діяльністю. Засновник ансамблю пригадує: «Я їздив по школах, і ми з дітьми давали концерт. А я між тими піснями тоді не співав – говорив проповіді» [78]. Згодом аудиторія подібних

[75] Галка І. […] «Дітей Світла» на Сході. *Свіча.* 1997. № 69.

[76] Витязь О. Апостольство «Дітей Світла». *Нова Зоря.* 1999. 27 січня. С. 6.

[77] Записано О. Коломийчуком 09.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[78] Записано О. Коломийчуком 07.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

заходів суттєво розширилася: члени творчого колективу відвідували з концертами церкви та парафії на теренах деканату та єпархії, влаштовували виступи в місцевих Будинках культури. У такий спосіб ансамбль міцно увійшов у культурний простір Прикарпаття. За словами о. В. Левицького, у ті часи досить незвично було на сцені бачити священника або ж дітей, що співають релігійних пісень [79].

Зовсім скоро духовний ансамбль «Діти Світла» вийшов поза межі області та єпархії. У 1997 році колектив на чолі з його музичним керівником Б. Сіркович із 10-денними гастролями відвідали південні регіони України – Одещину та Миколаївщину [80]. «Діти Світла» з концертними програмами побували в різних кутках України, відвідавши великі міста: Київ, Львів, Запоріжжя [81].

Через деякий час колектив став уже достатньо відомим на Прикарпатті. У серпні 2000 року ансамбль став лауреатом дитячого обласного конкурсу-фестивалю популярної музики «Карпатські соловейки» і з часом отримав звання «Зразковий аматорський вокальний ансамбль» [82]. Державні органи місцевої влади все частіше співпрацювали з дитячим творчим об'єднанням, особливо в період Великого посту, запрошуючи його до виступів із духовною піснею під час ушанування різних державних та національних свят [83]. Також і сам особисто о. В. Левицький дуже часто долучався до культурних подій міста як представник церкви і як виконавець власних пісенних творів. Зокрема, у 2013 році священник освятив відкриту меморіальну дошку засновнику й першому директору Долинської дитячої музичної школи Володимирові Антоновичу, а опісля виконав власні музичні твори [84]. Загалом із започаткуванням та широкою діяльністю креативного гурту «Дітей Світла» вдалося відроди-

[79] Записано О. Коломийчуком 09.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[80] Записано О. Коломийчуком 07.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[81] Там само.

[82] о. Вітольд Левицький. Слуга Божий і місіонер-просвітянин.

[83] Записано О. Коломийчуком 09.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[84] Скрижалі пам'яті / Долинська районна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Долинська міська рада; ред. кол.: В. Гаразд, І. Матіїв (гол. редактори) та ін. Долина, 2016. С. 36.

ти кращі традиції української духовної пісні в край, вивести їх на новий, національний рівень [85].

Власне, саме цій меті був підпорядкований щорічний фестиваль-конкурс української духовної сучасної пісні «З піснею до Бога» імені кардинала Мирослава-Івана Любачівського [86], започаткований з ініціативи о. В. Левицького у 2012 році. За всю історію проведення таких фестивалів, а їх було вісім до моменту спалаху коронавірусної хвороби, у ньому щорічно брали участь в середньому від 100 до 260 конкурсантів переважно із західних регіонів України (Івано-Франківська, Тернопільська, Львівська обл.), а також з м. Кривого Рогу на Дніпропетровщині. Фестиваль традиційно проходив у м. Долині на Прикарпатті та передбачав змагання юних виконавців духовної пісні в різних вікових категоріях і номінаціях [87].

Відзначаючи роль подібних мистецьких заходів, а також окремих творчих колективів у процесі відродження культурних традицій України в 1990-х роках, потрібно звернути увагу на такий факт. Своєю діяльністю духовний ансамбль «Діти Світла» у практичний спосіб доклався до налагодження контактів поміж релігійними спільнотами на теренах України та в діаспорі, певною мірою став виразником національно-культурних запитів та інтересів українців за кордоном. У 2003 році з концертною програмою духовної пісні ансамбль відвідав Францію (мм. Роже, Париж, Люрд) та Німеччину (м. Оберштейн). У Франції учасники колективу зустрілися із членами «Об'єднання українців у Франції» та його головою В. Косиком. Власне, на запрошення цієї організації, а також «Спілки української молоді» й прибули в Західну Європу юні виконавці [88].

---

[85] Записано О. Коломийчуком 09.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[86] Присвята конкурсу Мирославу-Івану Любачівському – предстоятелю УГКЦ у перехідний період виходу Церкви з підпілля була не випадковою, адже саме в Долині народився цей церковний ієрарх.

[87] Яблінська Т. У Долині пройшов VI фестиваль-конкурс української духовної сучасної пісні «З піснею до Бога». URL : https://ct.ugcc.ua/catechism/catechism-activity/22003 (дата звернення: 12.10.2022 р.).

[88] Клей-Матвєєва Т. «Діти Світла» у Франції та Німеччині. *Свіча.* 2003. 30 липня. № 59. С. 2.

У 2008 році «Діти Світла» побували із творчою програмою в Польщі (у Перемишлі та Ряшеві), де виступали перед мешканцями будинку престарілих, а також в одному з місцевих римо-католицьких костелів. У травні того ж року талановиті виконавці відвідали з духовною програмою Північну Італію (мм. Падую та Венецію), де в ході 10-денного перебування активно спілкувались також із українською діаспорою вказаних міст. Фактично через духовно-релігійні пісні та основи християнської моральності молодий творчий колектив зумів збагатити українські культурні традиції тамтешньої діаспори, допомогти на психологічно-ментальному й релігійно-світоглядному рівнях зміцнити зв'язок емігрантських спільнот Італії з материнською частиною українського етносу [89].

Згаданий ансамбль «Діти Світла» також доклався до популяризації й примноження етнографічної самобутності України через участь у щорічному Міжнародному фестивалі лемківської культури «Лемківська ватра», що традиційно проводиться в с. Ждиня на території Польщі [90]. Щодо теренів цієї держави, то тут потрібно відзначити також активну роботу парафії Серця Ісуса і Серця Марії в Долині в напрямку збереження національної пам'яті та комеморації. Ідеться про участь о. В. Левицького та вищезгаданого творчого колективу в поїздках на українсько-польське прикордоння. Подібні виїзди з метою упорядкування місцевих кладовищ та встановлення пам'ятних хрестів неодноразово організовувались відомим на Прикарпатті громадсько-культурним активістом і діячем Юрієм Марканичем. По завершенні таких заходів о. В. Левицький виступав із концертами духовної пісні [91].

Така діяльність залишила помітний слід у культурній і духовно-релігійній спадщині населеного пункту, але насамперед у пам'яті самих учасників подібних творчих об'єднань. За словами декана

[89] Марчук В. Якщо нема духовної опіки, то нема і доброї держави. *Вісник міської ради.* 2008. 23 травня. № 20. С. 9.

[90] Записано О. Коломийчуком 13.08.2022 р. від Данилів Оксани Петрівни, 1963 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[91] Записано О. Коломийчуком 07.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

Долинського деканату о. Зореслава Котовича: «багатьом дітям це допомогло, і в утвердженні просто як людей, і потім у старшому віці, тобто, є про що згадати». Як пригадує о. З. Котович, за часів його служіння в с. Нижній Струтинь Рожнятівського деканату створений там дитячий драмгурток зумів досягти надзвичайно високого рівня, з яким важко було конкурувати навіть районним подібним творчим об'єднанням [92].

Невід'ємною складовою діяльності парафії Серця Ісуса та Серця Марії в м. Долині були та залишаються літні духовні табори для дітей. Перші такі збори дітей у 1999 році о. В. Левицький організував у гірській місцевості в урочищі «Ільма» на околицях с. Мислівка Долинського району Івано-Франківської області. Тут священники та катехити провадили активну роботу з молоддю, дбали про підтримку здорового способу життя [93]. Пізніше з допомогою архітектора Василя Мазурика на території табору було споруджено невеликий дерев'яний храм Святого Апостола Юди Тадея. Окрім того, ініціативний та енергійний парох о. В. Левицький прагнув з часом перетворити це місце у вагомий культурно-пізнавальний і туристичний центр Прикарпаття. Саме із цією метою з часом тут з'явився костюмований св. Миколай, імпровізована гора подарунків та юрби дітей [94]. Проте така ініціатива вимагала певної фінансової підтримки з боку державної влади, адже навіть кошти на подарунки для найменших парох В. Левицький разом із парафіяльним сотрудником о. Ігорем Грибовичем вимушені були шукати серед місцевих підприємців та меценатів [95]. Тому, не знайшовши потрібного фінансування, ідея о. В. Левицького про заснування «Помістя св. Миколая» залишилася нереалізованою.

Із часом подібні літні християнські табори стала приймати місцева церква парафії Серця Ісуса і Серця Марії. Для цього тут

[92] Записано О. Коломийчуком 03.11.2022 р. від Котовича Зореслава, 1967 р. н.

[93] о. Вітольд Левицький. Слуга Божий і місіонер-просвітянин.

[94] Записано О. Коломийчуком 10.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[95] Записано О. Коломийчуком 10.08.2022 р. від Грибовича Ігоря у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

були створені відповідні умови, де діти або ж прочани могли залишатися на нічліг на довгий термін, харчуватись та проводити різноманітні конкурси й навчання [96]. «Духовна ватра», а саме так називаються літні духовні табори для дітей при парафії Серця Ісуса і Серця Марії, триває близько 10–14 днів. У цьому таборі беруть участь діти віком від 6 до 15 років, що поділені на три групи. Географія учасників буває достатньо широкою: діти прибувають як з різних кутків Івано-Франківщини, так і з Львівщини, і навіть Луганщини [97].

Програма духовних християнських таборів при парафії Серця Ісуса і Серця Марії є надзвичайно насиченою й різносторонньою. Її провадять катехитки місцевої церкви Тетяна Яблінська, Лілія Стахнів, Наталія Левицька-Феденчук та Уляна Дмитрів. Упродовж усього періоду перебування тут діти мають змогу брати участь у ранкових та вечірніх богослужіннях, які для них провадять місцеві священники – о. Вітольд Левицький, о. Ігор Яблонь та о. Ігор Грибович. Окрім того, діти беруть участь у молитвах на вервечці, ігрових конкурсах на християнську тематику, музичному гуртку, заняттях із вивчення англійської мови, розважальних іграх, творчих майстернях тощо. Основна мета таких таборів – на засадах християнської моралі розвинути в дітях позитивні риси їхнього характеру, сформувати почуття товариськості й згуртованості, навчити певної самостійності, а також прищепити любов до культурних традицій своєї країни [98].

Власне, подібна робота приносить свої плоди. Одна із катехиток (Л. Стахнів), працюючи певний час із дітьми в біблійному гуртку, що діяв при церкві, зауважила: «Зараз я бачу тих діток, які повиростали і стали вже батьками. І ті, що були при церкві, у більшості

[96] Записано О. Коломийчуком 07.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[97] Записано О. Коломийчуком 10.08.2022 р. від Стахнів Лілії Михайлівни, 1977 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[98] Яблінська Т. Християнський табір «Духовна Ватра» у м. Долина. *Вісник міської ради.* 2017. 21 липня. № 28. С. 7.

вони – так, якась частина може роз'їхалася – але все ж таки в них та основа залишилася» [99].

Моральні цінності, а також національні традиції, які організатори таких духовних християнських таборів намагаються передати їхнім учасникам, відчуваються в іншому надзвичайно показовому прикладі. Скажімо, після початку бойових дій на Сході нашої держави, у 2015 році, на Прикарпаття прибули діти із м. Рубіжного Луганської області. Парох церкви Серця Ісуса і Серця Марії включив їх у літній духовний табір, що відбувався тоді на теренах парафії. За десять днів перебування в цьому християнському таборі діти зі Східного регіону країни зуміли надзвичайно швидко влитися в місцеве середовище. «Вони так були привикли, що вони не хотіли їхати звідсіля», – розповідає о. В. Левицький [100].

Відповідно до розповіді однієї з організаторок мандрівки, батьки спершу побоювались відпускати своїх дітей із Луганщини на західну частину України, що було спричинене тамтешніми, переважно негативними, стереотипами стосовно мешканців цього краю. Однак батьки та місцеві чиновники Рубіжного, які зустрічали прибулих із Прикарпаття на пероні вокзалу, були дуже здивовані, коли їхні діти, вийшовши із вагона, просто на пероні розгорнули синьо-жовтий стяг і виконали державний гімн «Ще не вмерла України…» [101]. Прикметно, що ті діти, які у 2015 році з приємними враженнями поверталися з Прикарпаття додому, на Луганщину, у наші дні боронять рідну землю від російських загарбників [102].

Катехитична робота при парафії Серця Ісуса та Серця Марії ведеться не лише в таких періодичних формах, як духовні табори, але й за допомогою заснованої там катехитичної парафіяльної школи «Полум'я любові» імені кардинала Мирослава-Івана Любачівського [103]. Цікаво, що на початках існування «недільної»

[99] Записано О. Коломийчуком 10.08.2022 р. від Стахнів Лілії Михайлівни, 1977 р. н.

[100] Записано О. Коломийчуком 07.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[101] Там само.

[102] Там само.

[103] о. Вітольд Левицький. Слуга Божий і місіонер-просвітянин.

(парафіяльної) школи її відвідували навіть дорослі [104]. У складних умовах сучасного російсько-українського збройного протистояння парафіяльна школа зуміла відновити свою роботу. Тут мають змогу навчатися діти дошкільного (5–6 років) віку, а також школярі 7–13 років, що розділені на дві групи [105]. Заняття в школі провадять уже згадувані парафіяльні катехитки. У 1997 році була започаткована також молодіжна організація «Українська молодь – Христові», де вивчали Святе Письмо, проводилися християнсько-практичні заняття і тематичні вечори [106].

Сьогодні парафією Серця Ісуса і Серця Марії опікуються три священнослужителі: о. Ігор Яблонь, що є адміністратором вказаної парафії, о. Вітольд Левицький – вислужений парох парафії, а також о. Ігор Грибович – отець-сотрудник парафії. Паламарем церкви вже понад двадцять років є Андрій Витязь, який після втрати зору о. В. Левицьким став фактично його правою рукою і є надійною опорою місцевого парафіяльного життя. За інформацією о. В. Левицького, у часи свого найбільшого розквіту парафія налічувала приблизно 600-700 осіб. Пізніше скорочення кількості вірян відбулося через те, що недалеко від церкви була зведена інша греко-католицька святиня – церква Св. апостола Андрія Первозваного, і частина християн, які жили поблизу, стали членами новоствореної парафії [107]. У 2019 році на відвідуваності церкви в парафії Серця Ісуса і Серця Марії суттєво позначився спалах коронавірусної хвороби, а збройна агресія Росії в Україні породила масовий виїзд за кордон молодих людей, що ще більше знелюднило розглядувану парафію [108]. Незважаючи на це, релігійна громада активно протистоїть усім труднощам і викликам теперішньо-

[104] Записано О. Коломийчуком 08.08.2022 р. від Яренко Галини Йосипівни, 1968 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[105] Катехитична школа «Полум'я любові» відновлює свою роботу! URL : https://www.facebook.com/groups/2497455227202704/permalink/3346716888943196/ (дата звернення: 13.10.2022).

[106] о. Вітольд Левицький. Слуга Божий і місіонер-просвітянин.

[107] Записано О. Коломийчуком 14.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[108] Записано О. Коломийчуком 08.08.2022 р. від Матішак Марії Олексіївни, 1962 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

го важкого часу та продовжує забезпечувати потреби в спільній молитві та духовному й культурному розвитку своїх вірян. При церкві були започатковані та достатньо активно співдіють різноманітні мирянські спільноти. Їх є кілька: Третій чин св. Василія Великого, Апостольство молитви, Апостольство доброї смерті, Сім'я Найсвятішого Серця Ісуса та Матері в молитві [109]. Як уже йшлося вище, біля витоків частини із цих спільнот (Третій чин св. Василія Великого, Апостольство молитви) на теренах міста стояли К. Бабич, К. Михайлишин, К. Онуфрик і А. Шепетак [110]. Сьогодні активними учасницями перелічених вище молитовних спільнот та їхніх груп є Оксана Смолій (очолює одну з молитовних груп Апостольства молитви), Наталія Бабич-Гандз (очолює дві інші молитовні групи Апостольства молитви), Ольга Гамес (координатор спільноти «Матері в молитві» Долинського деканату; служиня (очолює) «Матерів в молитві» при парафії; апостол (очолює) спільноти «Сім'я Найсвятішого Серця Ісуса» в окрузі), Мирослава Сеник, Марія Матішак, Галина Яренко та ін. [111]

Потрібно відзначити, що на практиці висока духовність подібних молитовних груп усередині церкви дуже часто підкріплюється активною діяльною позицією. Наприклад, у розглядуваній парафії одна із спільнот «Матері в молитві» в порозумінні з рештою таких спільнот Івано-Франківщини організували спільну збірку коштів на карети швидкої допомоги для військових у зоні активних бойових дій [112]. Так само учасники подібних спільнот на рівні з іншими парафіянами церкви активно відгукуються на різноманітні місцеві ініціативи зі збору коштів для потреб українського війська [113].

[109] Записано О. Коломийчуком 08.08.2022 р. від Матішак Марії Олексіївни, 1962 р. н.

[110] Записано О. Коломийчуком 12.08.2022 р. від Смолій Оксани Василівни, 1947 р. н.; Записано О. Коломийчуком 13.08.2022 р. від Г. О., 1950 р. н.

[111] Там само.

[112] Записано О. Коломийчуком 13.08.2022 р. від Г. О., 1950 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[113] Записано О. Коломийчуком 08.08.2022 р. від Сеник Мирослави Василівни, 1954 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

У місцевій церкві діє хор, який також має свою цікаву історію. Тепер у зв'язку з кризовими явищами хор тимчасово не має свого художнього керівника. Його місце заступає так званий староста хору, функції якого виконує місцева мешканка М. Грицай. Проте ще кілька років назад хор мав свого керівника. Ним була Ярослава Соловій – людина-професіонал своєї справи, під керівництвом якої перебував на той час не один хор міста Долини. Потрібно сказати, що Я. Соловій виховувалась у священичій родині, а тому цінності й пріоритети досліджуваної парафії їй були дуже близькі. Власне, Я. Соловій віддала хору парафії Серця Ісуса і Серця Марії майже 25 років своєї творчої діяльності [114]. За цей час у неї також були помічники, зокрема, значну роль у розбудові цієї ділянки роботи парафії відіграв Ярослав Новицький. Тут іще варто сказати, що хористи свого часу також суттєво доклались до реконструкції та ремонту своєї святині. Саме за пожертвування хористів у храмі були споруджені хори [115].

При церкві Серця Ісуса і Серця Марії функціонує братство й сестринство. До складу братства входить кілька чоловік, переважно зрілого віку. Очолює його Б. Кузів. Незважаючи на малу кількість, браття активно співпрацюють із рештою громади: допомагають у прибиранні храму тим групам жінок, що позмінно щосуботи проводять цю роботу, разом з ними облаштовують приміщення храму відповідно до різних дат і свят літургійного календаря тощо [116].

Одним із таких свят, а заразом і історичних віх досліджуваної релігійної громади та її церкви в Долині стало 25-річчя парафії, яке відзначали у 2017 році. Власне, ці святкування віряни приурочили і до Храмового свята своєї парафії, яке відзначається тижнем пізніше. У день свята Пресвятої Євхаристії 15 червня, що традиційно припадає на четвер, однак переноситься здебільшого на неділю, парафіяни активно долучились до духовних наук – реколекцій, які для

[114] Записано О. Коломийчуком 12.08.2022 р. від Смолій Оксани Василівни, 1947 р. н.

[115] Там само.

[116] Записано О. Коломийчуком 14.08.2022 р. від Куцмиди Михайла Степановича, 1959 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області; Записано О. Коломийчуком 08.08.2022 р. від Сеник Мирослави Василівни, 1954 р. н.

них проводив священник із чернечого Згромадження Найсвятішого Ізбавителя (Редемптористів). Так само цього дня парафіяни разом із парохом робили обхід довкола храму, поклонялись мощам священномученика Василія Величковського, які після цього були розміщені на постійне зберігання всередині святині для загального почитання. Наступного дня по завершенні богослужіння перед парафіянами зі святковим концертом виступили учні катехитичної школи «Полум'я любові» під керівництвом місцевих катехитів Т. Яблінської та Л. Стахнів, а також парох о. В. Левицький. Під час духовного концерту були нагороджені переможці конкурсу «Кращий вірш та малюнок про парафію Серця Ісуса і Серця Марії». У неділю парафіяни урочисто зустрічали правлячого архієрея Івано-Франківської митрополії УГКЦ Кир Володимира Війтишина, який очолив урочисте богослужіння та уділив усім присутнім своє благословення. Парох о. В. Левицький від імені всіх вірян і священників здійснив символічний жест – подарував архієпископу хрест та ключ від парафіяльної церкви. Після завершення урочистої відправи відбулося святкове посвячення води, відтак усі присутні були нею окроплені [117].

Потрібно сказати, що до цієї святкової події парафіяни активно й старанно готувались. Фасад храму було оздоблено красивими композиціями з квітів. Усіх присутніх, котрі долучилися до святкових урочистостей, на завершення було запрошено на гостину, яка відбувалась усередині храму. На святковому столі були домашні випічка («пляцки») та узвар, різноманітні солодощі тощо. [118]

У контексті окресленої проблеми варто також коротко згадати про благодійну діяльність досліджуваної парафії Серця Ісуса і Серця Марії. У 1997 році тут була започаткована благодійна християнська організація «Любов і Милосердя» для допомоги нужденним групам населення [119]. Певний час при парафії працювала благодійна

[117] «25-річчя парафії «Серця Ісуса і Серця Марії». URL : https://www.facebook.com/media/set/?set=a.648329405370707&type=3 (дата звернення: 16.10.2022).

[118] Там само.

[119] о. Вітольд Левицький. Слуга Божий і місіонер-просвітянин.

їдальня. Місцеві парафіяни пригадують, як тоді вони допомагали готувати їжу на кухні. Частину людей із соціальними проблемами приймали безпосередньо на кухні, а частині гуртом розносили в різні кутки міста [120]. Однак активна діяльність цієї організації тривала недовго, адже подібна структура, за словами її засновника о. В. Левицького, потребує значних державних дотацій, певної її орієнтованості на будь-який вид підприємницької діяльності. Окрім того, на шляху стабільної роботи організації стояли різні бюрократичні перепони [121].

Утім, різні форми соціальної підтримки та благодійної допомоги продовжують діяти у житті парафіяльної громади, причому нерідко вони засновані на давніх культурних традиціях України. Так, за ініціативи катехитки парафії Серця Ісуса і Серця Марії Т. Яблінської кілька років тому було започатковано передріздвяну благодійну акцію «Свята ніч доброти». Суть її полягає в тому, що діти місцевої катехитичної школи «Полум'я любові» разом з особою, переодягненою у св. Миколая, у передноворічні дні (між 19 та 25 грудня) відвідують із подарунками нужденних, самотніх та літніх людей зі своєї парафії. Подібне відчутно впливає на емоційно-психологічний стан останніх, переконує в небайдужості до їхніх життєвих негараздів та долає почуття відкинутості. Одна з очевидиць підкреслила: «Знаєте, їхали зі світлом, заходили сюди під хату, колядували. То дуже гарно було!» [122].

Так само деякі форми волонтерської допомоги, соціальної опіки й реабілітації функціонують у парафіяльній громаді відповідно до викликів складного військового сьогодення. Тут потрібно підкреслити, що м. Долина є надзвичайно потужним осередком на Прикарпатті з допомоги українському війську та внутрішньо переміщеним особам. У приміщенні колишнього кінотеатру міста відновив свою роботу волонтерський штаб, де ще з 2014 року плетуть маскувальні сітки, виготовляють саморобні свічки, шиють кі-

[120] Записано О. Коломийчуком 08.08.2022 р. від Сеник Мирослави Василівни, 1954 р. н.

[121] Записано О. Коломийчуком 09.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[122] Записано О. Коломийчуком 11.08.2022 р. від Дубей Ірини Іванівни, 1936 р. н.

кімори для військових на фронт [123]. Із початком війни в приміщенні «Просвіти» запрацював Волонтерський центр «Пункт координування дій» (засновник – громадський діяч Сергій Копистянський), що у співпраці з благодійними фондами та місцевими підприємцями надає різноманітну допомогу внутрішньо переміщеним особам, постачає одяг, продукти харчування й медикаменти в окуповані регіони України, а також на передову [124].

Активна волонтерська допомога провадиться й у всіх без винятку християнських конфесіях м. Долини. Римо-католицька громада опікується внутрішньо переміщеними особами на теренах парафії, а також допомагає всім, хто звертається сюди за подібною допомогою [125]. Відчутну матеріальну підтримку продуктовими наборами внутрішньо переміщеним особам міста надає місцева релігійна громада Церкви Христа Спасителя євангельських християн-баптистів, яку очолює пастор Павло Бандура. Незначний кількісний склад цієї релігійної громади (фіксована кількість членів громади становить 74 особи) не є перепоною на шляху забезпечення й координування подібної благодійної діяльності (близько 400 сімей щомісяця отримує продуктову допомогу від церкви) [126].

Парафіяльна громада церкви Серця Ісуса і Серця Марії теж активно долучається до різноманітних волонтерських і благодійних ініціатив на території міста. Нещодавно в парафії було оголошено грошовий збір на купівлю тепловізора та газових балонів для приготування їжі у військовий підрозділ Збройних сил України, де проходить службу її парафіянин І. Креховецький [127]. Також у сьогоднішній

[123] Лелик С. Волонтерський тил Долини. Як допомагають на Франківщині бійцям АТО. Репортер. 11 вересня 2015 року. URL : https://report.if.ua/socium/volonterskyj-tyl-dolyny-yak-dopomagayut-na-frankivshchyni-bijcyam-ato-foto/?fbclid=IwAR0FSMIzIitjXjU3GDyMEN1LyuboXo6bpLtvH5tRn7QZEFrD14IMnd4-Ew8 (дата звернення: 22.11.2022).

[124] Записано О. Коломийчуком 02.11.2022 р. від Копистянського Сергія Володимировича, 1971 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[125] Записано О. Коломийчуком 04.11.2022 р. від Панасовця Кшиштофа, 1966 р. н.

[126] Записано О. Коломийчуком 04.11.2022 р. від Бандури Павла, 1972 р. н. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.

[127] Facebook. URL : https://www.facebook.com/olevytskiy/posts/pfbid0jFcrpnByxi1hLib5QAbJXaNNMusVmf96Br4G9gk8vsaqa52Tf9USYHW6u5qpN6pkl (дата звернення: 22.11.2022).

о. Вітольд Левицький з першим складом ансамблю «Діти Світла». Праворуч від священника – тодішня керівниця ансамблю Божена Сіркович. 1999 р. За: URL : https://www.facebook.com/olevytskiy/photos_albums

25-річчя парафії Серця Ісуса і Серця Марії. м. Долина Івано-Франківської обл. 17 червня 2017 р. За: URL : https://www.facebook.com/olevytskiy/photos_albums

Літній християнський табір «Духовна ватра» в парафії Серця Ісуса і Серця Марії. 2021 р. За: URL : https://www.facebook.com/olevytskiy/photos_albums

Церква Серця Ісуса і Серця Марії. м. Долина Івано-Франківської обл. 2022 р. Світлина О. Коломийчука

Різдвяний вертеп за участю учнів катехитичної школи «Полум'я любові». 2021 р. За: URL : https://www.facebook.com/olevytskiy/photos_albums

Різдвяний вертеп за участю учнів катехитичної школи «Полум'я любові». 2018 р. За: URL : https://www.facebook.com/olevytskiy/photos_albums

час гарячої фази російсько-української війни парафія Серця Ісуса і Серця Марії певним чином сприяє морально-психологічній та соціокультурній адаптації внутрішньо переміщених осіб із постраждалих регіонів України. Однією із форм такої роботи є, зокрема, екскурсійна діяльність. Так, парох парафії о. В. Левицький у співпраці з Долинським краєзнавчим музеєм Тетяни і Омеляна Антоновичів «Бойківщина» для дітей вимушених переселенців цьогоріч організував екскурсію до мальовничих Скель Довбуша – унікального скельно-печерного комплексу в с. Бубнище Калуського району Івано-Франківської області. Дорогою екскурсанти заїхали до вже згадуваного Гошівського монастиря Преображення Господнього оо. Василіан – відомої на Прикарпатті релігійної пам'ятки [128].

Плідну й активну роботу в цьому напрямку проводить особисто парох парафії о. В. Левицький. Незважаючи на втрату зору й певні проблеми зі здоров'ям, о. Вітольд їздив із волонтерською та християнсько-психологічною допомогою у шпиталі Львова, де на лікуванні перебувають військові; надавав духовну підтримку українським військовослужбовцям, що проходили навчання на Яворівському полігоні на Львівщині; бував із концертами разом з оновленим складом ансамблю «Дітей Світла» у військовому містечку «Ложний», що в с. Дубровиця Яворівського району Львівської області [129].

Отже, як демонструє приклад парафії Серця Ісуса і Серця Марії, що в м. Долині Івано-Франківської області, культурно-просвітні та громадські контури діяльності релігійної міської громади можуть набувати достатньо виразних і самодостатніх форм. Цьому також сприяє благодатне релігійне середовище, де принципи толерантності та міжконфесійного діалогу стають одними з пріоритетних у повсякденному й святковому просторі міської спільноти. Активність і творчий хист однієї церковної громади за таких умов усіляко надихає і стимулює розвиток інших. Звісно ж, велику роль при цьому відіграє особистість самого настоятеля чи пароха громади, ціле-

[128] Записано О. Коломийчуком 07.08.2022 р. від Левицького Вітольда Августовича, 1950 р. н.

[129] Там само.

спрямованість і креативність якого націлені на різні вияви діяльності його спільноти, не лише виключно церковно-релігійні або ж благодійні. Ґрунтуючись на культурних та національних традиціях України й утілюючи в практичній діяльності принципи християнської моралі, як це простежено на прикладі парафії Серця Ісуса і Серця Марії та її пароха о. Вітольда Левицького, можна досягти надзвичайно плідних і суспільно важливих результатів. Фактично щирий ентузіазм та наполеглива самовіддана праця в парафіяльному житті громади здатна вийти на досить широкі обрії, де тісно переплітається й соціальна сфера, і культурно-просвітня, громадсько-культурна та національно-патріотична. За умови належної державної підтримки чи бодай сприяння з боку меценатів релігійний / конфесійний чинник спроможний суттєво зміцнити й розвинути різні форми громадської та соціальної роботи, допомогти спрямувати культурне відродження України в національно-патріотичні й духовно-ціннісні рамки, утвердити національне соціокультурне обличчя міської громади.

Валентина Сушко

ГРОМАДСЬКІ ФОРМИ ДОЗВІЛЛЯ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ МАЛИХ МІСТ ХАРКІВЩИНИ

Передача культурних традицій – умова існування будь-якої нації та суспільства. У сучасну епоху ця функція покладена на освітянську галузь і галузь культури. Обидві ведуть свою історію від відповідних радянських галузей, проте реформуються «згори» й шукають нові форми роботи «знизу».

Об'єктами нашого дослідження обрано міста Вовчанськ, Чугуїв, Ізюм, Золочів та Валки на Харківщині. Нашим завданням було висвітлити роль їхніх музеїв і позашкільних навчальних закладів у формуванні культурного простору.

На 1991 рік у Харківській області існувала мережа музейних закладів, які належали до галузі культури (музеї III та IV категорій, а також громадські музеї). Музеї районного рівня існували в усіх районних центрах Харківщини, яких на той час було 25. Історія деяких з них сягала початку XX ст. Таким, наприклад, був музей у м. Вовчанську на північному сході області. Колекцію почав збирати відданий цій справі краєзнавець Василь Олексійович Бабенко; до XII археологічного з'їзду збір став цілеспрямованим. У радянський період спрямування Музею було змінене: з етнографічного його перетворили на краєзнавчий з акцентом на історію Другої світової війни.

Упродовж 1991–2021 років мережа музейних закладів Харківщини збільшила свою кількість (39 музеїв), утім, сказати, що музеї відігравали велику просвітницьку роль у своїх громадах, не можна. Прикладом позитивної ролі слід визнати діяльність музейного комплексу в м. Чугуєві, зокрема Чугуївського краєзнавчого музею.

Розвиненою на 1991 рік була також система позашкільної освіти: станції юних туристів, юних техніків і юних біологів; школи мистецтв та музичні школи. За часів незалежності України ця система зазнала змін. На жаль, більшість технічних і природничих закладів закрилися; збереглися лише в обласному центрі. Утім, Центри туризму та краєзнавства учнівської молоді, Центри дитячої та юнацької творчості й тепер проводять роботу зі школярами.

Спільним для музейної сфери та позашкілля є те, що обидві галузі стосуються дозвілля людей, тобто вільного часу, який вони використовують за власним бажанням та власними інтересами.

Місто Чугуїв (районний центр Харківської обл.) уважається першим населеним пунктом сучасної Слобожанщини: воно засноване 1638 року козаками під проводом гетьмана Якова Остряниці, які, прийшовши з Гетьманщини, почали будувати фортецю при злитті річок Сіверський Донець і Чугівка [1]. Вірогідно, саме від назви цієї річки й дістало назву городище, а згодом – і місто. Наступного року козаки, отримавши листи про зміну ситуації на Гетьманщині, повернулися туди, а фортецю надалі використовували московські служиві люди як острог. Згодом у Чугуєві була спроба російської держави організувати «казачій» полк, пізніше – військові поселення. Сучасне планування та архітектурний вигляд Чугуєва виникли саме в період військових поселень. Цей час складає частину міського міфу, який використовувався в масовій роботі музеїв та інших закладів культури району протягом 1990-х років. Упродовж XIX ст., навіть тоді, коли військові поселення скасували, Чугуїв був місцем дислокації російської імператорської армії з її субкультурою (закрите середовище, яке простолюдинами сприймалося як привілейоване, «полкові свята», «полкова честь») – елементи останньої активно «відновлювалися» місцевими та заїжджими реконструкторами (учасниками клубів історичної реконструкції, які відтворювали форму відповідного періоду – у цьому випадку «марковського полку», тобто військового формування збройних

[1] Багалій Д. І. Історія Слобідської України / передмова, коментар В. В. Кравченка. Харків : Основа, 1991. С. 23–24.

сил півдня росії (ВСЮР), командиром якого був генерал від артилерії С. Л. Марков. До цього формування вступило чимало чугуївських юнкерів 1918 р.). Так, за участю місцевого історика Артема Левченка «відновлювалася» історія місцевого юнкерського піхотного училища, організовувалися фестивалі «жжьонкі» тощо.

Військову складову місцевої історії продовжив радянський період, коли в Чугуєві функціонувало льотне училище, що його закінчив тричі Герой Радянського Союзу Іван Микитович Кожедуб, котрий неодноразово бував у Харкові й відвідував також Чугуїв. Після відновлення української незалежності в музеях Харківщини постійні експозиції хронологічно завершувалися Другою світовою війною, і «Велика Вітчизняна війна» ставала останнім акордом відвідування цих закладів. Слід згадати Харківський клуб реконструкторів під керівництвом Осєтрова, який об'єднує фанатів історії Другої світової війни та технічних засобів цього періоду. Чугуївський районний краєзнавчий музей був улюбленим місцем їхніх виставок.

Ще однією складовою місцевої історії є те, що Чугуїв – мала батьківщина Іллі Юхимовича Рєпіна (1844–1930) (іл. 7). До музейного комплексу Чугуєва входять Меморіальний музей-садиба (іл. 9) та Картинна галерея, яка нині розташовується в будівлі Штабу військових поселень (іл. 8). На жаль, спроба включити до цього простору Торгові ряди (іл. 6), про що мріяв ще сам Ілля Юхимович, досі лишається мрією. Хоча варто зауважити, що й музей, і місцева влада, і художня громада Харкова активно проводять як суто меморіальні, так і загальномистецькі заходи, до проведення яких залучається українська творча молодь (наприклад, «Яблуневий пленер», організований народним художником України, професором кафедри живопису Харківської державної академії дизайну і мистецтв, головою правління Харківської організації Спілки художників України Віктором Івановичем Ковтуном).

Саме ці дві складові – військова та мала батьківщина І. Ю. Рєпіна – були візитівкою міста й відповідно основою масової роботи музеїв і позашкільних навчальних закладів, яких у Чугуєві кілька: Чугуївський будинок дитячої та юнацької творчос-

ті, Чугуївський центр туризму та краєзнавства Чугуївської міської ради, а донедавна – і Чугуївський районний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді.

Змінити вектор військової історії на українські орієнтири допомогли загальноукраїнські заходи: наприклад, проведення Всеукраїнської краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Моя батьківщина – Україна», започаткованої КЗ «Харківська обласна станція юних туристів» (директор – кандидат педагогічних наук, доцент, кавалер ордена княгині Ольги Валентина Андріївна Рединa), Всеукраїнської філософської та історико-краєзнавчої конференції «Пізнай себе, свій рід, свій нарід» на вшанування Г. С. Сковороди, Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл-Джура», а також Всеукраїнські та обласні акції [2], у яких завжди брали найактивнішу участь чугуївські діти завдяки їхнім керівникам, очолюваним директором Центру туризму та краєзнавства Сергієм Валентиновичем Лисенком. Відвідання воїнів 92-ої окремої механізованої бригади імені кошового отамана Івана Сірка стало вагомим чинником зміни уваги та захоплень школярів.

Слід відзначити, що колектив Чугуївського районного краєзнавчого музею також зумів налагодити ефективну й цікаву для дітей різного віку роботу [3]. Від 2014 року працівники Музею проводять цікаві театралізовані екскурсії, музейні свята, конкурси та фестивалі для місцевих школярів і екскурсійних груп. Тематика цих занять досить широка: археологічні культури Чугуївщини, народна культура українців, свята та обряди українців (іл. 1), українські воїни – учасники АТО/ООС.

Отже, саме діяльність чугуївських музеїв та позашкільних навчальних закладів потрібно визнати позитивним прикладом того, як імперсько-радянські наративи замінюються патріотичними. У лютому 2022 року очевидець (солдат Є. О. Шевченко) розповідав

[2] Комунальний заклад «Харківська обласна станція юних туристів» URL : https://st.kharkov.ua > kraieznavchyy-viddil > masovi-zakhody.

[3] Дитяче свято «Дивовечір» у Музеї І. Ю. Рєпіна. URL : http://prostir.museum/ua/post/34021 (дата звернення: 22.11.2022).

про значну кількість саме молоді, яка хотіла стати до війська від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Містечко (нині – селище міського типу) Золочів було засноване 1677 року [4] по обидва береги річки Уди переселенцями із Золочева на Львівщині. У часи існування Харківського слобідсько-українського полку Золочів був сотенним містечком, згодом – привілейованим повітовим містом, центром округи Харківської губернії та району Харківської області. Нині він належить до Богодухівського району Харківської області.

У радянський період у місті працювали районний музей та існували позашкільні навчальні заклади. Спрямування цього музею на військово-історичну радянську історію визначало коло зацікавлень та особа директора – людини, відданої своїй праці, проте колишнього радянського функціонера районного рівня. Колекція складалася зі зразків військового спорядження, металу війни, листів з фронту тощо.

Як і в більшості міст і селищ Харківщини, відмова від радянської ідеології стала кризовою для пошуків свого напряму розвитку; важливою є також кадрова проблема. Золочівський районний музей, за доступними даними, має 7 тис. предметів, з яких основну частину складають документи [5]. Можлива причина цього – те, що головним культурним об'єктом Золочівщини є Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди в с. Сковородинівка, який отримав цей статус 2004 року і до 6 травня 2022 року був місцем паломництва дорослих і дитячих груп, місцем проведення наукових конференцій та мистецьких фестивалів суто філософського й народознавчого профілю. Достатньо згадати фестиваль «На Колодія – вся надія» (іл. 2), «Сьогодні Купала, завтра – Івана», уже згадану Всеукраїнську філософську та історико-краєзнавчу конференцію «Пізнай себе, свій рід, свій нарід», організовану Харківською обласною станцією юних туристів, тощо.

[4] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археограф. комісія та ін. ; упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій ; редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1991. С. 49.

[5] URL : https:// uk.wikipedia.org/wiki/Золочівський_історико-краєзнавчий_музей.

Золочівський Будинок дитячого та юнацького мистецтва активно проводив відповідну роботу з дітьми до 24 лютого 2022 року.

До Богодухівського району Харківської області нині належить і місто Валки, яке, за даними «Топографічного опису Харківського намісництва», було засноване українськими козаками 1694 року [6] як сотенне містечко Харківського слобідсько-українського козацького полку. Цікаво, що автор опису серед занять місцевих жителів згадує хліборобство, тваринництво, винокуріння та садівництво, проте обходить увагою гончарство Валок, які були найпотужнішим центром цього ремесла на Слобожанщині та Харківщині аж до середини XX ст., і тільки радянська влада з її боротьбою з одноосібництвом та самозайнятістю призвела до зникнення згаданого ремесла. Утім, місцеві гончарі перетворилися на майстрів-керамістів. Візитівкою валківської школи гончарства став доробок заслуженого майстра народної творчості УРСР Федора Івановича Гнідого та усміхнений валківський левик з кучерявою гривкою (іл. 3).

У Валках функціонує Школа мистецтв, у якій намагаються виховувати молодь на спадщині місцевої керамічної традиції, беручи за взірець Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному та Державну спеціалізовану художню школу-інтернат I–III ступенів «Колегуім мистецтв в Опішні».

Валківський краєзнавчий музей був першим закладом на Харківщині, який почав висвітлювати тему Голодомору 1932–1933 років в Україні, а директор музею Тамара Іванівна Поліщук є автором книги «Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих» [7].

Місто Вовчанськ Чугуївського району Харківської області дістало таку назву лише в другій половині XVIII ст. за реформою слобідсько-українських полків цариці катерини. До того воно називалося Вовчі

[6] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Описово-статистичні джерела. С. 49–50.

[7] Поліщук Т. Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих. Київ ; Харків ; Нью-Йорк ; Філадельфія, 1997.

Іл. 1. Колядники в Чугуївському районному краєзнавчому музеї.
Світлина з порталу «Музейний простір»

Іл. 2. Масляна в с. Сковородинівка Богодухівського р-ну
Харківської обл. Фестиваль «На Колодія – вся надія». 2017.
Світлина з відкритого інтернет-джерела

Іл. 3. Сувенірний гончарний виріб «Валківський левик»

Іл. 4. Майстриня плетення із соломки Галина Воловик. м. Ізюм Харківської обл.

Іл. 5. Вироби учасників студії «Пролісок» Ізюмського центру дитячої та юнацької творчості. Світлина Г. Воловик.

Іл. 6. Торгові ряди в в м. Чугуєві Харківської обл.
Світлина з відкритого інтернет-джерела

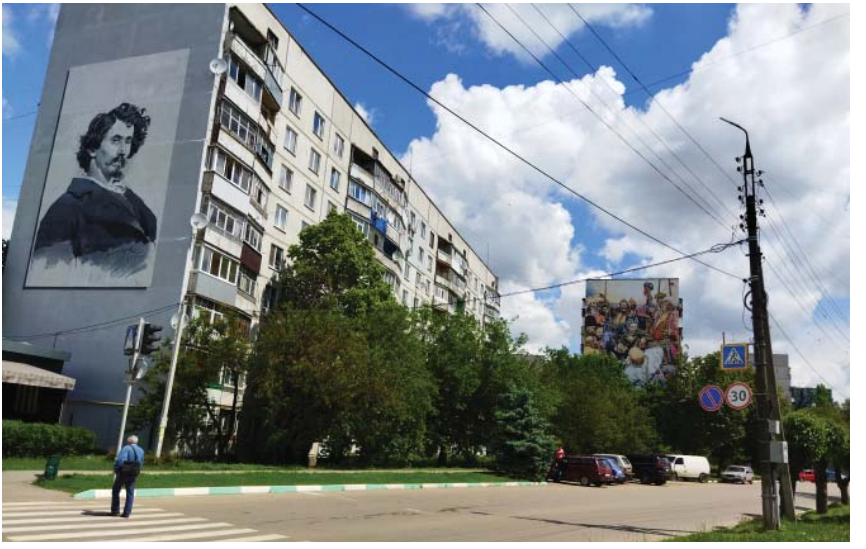

Іл. 7. Довоєнний Чугуїв. Світлина В. Сушко

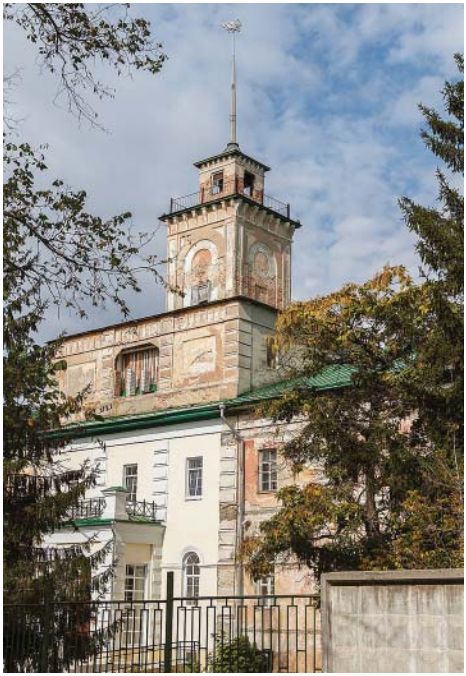

Іл. 8. Штаб військових поселень м. Чугуїв Харківської обл. Світлина з відкритого інтернет-джерела

Іл. 9. Меморіальний музей-садиба І. Ю. Рєпіна. Світлина В. Сушко

Води (від річки Вовчої, на якій місто було засноване переселенцями з Полісся). Офіційною датою заснування вважається 1688 рік [8].

Вовчанський краєзнавчий музей є одним із найдавніших музеїв Харківщини. Його історія пов'язана з підготовкою проведення в Харкові XII Археологічного з'їзду (1902), у ході якої велася активна пошукова археологічна робота. Місцевий учитель Василь Олексійович Бабенко навіть відкрив салтівську археологічну культуру (1900), яка належить аланському населенню Хазарського каганату – державного утворення X ст. «Цінними мистецькими та етнографічними пам'ятками поповнювався музей внаслідок етнографічних експедицій, обстеження панських садиб та культових споруд» [9]. За даними, опублікованими академіком, доктором історичних наук Ганною Скрипник у монографії «Етнографічні музеї України: становлення і розвиток», «на кінець 1926 р. музей мав більше 13 000 експонатів» [10]. Проте наприкінці XX ст. (1997), коли нам довелося брати участь в обстеженні цього Музею, етнографічна колекція була в жалюгідному становищі: розпорошена та фрагментарна, навіть повного комплекту костюма не було в наявності. Згодом Музей виселили з будівлі, яку він займав від часів свого засновника В. Бабенка та перевели в приміщення колишнього ковбасного цеху. Значно активнішими були працівники сільського Верхньосалтівського музею-заповідика, які не лише відстоювали його існування, а й вели активну експозиційну та масову, зокрема популяризаторську, роботу [11].

Давню історію мав краєзнавчий музей у місті Ізюмі, ще одному слобожанському місті, районному центрі Харківської області.

---

[8] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. С. 49.

[9] Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Київ : Наукова думка, 1989. С. 143.

[10] Там само.

[11] Верхній Салтів: Геній місця. Веснянки. Русальні пісні. Жниварські пісні. Весілля на Слобожанщині. Фразеологія у повсякденній мовній практиці мешканців села Верхній Салтів. Кухня Слобожанщини / матеріал зібрано і підготовлено до публікації співробітниками історико-археологічного музею-заповідника Андрієм Бражником, Світланою Бражник, Ніною Бражник, Тетяною Громовою. Харків : Розмножувально-копіювальний сектор Академії цивільного захисту України, 2005. 112 с.

Місто Ізюм виникло в другій половині XVII ст. і впродовж 1687–1765 років було полковим містечком Ізюмського слобідсько-українського козацького полку. За реформою Катерини II, Ізюмський козацький полк був перетворений на охочекомонний, а згодом – гусарський, а місто стало привілейованим повітовим містечком. У другій половині XIX ст. в Ізюмі працювали реальне училище та жіноча гімназія. Не дивно, що 1914 року в місті починає створюватися місцевий музей, хоча датою його відкриття вважається 1920 рік, а фундатором – археолог, дослідник місцевого гончарства М. Сібільов. «Музейна збірка, що охоплювала переважно археолого-етнографічні пам'ятки, на 1928 рік налічувала понад 25 000 од. зб.» [12]. Після Другої світової війни основним профілем збірки Музею стала військово-історична тематика. Однак у 1990-х роках, у зв'язку з відсутністю належної системи охорони, збірка зброї та цінні колекції були передані до Харківського історичного музею імені М. Сумцова.

На жаль, на початку 2000-х значного скорочення зазнала й система позашкільної освіти, яку представляють видатні особи – справжні майстри народної творчості: вишивальниця Марія Горенко, яка вела до 24 лютого 2022 року в Ізюмському районному центрі дитячої та юнацької творчості гуртки вишивки; майстриня плетення із соломки Галина Іванівна Воловик (іл. 4), яка створила в тому ж закладі художню студію «Пролісок» (іл. 5). Їхні вихованці неодмінно брали участь в щорічному Обласному фестивалі традиційної народної культури «Кроковеє коло», що його організовує Спілка фольклористів та етнологів м. Харкова.

Отже, маємо визнати, що загальним явищем для всієї Харківщини на кінець XX ст. була задіяність у галузі культури та освіти людей з «радянським минулим», які далеко не завжди могли знайти сили переосмислити його та знайти нові орієнтири в сучасних умовах. Державна стратегія, на яку орієнтовані бюджетні галузі, не в усьому була послідовною та україноцентричною. Справу часто було полишено на активність та відданість окремих осіб замість зробити це державною політикою. Там, де робота була цілеспрямованою та послідовною, вона дала позитивні результати.

[12] Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. С. 143.

ЗМІСТ

Передмова **3**

Галина Бондаренко

Сучасні аспекти культурно-антропологічних досліджень малих міст . . . . . .

Розділ 1

Життєвий уклад і культура господарювання й самозабезпечення населення малих та середніх міст України

Балушок Василь

Соціокультурний вимір життя малого та середнього міста Центральної України: метаморфози занять та життєвого укладу **13**

Бех Микола

Сучасні етнокультурні аспекти життєдіяльності населення м. Коростеня: розвиток туристичної сфери, практики агрозабезпечення, взаємодопопога в час війни **40**

Литвинчук Наталія

Спільноти малих міст Північно-Східної України в умовах воєнного повсякдення: культура господарювання та практики самозабезпечення **59**

Сауляк Богдан
Сучасні господарсько-ремісничі практики населення малих міст як фактор зростання культурно-економічного потенціалу України 106

Розділ 2
Соціокультурні трансформації міського повсякдення

Боса Любов
Ландшафт спротиву: трансформації «життєсвіту» мешканців сучасного Приірпіння 143
Горова Віталіна
Сучасні форми самоорганізації та інтеракції у громадах малих міст України 206
Пономар Людмила
Сучасні маркери української ідентичності в містах Донеччини та Луганщини: вишивка 239
Гудченко Зоя
Культура повсякдення та соціонормативні практики київської Оболоні 258
Олійник Марина
Тема малих міст в одяговій культурі як форма інформаційного спротиву у війні Росії проти України. 292
Таран Олена
Статус смерті в сучасних військових реаліях: нові форми міської комеморації 323

Коломийчук Олександр
Роль греко-католицької парафії в м. Долині Івано-Франківської області в утвердженні моральних цінностей та культурних традицій сучасної України 342
Сушко Валентина
Громадські форми дозвілля шкільної молоді в контексті соціокультурних трансформацій малих міст Харківщини. 379

Наукове видання

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО УРБАНІСТИЧНОГО ПРОСТОРУ: КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Редакторка-координаторка
Олена Щербак

Літературні редакторки
Надія Ващенко, Лариса Ліхньовська

Верстка
Людмила Настенко

Операторка
Ірина Матвєєва

Формат 60×84/16
Обл. вид. арк. 21,58
Умов. друк. арк. 23,13

Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1831 від 07.06.2004